MEHMET ALİ KILIÇBAY

FEODALİTE VE KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜRETİM TARZI

efil

FEODALİTE VE KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜRETİM TARZI

Mehmet Ali Kılıçbay

FEODALİTE VE KLASİK DÖNEM OSMANLI ÜRETİM TARZI

Genel Yayın Nu.: 44

ISBN: 978-605-4334-03-2

3. Basım, Şubat 2010

EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.©2010

Efil©2010

Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Herhangi bir şekil ya da yöntemle çoğaltılamaz.

Sertifika Nu.: 12131

Sayfa Tasarımı: Türkan Sarı
Kapak Tasarımı: Meryem Kocabay
Baskı ve Cilt: Desen Ofset A.Ş. Tel: (0 312) 496 43 43

EFİL YAYINEVİ

EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.
Gazi Mustafa Kemal Bulvarı 118/4 Maltepe/Ankara, Türkiye
Tel : (+90) 312 232 00 36
GSM : (+90) 541 232 00 96

www.efilyayinevi.com

Gülsüm Öğretmenden
Muvaffak Hocaya...
Anadolulu Thales'den
Marc Bloch'a
Bütün Hocalarıma Minnetle.

SON BASKININ ÖNSÖZÜ

Tarih hızlanıyor, giderek ivme kazanıyor, yani birim zamana her seferinde daha fazla olay düşüyor. Bu olayların hiçbiri tarihi değil, ama onların birikimi, işte tarihi yapan bu. Öyleyse tarihçinin görevi, gazetecininkiyle karışmamalıdır. Gazeteci gündeliği izlemeli, tarihçi ise bunların birikimlerini. Ve tarihçi gündelikten sıyrılarak geri çekilmeyi de bilmelidir. Bunu yapabilirse, neyin tarihsel, neyin gürültü olduğunu görecektir.

Gürültü, sosyal bilimlere yeni giren bir kavram, esas olanı hiç ilgilendirmeyen ve ona katkısı veya zararı olmayan olaylar anlamına geliyor. Tarihçi gürültü ile sesi de birbirinden ayırabilmelidir.

İlk kez 1982'de yayınlanan bu kitabı üçüncü baskıya hazırlarken, o zaman sahip olmadığım bu bilgilerin ışığında bir kez daha okudum. Kuzguna yavrusu hoş görünürmüş olarak algılanmasını istemem, ama bu kitapta gürültünün olmadığını gördüm. Bundan ötesi, bilgilerimizin inanılmaz bir hızla artıyor, çoğalıyor ve değişiyor olmasına rağmen, bu kitabı şimdi yazsaydım aynen böyle yazacağımı da fark ettim. Onun için üçüncü kez raflara çıkıyor.

Mehmet Ali Kılıçbay
Ankara, Şubat 2010

BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

«Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı» adını taşıyan bu çalışma, ülkemizde son yıllarda yoğunluk kazanmaya başlayan İktisat Tarihi araştırmalarına katılabilme amacıyla kaleme alınmıştır.

Bir başlangıç olmaktan öteye iddia taşımayan bu kitabın bir **logos spermaticos** sayılmasını diliyorum.

Yazı yazma eylemi sancılı bir süreçtir. Bu sancıları yazdıklarıma yansıtmamaya gayret sarf ettim. Ama gene de bir deneticinin varlığı büyük bir ihtiyaç olarak ortaya çıktı. Bu görevi; hocam, ağabeyim ve dostum Prof. Dr. Aydın Güven Gürkan büyük bir özveriyle üstlendi. Kendisine minnettarım.

Bu çalışmam sırasında gösterdikleri sabır ve anlayıştan ötürü Sevim'e ve oda arkadaşım İşaya'ya teşekkürden başka bir şey sunamadığımdan ötürü üzgünüm.

Dr. Mehmet Ali Kılıçbay
Ankara, Ağustos 1982

İÇİNDEKİLER

SON BASKININ ÖNSÖZÜ vii
BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ ix

I. GİRİŞ 1

İI. FEODAL ÜRETİM TARZI 7

A. Feodal Üretim Tarzının Oluşma Süreci 7

1. Feodal Üretim Tarzının Kaynağı Olarak Batı Roma Ekonomisi 7

a. Başlangıcından İmparatorluk Dönemine Kadar Batı Roma Ekonomisi 7
b. İmparatorluk Dönemi Roma Ekonomisi 17
c. Üçüncü Yüzyıl Bunalımının Sonuçları 35
d. Roma Ekonomik Sistemi Hakkında 52

2. Barbar Katkısı 64

3. Feodalitenin Oluşma Süreci 81

B. Feodal Üretim Tarzının Kurumları 154

1. Manoir Örgütlenmesi 160

2. Feodal Üretim Tarzının Üst-Dokusal Çerçevesi .. 179

III. OSMANLI ÖNCESİ ANADOLU 187

A. Osmanlı Öncesi Türk Devletleri 187

1. Asya Türk Göçebeleri 187

2. Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu'nun Fethinin Örgütlenmesi 193

3. Anadolu'nun Türkler Tarafından Ele Geçirilmesi.. 205

B. Bizans 217

IV. OSMANLI ÜRETİM TARZI 239

A. Osmanlı Üretim Tarzının Üst Dokusal Çerçevesi 239

1. Üst Dokusal Çerçevenin Oluşma Süreci veya Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu 239

2. Üst Dokusal Çerçevenin Kemikleşmesi veya Beylikten İmparatorluğa 260

B. Osmanlı Üretim Tarzının Alt-Dokusal Çerçevesi 273

1. Tımar 273

2. Tımarın Dokusu ve Ekonomik İşleyişi 290

3. Doğrudan Üretici 293

4. Osmanlı Sisteminde Reayanın Yükümlü Olduğu Vergiler 296

5. Reayanın Statüsü 304

V. SONUÇ 325

BAŞVURULAN KAYNAKLAR 327

I. GİRİŞ

Bu çalışmada iktisat tarihinin içinde bir yapı araştırması yapılmaktadır. Yola çıkış noktası, Marc Bloch'un dediği gibi, «bugünü anlayabilmek için dünü anlamanın zorunlu» olmasıdır.[1]

Modern Türkiye 600 yıllık Osmanlı mirasından soyutlanamaz. Bu olgunun bilinci içinde, «bugünü anlamanın» bir yöntemi olarak Osmanlı üretim tarzı oluşumu içinde incelenmektedir.

Üretim tarzı incelemeleri, iktisat tarihinin başlıca konularından biridir. Ancak, üretim tarzı belirlenirken, ekonomik faktörü abartarak, onu tek değiştirici unsur olarak görmek, iktisat tarihçisinin kaçınması gereken önemli bir optik bozukluğudur. Toplumsal dokunun iki tabakadan oluşmuş olması ve bunlardan iktisadi alt dokunun somut, «elegelir» unsurlardan meydana gelmesi, çoğu araştırıcıyı «ekonomizm» saplantısına sürüklemektedir. Oysa toplumsal değişme süreci, ekonomik ilişkilerin bağımsız değişken, diğerlerinin de bağımlı değişken olamayacağı kadar karmaşık bir ilişkiler bütünüdür. Burada söylenmesi mümkün olan tek şey, üretim tarzının bir yapı manzarası arzetmekten kesinlikle uzak olduğu ve bu nedenle toplumun her türlü dokusal katmanının onun değişimine etki ettiğidir.

Üretim tarzı araştırması yapan bir iktisat tarihçisinin amacı, diğer bilimlerde de olduğu gibi, dağınık gözüken olgular arasındaki mantıksal bağları bulmaktır. Bütün bilim adamları gibi, iktisat tarihçileri de gerçeği anlaşılabilir hale getirmek zorundadırlar. Bu da onları neyin doğru, neyin anlamlı ve neyin değişmeyi açıklayıcı nitelikte olduğu konusunda, sürekli araştırmaya götürür. «Bunun için de sınıflandırma yapmak, olayları karşılaştırmalı olarak incelemek gerekir, çünkü olaylar aynı anda birçok yollardan gelişmiştir»[2]. Hal böyle olunca, «hiçbir bireysel olay ya da nesne, yüklemler ya da soyut düzeyde tekrarlanabilir özellikler olmadan anlatı-

(1) Marc Bloch, *La Société Féodale*, Paris, Albin Michel, 1968, s. 12.

(2) Arnold J. Toynbee, *Tarih Bilinci*, 2 cilt, İstanbul, Bateş, 1978, c. II, s. 503.

lamaz, onun için de geçmiş üstüne her önerme belli bir genelleme ögesi içerir».[3]

Genelleme yoluyla iktisat tarihçisi somuttan soyuta ulaşarak bir model kurmaktadır. Genellemenin veya soyutlamanın düzeyi araştırıcının kuracağı modelin gerçeği anlaşılabilir hale getirmesinde çok önemlidir. Bu bizim, «geriye çekilmenin ölçüsü» adını verdiğimiz bir kavramla ilgilidir. Tarihe çok yakından, mümkün olan en ayrıntılı düzeyde bakmak mümkündür[4]. Olaylar an be an anlatılabilir. Ancak bu yöntemde ayrıntı bolluğu tarihçiyi boğacak düzeydedir ve herhangi bir soyutlama olanağı yoktur. Ayrıntı arttıkça benzerlikleri saptamak olanaksızlaşmaktadır.

Bu yöntemin tersi de aynı ölçüde yanlıştır. Soyutlama düzeyini çok yüksek tutmak, bu kez tüm benzemezliklerin benzer gözükmelerine neden olacaktır. Tıpkı çok uzaktan bakıldığında, saat dişlisiyle değirmen dişlisinin aynı şeyler olduğunun sanılacağı gibi. Bu durumda tarihçi, geçmişe göre duracağı yeri doğru seçmelidir. Araştırıcının durması gereken nokta, ayrıntılar arasındaki benzerlikleri görecek kadar yakın, benzemezlikleri görecek kadar uzak olmalıdır.

Bir üretim tarzının tanımlanabilmesi için genelleme ögesi gereklidir ama yeterli değildir. Tanımlamanın iç tutarlığını sağlayabilmek için, genellemenin yanında, karşılaştırma ögesinin de bulunması gerekir.

Tarihsel bir karşılaştırma yapabilmek için gözlenen olay ve olgular arasında belirli benzerlikler olması gerekir. Ancak, karşılaştırmayı asıl mümkün kılan, karşılaştırılan nesnelerin benzemezlik karakterini de taşımalarıdır.

İktisat tarihçisi, bir üretim tarzını incelerken, incelediği tarzın soyut bir modelini çıkartabilmeli ve bu modelin diğer modellerle hem benzer hem de benzemez yanlarını ortaya koyabilmelidir.

Biz bu noktada, Osmanlı üretim tarzının niteliğini belirleyebilmek için en uygun karşılaştırma nesnesinin feodal üretim tarzı olduğu kanısındayız. Bu kanıya varmamızın nedenlerinden birincisi, feodal üretim tarzının soyut düzeyde anlaşılması konusunda oldukça büyük mesafenin alınmış bulunması ve somut düzeyde, sağlıklı bir karşılaştırma yapmaya olanak verecek yeterlilikte malzemenin var olmasıdır.

İkinci nedenimiz, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının, uygun gözleme noktası bulunamadığı takdirde, birbirlerine benzeme oranlarının yüksek sayılmasıyla ilgilidir. Bu açıdan, tarihe bakarken geriye çekileceğimiz noktayı doğru saptayıp; bu var olduğu söylenilen benzerlikleri test etmenin, Osmanlı üretim tarzının tanımlanabilmesi açısından en uygun araçlardan biri olacağını düşündük.

(3) *ibid.*, s. 511-12.

(4) Tarih yazınında olay anlatıcılık veya vakanüvislik adı verilen bu tarih yöntemi, Rönesans'a kadar tüm dünyanın tarih anlayışıydı. Azalarak 19. yy.a kadar süren bu *chronique* türü tarihçilik, Osmanlı'nın yegâne tarih anlayışıydı.

Üçüncü nedenimiz, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren ülkemizde yoğunlaşmaya başlayan üretim tarzı tartışmalarının; konunun iktisat yanının ağır basmasına rağmen, iktisat açısını önemli oranda ihmal ettikleri konusundaki kanımızdır.

Dördüncü nedenimiz ise üretim tarzı kavramının tam anlamıyla tarihsel olmasıyla ilgilidir. Başka bir anlatımla üretim tarzı tarihsel-ekonomik bir süreç anlamına gelmektedir. Bu bağlamda da bir tarzdan bir diğerine geçiş mümkün olmaktadır. İşte bu noktada, bir başka tarza geçebilmiş olan feodal üretim tarzı; oluşumu, işleyişi ve değişme süreci ile oldukça yetkin bir model oluşturmaktadır. Bu açıdan, bir başka tarza geçememiş olan Osmanlı üretim tarzının feodaliteye göre konumu, bunun nedenlerini açıklayabilecektir.

Son yıllarda, dünyada ve Türkiye'de bazı çevrelerce bir üretim tarzı olarak takdim edilen «Asya tipi üretim tarzı»nı karşılaştırma nesnesi olarak benimsemekten kaçındığımızı da belirtmeliyiz. Bu kaçınmanın nedenleri bütünüyle metodolojiyle ilgilidir. Bu konudaki birinci nedenimiz, «Asya tipi üretim tarzı» modelinin henüz olgun bir model düzeyine ulaşmamış olması ve birçok alanda büyük belirsizlikler içinde bulunmasıdır. Bu belirsizliklerin kaynağını Marx'ın Hint toplumu hakkında yazdıkları oluşturmaktadır. Marx'ın bu konudaki yazıları bir bütün oluşturmaktan uzak, sistemsiz, çoğu zaman çelişen ve çok dağınık fikirlerden ibarettir. Daha sonra, bu konuyu sistemleştirme konusunda yürütülen çabalar bir sonuç vermişe benzememektedir. Örneğin Wittfogel, «Asya tipi üretim tarzı»nı, «hidrolik toplum» adını verdiği, merkezi sulama projeleriyle özdeşleştirirken[5], Fransa'da C.E.R.M. çerçevesinde sürdürülen çalışmalarda ise bu tarzın kendine yeterli köy cemaatlerine dayandığı ve özel mülkiyetin mutlak yokluğunun en belirleyici nitelik olduğu sonucuna ulaşılmış gibi gözükmektedir[6]. Bu durumun bizde uyandırdığı kanı, bu konuda yazan iktisat tarihçisi sayısı kadar «Asya tipi üretim tarzı» modeli olduğudur.

Karşılaştırma nesnesi olarak «Asya tipi üretim tarzı»nı seçmememizin ikinci nedeni, yöntemsel açıdan ve bilimsel tutarlılık yönünden, bu modelin anlamlı olamayacak kadar geniş bir coğrafya ve zamanı kapsama eğilimidir. Colombus öncesi Amerika kültürlerinden, Afrika toplumsal oluşumlarına hatta Sovyet modeline varıncaya değin birçok bölge ve birçok ekonomik oluşum «Asya tipi üretim tarzı» kapsamına girmektedir. Hatta denilebilir ki, Batı Avrupa hariç, nerdeyse tüm dünya coğrafi açıdan bu modelin içine sığdırılabilmektedir. Öte yandan, bu modeli benimseyip oluşturmaya çalışanların herhangi bir zaman endişeleri de yoktur. Ne mutlak ne de göreli zaman açısından ortaya çıkan uçurumlar, bu model taraftarlarını rahatsız etmektedir, örneğin mutlak zaman açısından, M.Ö. 5.000 yıllarındaki Mısır sistemi ile M.S. 1.500 yıllarındaki Osmanlı sistemi aynı modelin içinde düşünülebilmektedir. Göreli zaman açısından da sanayi devrimini yapmış Sovyet sistemi ile kandaşlık ilişkilerini bile çöze-

(5) Karl Wittfogel, *Oriental Despotism*, New Haven, Yale University, 1964.

(6) C.E.R.M., *Sur le Mode de Production Asiatique*, Paris, Editions Sociales, 1964.

memiş bir Afrika toplumu, modelin içinde rahatlıkla yan yana yer alabilmektedir. Bu açıdan, kanımızca «Asya tipi üretim tarzı» tarihsel olmaktan kesinlikle uzaktır ve bu niteliğiyle de geçerliliği zaman ve yer açısından sınırlandırılmış bir üretim tarzı modeli değildir.

Açıklamaya çalıştığımız bu nedenlerden ötürü, Osmanlı üretim tarzını «Asya tipi üretim tarzı»yla karşılaştırmaktan kaçındık ve zaman ve yer geçerliliği iyice belirlenmiş, dolayısıyla da tarihi bir kategori olan feodal üretim tarzını karşılaştırma nesnesi olarak seçtik. Diğer bir deyişle Osmanlı üretim tarzını feodaliteye bakarak modelleştirmeye çalıştık.

Bizce, bir üretim tarzı modeli oluşturulurken, araştırılması ve açıklanması gereken ana konular şunlardır:

a. Ekonomik artığın oluşmasını sağlayan mekanizmalar,
b. Ekonomik artığa el konulmasını sağlayan mekanizmalar[7].
c. Üretim güçleri ve üretim araçlarının düzeyi,
d. Alt dokudan gelen etkilere göre üst dokunun yeniden şekillenmesi,
e. Üst dokudan gelen etkilere göre alt dokunun yeniden şekillenmesi,
f. Sistemin değişmeye açık yönleri (sistemin zayıf noktaları),
g. Sistemin değişmeye direnen yönleri (sistemin güçlü noktaları),
h. Sisteme dışsal etkiler.

Çerçevesini böylece çizdiğimiz, üretim tarzı model kurma çalışmasında önemli, önemli olduğu oranda da araştırıcıyı hataya, önyargı ve değer yargısı gibi bilimsel olmayan tavır alışlara sürükleyici bir sorun da üretim tarzlarının birbirlerine göre konumunun belirlenmesinde ortaya çıkan «yön» sorunudur.

Tarihi oluşumun bir «yönü» olduğu inancı iktisat tarihçilerinin de çoğunda var olan bir inançtır. Batı'nın feodaliteyi tasfiye ederek kapitalizmi oluşturması ve sanayi devrimiyle de dünya üzerinde teknolojik üstünlük kurması, Batı'nın bu noktaya gelinceye kadar geçirdiği aşamaların, her toplum için izlenmesi gerekli aşamalar olduğu inancını yaratmıştır. Oysa kanımızca tarihin «yönü» değil; eğilimleri vardır ve insan toplumlarının, üreticilik aşamasına geçmelerinden sonraki temel eğilimleri feodaliteye doğru gibi gözükmektedir. Fakat gene gözüken odur ki, Batı'nın izlemiş olduğu yön asla tarihsel bir zorunluluk değildir. Nitekim, bazı toplumlar feodaliteye hiç geçemezlerken, Batı Avrupa toplumları da ancak bir ara kölecilik döneminden sonra, feodalleşme sürecine girebilmişlerdir.

Tarihin yönü değil de eğilimleri vardır dememizin anlamı, tarihte geriye dönüşlerin her zaman mümkün olması ve değişmenin zorunlu olmamasıyla ilgilidir. Nitekim, belli bir çizgi üzerinde değişme kadar olsaydı, ilkel aşamada kalmış Afrika ve Avustralya toplumlarının durumlarını açıklamak mümkün olmazdı.

(7) Bu yöntemsel kavramı ödünç aldığımız kaynak: Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System*, London, NLB, 1976, s. 16.

Tarihin bu var olduğunu söylediğimiz eğilimleri içinde Osmanlı üretim tarzının da eğilimi feodaliteye doğrudur. Ancak, Osmanlı üretim tarzı, feodal üretim tarzını doğuran mekanizmaları tam anlamıyla oluşturamamıştır. Bu bağlamda, «Osmanlı neden kapitalizme geçemedi?» sorusu, sık sorulmasına rağmen, yanlış bir sorudur. Bizce, sorulması gereken, «Osmanlı neden feodaliteye geçemedi?» sorusu olmalıdır.

Biz bu çalışmamızda bu soruyu cevaplandırmaya çalıştık.

Osmanlı üretim tarzının niteliği üzerindeki çalışmalar son yıllarda yeni bir ivme kazanmıştır. Başlangıçta Batılı bilim adamlarının tekelinde olan «Osmanlı araştırmaları», son yirmi yıldan beri ülkemizde de yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Bu, çok mutluluk verici olmakla birlikte, aydınlanmamıza önemli ölçüde katkıda bulunduğu söylenemez. Bunun birinci nedeni, kavramlara her zaman aynı anlamların yüklenmemesidir. Batı'da ve Batı için üretilen kavramların birçoğu, genellikle hiçbir içerik analizinden geçirilmeden Türkçeleştirilmektedir. Çok yüzeydeki bazı benzerliklerden hareketle Batı iktisadi örgütlenmesine ilişkin kavramlar, Osmanlı kurumlarıyla ikame edilebilmektedir. Bunun sonucu, aslında çok farklı olan kurumlar, sırf dilsel nedenlerden ötürü, bir ve aynıymış gibi gözükmektedirler.

İkinci neden, konunun uzun süre pür tarihçilerin tekelinde kalması ve iktisatçıların tartışmaya yeni katılmalarıdır. Olaya iktisat gözlüğüyle bakılması sonucu, tüm kavramların içeriği bir kez daha değişmek zorunda kalmıştır. Genellikle olduğu gibi, herkes alıştığı kavramlarla düşünmekte ve yazmaktadır. Hal böyle olunca, kavramlar üzerinde bir konsensüs sağlamak zorlaşmakta, tartışmacılar bazen birbirlerini anlayamaz hale gelmektedirler.

Konuyu tartışmalı hale getiren üçüncü neden, bazı araştırıcıların gayeci (teleologique) yöntemi benimsemiş olmalarıdır. Osmanlı sisteminin şu veya bu olduğuna *a priori* karar veren bu araştırıcılar, tüm çabalarını bu kararlarının kanıtlanmasına yöneltmektedirler.

Kanımızca Osmanlı üretim tarzı üzerindeki tartışmaların son yıllarda yoğunlaşmış olmasının nedenleri üstünde de önemle durmak gereklidir. Bu artan «ilgi ve merak»ı, geçmişimizi daha iyi tanımak, «atalarımızın konumunu daha doğru kavramak» arzusuyla açıklamak mümkün değildir. Mesele her «dönem»in tarihe kendi sorunsalı açısından bakması meselesidir. Benedetto Croce bunu belirleyerek tarih biliminde bir çığır açmıştı. Türkiye'nin bugün tarihiyle hiçbir dönemde olmadık ölçüde ilgili olmasının nedeni, kanımızca dönemin sorunsallarıyla ilgilidir.

Osmanlı üretim tarzının doğru belirlenebilmesi de bu açıdan çok önemlidir. Tarih, eğer bilimsel yöntemler kullanmazsa spekülasyona çok müsait bir alan oluşturur ve dürüst olmayan tarihçi, bugünü istediği doğrultuda açıklamak için dünü «kullanabilir». Oysa bugünün doğru açıklanması, kesinlikle dünün doğru açıklanmasına bağlıdır.

Biz bu çalışmamızda, günümüzü veri alarak, geçmişe oradan bakmak yerine, geçmişi, bugünü unutarak incelemeyi yeğledik. Bunun yöntemsel

açıdan en tutarlı yol olduğuna inanıyoruz. Çünkü böylece, hiçbir şeyi hiçbir şeye uydurmak zorunda kalmadık.

Her toplumun önünde çeşitli «mümkün gelişme» potansiyelleri bulunur. Toplumun şu veya bu tarzda gelişmesini sağlayan, çok sayıda iç ve dış faktörün kombine etkileridir. Diğer bir ifadeyle toplum bağımlı değişken olarak alındığında, çok sayıda bağımsız değişken toplumun değişmesini etkilemektedir. Bu bağımsız değişkenler de aslında başka fonksiyonların bağımlı değişkenleridir. İşte, bir toplumun hangi yönde değişime uğrayacağı, tüm bu değişkenlerin birbirlerini etkilemelerine göre belirlenmektedir.

Biz bu çalışmamızda, Osmanlı sisteminin oluşum ve olgunluk dönemi olan 1300-1550 arasının iktisadi dokusunu incelemeyi amaçladık. Bu dönemi feodal üretim tarzıyla karşılaştırarak incelememizin nedeni, Osmanlı sisteminin neden Batı modelinden farklı olduğunu ortaya koyabilmektir. Osmanlı sisteminin «klasik» adı verilen bu döneminin farklı olduğunu ortaya koyabilirsek izleyen «bozulma» döneminin ve bu «bozulmuş» sistemin tasfiyesi niteliğindeki Modern Türkiye'nin de konumunun farklı olduğunu göstermiş olabileceğiz.

Bugünkü Türkiye'nin sorunlarını anlayabilmek için tarihe bakmanın gerekliliğine inanıyoruz. Türkiye Batı konumundan farklı bir konumda, kalkınma ve toplumsal gelişme sorunları farklı. Bu farklılıkların bilincinin üretilmesine şiddetle ihtiyaç olduğuna inanıyoruz.

II. FEODAL ÜRETİM TARZI

A. FEODAL ÜRETİM TARZININ OLUŞMA SÜRECİ

1. Feodal Üretim Tarzının Kaynağı Olarak Batı Roma Ekonomisi

a. Başlangıcından İmparatorluk Dönemine Kadar Batı Roma Ekonomisi

Roma, tarih sahnesine bir site devleti olarak çıkmıştır. İtalya'nın en eski halklarının çobanlık aşamasına ulaştıkları M.Ö. 8 yüzyılın sonlarında, büyük bir olasılıkla Anadolu'dan göç eden Etrüskler, yerleştikleri Latium bölgesinde, yerli halklardan, kendilerini Latin olarak adlandıran bir kabileyi egemenlikleri altına almışlardır(1). Bu dönemde Latinler henüz klan örgütlenmesi aşamasındaydılar. *Gens* denilen Latin klanı, *gentes* denilen özgür klan üyeleri ile savaş tutsakları ve başka kabilelerden gelip yanaşanların meydana getirdiği, *cliens*'lerden oluşmaktaydı. Bu ilkel örgütlenme içinde *cliens*'in bağımlılığı kişilere karşı değil, doğrudan *gens*'e karşı idi. Bu ilişki, *cliens*'lerin *gentes*'e çok yakın bir statü kazanmalarına neden oluyordu.

Çobanlığın egemen olduğu Latin klanlarında, çobanlık ve savaşın atbaşı gitmeleri nedeniyle ayrıca çobanlığın soylu bir uğraş sayılmasından ötürü, bu cins klanlarda *cliens*'ler üretim tabiiyetinin dışında kalıyorlardı(2).

(1) Alain Hus, *Les Etrusques*, Paris, Seuil, 1959, s. 7; Léon Homo, *Nouvelle Histoire Romaine*, Verviers, Marabout, 1969, s. 19-28; R. M. Ogilivie, *Early Rome and the Etruscans*, Glasgow, Fontana, 1976, s. 30-48: «Italic Peoples, Ancient.» *Encyclopaedia Brittanica*, c. 9, s. 1077.

(2) Léon Homo, *Les Institution Politiques Romaines*, Paris, La Renaissance du Livre, 1927, s. 6: Özcan Karadeniz, *Roma Hukuku*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1974, s. 19.

Buna karşılık, Latium coğrafyasının büyük çaplı bir hayvancılık için dar olması, bazı Latin klanlarının, Etrüsk öncesi dönemde, geri de olsa bir tarım uygulamalarına yol açmıştı. Bu tarımcı klanların *cliens*'leri ise tarımsal faaliyet içinde yer almaktaydılar. Ancak, toprakların klanca temellükü ve ürünün klan başkanı tarafından paylaştırılması uygulaması, *cliens*'in üretim ilişkileri içindeki yerinin tam belirlenmesini engelliyordu[3].

Etrüskler İtalya'ya geldiklerinde, sayıca çok az olmakla birlikte, teknik ve örgütsel üstünlükleri nedeniyle Latium'un çoban ve tarımcı klanlarına kısa sürede egemen oldular.

Etrüsklerin ulaşmış olduğu aşama site devleti idi. Böylece, Latium bu halk tarafından ele geçirilince, bir site oluşturuldu. Bir Etrüsklü kralın yönetiminde olan ve Etrüsk tarzına göre biçimlenen Roma sitesi, Latin klanlarının *gentilice* adı verilen klan örgütlenmelerinin de parçalanmasına ve giderek şekil değiştirmesine neden oldu. Sitenin Etrüskler tarafından oluşturulmasıyla bazı Latin klanları Roma'ya yerleşmeye başladılar. Başlangıçta, her klanın üyeleri birarada yerleşirlerken, zamanla site yaşantısının zorlaması sonucu, aile klan içinde bağımsızlık kazanmaya başladı. Bu süreç içinde, *gentilice* örgütlenmesi aileler halinde parçalandı. Klanın böylece parçalanması, geleneksel yönetim dokularını bozarak, aile reislerini (*pater familias*) sitenin etkin kişileri olarak ön plana çıkardığı gibi, *cliens*'lerin bağlantısız kalmalarına neden oldu[4].

Klan örgütlenmesinin parçalanmasının asıl önemli yansıması, toprakların mülkiyeti konusunda kendini belli etti. Eskiden klan mülkiyetinde olan topraklar, sitenin oluşması sırasında, Etrüsk krallarının fetih hakları gereği, site mülkiyetine geçmişti. Toprakların işlenmesinin, sitenin devamı açısından arzettiği önem, bu toprakların sürekli işlenebilmesi sorununu gündeme getirdi. Klan örgütünün, mülksüzleşerek siteye yerleşen aile elemanlarına ayrılması, Site hükmi şahsiyetinin de bu unsurları site adına tarım yapmaya zorlamasının olanaksızlığı karşısında, topraklar, Etrüsklerin geldiği Anadolu'da olduğu gibi, aileler arasında paylaştırıldılar[5].

Bu paylaştırmanın ilk aşamada iki önemli sonucu ortaya çıktı. Bir yandan, mülkiyeti aile adına eline geçiren *pater familias*'ların ekonomik ve siyasal güçleri, sitenin diğer unsurlarıyla kıyaslanamayacak ölçüde arttı, diğer yandan, toplumsal bağları açıkta kalan ve toprak mülkiyetinden uzak kalan *cliens*'ler sitenin en aşağı sınıfını meydana getirdiler. Böylece Roma'nın klasik iki sınıfı, toprak sahibi *patrici* (vatandaşlar) ve mülksüz *pleb*'ler halinde ortaya çıktı.

Roma sitesinin ilk toprak dağıtımları, her aileye eşit miktarda toprak verme esasına dayanıyordu. Roma sitesinin (*Civitas Populus Que Romanum*) başlangıçta sahip olduğu işlenebilir alan (*ager*) oldukça kü-

(3) Homo, *ibid.*, s. 7.

(4) Friedrich Engels, *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni*, Ankara, Sol Y., 1976, s. 169-72.

(5) Özcan Karadeniz, *Roma'da İş İlişkileri*, Ankara, A. Ü. Hukuk Fak. Y., 1976, s. 2.

çüktü[6]. Bu nedenle ilk toprak dağıtımında, aile başına düşen toprak (*heredium*) 0.5 hektarla sınırlı bir tarla olarak kaldı[7].

Bu küçük toprak parçaları üzerinde yapılan tarımdan elde edilen ürün, ancak aile bireylerine yetecek düzeydeydi. Tarımsal üretimin bu nedenden ötürü pazarlanabilir artık vermekten uzak kalması, aile işletmelerinin tarım dışı gereksinimlerini de kendilerinin üretmelerine neden oluyordu[8].

Civitas Romanum tarımsal üretiminin artık vermemesinin sitenin varlığını tehlikeye sokması, Etrüsk krallarının çevre halkların topraklarını ele geçirmek için savaşa girmelerine neden olmuştur. Yerli halklara oranla büyük bir silah ve savaş teknolojisi üstünlüğüne sahip olan Etrüskler, kısa bir sürede tüm Latium'u ele geçirmişlerdir.

Roma sitesinin toprakları fetihle genişlerken, eşit alanda dağıtılan toprakların eşit verimlilikte olmaması, bazı işletmelerin iflasına, bazılarının da büyümesine yol açmıştır. Zengin işletmeler fakir olanlarını ele geçirerek büyüyor, savaşların yarattığı uygun ortamda, yeni ele geçen topraklar bu işletmelere katılıyordu. İşletme ölçeklerinin büyümesi, pazarlama oranını giderek artırınca, Roma sitesinin daha geniş boyutlarda savaşları finanse edebilmesi olanağı ortaya çıkmıştır.

Bu oluşum içinde, savaşların boyutunun giderek büyümesi, fethedilen toprakların artması ve bu toprakların *patrici* mülkiyetine geçmesi, tarımsal işletmelerin ölçeğini, başlangıç dönemine göre büyük boyutlara ulaştırmıştır. *Latifundium* adı verilen bu çok büyük tarımsal işletmeler, savaş nedeniyle oluşmakla birlikte, savaşların bir başka getirisi nedeniyle sorunlu duruma düştüler.

Roma ordusu *patrici* ve *pleb*'lerden oluşmaktaydı. Savaşlara kendi teçhizatlarıyla katılmak zorunda olan, ama bunları sağlayacak olanaklara genellikle sahip olmayan *pleb*'ler *patricius*'lara borçlanmak zorunda kaldılar. Böylece savaşların büyük ağırlığı üzerlerine binen *pleb*'ler için savaşta ölüm bir anlamda kurtuluş demekti. Çünkü savaştan sağ dönebilenler, borçlarını ödeyebilecek herhangi bir olanağa sahip olamıyorlardı. Bu durumda, site yasalarından yararlanan alacaklı *patricius*'lar borçlu *pleb*'leri köle haline dönüştürüyorlardı[9].

Bu gelişmenin yanı sıra, fethedilen topraklar, *ager publicus* (kamu toprakları) statüsüne alınmakla birlikte, sitenin yasama gücünü ellerinde tutan *patricius*'lar, bu toprakların büyük bir bölümünün kendilerine düşük

(6) Tarıma elverişli olsun veya olmasın, *civitas* egemenliğindeki tüm topraklara *terra* denilirdi. Tarıma elverişli topraklar ise ager adını almaktaydı. Bkz.: Ali Şafak, *İslam Arazi Hukuku*, İstanbul, Türdav, 1977, s. 39 ve Şakir Berki, *Toprak Hukuku*, Ankara, yy. 1960, s. 40.

(7) Jacques Toutain, *L'Economic Antique*, Paris, La Renaissance du Livre, 1932, s. 37 ve «History of Agriculture», *Encyclopaedia Brittanica*, c. I, s. 330.

(8) J. Maillet, *Histoire des Institutions et des Faits Sociaux*, Paris, Dalloz, 1956, s. 137.

(9) Krallık döneminde Roma'da aylık faiz haddi % 8.33 civarında idi. *Latifundia* mülkiyetini elinde tutan *patrici* tefeci sermayenin de tek sahibi idi. Maillet, *op. cit.*, s. 145.

bir kira (vectigal) karşılığı kiralanmasını veya kirasız olarak belli bir süre için bu toprakların kullanım hakkının kendilerine devrini sağladılar[10].

Patricius'ların ellerinde temerküz eden ve boyutları çok büyüyen *latifundium*ların eksik emek sorunu, borçlarını ödeyemeyip köle haline getirilen ve buralarda çalıştırılmaya başlanan *pleb*'ler aracılığıyla da çözülemedi. Fakat fetih savaşlarının Roma açısından başarılı geçmesi, sadece toprak kazanımı değil, aynı zamanda, yenilen halklardan elde edilen çok sayıda esir de sağlıyordu. *Latifundium*'ların emek açlığı, bol miktarda esir elde edilmesiyle birleşince, çözüm bunların köle olarak topraklara bağlanması ve bu toprakları işlemeleri biçiminde belirdi.

Ancak, bu gelişmeler olurken, giderek hepsinin köleleşeceğini anlayan *pleb*'ler *patricius*'lara karşı amansız bir mücadeleye giriştiler. Politik düzeyde sürdürülen ve *ager publicus*'a dahil toprakların devlete geri verilmesini ana amaç olarak seçen bu *pleb* mücadelesi, M.Ö. 486 yılında çıkan bir yasayla başarıya ulaştı. Bu yasaya göre, *ager publicus* toprakları devlete iade edilecek ve *patrici-pleb* ayırımı yapılmadan, tüm Roma özgür halkına eşit olarak dağıtılacaktı[11].

Pleb'lerin bu büyük boyutlu başarısına karşı *patriciuslar*'ın cevabı, Roma vatandaşlığının tanımı ve kapsamı konusunda oldu. Yeniden yapılan tanımla bazı *pleb*'ler de vatandaşlık kapsamına alındılar. Bu durum karşısında *pleb*lerin bölünmesi kaçınılmazdı. Nitekim, bu yeni tanımlama sonucu vatandaşlık hakkı elde edebilenlerin *patricius*'ların yanında saf tutması sonucu, *pleb*'ler, başlangıçta oldukça önemli mevziler kazandıkları mücadeleyi kaybettiler. *Pleb*'lerin saf dışı bırakılmalarından hemen sonra *patricius*'lar 486 yasasını yürürlükten kaldırdılar.

Ayrıntısına giremeyeceğimiz bu uzun mücadelenin toprak sahipleri tarafından kesin olarak kazanılmasından sonra, M.Ö. 4. yy.a girilirken, Roma'nın özgür halkı iki sınıf halinde örgütlenmiş duruma geldi. Toplumsal hiyerarşinin üstünde, senato üyesi büyük toprak sahipleriyle gelişen kentlerin ekonomik hayatına egemen olan *equestres*'lerden oluşan *optimates* sınıfı ve altta, küçük köylü, topraksız köylü, küçük esnaf, işçi ve işsizlerden oluşan *populares* sınıfı[12].

Roma sitesinin, ilk aşamalarında Latium bölgesini ele geçirmesi, onu İtalya yarımadasının en güçlü unsuru haline getirmişti. Bu güç, krallığın bir bürokrasi ve bir başkent oluşturmasıyla birlikte hem artmakta hem de kendi kendini besleyen bir süreç oluşmasına neden oluyordu. Bürokrasinin ve başkentin boyutlarının bu süreç içinde büyümesiyle ihtiyaçlarının artması karşısında Roma'nın hedefi Latium ve civarını aşarak İtalya'nın tümü oldu.

Roma'nın İtalya'yı ele geçirme süreci, bir anlamda *latifundia* tarzının genişlemesi ve köle emeğinin büyük yaygınlık kazanma sürecidir.

(10) Toutain, *op. cit.*, s. 294 vd.

(11) Karadeniz, s. 9.

(12) Sabahat Atlan, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1970, s. 42-46; Karadeniz, *loc. cit.*, Toutain, *loc. cit.*

İtalya'nın fethi sırasında, bir yandan toprakları büyüyen büyük toprak sahipleri, buna paralel olarak büyük bir siyasal etkinlik de kazandılar. Bu iki yanlı kazanmalarını konsolide etmek isteyen *latifundia* sahiplerinin ellerindeki en etkili araç bizzat temsil edildikleri senato idi. Bu nedenle büyük toprak sahipleri, Roma'nın İtalya'daki yayılması genişleyerek devam ederken, krallığı tasfiye ederek, Senato egemenliğine dayalı Cumhuriyet yönetimini kurdular.

Özünde, senatör oligarşisi biçiminde ortaya çıkan bu yönetim, *patricius*'ların yeni toprak talepleri karşısında önce İtalya'nın tümünü, arkasından Akdeniz havzasını fethe yöneldi.

Bu dönemin ekonomi tarihi açısından önemi, Roma sitesinin geleneksel tarımsal üreticilik dokusunda meydana gelen radikal değişmedir. Bu dönemdeki savaşların köle ve toprak açısından çok verimli olmasının sonucu olarak, tarımsal alanda kendilerine yeterli aile işletmeleri yerlerini pazar için üretim yapan, köle emeğine dayalı büyük işletmelere bırakmışlardır[13].

M.S. 1. yy.a kadar süren bu fetih savaşları, Roma ekonomisinin büyük boyutlarda genişlemesine ve yapısal değişiklikler geçirmesine neden olmuştur.

Büyük ölçekli *latifundia* tarımının oluşabilmesi, savaşlarla ortaya çıkan iki olgunun sonucudur. Bunlardan birincisi toprak mülkiyetinin niteliğinin değişmesi ve geleneksel toprak sahipleri arasında meydana gelen büyük değişmelerdir. Cumhuriyet döneminde, tüm Roma vatandaşlarının savaşlara katılmak zorunda olmaları, küçük ve orta çiftçinin yıkımına yol açmıştır. Küçük çiftçi iki yandan gelen aşındırıcı etkilerle başbaşadır. Bir yandan savaş teçhizatını kendinin sağlamasını gerektiren eski kural, ekonomik anlamda yıkımına neden olmaktadır. Küçük köylü tarımının genelde ve Cumhuriyet dönemi başlarında Roma'da özellikle geçimlik düzeyde olmasından ötürü, küçük çiftçi savaş teçhizatını kendi olanaklarıyla elde edememekte, ama yasa gereğini de yerine getirmek için senatörlere borçlanarak bu teçhizatı sağlamaktadır.

Küçük çiftçinin şiddetle maruz kaldığı ikinci aşındırıcı etki ise savaşta geçirdiği süre içinde tarlasının bakımsızlıktan harap olması ve bu nedenle en azından bir yıllık üründen mahrum kalması ve buna bağlı olarak o yıllık geçimini sağlayabilmek için bir kez daha borçlanmasıdır.

Küçük köylülük bireysel düzeyde bu aşındırıcı etkilerin sonucu olarak büyük darbeler yerken, savaşlarda çok sayıda insanın ölmesi, küçük köylü sınıfının fizik anlamda da büyük çapta aşınmasına neden olmaktadır.

Bu koşullar altında, küçük çiftçi ekonomik iflasın eşiğine gelmiş ve savaşlardan sağ çıkabilenlerin önemlice bir bölümü topraklarını *latifundia* sahiplerine terkederek, kentin işsiz nüfusunu arttırmak üzere Roma'ya göçmüşlerdir[14].

(13) Engels'in de belirttiği gibi, «köle küçük toprak sahibini kovmaktadır» Friedrich Engels, *Anti Duhring*, Ankara, Sol Y., 1977, s. 292.

(14) Homo, s. 37.

Küçük çiftçinin tasfiyesinden sonra sıra orta çiftçiye geldi. Orta çiftçi de başka boyutlarda olmak üzere iki yıkıcı etkiyle başa çıkamamaktadır. Küçük köylülüğün ekonomik hayattan büyük çapta tasfiyesi, bunların askerlik yükümlülüklerinden kurtulmalarına neden olmuştur. Artık Roma ordusunun belkemiği orta çiftçilerdir. Ancak, bu arada Roma'nın yürütmekte olduğu savaşların da boyutları büyümüş ve insan kayıpları da bu büyümeye paralel olarak çok artmıştır. Örneğin sadece İspanya'nın fethi sırasındaki birçok savaştan iki tanesinde, Viriathe ve Numance Savaşlarında 50.000'den fazla Romalı vatandaş ölmüştür.

Diğer yandan, Sicilya, Sardinya ve Kuzey Batı Afrika'nın fethedilmeleriyle büyük miktarda tahıl Roma'ya akmaya başlamıştır[15].

Roma açısından bir anlamda ganimet olan bu tahılı devlet çok düşük fiyattan tüketiciye aktarabiliyordu. Tahıl fiyatlarının böylece çok aşağıya çekilmesi, *latifundia* sahiplerini ürün dönüşümüne yöneltmiştir. Kara taşımacılığının pahalılığı, köle emeğinin düşük verimi, pazara olan uzaklık gibi olumsuz etkenlerden ötürü, deniz yoluyla çok ucuza taşınan ithal buğdayıyla rekabet etmek *latifundium* sahipleri için olanaksızdı. Bu nedenle birçok *latifundium* zeytin, üzüm gibi daha verimli ürünlerle hayvancılığa yöneldiler. Bu durum karşısında, az sayıda köle ile pazar için tahıl üretimi yapan orta çiftçiler zor durumda kaldılar. Orta çiftçi zaten savaş yükümlülüğünün finansmanı için senatörlere borçlanmıştı. Bir de tahıl fiyatları düşünce, orta çiftçiler bu kez tahıl yerine, üzüm, zeytin veya hayvan yetiştirebilmek amacıyla işletmelerini yeniden düzenleyebilmek için bir kez daha borçlandılar. Ancak kredi talebinin artması, aylık faiz hadlerinin % 10'a çıkmasına ve faizlerin ana paraya eklenmesine neden oldu.

Böylece önemli bölümü savaşlarda yok olan orta çiftçinin geri kalan bölümünü Afrika tahılı ve faiz hadleri yok etti. M.Ö. 2. yy.da Roma'da orta çiftçilik iflas etmiş ve tarlaları *latifundium*'lara eklenmişti.

Küçük ve orta çiftçiliğin tasfiye edilmesiyle topraklardaki temerküz eğilimi sona ermedi. Bir yandan büyük *latifundium*'lar küçüklerini yutarken, diğer yandan da fethedilen topraklar nüfuzlu senatörlere önce kira karşılığı, sonra da mülk olarak verildi. Zaten Senatonun Cumhuriyet döneminde tüm iktidarı bünyesinde barındırabilmesinin anlamı, bu toprak temerküzünün organizasyonu ile ilgiliydi. M.Ö. 104 yılında tribun L. Marcus Phillippus'un açıkladığına göre, artık tüm Roma tarımsal toprakları 2.000 patrici arasında bölüşülmüş durumdaydı[16].

Bu kadar büyük tarımsal işletmelerin oluşabilmesi, küçük ve orta çiftçiliğin tasfiye edilerek topraklarına el konulmasına bağlı olduğu kadar, hatta ondan da fazla bu büyük işletmeleri mümkün kılabilecek ölçekte emek gücü sağlanmasına bağlıdır. Bu açıdan, Cumhuriyet döneminde özellikle Batı Roma'da *latifundia* tarımını mümkün kılan temel etken, tarihin hiçbir döneminde görülmemiş miktarlarda kölenin Roma'ya getiril-

(15) Sadece, M.Ö. 196 yılında bu bölgelerden Roma'ya gelen tahıl 760.000 hektolitre tutarında idi. Albert Malet, *Nouvelle Histoire Universelle*, Paris, Hachette, 1944, vol. I, s. 171.

(16) Maillet, s. 191.

mesi ve bunların senatörlerin mülkiyetine geçerek, Roma tarımının emek açlığını gidermesidir.

En büyük köle kaynağı fetih savaşları olmaktaydı. Örneğin Pön Savaşları sırasında, Roma komutanlarından Scipion Emilianus günde 35.000 kişiyi köle olarak satacak miktarda savaş tutsağı ele geçirmişti[17]. Bunun gibi, İspanya'nın fethi sırasında girişilen sayısız savaşlardan sadece bir tanesinde 150.000 tutsak elde edilerek bunların tümünün köle olarak satılabilmesi, olayın boyutunu açıklayacak niteliktedir[18].

Fetih savaşlarının köle verimi gerçekten çok yüksekti, örneğin Sardislilerle yapılan bir savaştan sonra çok fazla miktarda köle elde edilmesi sonucu «satılık Sardisli» deyiminin «değersiz mal» anlamını kazanması[19] bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Savaşların yanında ikinci büyük köle kaynağı, Akdeniz korsanlığı ile Afrika ve Germanya'da sürdürülen «insan avcılığı» idi. Savaşlarla birlikte, korsanlık ve insan avcılığının çok verimli sonuçlar elde etmeleri köle fiyatlarının çok düşük düzeylerde oluşmasına neden oluyordu[20]. Köle arzının bu koşullar içinde neredeyse sonsuz olması köle fiyatlarını sürekli bir düşme eğilimi içinde tutuyordu.

Topraklarında ne pahasına olursa olsun kalıp, pazar için üretim yapmak isteyen özgür çiftçilerin son direnişleri, köle emeğinin bu büyük rekabeti karşısında, tam anlamıyla kırıldı. Roma'da artık özgür çiftçi, ancak kendi geçimliğini ürettiği durumda ve büyük pazarlara uzak yerleşim alanlarında ayakta kalabildi. Onların dışında, tüm Batı Roma tarımsal ürün pazarı tamamen *latifundia* tarzı işletmelerin denetimine geçmişti.

Büyük kent pazarlarına yakın bölgelerde bulunan veya kendi geçimliklerini dahi üretmekten aciz kalan özgür çiftçiler de bir süre sonra büyük kentlerin işsiz nüfusuna katıldılar. Uygun bir yerde toprak bulamayan ve kentlere de göç etmek istemeyen özgür çiftçilerin de bir kısmı ya ülkenin uçlarına ya da bataklık veya dağlık alanlardaki marjinal topraklara çekilmek zorunda kaldılar[21].

Kölenin tarımda yoğun istihdamıyla birlikte, endüstriyel üretimde de köleler özgür işçilerin işsiz kalmalarına neden oldular. Roma endüstrisinin, kara taşıma maliyetlerinin çok yüksek olmasından ötürü, ülkenin hemen her tarafına dağılmış olması, büyük endüstri kentlerinin oluşmasına olanak vermiyordu. Bu nedenle başta Roma olmak üzere tüm Batı Roma kentleri çok büyük nüfuslarına rağmen birer endüstri kenti olmaktan uzaktılar. Özellikle Roma kentinin büyük toprak sahipleri ile zengin tüccarların ikametgâhı olmaktan öteye pek fazla bir işlevinin olmaması, ayrı-

(17) Malet, s. 174.

(18) Toutain, s. 317.

(19) Malet, *loc. cit.*

(20) Akdeniz köle ticaretinin merkezi Ege Denizi'ndeki Delos Adası idi. Cumhuriyet döneminin sonlarına kadar bu adada günde ortalama 10.000 köle satılmaktaydı. Toutain, s. 321 ve Stephan Viljoen, *Economic Systems in World History*, London, Longman, 1974, s. 67.

(21) Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London, NLB, 1977, s. 57.

ca, Senatonun Roma kentinde endüstri kurulmasını engellemeye eğilimli olması[22] yukarıda andığımız nedenlerden ötürü topraklarını terkederek Roma'ya gelen küçük ve orta çiftçilerle köle emeği rekabeti karşısında işlerini kaybeden özgür emekçilerin yeniden iş bulmalarını olanaksız hale getiriyordu. İş bulamayan ve büyük kitleler meydana getiren bu yığınlar gerektiği gibi barınıp beslenemediklerinden ötürü sürekli bir anarşi kaynağı idiler. Başlangıçta devlet bu yığınlarla nasıl başa çıkabileceği konusunda tutarlı ve gerçekçi bir politika oluşturamamıştı. Bu kitlelerin sürekli asayişi bozmaları, silahlı çeteler oluşturarak yağma ve talana girişmeleri karşısında, ilk önce bunların cezalandırılmaları yoluna gidildi. Ancak, bu yöntemin bir çözüm getirmediği, suçların sayısında bir azalma olmadığının görülmesi üzerine anlaşıldı. Bu durumda, devlet bunlara ilk kez M.Ö. 203 tarihinde olmak üzere bedava tahıl dağıtmaya başladı[23].

Ancak bu önlem işsiz kitleler sorununu çözemedi. Bedava tahıl dağıtımı belki anarşiyi bir miktar önledi ama bedava tahılın çağrısı, geçimini güçlükle sağlayan bazı diğer küçük ve orta köylülerin de Roma'ya gelmelerine neden oldu. Bu gelişmeyle birlikte, Roma fetih savaşlarının tüm Avrupa coğrafyasını kapsayacak boyutlara ulaşmış olması hem köle sayısını görülmemiş boyutlarda artırıyor[24] hem de hemen tüm Avrupa'nın savaş alanı olması dolayısıyla Roma merkezine çok uzaklarda kalmış köylülerin bile yıkımına yol açıyordu. Roma'nın kuruluş dönemlerinin bu marjinal alanlarının böylece Roma savaş alanı olmasıyla ikili bir yıkım etkisi altında kalan bu bölgelerin halkları da son çözümlemede Roma'ya veya diğer büyük kentlere göçmekten başka çare bulamamaktaydılar. Böylece, Roma bir yandan tarım alanlarını genişletip *latifundia* tipi tarımı yayarken, diğer yandan Avrupa nüfusunun büyük bir bölümünü fetih hakkına dayanarak köleleştiriyordu. Bu oluşumun sonucunda da topraklarını yitiren ama köleleştirilemeyen halk da kent nüfusunu kabartıyordu.

Roma kent nüfusunun artmasına bir diğer etken de taşra endüstrilerinde çalışan özgür emekçilerin köle rekabeti karşısında işsiz kalarak, özellikle başkente göçmeleriydi.

Köle emeğinin özgür emekçiyi kovması başlıca iki nedene dayanmaktadır. Birincisi, Antik dünya kentlerinin kırın bir uzantısı olmalarıdır. Siyasal iktidara Senato yoluyla egemen olan büyük toprak sahipleri hem kentte oturarak hem de iktidarı mülkiyetin dağılımı ve ürünün paylaşımı süreçlerini düzenleme konusunda kullanarak bu bağlantıyı sağlamaktaydılar[25]. Toprak sahiplerinin bu bağlamda ekonomik açıdan işlevleri, kırsal artığı kentlere transfer etmekti[26].

(22) Ziya Umur, *Post-Klasik (Roma-Helen) Devrinde Kanunlaştırma Hareketleri*, İstanbul, İÜ Hukuk Fak. Y., 1962, s. 9-10.

(23) Karadeniz, s. 19.

(24) Sezar Galya'da sürdürülen savaşlardan 1.000.000 esirle döndü. Viljoen, *loc. cit.*

(25) Avrupa'da 11. yy.dan itibaren yaşanacak olan gelişmelerle kent kıra egemen olacak ve sanayi devrimiyle de bu oluşum pekişecektir.

(26) Carlo M. Cipolla, «The Origins» *The Fontana Economic History of Europe*, Glasgow, Fontana, 1975, vol. 1, s. 18.

İkinci etken ise endüstriyel üretimin büyüklüğünü kırsal artığın kentlere transfer edilebilen miktarının tayin etmesidir. Diğer bir anlatımla hem siyasal iktidara hem de toprak ve köle mülkiyetine sahip olan senatör sınıfı, kırsal artığın tek sahibidir. Bu nedenle de senatörler bu el koydukları artığın önemlice bir bölümünü Doğu Roma'nın lüks ürünlerine talep yaratarak tüketmektedirler.

Bundan geriye kalan miktar ise Batı Roma kent endüstri ürünlerine bir talep yaratmaktadır. Roma endüstrisinin aşırı dağınıklığı ve tamamen yerel küçük pazarlara yönelik nitelikte olması ve buna bağlı olarak tüm ülke ölçeğinde eklemleşmiş bir pazar ve endüstrinin oluşamamış olması nedenleriyle endüstri kendi kendine talep yaratmaktan uzak bulunmaktadır. Bu örgütlenme içinde ürün farklılaşmasına ve ulusal ölçekte bir iş bölümüne gidememiş olan Batı Roma endüstrisinde üretimin hacmini, yukarıda açıklamaya çalıştığımız bağlantı içinde, kentlere senatörler aracılığıyla transfer edilen kırsal artığın büyüklüğü tayin etmektedir.

Ayrıca, köle emeğinin özgür emeğe yeğlenmesinin önemli bir nedeni de endüstriyel üretimin kırsal artığın fonksiyonunda olmasında gizlidir. Köle emeğinin özgür emeğe göre çok daha verimsiz olmasına rağmen, köle bolluğu, endüstriyel üretime karşı talep düşmesi halinde atıl kalacak sermaye yoğun bir üretim organizasyonu yerine, enlemesine genişlemelere ve daralmalara kolayca uyabilecek köle emeği yoğun bir örgütlenmenin yeğlenmesine neden olmuştur. Bunun yanında, özgür işçinin artığına daha büyük miktarlarda el koyabilmenin tek yolu reel ücretleri sabit tutarken, emek üretkenliğini artırmak, yani emek başına sermaye miktarını çoğaltmak olduğu halde, kölenin kendinin bir üretim aracı olması nedeniyle tüm artığın köle sahibine kalması, ekstra gelir ihtiyacının köle sayısı artırılarak, ama teknoloji ve sermaye sabit tutularak sağlanmasının, köle arzının sınırsızlığı karşısında, çok daha elverişli olması nedeniyle endüstride de köle emeği özgür emeğin yerine ikame edilmiştir.

Teknoloji iyileştirme ve makine teçhizata yapılacak yatırım Romalı tarafından israf olarak görülmüş, köle alımı tek ve en verimli yatırım olarak düşünülmüştür[27].

Böylece, siyasal ve ekonomik egemenliği ellerinde tutan senatör ve *equestres* sınıfı, büyük kitlelerin işsiz kalmasını ve başta Roma olmak üzere birçok kenti anormal ölçülerde doldurmalarına izin vermişler, onlara toprak dağıtmak veya kentlerde ücretli işçi olarak istihdam etmek yerine, bedava tahıl dağıtarak devlet hesabına beslemenin daha kârlı olduğunu düşünmüşlerdir[28].

(27) Ferdinand Lot bu bağlamda, köleci tarzın tamamiyle «anti-kapitalist» olduğunu söylemektedir. Ferdinand Lot, *La Fin du Monde Antique et le Début du Moyen Age*, Paris, Albin Michel, 1968, s. 75. Ayrıca bkz.: Rodney Hilton, «Yorum», *in* Maurice Dobb, et.al., *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*, İstanbul, Mayıs, 1974, s. 183 ve Pierre Ducassè, *Tekniklerin Tarihi*, İstanbul, Gelişim, 1976, s. 48-9.

(28) Anderson, op. *cit.*, s. 57.

Toprakların ve köle sayısının sürekli genişlediği bir ortamda, köle emeğinin artığı ne kadar düşük olursa olsun, köle miktarının çok kolay artırılabilmesi, toplam artığın büyük boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Bu durumda, şimdiki gelir, gelecekteki gelire yeğlendiğinden, Roma'da teknoloji düzeyi sabit kalmış, sermaye yatırımları idame yatırımları düzeyini pek aşamamıştır.

Böylece, milyonlarca kişinin işsiz kaldığı bir sistem, ucuz Afrika ve Doğu eyaletleri tahılıyla bunların bedava beslenmesine ve tüm üretimin çok düşük verimli, ama çok bol sayıda köleye devredilmesine yol açmıştır.

Bu olağanüstü büyük mekanizmanın köle artığıyla ayakta durması olanaksızdır. Genellikle sanıldığının aksine, Batı Roma'nın zenginliğini sağlayan yoğun köle emeği değil, Afrika ve Doğu eyaletlerinin ürettikleri zenginliklere fetih hakkına dayanarak el konulması ve bunların Batı'ya taşınmasıdır.

Roma'nın bir site devleti olarak ortaya çıkmasından itibaren, önce İtalya'da; sonra tüm Akdeniz havzasında yayılmasının temel etkeni köle emeği kullanımının doğasında gizlidir. Senatör sınıfının toprak mülkiyetini temerküz etmesi, özgür çiftçiliği yok ederken, bunların yerine köle emeğini de ikame etmiştir. Ancak köle emeğinin verimliliğinin çok düşük olması, fakat arzının sınırsızlığı nedeniyle emek üretkenliğini artırıcı herhangi bir yatırımın ortaya çıkmaması nedenleriyle köle başına üretkenlik de çok düşük düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu olgu, toprak sahiplerinin *latifundium* ölçeklerini sürekli büyütmek zorunda kalmalarına neden olmuştur. Büyüyen ölçek, artan sayıda köle ihtiyacı demektir. Bunların ikisi birden fetih savaşı demektir. Böylece, gelir artırmanın tek yolu olarak toprak ve kölenin miktarlarının artırılması gerektiği konusunda oluşan Batı Roma ekonomik düşüncesi, toprağın köleyi, kölenin toprağı davet ettiği sarmal bir sürece yol açmıştır. Bu oluşumun kararlı dengeye asla müsait olamaması fetih savaşlarını sürekli kılmıştır.

Bu savaşların büyük ölçüde özgür köylü kaybına neden olması,[29] toprağın köle emeğine bağımlılığını tam hale getirmiş, bu bağımlılık da köle ve toprak talebini sürekli artan bir hale sokmuştur. Bunun sonucu, İlk Çağ tarihinde ilk kez batı Avrupa'nın bilinen ve tarıma elverişli tüm alanları tarıma açılmıştır[30].

Bunlarla birlikte, Roma nüfusunun bileşimi çok büyük oranda değişmiş, toprak mülkiyeti aşırı temerküz etmiştir. M.Ö. 104 yılındaki bir nüfus sayımının verilerine göre, Roma kentinde 10.000 *equestrus* (endüstrici ve büyük tüccar vatandaşlar), 900.000 *pleb* ve sadece 2.000 toprak sahibi bulunmaktadır. Bu dönemde Batı Roma'daki köle nüfusu 21 mil-

(29) 2. Pön Savaşı'nda 700.000 vatandaşı askere alabilen Roma, Vatandaşlık kapsamına giren bölgelerin genişlemesine rağmen, Actium Savaşı'nda (M.Ö. 31) ancak 80.000 vatandaşı askere alabilmiştir. Herbert Heaton, *Economic History of Europe*, New York, Harper and Brothers, 1948, s. 42.

(30) Anderson, s. 59.

yondur[31]. Aynı tarihlerde 51 milyon olan Roma Cumhuriyeti nüfusunun sadece 1.200.000'i vatandaşlık hakkına sahiptir[32].

Roma iktisadi sistemi, Cumhuriyet döneminde fetihler sayesinde enine genişlemiş, ancak herhangi bir ekonomik büyüme ortaya çıkmamıştır. Sistemin çekirdeği olan *latifundium* ve onun karargâhı olan site, kendilerini, *latifundium*'ların ölçeğini büyüterek ve yeni siteler oluşturarak, eskisinin modeli üzerine aynen üretmektedir. Köle emeği, *latifundia* ölçeğinin büyümesinin katalizörü olmakta, talan ve vergi bu coğrafi genişlemenin alt dokusunu oluşturmaktadır[33].

Roma sistemi, ancak coğrafi olarak genişledikçe ayakta durabilirdi. Fetihlerin sonuna gelinince, sistem gerilemeye başlamış ve feodal üretim tarzı bu gerileme süreci içinde yeşermeye başlamıştır.

b. İmparatorluk Dönemi Roma Ekonomisi

Roma'nın Cumhuriyet dönemindeki yayılma savaşları, *latifundium* tipi tarıma olanak verecek ölçekte toprak ve köle kazanımını sağlarken aynı zamanda da özgür çiftçiyi yani Roma ordusunun belkemiğini yok etmiştir. Vatandaşlardan oluşan ve milis karakteri ağır basan bu ordunun böylece yitirilmesi sonucu, devlet profesyonel bir ordu oluşturmak durumunda kalmıştır. Böylesine bir ordunun kurulması ve ayakta tutulması, devletin gelir ihtiyacını o zamana değin görülmemiş boyutlara çıkartmıştır. Bu boyut artışı, verginin boyutunun artırılmasına yol açmıştır. Ancak, Roma devletinin yayıldığı coğrafyanın genişliği etkili bir vergi denetiminin ancak çok geniş ve yaygın bir bürokrasiyle sağlanabileceği inancını doğurmuştur.

Bu gelişmelerin sonucu, siyasal iktidar vatandaşlardan, bürokrasi ve orduya kaymış ve sonunda, bürokrasi ve orduya egemen olabilen devlete de egemen hale gelmiştir. Bu oluşumun noktalanması, Cumhuriyet yönetiminin yerine İmparatorluğun geçmesidir.

Devlet gelir ihtiyacını Batı bölgelerinden karşılamakta büyük zorluklarla karşılaşmış, çoğu zamanda tarhettiği verginin küçük bir yüzdesini elde etmekle yetinmek zorunda kalmıştır. Batı bölgelerinin merkez vergisine ısrarlı bir biçimde direnmesinin temel nedeni, *latifundium* sahiplerinin aynı zamanda, Cumhuriyet dönemindeki yegâne siyasal odak olan senatörlerin bizzat kendilerinin olmalarıdır. Devletle kendilerini özdeş gören senatörler vergi ödemeyi kesinlikle reddetmişlerdir. O çağda, ileride göreceğimiz nedenlerden ötürü, devletin senatörlerden vergi toplayabilmesi olanaksıza yakındır. Bu durumda, merkezî devletin gelir ihtiyacı, gelenek-

(31) Kenneth Neil Cameron, *Humanity and Society*, New York, MRP, 1977, s. 190-91.

(32) Devletin Doğu parçasında (*Pars Orientalis*) kölecilik egemen değildir, özgür köylü ve özgür işçi üretimin büyük bölümünü gerçekleştirmektedir. Bu nedenle kölelerin ezici çoğunluğu Roma'nın batısındadır. Nüfusa ilişkin rakamlar için bkz.: Victor Duruy, *Histoire des Romains*, Paris, Hachette, 1870, s. 286-89'dan C.B. ve J.R. (ed.), *Sosyolojinin Unsurları*, İstanbul, M.E.B. Y., 1975, s. 139.

(33) Anderson, s. 28.

sel olarak vergi ödeme alışkanlığına sahip Doğu ve Afrika eyaletlerinden, giderilmeye çalışılmıştır.

Bu eyaletler (*provincia*) bir devlet görevlisinin yönetiminde doğrudan merkeze bağlı hale getirilmişlerdir. Bu eyaletlerin topraklarının 1/3'ü *ager publicus* olarak ayrıldıktan sonra, geri kalanı özgür çiftçi tarımına zarar vermeyecek bir biçimde vergiye bağlanmıştır.

Ancak, hemen belirtelim, Roma'nın Doğu eyaletlerine uyguladığı bu yönetim sistemi, zaman içinde bir gelişmenin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, fethedilen ve *provincia* statüsüne alınan bir bölgenin eski yönetim biçimi aynen korunmuştur[34]. Ancak, eski Hellenistik imparatorlukların ele geçirilmesi, bu bölgelerin eyalet yönetimlerinin eskiliği ve kökleşmişliği ile vergi uygulamalarının etkinliği, Roma eyalet sisteminin Hellenistik modele göre biçimlenmesine yol açmıştır[35]. Böylece, Doğu imparatorluklarında genellikle 1/10 (*tithe*) olan tarım vergisi, Roma tarafından da benimsenmiştir[36].

Roma devletinin yönetiminin Cumhuriyetten İmparatorluğa dönüşmesinden sonra, Doğu *provincia*'ları, ilerideki gelişmeleri çok büyük çapta etkileyecek biçimde, Batı *provincia*'larından farklı bir biçimde yönetilmeye başlamıştır. Örneğin Mısır *provincia*'sı doğrudan imparatorun şahsına bağlanırken[37] Kuzey Afrika'da (Trablus, Tunus ve Konstantin eyaletlerinde) imparatora devlet mülkiyetinden ayrık çok büyük toprak parçaları verilmiştir[38]. Ayrıca, Doğu eyaletlerindeki işlenebilir toprakların en verimlileri *ager publicus* statüsüne alınarak, doğrudan devlet tarafından işletilmiştir[39].

Buna karşılık, Batı eyaletlerindeki *ager publicus* toprakları, önce senatörlere kiralanmış, sonra da onların mülkiyetine geçerek *latifundium*'lara eklenmiştir. Bu tamamen zıt yönde ikili hareketin sonucu olarak, Doğu eyaletleri imparatorluk merkezinin gücünün kaynaklandığı bölgeler haline gelirken, Batı eyaletleri, merkezin gücünün tartışıldığı güçlü direnme odakları haline dönüşmeye başlamışlardır.

İmparatorlar, Roma'nın Doğu'sunda merkezi daha güçlü kılan bir toprak rejimi kurarlarken, Batı'da toprakların senatörler elinde temerküzünü

(34) Halil Demircioğlu, «Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. V, sayı: 8-9, 1967, s. 444.

(35) Jacques Pirenne, Les *Grands Courants de l'Histoire universelle*, 4 vols, Neuchâtel, Ed. de la Baconnière, 1947, c. I, s. 321; Christopher Dawson, *The Making of Europe*, New York, Meridian, 1960. s, 36.

(36) Heaton, s. 43.

(37) Roma İmparatorluk modelinin Mısır'ın ele geçirilmesi ve buranın imparatorun şahsına bağlanmasıyla birlikte, merkeziyetçi bir nitelik kazandığı ve Roma'nın Mısır modelini tanıdıktan sonra bir imparatorluk haline dönüşebildiği çok taraftar bulmuş bir iddiadır. Örneğin bkz.: V. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Ankara, Odak Y., 1974, s. 362; Karl Wittfogel, *Oriental Despotism*, New Haven, Yale University, 1964, s. 209; J. Pirenne, *loc. cit.*

(38) Michel Rouche, *Les Empires Universels*, Paris, Larousse, 1968, s. 281; J. Pirenne, s. 313.

(39) Demircioğlu, *art. cit.*, s. 447.

engellemek için bu bölgede de imparatorun şahsına bağlı topraklar (*saltus, fisci*) oluşturmak istemişler, fakat güçlü senatör engellemesi karşısında başarıya ulaşamamışlardır. Bu başarısızlık, devletin iki farklı yönde farklı kaderler izleme sürecini hızlandırmıştır. Ancak, bu başarısızlık, merkez tarafından Batı'nın farklı dokusunun ürünü olarak yorumlanmadığından, anlık bir başarısızlık sayılmış, aslında umutsuz olan mücadeleye umutla devam edilmiştir. Bu bağlamda örneğin imparator Nerva, merkeze destek sağlamak amacıyla İtalya'da topraksız köylülere dağıtmak üzere toprak satın almış[40], Traianus küçük toprak sahiplerine uzun vadeli ve düşük faizli kredi vermiş, Hadrianus ise kamusal topraklardan, topraksızlara dağıtım yapmıştır[41].

Bütün bu çabalar sonuçsuz kalmış, olguya yanlış tanı konulduğundan ve senatörlerin siyasal egemenliklerinin kırılabilmesine rağmen ekonomik egemenlikleri kırılamadığından, kısa bir süre sonra, bu yoğun çabalarla oluşturulan küçük köylü mülkiyetleri, *latifundium*'lara, eklenmekten kurtulamamışlardır.

Bu gelişmeler sonucu, merkezin gücünü sağlayan gelirler, sadece Doğu eyaletlerinden sağlanabilir hale gelmiş, en azından toprak mülkiyetinin biçimi ve eyalet yönetiminin niteliği açılarından, İmparatorluğun Doğu'suyla Batı'sı birbirlerine tamamen yabancı, çoğu zaman da rakip alanlar haline gelmişlerdir.

Doğu-Batı farklılığını büyük ölçeklere çıkartan bir başka gelişme de endüstri ve ticaret alanında yaşanmıştır. Cumhuriyet döneminde, Batı'dan kaynaklanan yayılmanın Doğu'yu da kapsayarak Akdeniz havzasının coğrafi bütünlüğünü siyasal alanda da bir gerçek haline getirmesiyle Batı *provincia*'larının tarımsal ve endüstriyel alandaki yetersizliklerinin ürünü olarak devletin iki parçası arasında canlı bir ticaret ortaya çıkmıştır.

Batı eyaletlerinin durumu, Doğu'dakilerle kıyaslandığında, gerçekten geridir. Roma kenti ve İtalya hemen hemen hiçbir şey üretmemektedirler. Roma nüfusunun büyük çoğunluğunu meydana getiren işsiz halka bedava tahılın yanı sıra, bedava zeytinyağı da dağıtılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, sınırlardaki orduların mevcudu ve ihtiyaçları sürekli artmaktadır[42]. Traianus gibi bazı imparatorların Roma kent halkına iş sağlamak ve onları ataletten kurtarmak için giriştikleri kamu inşaatları programları başarıya ulaşamayacak ve ucuz Doğu tahılının rekabeti karşısında son direnme olanaklarını da yitiren İtalya halkı başkenti doldurmaya ve bedava yiyecek alacakların sayısını artırmaya devam edecektir[43].

Bu gelişmelerle birlikte, Batı *provincia*'ları büyük çapta, tahıl üretiminden vazgeçmektedirler. Yeteri kadar köle sağlayamayan tarımsal işletmeler

(40) Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi* (M.Ö. 27-M.S. 192), İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1976, s. 175.

(41) Karadeniz, s. 29.

(42) Rouche, s. 65.

(43) Lütfü Güçer, *İktisat Tarihi*, İstanbul, İÜ İktisat Fak. Y., 1976, s. 41

meracılığı yeğlerlerken[44], gereken miktarlarda köle sağlayabilen işletmelerde bile bağcılık, meyvacılık gibi entansif kültürlere yer veriliyordu[45].

Batı bölgelerindeki bu ürün dönüşümünün nedeni, köle emeğinin verimsizliğinde gizlidir. Köle emeğiyle yapılan tahıl tarımında kölenin gerekli emeği çok büyük bir oran oluşturmakta, çoğu zaman da elde edilen ürün bu gerekli emeği bile karşılayamamaktadır. Bu nedenle yüksek maliyetler söz konusudur. Doğu tahılının Batı tahılına göre çok ucuz olması, Batı'nın *latifundia* sahiplerini, emek yerine toprak entansif tekniklerin mümkün olduğu alanlara yöneltmiştir.

İmparatorluğun Doğu'suyla Batı'sı arasındaki bu üretim örgütlenmesi farklılığı, iki bölge arasındaki ticaretin boyutunu önemli ölçülere ulaştırmıştır. İmparatorluk fetihle kurulduğundan, merkez özellikle Doğu eyaletlerine karşı İtalyamerkezci (*İtalocentrique*), hatta Roma merkezci bir açıdan yaklaşmış ve onları uzman oldukları ürünlere göre sınıflandırmıştır[46].

Bu anlayışın sonucu olarak, tüm eyaletler çok az şey üreten Roma ve İtalya'nın her türlü ihtiyacını karşılaması gereken merkezler olarak görülmüşlerdir[47]. Roma bu tüketici tavrını eyaletlerin de ötesine taşırarak, Hint ve Çin'e kadar uzatmış, buralardan ithal ettiklerini savaşlardan elde ettiği değerli madenler ve Doğu'dan gelen vergilerle karşılamıştır.

Roma'nın Hellenistik devletleri ele geçirmesiyle Roma'nın Batı'sında Doğu'nun lüks mallarına karşı talep büyük oranlarda artmıştır. Bu talep ve bundan doğan ticaret hacmi o kadar büyüktür ki, Yaşlı Plinus'un (M.S. 23-79) her hizmetçi kölenin bir gümüş aynasının olduğunu söylemesi inandırıcı olmaktadır[48].

Bu büyük boyutlu ticaret Cumhuriyet döneminde, *equestrus* adı verilen ve senatör sınıfına mensup soylu Romalıların elindeydi. Ancak, imparatorlukla birlikte, merkezin senatör sınıfının ayrıcalıklarını yok etme faaliyeti sırasında *equestrus* da önemli ölçüde zarara uğradı. Cumhuriyet dönemindeki büyük ticaretten çok büyük servetler sağlayan tüccar vatandaşlar, imparatorluk döneminde, siyasal etkinliklerini kaybettikçe, kazançlarının da azaldığını gördüler. Bu durum karşısında, hem ticari faaliyetlerini hem de servetlerini tehlikede görmeye başlayan bu kimseler, ellerindeki serveti toprak alımında kullanmaya başladılar. Ayrıca, mesleklerinin devamı siyasal iktidarlarına bağlı olduğundan ve bu gücü Cumhuriyet dönemindeki gibi ellerinde tutamadıklarından, endüstri ve ticaret de azatlıların ve Doğuluların (Yahudiler ve Suriyeliler) eline geçmeye başladı. Senatör sınıfının siyasal etkinliğini kesinlikle kırmak ama-

(44) M.S. 8 yılında ölen bir *latifundium* sahibinin 30 dekarlık bir *villa*sında 4.000 köle, 3.000 büyük baş ve 257.000 küçükbaş hayvan olduğu anlaşılmıştı. Heaton, s. 45.

(45) Karl Ritter, *Dünya Ziraat Tarihi*, Ankara, AÜ Ziraat Fak. Y., 1962, s. 49.

(46) Bertrand de Jouvenel *Du Pouvoir*, Paris, Hachette, 1972, s. 87-88.

(47) Maillet, s. 330.

(48) Frank William Walbank, «Trade and Industry under the Later Roman Empire in the West», *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge, University Press, 1952, vol. 2, s. 35.

cında olan merkez bu oluşumu destekliyor, azatlı ve Doğululara ticaret ve endüstri alanında çeşitli kolaylıklar sağlarken, aynı alanlarda *equestrus*'a zorluklar çıkarıyordu. Böylece, *equestrus* için toprağa dönmekten başka çıkar yol kalmıyordu.

Endüstri ve ticaret alanında bu el değiştirme yaşanırken, Roma kenti ve İtalya'nın asalak yapısı iyice artmaktadır. Amasyalı Strabon (M.Ö. 64-M.S. 23) Mısır tahıl gemilerinin Piteoli'den (Roma kentinin limanı) boş döndüklerini; Yaşlı Plinus ise her yıl imparatorluk merkezinden Çin ve İran'a 100 milyon *sesterce* (yaklaşık 200 milyon TL.) değerinde altın gittiğini bildirmektedir[49]. Bunlar göstermektedir ki, Batı'nın satacak hiçbir malı yoktur ancak, henüz Doğu ticareti altınla karşılanabilmektedir.

Roma Doğuyla olan ticaretinde büyük açıklar verirken, imparatorluğun başlangıç yıllarında, azgelişmiş Batı eyaletlerine (İspanya, Galya) mamul ihraç eden bir endüstriyi İtalya'da canlı tutabiliyordu. Ancak, merkezin büyümesiyle birlikte ordunun da mevcudu artınca ve savaşlar bitip de sınırlarda neredeyse sabitleşmiş yerleşik garnizonlar ortaya çıkınca, ticaret ve endüstri, Batı eyaletlerinde orduyu izlemeye başladı. Bunun yanında, kara ulaşım maliyetlerinin yüksekliği, en büyük talebin ordudan gelmesiyle birleşince, endüstri İtalya'dan garnizonların yoğun olarak bulundukları bölgelere göç etti.

Bu gelişme sonucu, Batı eyaletlerinde kurulan endüstrilerin, kuruldukları bölgelerin talebini de kendilerine çekmeleri sonucu, İtalyan mamullerine karşı büyük bir talep düşmesi ortaya çıktı. Bunun sonucu, İtalyan endüstrileri kesinlikle ölürken, Batı eyaletlerinde bölgesel ölçekte çok sayıda endüstriyel işletme ortaya çıktı[50]. Böylece, İmparatorluğun kurulmasıyla beraber İtalyan tarımının içine düştüğü bunalım, İtalyan endüstrisinin de başına gelmiş oluyordu.

İmparatorluk döneminde kara taşımacılığı teknolojisi çok geri, buna bağlı olarak, ulaşım maliyetleri çok yüksek idi. Örneğin bir yağ sıkıcısını 25 mil uzaklığa taşımak, sıkıcının maliyetinin % 14.5'ine mal oluyordu. Eğer aynı alet 75 mil taşınırsa bu maliyet % 75'e çıkıyordu. 2. yy.da bir araba keteni 240 mil uzağa götürmek, maliyetini tam iki katına çıkartıyordu. Bu nedenle endüstri ucuz deniz ve özellikle nehir taşımacılığının mümkün olduğu Galya ve Germanya'ya kaydı[51].

Endüstrinin bu göçünün sonucu, özellikle ucuz ama hacimli tüketim mallarında (bulk goods) eyaletlerarası ticaretin gerilemesi oldu. Her eyalet kendi ihtiyaçlarını kendi karşılayan birer ekonomik birim olma eğilimi içine girdi[52].

Ticaretin bu boyutta gerilemesi ve endüstrinin yaygınlaşırken, birim ölçeğinin küçülmesi, *equestrus* sınıfının toprak alımlarını ve tüm ticari ve endüstriyel servetlerini toprağa yatırmalarını hızlandırdı.

(49) *ibid.*, s. 36.

(50) *ibid.*, s. 37.

(51) *ibid.*, s. 38-39.

(52) Childe, s. 378.

Pön Savaşları sırasında toprak sahiplerine (senatörler) ticaretle uğraşmak yasaklanmıştı. Bu durum karşısında, *senatus* sınıfının bir bölümü topraklarını bırakarak, sadece ticaretle uğraşmaya başlamıştı. Roma yasaları gereği, sadece *senatus* sınıfından olanların ata binme hakkının olması nedeniyle bunların senatör kökenli olduklarını hatırlatmak ve belki de kökenlerini bilhassa belirterek belirli bir saygınlık sağlayabilmek amacıyla kendilerine *equestrus* (atlılar) adı verildi. Bu sınıf bir süre sonra, hem para servete hem de siyasal güce sahip olduğundan, tüm ticaret ve bankacılık faaliyetlerini tekeline aldı. *Equestrus* bununla da yetinemedi ve devlet vergilerinin iltizamını ve ordu ihtiyaçlarının taahhüt işlerinin de tekelini ele geçirdi. Bu son faaliyetler o kadar kârlıydı ki, *equestrus*'un bir bölümü sadece bu işlerle uğraşmayı tercih ediyordu. Faaliyetlerini bu alanda yoğunlaştıran *equestrus* mensuplarına *publicanus* (kamucular) adı verilmekteydi[53].

Ticaret ve finans sektörlerinin tekelini ellerinde tutan *equestrus* sınıfı aynı zamanda endüstri tekelinin de sahibi idi. Roma yayılmasının uygun ortamı içinde bol ve çok ucuza köle elde edebilen bu sınıf endüstriyel üretimden büyük kârlar elde etmekteydi. Gene aynı dönemde, özellikle Roma kenti ve İtalya'nın ihtiyaç duyduğu malları eyaletlerden buralara taşıyan *equestrus* asıl servetini bu alandan elde etmekteydi. Ancak, yukarıda açıkladığımız ortam içinde ticaret ve endüstrinin gerilemeye başlaması, *equestrus* sınıfının zor duruma düşmesine neden oldu. Bunların yanında, imparatorluk yönetiminin kurulmasından itibaren, merkezin, tüm ekonomik faaliyetleri kendinde toplamaya doğru eğilimi, bu sınıfı oldukça güç durumda bıraktı. İşte tüm bu olumsuz gelişmelerin sonucu olarak, *equestrus* toprak satın alarak, çıktığı sınıfa geri dönmekten başka çare bulamadı[54].

Toprağa dönüş, *latifundium*'ların pazar için üretimlerinin gerilemesinin yoğunluk kazanmasıyla aynı döneme rastgeldi. İleride daha ayrıntılı olarak incelemeye çalışacağımız üzere, *latifundium* tarımının gerilemesi ve senatörlerin *latifundium*'larını oluşturan *villa*'lardan birine çekilerek (*latifundium* tamamı aynı coğrafya üzerinde yer alan bir toprak parçası değildi. Bir senatörün, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde sahip olduğu tüm toprakları itibari bir bütün halinde ifade eden bir terimdi. Buna karşılık coğrafi olarak bir bütün meydana getiren topraklara *villa* denilmekteydi. *Villa*'ların alanı çok çeşitli büyüklüklerde olabiliyordu. Bir senatörün tüm *villa*'larının oluşturduğu bütün ise o senatörün *latifundium*'u oluyordu.) pazar için üretim yerine, öztüketim için üretim yapan birimler haline dönüşmeye başlamalarıyla birlikte, *villa* sahipleri mülklerinde köle emeğinin kullanıldığı, demirhane, dokuma atelyeleri, tuğla fırınları gibi imalathaneler oluşturdular. Bu süreç sonunda, pazar sadece lüks mallara kalma eğilimi içine girdi.

Bütün bunların kaçınılmaz sonucu, kent endüstrilerinin gerileyişi ve bir zamanların gelişmiş kentlerinin küçülmeleri ve fakirleşmeleri oldu. Bu

(53) Malet, s. 169.

(54) Maillet, s. 331.

gerileme süreci, kentlerin yayıldıkları alanların küçülmeleriyle ölçülebilir. Örneğin Autun, 2.200 dönümlük bir alandan M.S. 275 yılında 110 dönüme düştü. Durumu İtalya'dan daha iyi olmasına rağmen Galya'da 3. yy.da alanı 250 dönümü aşan kent kalmamıştı[55].

Batı kentleri, sanıldığının aksine, Doğu kentlerinin büyüklüğüne hiçbir zaman erişememiş olmakla birlikte, Doğu kentlerinin büyüklüğü ve canlılığı hâlâ sürerken, Batı'nın en parlak endüstri kentleri bile önemli oranlarda küçülmekteydiler. En gelişkin zamanlarında nüfusları 50.000'e yaklaşan Galya ve İtalya'nın büyük endüstri kentleri, Marsilya, Milano, Nimes, Toulouse, Verona ve Napoli, nüfuslarının 1/10'a, alanlarının ise 1/20'ye indiğini gördüler. Galya'nın en önemli kentlerinden Bordeaux 320 dönüme, Nantes ve Rouen 160'ar dönüme düştüler. Beauvais ve Tours gibi kentler ise daha da kötü bir kaderle karşılaşarak 60'ar dönüme kadar indiler. Paris ise 1.620 metre çapında 90 dönümlük bir kasaba haline geldi. Parlak günlerin büyük ve zengin kentleri, Verona, Napoli ve Torino çapları 900 metreyi geçmeyen büyücek köyler düzeyine indiler[56].

Kentlerin alanlarının küçülmesi, nüfus azalmasının sonucuydu. Roma askerî kamplarının yapısından hareketle bu küçülen kentlerin nüfuslarını hesaplamak mümkün olmuştur. Bir Roma askeri kampı 210-250 dönüm arasında bir alan kaplamakta olup, sıkışık düzende en fazla 6.000 asker barındırabilmekteydi. Buradan giderek, alanları 250 dönümün altına inen Batı kentlerinin hiçbirinin bu sayıdan fazla nüfus barındıramayacağı anlaşılmaktadır. Diğer yandan, o dönemde nüfusları bilinebilen çeşitli kentlerden alınan ortalamaya göre, andığımız dönemde Batı Roma kentlerinde dönüme en fazla 20 kişi düşmekteydi. Böylece bu rakam da Roma askerî kampları bazına göre bulunan nüfus miktarlarını teyit etmektedir[57].

Batı kentlerinin gerileme sürecinin hızlanması, İmparatorluğun ağırlık merkezinin Doğu'ya kaymasıyla eşzamanlıdır, imparatorluğun ağırlık merkezinin Doğu'ya kayması ise senatör sınıfının siyasal egemenliğinin sona ermesi ve merkezi ayakta tutan Doğu vergilerinin imparatorları daha güçlü kılması demektir. Diğer bir anlatımla Batı parçasından siyasal ve mali alanda umudunu kesen merkez, tüm varlığını Doğu'ya dayandırmakta, bunun sonucu olarak, kendini Batı'nın rakibi olarak yeniden üretmektedir.

Roma, kuruluşundan itibaren yayılmaya yönelik bir oluşum halinde ortaya çıkmıştı. Bu oluşumun sonunda tüm Akdeniz havzasına yayılan Roma, aynı zamanda tüm bu bölgeye barış da getirmişti. Daha doğrusu, tüm bu bölgeyi aynı siyasal birlik halinde toplayan Roma, savaşı tekeline alarak, Akdeniz halklarının birbirleri arasındaki özel savaşlarına son vermişti. Ancak, *Pax Romana* (Roma Barışı) aynı zamanda Roma çöküntüsünün de başlangıcı oldu. Büyük kapsamlı fetih savaşları M.Ö. 27'de sona erdiğinde, Augustus'un emrinde 90 *legion* vardı. (Bir *legion*

(55) Childe, s. 379.

(56) Lot. s. 81; Walbank, *art. cit.*

(57) Lot. s. 82.

yaklaşık 6.000 askerden meydana gelmekteydi). Bu kadar askere artık ihtiyacı olmadığını düşünen imparator bunların yarısını terhis etti. Bu eski askerler, Kuzey İtalya ve Büyük Roma yolları civarında toprak verilerek yerleştirildiler[58].

Roma barışının sağladığı uygun ortamın devam etmesi üzerine ileride-ki yıllarda ordunun geri kalan bölümünün büyük bir kısmı terhis edildi ve sadece sınırlarda az sayıda asker bırakıldı[59].

Augustus orduyu terhis ederken Doğu eyaletleri üzerindeki otoritesine çok güveniyordu. Bu güven, kendini Doğu modeline göre ve özellikle Mısır modeline göre *Pontifex Maximus* (Yüce Rahip veya en büyük din adamı) ilan etmesine olanak sağladı. Böylece imparator hem devlet başkanı hem de dinin başkanı olmuştu.

İmparatorluğun bu kazanımından sonra, diğer tüm imparatorların siyasal faaliyeti, bu ikili güce dayanarak, senatonun yetkilerini azaltmak, giderek yok etmek ve buradan da mutlak monarşik bir yönetim kurmak yönünde olmuştur.

Diğer yandan, Mısır'ın tamamı ve Afrika'nın büyük bölümünün doğrudan imparatorun kişisine bağlı topraklar olması ve Roma'nın tahıl ihtiyacı için buralara mutlak bağımlılığı, imparatorların gücünü artırıcı bir faktör olmuştur. Bunun yanında, Augustus'un orduyu terhis etmesi, ileride ordu tekrar kurulmak zorunda kalınca, geleneksel vatandaş ordusunun yerine eyalet askerleri ve barbarların asker mevcudu içinde büyük oranlara ulaşmalarına yol açmış, böylece patriciden oluşan ve senato denetimindeki milis niteliğindeki bir ordudan, İmparator denetiminde ve ona bağlı profesyonel bir orduya geçilmiştir. Bu koşullar altında, siyasal bakımdan rakipsiz kalan imparatorlar/merkez ülkenin denetimine büyük çapta egemen olabilmişlerdir. Bunun uzantısı olarak, ilk kez Hadrianus (MS. 117-138) zamanında, imparator fermanları (*edictus*) Senato kararlarının üstüne çıkmıştır[60].

Batı tarımının ve endüstrisinin bunalıma girmesiyle hem toplam üretimin hem de pazar için üretimin büyük miktarlarda düşmesiyle Roma merkezinin egemenliğini sürdürebilmesi, Doğu eyaletlerinin daha fazla ürününe el koymasına bağımlı hale gelmiştir[61]. Bir başka açıdan olaya bakıldığında, bu, ordunun güçlü olması halinde yürütülebilecek bir ilişkidir. *Pax Romana*'yla birlikte ordunun terhis edilmesi, merkezin yükünü çeken Doğu eyaletlerinin ayaklanmalarına neden olmuştur. Gücünün ayakları altından kaydığını gören ve Batı'ya güvenmenin olanaksızlığını anlayan devlet, merkezin gücünü sağlayan sistemi tekrar ayakları üstüne oturtabilmek için, 2. yy.da bu kez barbarlardan ve eyalet askerlerinden oluşan büyük ordular meydana getirmiştir.

(58) Oktay Akşit, *op. cit.*, s. 55,

(59) E.H. Dance, *Europe and the Old World*, London. Longman, 1954, s. 19.

(60) Akşit, *passim*.

(61) Henri Pirenne. *Mahomet et Charlemagne*, Paris, P.U.F., 1970, s. 3-5; Baykan Sezer, «Türk Toplum Tarihi Araştırmaları», Toplum ve Bilim, Sayı: 4, Kış 1977, s. 55.

Barbarların yoğun olarak orduya girmeleri, Roma'daki sınıf mücadelelerinin ürünüdür. İtalya'da ve Roma kentinde sürekli anarşi unsuru olan topraksızlaştırılmış *pleb*'ler, Doğu'daki fetihlerle birlikte buralarda ele geçen topraklara yerleştirilmek istenmişlerdir. *Pleb*'lerin bu çözüme rıza gösterebilmeleri için, onlara küçük toprak parçaları verilmiş ve karşılığında askerî hizmet istenmiştir. Ancak, *pleb*'lerin toprakları almalarına karşılık askerî hizmetten genellikle kaçındıkları ve çoğu zamanda bu toprakları satarak tekrar kentlere döndükleri görülmüştür. Bu durum karşısında ve sınırları sürekli genişleyen merkez, hangi kaynaktan olursa olsun mutlaka asker bulmak zorundadır. Merkezin imdadına yetişen verimli bir kaynak, Roma sınırlarındaki barbarlar olmuştur. Genellikle Roma periferisinde yer alan ve barışçı amaçlarla Roma topraklarına giren barbarlara (özellikle Franklar) askerlik karşılığı toprak verilerek ordunun asker ihtiyacı büyük oranda karşılanmıştır. Bu tedbirin yanında, emekli olan veya savaşamayacak duruma düşen askerlere de Doğu'da toprak verme uygulaması ortaya çıkmıştır[62]. Bu uygulamanın iki önemli sonucu doğmuştur: Bir yandan Cumhuriyet döneminin patrici ordusu, barbarlardan ve eyaletlilerden oluşan ücretli ve kozmopolit bir orduya dönüşmüş[63], diğer yandan da İmparatorluğun Batısı *latifundium*'larla kaplı kalırken, Doğusunda, hiçbir zaman kaybolmayan küçük ve özgür köylü mülkiyeti üzerine dayalı tarımsal işletmecilik, tam anlamıyla egemen hale gelmiştir.

Batı'nın ekonomik bunalımı, savaşlar sırasında ve sayesinde yayılmış bir tarzın, savaşlar bitince, dengeye gelememesi ve gerilemeye başlamasının ürünüdür. M.S. 1. yy.dan itibaren savaşların sona ermesi, kölenin sağlanmasını çok güçleştirmiştir. Köle emeğine dayalı Batı Roma ekonomisinde sermaye birikimi gibi bir dünya görüşü yoktur. Köle arzının sınırsız olduğu bir ortamda, Romalı, sermaye yatırımıyla emek üretkenliğini artırarak, toplam üretimi artırma, teknolojiyi iyileştirerek daha yüksek verimli sermaye malları üretmek gibi bir çabanın içinde asla olmamıştır. Roma'nın batısında üretimi artırmanın tek yolu, işletmenin ölçeğini büyütmek ve köle sayısını artırmaktır. Ancak, işletmenin ölçeğinin büyütülmesi, daha iyi teknoloji veya birime daha fazla sermaye anlamına alınmamalıdır. Roma'da işletmenin ölçeğinin büyütülmesi, birim alana aynı miktarda kölenin ölçek büyümesi oranında tekrarlanması demektir. Bu nedenle yeni köle sağlanmasında güçlüklerle karşılaşılınca, üretim miktarı bir süre sabitleşmiş, sonra da düşmeye başlamıştır.

Devletin sürekli artan gelir ihtiyacına, Batı eyaletlerinin katkılarının böylece giderek azalması karşısında, imparatorlar önce, 1/10 olan vergi oranını artırma yoluna gitmişler, bu önlem yeterli olmayınca, Roma ve İtalya'nın işsiz unsurlarını toprağa yerleştirmek istemişlerdir. Devleti ayakta tutacak vergi kaynağının özellikle küçük ve orta çiftçi olduğunu gören merkezî yönetim, *latifundia* sahiplerinin hem vergi vermekten kaçınmak

(62) Akşit, s. 54; J. Pirenne, c. I, s. 218-19.

(63) Augustus'un terhis ettiği ordu tamamen vatandaşlardan oluşuyordu. Oysa 2. yy.ın başında, Orduda bir Romalıya karşı 5 barbar ve eyaletli asker düşmektedir. Akşit, s. 249.

için kullandıkları siyasal iktidarlarını kırabilmek hem de bunların merkezkaç eğilimlerini engellemek amacıyla Batı'da yeniden küçük köylülüğü egemen kılabilmek için büyük çaplı toprak müsaderelerine girişmişlerdir. İlk kez İmparator Nerva'nın girişimiyle başlayan müsaderelerle devletin eline geçen topraklar işsizlere dağıtılmıştır(64).

Ancak, köle arzının bu oluşumlar sırasında sıfıra çok yaklaşmış olması, *latifundia* sahiplerini bir emek açlığı içine sokmuştur. Onların da topraksız köylüleri veya kentlerin işsiz halkını, emek açıklarını kapayabilmek amacıyla kiracı olarak yanlarına çekmeye başlamaları, devletin özgür küçük köylülük yaratma girişimlerini büyük ölçüde semeresiz bırakmıştır.

Hiçbir üretim aracına sahip olmayan köylüler için, *latifundium* sahiplerinin öne sürdükleri koşullar daha cazip olmaktadır. Devlet, iskân politikası olarak, topraksız köylülere sadece toprak vermekle yetinmekte ve ayni veya nakdi herhangi bir sermaye yardımında bulunmaktaydı. Oysa *latifundia* sahipleri, tohumluktan sabana kadar her türlü işletme sermayesini karşılıyor ve elde edilen ürünün yarısını da kiracılarına bırakıyorlardı. Bu koşullarda, devletten toprak alanlar da işletme sermayesini temin edemediklerinden, *latifundia* sahiplerine kapılanmayı yeğliyorlardı. Bu durumda, kamulaştırılan topraklar, tekrar eski sahiplerine dönmekteydi.

Çağın teknoloji düzeyinin düşüklüğü çerçevesinde düşünüldüğünde, kiracı çiftçi, her ne kadar ürünün yarısını alıyorsa da bu miktarla ancak kendini ve ailesini yeniden üretebilmekteydi. Aslında, bu ortalama bir kavramdır. Bireysel kiracı düzeyinde ise birçok kiracı, kendine kalan miktarla kendini yeniden üretebilmekten aciz kalmakta ve tekrar kentlere dönmektedir. Bunun yanında, sayıları çok az olsa da bazı kiracı çiftçiler, paylarından geçimlikleri çıktıktan sonra, pazarlanabilir bir artık elde edebilmekteydiler. Fakat zaman içinde, tarımsal kesimin pazarlama oranının düşme eğiliminde olması ve kırsal talebin bu düşme eğilimi karşısında kent endüstrilerinin de büyük ürün düşüşlerine maruz kalmaları nedeniyle Cumhuriyet döneminin ürün uzmanlaşmasına dayalı tarımsal işletme birimleri yerlerini, yavaş yavaş kendilerine yeterli birimlere bırakmaya başladılar.

Ekonominin, böylece içine girdiği, kapanma eğilimi, durumları giderek bozulan kiracı çiftçilerin önemlice bir bölümünün kentlere geri dönmeleriyle şiddetlendi(65). Septimus Severus'un (193-211) imparatorluğa ait toprakları, tohumluk da sağlayarak çok düşük bir kira karşılığı (*emphytensis*) küçük köylülere dağıtmak istemesi bile özgür kiracılığın ayakta kalmasını sağlayamadı(66).

İmparatorluğun iktidara gelmesinden itibaren tüm Batı Roma'da yaşanmaya başlayan nüfus azalması ve özgür kiracılığın iflası, büyük bir emek açlığı içinde olan ve kurulu düzen içinde bu açlığı gideremeyen *latifundia* sahiplerini yeni bir örgütlenmeye itti. 1. yy.dan beri görülmeye

(64) 64 Wittfogel, s. 209.

(65) Karadeniz, s. 22.

(66) *ibid.*, s. 23

başlayan, ama 2. yy. oluşumlarıyla hızlanan bu yeni örgütlenmenin adı *colonus* sistemidir. *Colonus* sisteminin özelliği, kendilerine toprak verilen köylülerin toprağa bağlanmalarıdır. *Colonus* statüsündeki köylülerin kaynağı, kendilerine toprak verilen ama sermaye yetersizliğinden bunu işletemeyen özgür çiftçiler, azatlı köleler, ve Roma'ya yerleşmek kasdıyla giren barbarlardan oluşuyordu.

Latifundium sahibi, *colonus*'a toprak verdikten sonra, onun bu toprağı bırakıp gitmesine izin vermiyor ve kiraladığı toprağın karşılığını para, ürün ve hizmet olarak alıyordu[67].

Bazı özgür çiftçiler de henüz iflas durumuna gelmemiş olmakla birlikte, kendilerine vergi yumurtlayan birer tavuk olarak bakan ve özgürlüklerini de bu nedenle teminat altına alan devletin baskıcı tutumundan bunalmaktaydılar. Bu durumdaki köylülerin bir bölümü, devletin silahlı vergi toplayıcılarından, istilacılardan, haydutlardan ve saldırgan komşularından kurtulabilmek için kendi rızalarıyla *colonus* statüsüne geçtiler. Devletin sürekli olarak bunların özgürlüğünü savunmasına rağmen ve bu konuda birçok yasa çıkartarak *colonus*'luk kurumuyla mücadele etmesine rağmen, *latifundia* sahipleri, bunları ve diğerlerini, ödeyemedikleri borçları karşılığı, atadan oğula toprağa bağladılar[68].

Daha sonraki gelişmelerle devletin sabit bir vergi mükellefini izlemenin daha kolay olacağını düşünerek, bu konuda *latifundia* sahiplerinin doğrultusuna gelmesiyle özellikle 3. yy.dan itibaren, merkezden çıkartılan yasalarla *colonus*'ların bulundukları yeri terk etmelerinin yasaklanması bir devlet politikası haline dönüştü. 332 yılında ise toprak sahipleri çıkartılan bir yasa ile kaçmayı planladığı iddia edilen bir *colonus*'u zincire vurma hakkını elde ettiler. Bunun yanında, *colonus*'un mirasını devir hakkı, toprak sahibinin iznine bağlandı. İzin verilebilmesi için *colonus*'un oğlunun kirayı artırması gerekmekteydi.

Kiracı çiftçilerin, toprak sahiplerinin emek açlığı karşısında, giderek toprağa bağlanmaları, kendi istekleriyle *colonus* olmayı düşünenleri önemli ölçüde caydırdı. Bu durumda, *latifundia* sahiplerinin topraklarının önemlice bir bölümü işlenmeden kalıyordu. Bu ise gelir azalması demekti. Bunun üzerine güçlü toprak sahipleri, civarlarındaki özgür küçük köylüler üzerindeki baskılarını yoğunlaştırmaya başladılar. Silahlı adamları aracılığıyla bunların çiftliklerine baskın yaptırtıyor, ürünlerini yaktırıyor, hayvanlarını kaçırtıyorlardı. Bu baskının üstüne bir de büyük gelir gereksinimi içinde olan devletin vergi toplayıcılarının aşırı baskıları eklenince, *commendatio* adı verilen yeni bir uygulama ortaya çıktı. Buna göre, küçük toprak sahibi bir sözleşmeyle toprağını büyük toprak sahibine veriyor, sonra da aynı toprağı ondan *colonus* statüsünde kiralıyordu. Buna karşılık, artık onun *patrone*'si olan *latifundium* sahibi, yeni *colonus*'unu devletin vergi toplayıcılarının ve diğer toprak sahipleriyle haydutların saldırılarına karşı korumayı üstleniyordu[69].

(67) Rodney Hilton, *art. cit.*, s. 154 ve *Encyclopaedia Brittanica*, c. 3, s. 16

(68) Viljoen, s. 83.

(69) «Slavery, Serfdom and Forced Labour». *Encyclopaedia Brittanica*, c. 16, s. 885.

Köle emeğinin 1. yy.dan itibaren giderek kıtlaşması daha sonraki yüzyıllarda *colonus*'luk kurumuna zorunlu bir yaygınlık kazandıracaktır. Ancak, kurumun oluşmaya başladığı dönemde, köle hâlâ oldukça boldur. Bu bolluk, yeni köle gelmemesine rağmen, eski kölelerin ve çocuklarının hâlâ nispi anlamda bol bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu nispi köle bolluğu sayesinde, *colonus* henüz özgürlüğünü tam anlamıyla kaybetmemiştir. Ellerinde yeterli köle olan toprak sahipleri, topraklarının bir bölümünü *cesarii* adı verilen köleleriyle kendi hesaplarına işlemekte, geri kalan bölümü de *colonus*'lara yarıcılık esasına göre kiralamaktadırlar[70]. Kölenin nispi bolluğu *colonus* üzerinde, toprak sahibinin kesin egemenliğini henüz önlemekteydi. *Colonus* bu dönemde istediğiyle evlenmekte serbestti. Gene bu dönemde, *colonus*'un toprağı işleme karşılığı ödemekle yükümlü olduğu rant sabitti, toprak sahibi sözleşme dışı taleplerde bulunmaya henüz başlamamıştı. Bu dönemde, devletin asker ve vergi kaynağı olarak düşünüp, 30 yıl süreyle ve zorla toprağa yerleştirdiği barbarlar da *colonus* statüsündeydiler. Bunlar devletten aldıkları toprak karşılığı, ürün cinsinden kira veriyorlar ve askerlik yapıyorlardı. Ayrıca, devlet terhis edilen askerleri de *colonus* statüsünde kendi topraklarına yerleştiriyordu[71].

Bu kadar çeşitli kaynaktan ve statüden kimsenin *colonus* statüsünde buluşması, bu statünün kesin yapısının oluşabilmesi için oldukça uzun bir zamanın geçmesine neden oldu. *Colonus* statüsünde bütünlüğün sağlanabilmesi için ilk koşul, toprak üzerinde çalışan herkesin bu statüde birleşmesiydi. Ancak kölelerin ve *colonus*'ların birlikte varlıkları bu oluşuma pek fazla izin vermiyordu.

Fakat köle emeğinin aşırı verimsizliği, köle sahiplerini bunları azat edip, onlara toprak kiralamanın, kendileri için daha avantajlı olduğu düşüncesine yöneltti. Bunun yanında, kölelerin kiracılığı kendi durumlarına göre daha avantajlı görmeleri sonucu başlattıkları azatlama hareketi, toprak sahiplerinin çıkarlarıyla uyuşunca, 2. yy.da yoğun bir azat hareketi başladı. Ancak köle statüsünden gelen azatlıların (*affranchis*) *colonus* olmalarıyla diğer *colonus*'ların da statüleri aşağı çekildi.

Kendi bir meta olan köle, Roma hukukuna göre, topraktan ayrı olarak satılabilirdi. Ama artık azatlı olunca topraktan ayrı satılamaz hale geldi[72]. Köleler için bir kazanım olan bu olgu, diğer *colonus*'ların da toprağın bağımlıları olmalarına yol açtı.

Colonus statüsünün, köle azatlanmasına ilişkin olarak, aşağı çekilmesi karşısında doğan tepki, Hristiyanlık ideolojisi tarafından önlendi. Özgürlüğü, kimsenin malı olmamak olarak tanımlayan Hristiyanlık, artık köleye ihtiyaçları kalmayan toprak sahipleri ile bir an önce azatlı statüsüne geçmek isteyen köleler arasında hızla yaygınlaşınca, *colonus*'lar bu yeni ideolojiye karşı bir ideoloji oluşturamadıklarından, tepkileri bireysel düzeyden ileri gidemedi. Burada ilginç olan nokta, *colonus*'ların Hristiyanlık

(70) Malet, s. 322; Dawson, s. 106.

(71) André Joussain, *Sociologie Economique*, Paris, J. Lamarre Ed., 1931, s. 269.

(72) Malet, s. 324.

ile başlarına gelecek tehlikeyi belki de hissetmiş olmalarıdır. Bu nedenle uzun süre Hristiyan olmamakta direnen Roma köylüsü, Kilise'nin gözünde uzun süre en tehlikeli düşman olarak kalmıştır. O dönem Latincesinde kırda oturan anlamına gelen *pagani* bu oluşumlar sonucu dinsiz anlamını kazanmış ve Hristiyan Kilisesinin en büyük uğraş alanlarından birini oluşturmuştur. Bu dinli dinsiz ayırımının arkasında yatan gerçek de yeni ideolojinin *colonus*'ların mahvına neden olmasıdır. Bu açıdan, Miladın başında oluşan Hristiyanlığın Batı Roma'da 2. yy. sonlarına doğru taraftar bulmaya başlaması köleciliğin ekonomik bir sistem olarak iflasıyla ilgilidir(73).

Bu iflasın *colonus* açısından sonucu toprağa bağlanmak, yani toprağın bir parçası haline gelmek olmuştur.

Kölenin doğrudan özgür insan statüsüne geçememesi, azatlı statüsünün Roma Hukukunda, azatlının eski sahibine birçok haklar sağlayacak biçimde düzenlenmiş olması, *colonus* statüsünün azatlı statüsüne yaklaşmasına neden olmuştur.

Roma hukukunun düzenlemelerine göre, azatlı eski sahibine (*patrone*) çalışmasından elde ettiğinin bir bölümünü vermek zorundadır. Bunun yanında *patrone* azatlısının mirasçısıdır. Azatlı, eski sahibinden izin almadan bir yerden bir yere gidemez(74).

İşte, kölelerin azatlı statüsüne geçerek *colonus* olmaları, eski özgür *colonus*'ları böylece bağımlı bir statü içine sokmuştur. Bu bağımlı statünün oluşmasını teşvik eden ve ondan yararlanan toprak sahipleri, kendilerini güçlü hissettikleri durumlarda *colonus*'ların devlete olan vergi borçlarını üstlenip ödememeye ve *colonus*'ların askere yollamamaya başlamışlardır(75).

Bu ortamda küçük toprak sahiplerinin önemlice bir bölümü gerek *commendatio*, gerek doğrudan *colonus*'luk yoluyla büyük toprak sahiplerinin himayesine girerek devlete vergi ödemekten ve *patrone*'lerin saldırılarından kurtulmayı tercih ettiler. Ancak bu uygulamanın yaygınlaşması, büyük toprak sahiplerinin merkezkaç eğilimlerini güçlendirirken, devlet gelirlerini de önemli ölçüde düşürüyordu. Bu durumun tepkisi, özellikle Marcus Aurelius döneminden (161-180) itibaren, devletin aşırı bir merkeziyetçiliğe yönelmesi biçiminde olmuştur.

Cumhuriyet döneminde ve İmparatorluk döneminin başlangıcında, eyaletler nispi özerkliklerini korumuşlardı. Özellikle Doğu eyaletleri Hellenistik dönem, özerk site yönetim mirasını, büyük bir canlılık ve kiskânçlıkla sürdürmüşlerdi. Ancak, ne var ki, bu özerklik, merkezin gelir ihtiyacını karşılama girişimlerine engel oluyordu. Merkezin koyduğu ver-

(73) Ziya Umur, op. *cit.*, s. 11.

(74) MA. Berthelot, «Le Monde Romain», in Ernest Lavisse et Alfred Rambaud, *Histoire Générale du IVe Siècle à Nos Jours*, 10 vols. . Paris. P.U.F.. 1960. c. 1. s. 8-9; Fustel de Coulantes, «Patronluk Müessesesi». *Histoire des Institutions Politiques de l'Ancienne France*, s. 303-5'ten C.B. ve J.R. (éd.), op. *cit.*, s. 140.

(75) Malet, s. 346; Morris Bishop, *The Penguin Book of the Middle Ages*, Harmondsworth, Penguin, 1968, s. 11-12.

gilerin onaylanması ve toplanmasında yerel yönetimlerin büyük etkinliğinin olması, Roma merkez yönetiminin tam anlamıyla tüm ülkeye egemen olmasına izin vermiyordu. Fakat 2. yy.a gelindiğinde özerk eyalet ve site yönetiminin belkemiği olan yurttaşlar savaşlarda erimişler veya bir bölümü zenginleşerek senatör sınıfına katılmıştı. Özgür yurttaşların meccanen yaptıkları kamu hizmetleri esasına dayalı özerk eyalet yönetiminde, yurttaş sayısının andığımız nedenlerden, çok azalmış olması nedeniyle büyük bir boşluk ortaya çıkmıştı, imparatorluk merkezi, işte bu boşluğu doldurma bahanesiyle özerk yönetimleri tasfiyeye yöneldi. Daha önceleri, 1 yıl için atanan ve baskıcı bir unsur haline dönüşmelerini engellemek için süreleri hiçbir biçimde uzatılmayan eyalet valileri artık 5 yıl için atanmaya başladılar[76]. Bunun yanı sıra, kamu yöneticilerinin sayıca azlığından yararlanarak eskiden seçimle gelen ve ücretsiz görev yapan yerel yönetici ve memurların yerine, merkezden maaşlı memurlar atanmaya başladı. Bu uygulamanın süreklilik kazanmasıyla imparatorluk yönetimi, tabandan tavana tam anlamıyla hiyerarşik bir örgüt haline geldi[77].

Bu hiyerarşik örgütün kendini yeniden üretmesi, ülke ekonomisinin giderek daha büyük bir bölümünü denetimi altına almasıyla mümkündü. Aslında, bu hiyerarşik yapının oluşması ve kendini yeniden üretmesi, sarmal bir süreç içinde genişleyen tarzda olmaktaydı. Bu yeni yönetim yapısı, kendini eski özerk yönetimlerin yerine ikame edebilmek için genişlemek zorundaydı. Genişlemek, hem insan hem de kaynak bakımından olduğu kadar, denetim alanı için de geçerliydi. Diğer bir anlatımla imparatorluk merkezî yönetimi, eyaletlere bir geceden ertesi sabaha değil, uzun mücadeleler sonunda egemen olabilmiştir. Bu nedenle denetim alanını genişletmek için, kapsamlı bir vergi yönetim politikası ve bu politikayı yürütecek geniş bir bürokrasi gerekiyordu. Bürokrasi, vergi politikasını merkezin gücünü artırma yönünde oluşturmaktaydı. Bu tavır alışın uzantısı, vergilerin sürekli ağırlaşması ve bürokrasinin sürekli büyümesi olmaktaydı. Denetimi genişletmek zorunda olan bürokrasi kendini de genişletmek zorunda kalıyordu.

İlk kez Augustus çağında ihdas edilen ücretli ve sürekli memurlardan oluşan bürokrasi, Hellenistik vergi sistemini Roma imparatorluk sisteminin en önemli ve ayrılmaz parçası haline getirdi. Genel verginin etkinliğini ve sürekliliğini sağlayabilmek için kadastro ve nüfus sayımları hem artırıldı hem de sistematik hale getirildi. Eyaletlerin bu totaliter tavırlar karşısında isyanlarını önleyebilmek ve ordunun çabuk hareketini sağlamak amacıyla Roma yol şebekesi (*cursus publicus*) çok daha yaygın, etkin ve bakımlı hale getirildi. Bu yollar üzerindeki stratejik noktalarda ve diğer önemli noktalarda sürekli askerî garnizonlar oluşturuldu. Bununla da yetinilmeyerek, her türlü kalkışmayı baştan önlemek ve eyaletler ile merkezin bağlarını daha da sıklaştırmak amacıyla çok geniş bir posta ve casusluk örgütü kuruldu[78].

(76) Akşit, s. 51.

(77) Arnold J. Toynbee, *Tarih Bilinci*, 2 cilt, İstanbul, Bateş, 1978, c. 2, s. 311.

(78) Wittfgel, s. 210.

Bu tedbirler kendilerini ağırlıklı olarak Doğu eyaletleri üzerinde duyurmalarına karşılık, tepki Batı'nın geleneksel yönetici sınıfından, yani senatörlerden geldi. Senatörlerin devlet bürokrasisi içinde hâlâ sürmekte olan etkinliklerini kullanarak, merkezin yetki genişletmesine karşı giriştiği engelleme eylemi, merkezin, bürokrasiyi azatlılardan ve hadımlardan oluşturarak bu direnci kırmaya çalışmasına yol açtı. Bunun yanında, senatör sınıfının gerçek siyasal gücünün ekonomik gücünden geldiğini anlayan imparatorlar, bu gücü kaynağında kırabilmek amacıyla özellikle 2. yy.dan itibaren sistemli bir biçimde müsadere uygulamaya başladılar[79].

Bu uygulama sonucu, 2. yy.ın sonlarında merkez, toprakların önemlice bir bölümüne, endüstri ve ticaretin de hemen hemen tamamına sahip hale geldi[80].

İmparatorluğun ilk yıllarındaki ademimerkeziyetçi yönetim ve düşük oranlı vergi uygulamasından bir sert dönüşle merkeziyetçiliğe geçiş, güçlü bir yaptırım gücü gerektirmekteydi. Bu duruma bir de barbarların Roma için artık tehlike haline gelmeye başlamaları eklenince, 2. yy.da; Cumhuriyet döneminin fetih savaşlarının en yoğun olduğu zamanlardaki en kalabalık ordulardan, üç kat kalabalık bir ordu oluşturmak zorunda kalındı. Ordunun bu denli büyümesi; daimi ve profesyonel bir nitelik kazanması, senatör sınıfının dışında yaratılan bürokrasinin büyümesiyle birlikte oldu. Bu büyüme ancak artan vergi mükellefi ve artan vergi oranlarıyla mümkün olabilirdi. Vergiyi artırmak ise bürokrasiyi ve orduyu büyütmeyi gerektiriyordu. Bu giderek genişleyen sarmal süreç devasa bir ordu ve bürokrasiye hayat verirken, tarımsal ve endüstriyel üretimin de düşmesine katkıda bulunuyordu. Örneğin kırsal kesimde vergi yükünü azaltabilmek için önce marjinal topraklar terkedildi, sonra da geri kalan işletmelerin ölçeği küçültülerek, gerekenden fazlasını üretmeme eğilimi içine girildi[81].

2. yy.a gelininceye kadar kentlerde oturan toprak sahipleri, bir yandan siyasal iktidarlarının azalması, diğer yandan da ekonominin kapanma eğiliminden ötürü, kırlara çekilmeye başladılar. *Villa*'larından birini ikametgâh olarak seçen senatörler[82], diğer *villa*'larının ürünlerini de tüketmek için onları da aman zaman ziyaret eder hale geldiler. Artık hiçbir büyük toprak sahibi, pazar için üretim yapmayı düşünmemekteydi.

Bunların yanında, kent nüfusunun azalması, endüstriyel üretime olan talebin azalmasına yol açıyor, buna bir de kırsal kesimden gelen talebin

(79) İmparator Caracalla, «yalnızca benim ve askerlerimin para sahibi olmaya hakkımız var» diyordu. Friedrich-Karl Kienitz, *Büyük Sancağın Gölgesinde*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 59

(80) Wittfogel, *loc. cit.*

(81) Viljoen, s. 82.

(82) Senatörlerin kentte oturdukları dönemde, bunların birden fazla ikametgâhları vardı. Kenttekine *villa urbana*, kırdakine *villa rustica* deniliyordu. Kentlerin terkedilip, kırların daimi ikametgâh olmasıyla bu ayrım ortadan kalktı ve *villa* sadece kırsal ikametgâhı ifade eder hale geldi. Daha sonra, terim bir anlam değişikliği daha geçirerek, bütün halde bir tarımsal işletmeyi ifade eder hale geldi. Will Durant, *The Age of Faith*, New York, Simon and Schuster, 1950, s. 30.

hızla düşmesi eklenince, *equestrus* sınıfının kentlerde kalan son temsilcileri de toprağa dönmekten başka çare bulamıyorlardı[83].

Son dönenler, para servetin en büyüğünü kırsal kesime aktardılar. Diğer bir anlatımla Batı Roma endüstrisinin içine düştüğü bunalıma rağmen kentlerde kalıp hâlâ direnebilen *equestres* aslında *equestrus* sınıfının en zengin unsurlarıydılar ve bu nedenle de dirençleri en uzun süren bunlar oldu. Ancak durum iyice umutsuzlaşınca bunlar da toprak satın alarak kırlara çekildiler. İşte bu sonuncuların da geri çekilmeleriyle Batı Roma değerli maden stokunun çok önemli bir bölümü kırlarda gömülendi. Toprak alımında kullanılan bu servetler[84], Batı Roma'nın ileriki oluşumları içinde büyük sorunlara yol açacak olan değerli maden kıtlığına da önemli ölçekte katkıda bulundular.

Senatörlerin ve *equestres*'in kıra göçünün böylece yoğunlaşması, zaten daralmakta olan kentlere son ve en büyük darbeyi vurdu. Nakdi servetlerin bu iki sınıf elinde yoğunlaşmış olması, onların lüks Doğu mallarına talep yaratmalarına, ancak kırlardaki otarşi eğilimi nedeniyle de kent mamullerine karşı talepte bulunmamalarına yol açtı. Bu durumda, kent endüstrileri iyice uç bölgelere kayarken, Doğu-Batı ticaretinin açıkları kesinlikle kapatılamaz hale geldi[85].

Bütün bu gelişmelerle birlikte, ilerideki gelişmeleri geniş ölçüde etkileyecek bir oluşum da Doğu ve Batı Roma'nın toprak mülkiyeti konusunda iyice farklılaşmaları oldu. Batı'da hızlı bir biçimde yaşanan toprağa dönüş sırasında, İmparatorluğun doğusu ile batısı arasında, toprak mülkiyeti ve toprağın işlenme tarzları konusunda var olan farklılıklar, büyük ölçekte arttı.

İmparatorluğun doğusu, daha çok özgür küçük köylü mülkiyeti temeli üzerinde gelişirken, Batı'da *latifundium*'lar oluşmuştu. Bunun yanında, imparatorun şahsına bağlı büyük toprak malikaneleri (*saltus*) daha çok Doğu eyaletlerinde yer almaktaydılar. *Saltus*'lar çok büyük toprak parçaları olup, bazen bir eyaletin tümünü kapsamaktaydılar (Örneğin Mısır eyaleti, doğrudan İmparatorun kullanımına bırakılmış bir eyalet idi.). Bu topraklar, daha çok özgür köylülere kiralanarak işlettiriliyorlar, bazen de küçük bir bölümünde köle emeği kullanılarak doğrudan devlet hesabına işlettiriliyordu.

Buna karşılık, *latifundium*'lar bütün halde olmayıp, çeşitli bölgelere dağılmış irili ufaklı çiftliklerden oluşuyordu[86]. Bir senatörün tüm toprak varlığını ifade etmek için kullanılan *latifundium* terimi, sonradan bazı yazarların yanlış yorumlarıyla bütün halde bulunan çok büyük toprak parçaları anlamına gelmeye başlamıştır. Günümüzde Latin Amerika'daki büyük ve bütün halde bir arada olan çiftlikler, bu yanlış yorumun ürünü olarak

(83) J.D. Bernal, *Science in History*, 4 vols., Harmondsworth, Penguin, vol. 1. s. 227.

(84) Walbank, *art. cit.*, s. 36.

(85) Lot. s. 83-84.

(86) Malet, s. 322.

latifundia diye adlandırılmaktadırlar. Bu tamamen hayali bir benzetmedir ve dilbilgisi açısından da yanlıştır çünkü *latifundia* çoğul bir kelime olup onun tekili *latifundium*'dur. Sonraki gelişmeleri ve toprak mülkiyetinin feodalleşme dönemindeki parçalanmasını açıklaması mümkün olmayan bu yorum, en azından Roma için geçerli değildir.

Latifundium'lar yukarıda andığımız bu dağınık yapıları gereği, büyük ölçekte planlı bir üretime izin vermiyorlardı. *Latifundium* oluşturan her çiftlik ayrı ayrı yönetiliyor ve çiftlikler arasında herhangi bir eşgüdüm, üretim planlaması veya ürün farklılaştırması bulunmuyordu. Bu bağlamda, köleciliğin çökmesiyle birlikte, *latifundium*'ların tek işlevi, özgür çiftçilerin bağımlı hale gelmelerine uygun bir ortam sağlamaktan ibaret kaldı[87].

2. yy.da Batı Roma tarımı bünyesel değişiklikler geçirirken, bu değişikliklere paralel olarak, kentsel endüstri de bunalımdan bunalıma sürüklenmekteydi. Pazar için üretimin daralması, özgür köylülüğün bağımlılaşma sürecine girmesi, İtalyan endüstrilerin eksik taleple karşı karşıya bırakmıştı. Özellikle şarapçılık alanında büyük stoklarla karşılaşan sanayiciler, imparatora başvurmaktan başka çare bulamadılar. Endüstri ve ticaretin para servetin büyük bir bölümünü ellerinde tutan *equestres* tarafından terkedilmiş olması ve özellikle azatlıların merkez desteğiyle de onların yerini almış olması bu bunalımın bir başka nedeniydi. Böylesine büyük bir bunalım sırasında, bir süre direnecek kadar nakitleri olmayan yeni tüccar ve sanayici sınıf, bunalım karşısında hemen merkeze başvurmaktaydı. Bu başvuru karşısında, imparator Domitianus, tüm eyaletlerdeki bağların yarısının sökülmesini emretti. Ancak, Domitianus'un bu politikası, amaçlandığı fiyat istikrarını sağlamadı, ama başka iki önemli oluşumun harekete geçmesine neden oldu. Bir kere, bağların sökülmesinden en çok Batı eyaletleri etkilendiler ve bunun tepkisi olarak Batı'daki *latifundium*'lar pazara yönelik üretimlerini daha da kısarak, geçimlik düzeye indirmeye doğru yöneldiler. Bu yöneliş, kentsel ürünlere olan talebin daha da düşmesine ve endüstrinin bunalımının yoğunlaşmasına yol açtı.

İkinci olarak, Domitianus'un ekonomiye müdahalesi ve başarılı olamaması, bürokrasiyi, ekonomiyi doğrudan denetleme konusunda uyardı ve böylece, 3. ve 4. yy.larda yoğun olarak yaşanacak olan devlet müdahaleciliğinin ilk ideolojik çerçevesi oluşmaya başladı.

Batı endüstrilerinin bunalımları giderek arttı ve üretim büyük oranlarda düştü. Bu düşüş Doğu'dan ithal edilen lüks mallara karşı artık Batı'nın çok az mal ihraç edebilmesine neden oldu. İmparatorluğun en zengin dönemlerinde bile açık veren Doğu ticareti, bu durumda artık kapatılamaz açıklarla karşı karşıya kalmaya başladı[88].

Devlet, bürokrasinin ve ordunun artan ihtiyaçları ve Batı endüstrilerinin bunlara cevap verememesi nedeniyle Doğu mallarına bağımlıydı.

(87) Alfons Dopsch, *The Economic and Social Foundations of European Civilization*, London, Kegan Paul, 1937, s. 134.

(88) Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*, 4 vols., Neuchâtel, Editions de la Baconnière, 1947. vol. 1, s. 350-51 ve Lot. s. 86.

Bunun yanında, para serveti ellerinde tutan toprak sahipleri de Doğu'nun lüks mallarını talep etmekteydiler. Ancak, savaşların sona ermesiyle yani artık yeni toprakların fethedilmesinin sona ermesiyle değerli maden elde edemeyen, müsadelere rağmen, senatör sınıfının servetinin çok küçük bir bölümüne el koyabilen devlet, Doğu'dan ithal ettiği malları, ne ihracatla ne de altınla ödeyemez hale gelmekteydi. İmparatorluk yönetiminin içine düştüğü bu kaynak bunalımı enflasyonist bir politika izlemeyi tek çare haline getirmekteydi.

Reel kaynaklar sağlayamayan devlet, 1. yy.dan itibaren paranın ayarını bozmaya başladı. Julius *Caesar* zamanında Roma ekonomik istikrarının simgesi olan altın para *aureus*, 8,14 gram altın içermekteydi. Altın ve gümüş bol olarak elde edilebildiğinden, para arzı yüksekti. Gümüşün altına paritesi, istikrar yıllarında hiç bozulmadan 1/12 olarak kalmıştı. Kaynak bunalımının kendini ilk kez duyurmaya başladığı 1. yy.ın sonunda, Neron *aureus*'un altın içeriğini 7,4 grama düşürdü. Gümüş para ise önceleri 327 gramdan 80 tane kesilirken, gene Neron zamanında 96 tane kesilmeye başlandı.

2. yy.da Septimus Severus çağında, paraların değerli maden içerikleri, ilk *aureus*'larınkinin % 50'si civarına düştü. Bunun yanında, değerli maden kıtlığından ötürü para arzı da düştü[89].

Septimus Severus'un para ayarıyla sık sık oynaması ve ondan sonraki imparatorların da başka çözüm bulamamaları nedeniyle 3. yy.da durum çok vahimleşti. 3. yy.ın sonlarına doğru, tedavülde sadece Caracalla tarafından bastırılan *antonianus* kalmıştı[90]. Bu paranın ağırlığı ve içerdiği değerli maden miktarı da standart değildi. Sürekli tağşişler, başlangıçta altın olan bu paranın II. Claudius zamanında bakır bir para haline gelmesine neden olmuştu.

Bu enflasyonist politikanın sonucu olarak ortaya çıkan çok hızlı fiyat artışları, mübadeleye dayalı bir ekonominin ayakta kalmak için son çırpınışlarını da yok etmiş, küçük ve orta üreticiyi tam anlamıyla senatörlere itmiş ve kentlerde hiçbir servet unsurunun kalmamasına yol açmıştır.

Roma *equestrus* sınıfı, Akdeniz dünyasının yüzyıllardan beri biriktirdiği servetleri, eyalet vergilerinin iltizamı, devlet ihaleleri ve ticaret yoluyla Batı'ya taşımışlardır. Para servet halinde tutulan veya toprak alımında kullanılan bu servetler, kesinlikle verimli alanlardan uzak tutulmuş ve çoğunlukla lüks tüketimle israf edilmiştir. Ancak, İmparatorluk merkezinin kaynak bunalımının had safhaya ulaştığı 2. yy. başlarında, *equestrus* sınıfının elinde hâlâ muazzam servetler vardır. Kaynak bunalımı içinde bulunan devlet açısından *equestrus* serveti ele geçirilmesi gereken ve devletin bunalımı atlatmasında kullanılması halinde merkezin kurtuluşuna katkıda bulunacağına inanılan hazır ve uygun fonlardır. Bu inanç doğrultusunda, merkez, *equestres*'e karşı sistemli bir müsadere ve katil siyaseti uygula-

(89) Lot. s. 66; Walbank, s. 57.

(90) Lot, *loc. cit.*

mıştır. Yok olacaklarını anlayan *equestres* daha önce açıklamaya çalıştığımız nedenlerle bu yeni durum birleşince hızla kırlara kaçmışlardır.

Vespasianus'un bunlardan boşalan yeri doldurmak amacıyla eyalet ailelerinden yeni bir soylu sınıf türetmeye çalışması başarıya ulaşamamış, hiçbir servet, bu karışık ve güvensiz ortam içinde, üç kuşaktan fazla, aynı ailenin mülkiyetinde kalamamıştır[91].

Servetlerin müsadere edilmesinin doğurduğu panik, barbar saldırılarının yoğunlaşmasıyla birleşince, Batı Roma uzun süren (235-284) bir siyasal ve toplumsal çalkantı dönemine girmiştir. Bu dönemde, tahta çıkan 26 imparatordan sadece bir tanesi yatağında ölebilmiştir[92].

Bu dönem, bizzat imparatorlar için bile bu kadar acımasız ve güvensiz olurken, iç savaşlar, müsadeler ve barbar saldırıları birbirlerini izlemiş, kıtlaşan altın ve gümüş para bir daha ortaya çıkmamak üzere saklanmıştır. Bu dönemde, Roma ihtişamı adına ne varsa hepsi, imparatorluğun Batı parçası için yok olmuştur[93].

Bu anarşik dönemde, asker birliğini, köylü toprağını, zenaatkâr *collegium*'unu ve atelyesini terkederek kaçmaya başlamıştır. Anarşi dönemi bittikten sonra, artık hiçbir vergi toplayamayacağını gören devlet, tam bir kast rejimi kurarak, herkesi görevine, ayrılamayacak bir şekilde bağlamıştır.

c. Üçüncü Yüzyıl Bunalımının Sonuçları

Anarşik dönemden çıkışın, Diocletianus'un imparator olmasıyla gerçekleştiği genellikle kabul edilmektedir. Diocletianus 284'te tahta çıktığında, barbar baskısı çok yüksekti ve ordu bunlarla başa çıkmakta, hiç değilse bu basıncı hafifletmekte yetersiz kalmaktaydı. Bu duruma bir çözüm getirmek isteyen imparator, ordu mevcudunu artırmanın en etkin çare olduğunu düşünmüştü. Ancak, devlet gelirleri bu artışa cevap verecek durumda olmadığı gibi, mevcudu daha az olan eski ordunun ihtiyaç ve ücretlerini karşılamakta ciddi güçlüklerle karşılaşmaktaydı. Bu uyumsuzluğu gidermek isteyen Diocletianus, büyük bir vergi reformuna girişmiştir. Adı *annonae* olan ve götürü olarak her eyalete ayrı ayrı salınan vergi, tarımsal ve kişisel hale getirilmiştir. *Annonae*, özerk eyalet yönetimlerinin merkeze göre konumlarını ve nispi bağımsızlıklarını korumalarına olanak veren araçlardan birisiydi. Merkezin saldığı götürü tutar, eyalet yönetimi tarafından eyalet halkına yeniden salınırdı. Diocletianus'un ihdas ettiği yeni vergi sistemiyle zaten özerkliklerinden çok şey kaybetmiş olan eya-

(91) *ibid.*, s. 91.

(92) Jacques Pirenne, s. 365; Lot. s. . 93; R. Freeman Butts. *A Cultural History of Western Education*, New York, Mc Graw-Hill, 1955, s. 77; Heaton ise anarşi döneminin 217-285 yılları arasında cereyan ettiğini kabul ederek, bu dönemin 39 imparatorundan sadece birinin doğal ölümle öldüğünü bildirmektedir. Heaton, s. 54.

(93) Lot, s. 92. Bu anarşiden ekonomik hayatın ne denli etkilendiğini gösterebilmek için, fiyatların % 1.000 arttığını işaret edelim. J. Pirenne, s. 361.

letler, merkeze karşı bir özerklik olanağını daha kaybettiler. Artık vergi yönetimi konusunda da yegâne karar mercii merkezdi.

Verginin kişisel ve tarımsal hale getirilmesi, toprak sahibi olmayanları yani kentlerde oturanları vergi yükünden kurtardı[94]. Böylece, canlı kalabilen Doğu kentleri bu vergi reformundan yararlanarak daha da gelişmeye başlarlarken, zaten çökmüş olan Batı kentleri, herhangi bir ticari veya endüstriyel faaliyetin kalmamış olması nedeniyle bu olanaktan yararlanamadılar.

Yeni vergi sisteminin kişiselliğini belirleyen birim caput, tarımsallığını belirleyen birim ise *jugum* (*iugum*) idi[95]. Her 15 yılda bir yapılması gereken kadastro ve nüfus sayımından sonra, her bölgenin tarımsal nüfusu *caput* olarak ifade ediliyordu. *Jugum* ise sabit bir toprak birimi olmayıp, toprağın verimliliğine göre değişen itibari bir ortalamaydı. Örneğin Suriye'de bir *jugum* 25 dönüm bağ, 100 dönüm iyi tarla, 200 dönüm orta verimlilikte tarla veya 300 dönüm kötü tarlaya eşitti. *Jugum*'un bu kıstaslara göre saptanmasında esas, çok eski bir Doğu vergi matrahı olan *charruée* idi. *Charruée*, bir çift öküzle işlenip, bir ailenin geçimine yetecek kadar ürün veren tarlayı ifade etmekte kullanılan bir ifadeydi. (Osmanlı'daki çift kavramının aynısı). İşte, *jugum charruée* esasına göre saptanmakta, geçimliği aşan kısım vergilendirilmekteydi[96].

Vergilerin merkez tarafından saptanan matrahlara bağlanmasının yanında, devlet para kıtlığı karşısında, bu vergileri ayni olarak talep etmeye başlamıştı. Bu durum karşısında, ayni vergileri, bu iş için inşa edilen devlet depolarına (*mansione*) taşıtabilmek için, büyük çapta angaryaya başvuruldu. Ancak, ayni verginin verimliliği, çağın ulaştırma teknolojisi düzeyi veri olarak alındığında, çok düşük kalmaktaydı. Salvioli'nin hesaplarına göre, ayni verginin 2/3'ü taşıma sırasında ziyan edilmekteydi[97]. Bu kaybın taşıma teknolojisinin geriliğinden kaynaklandığını anlayamayan bürokrasi, bunu toprak sahiplerinin aracılarından kira karşılığı nakit almalarına, bu nakit kirayı ödemek için de kiracıların ürünün bir bölümünü pazarlayarak nakde çevirdiklerine ve böylece, nakdi kira almanın vergi matrahının küçülmesine neden olduğunu düşündü. Bu düşüncenin sonucu olarak, hem toprak sahiplerinin hem de kiracıların vergi kaçırmalarına engel olmak arzusuyla toprak sahiplerinin kiracılarından nakdi kira almaları yasaklandı.

Vergi reformundan önceki dönemde, yüksek bürokratlara ücret olarak, belli bir bölgenin *annonae*'si devredilmekteydi. Yeni durumda, vergi hasılatı umulanın altında kalınca, bu uygulamaya da son verildi ve tüm devlet görevlilerine merkezden ayni maaş verilmesi yoluna gidildi[98].

(94) Oktav Akşit, *Roma imparatorluk Tarihi* (193-395), İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1970, s. 237.

(95) Dawson, s. 104.

(96) Lot. s. 30.

(97) *ibid.*, s. 67.

(98) *ibid.*, s. 68.

Bunun yanında, eskiden nakit olarak ödenen asker maaşları, Diocletianus saltanatından itibaren ayni olarak ödenmeye başladı (Bu nakit ödemelerin tamamının ortadan kalktığı anlamına gelmez. Ancak, nakit kıtlığı, bu ödemelerin çok özel günlere, örneğin bayramlara ve imparatorların tahta geçme törenleri gibi günlere inhisar etmesine neden olmuştur.).

Askerler emekli olduklarında zaten toprak alıyorlardı. Şimdi bunlara emekli olan bürokratlar da katılmışlardı. Artık asker ve bürokrat emeklileri aileleri ile birlikte işleyip geçinebilecekleri kadar bir toprağı emekli ikramiyesi olarak devlete ait topraklardan almaktaydılar (İmparatorluk ordusunda, muvazzaflık döneminde, bekârlık esastı, ancak Septimus Severus saltanatında, askerlere evlenme izini verilmişti.). Bu topraklar (*fundi limitrophi*) sınırlarda yer almaktaydılar. Mülkiyet üzere değil, hak sahibinin yaşam süresiyle sınırlı olarak verilmekteydiler. Fakat 4. yy. oluşumları içinde, barbar baskısı karşısında asker ihtiyacı çok büyük miktarlara ulaşan devlet, hak sahibinin oğlunun da askerlik yapması halinde bu toprakların ırsiliğini kabul etmek zorunda kalacaktır.

Yaşanan anarşi döneminin deneyi, imparatorluğun iki tarafının da tek kişi tarafından yönetilemeyecek kadar farklılaştığını ortaya koymuştu. Bu olgunun bilincine varan Diocletianus, 293'te Maximianus'u iktidara ortak etti[99].

Bu kökten değişmenin yanında, bir değişiklikte ordu yönetimi konusunda ortaya çıktı. Eskiden birlikler, milis niteliklerinden ötürü, kendi komutanlarını kendileri seçerlerdi. İmparatorluğun iyice bunalıma düştüğü ve bunalımdan çıkmanın yolunun her şeyi merkezden denetlemenin ve yönetmenin tek çare olduğunun düşünüldüğü bu dönemde, en küçük birliğin komutanına kadar tüm subaylar merkezden atanmaya başladılar. İmparatorun bizzat kendi arkadaşları ve saraydaki yakın çevresinden atayarak sadakatlerinden emin olmak istediği üst düzeydeki komutanlara ise *ducs* ve *comes* (imparatorun dostu) denilmeye başladı[100].

Merkezden komutan atama uygulamasının bir uzantısı da senatör sınıfı temsilcilerinin ordudan uzaklaştırılmaları oldu. Ordunun *protectores* (muhafızlar) sınıfı, doğrudan imparatorun şahsına bağlı bir hassa birliğine dönüştürülerek domestici (imparatora ait, hassa) adını aldılar[101].

Merkezîleşme faaliyetleri daha da genişletilerek, etkin bir merkez denetimi kurabilmek amacıyla eyaletlerin (*provincia*) sayıları 100'e çıkartıldı. Bununla da yetinilmedi, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri eyalet yönetimlerinde çok etkili olan senatör sınıfının bu ayrıcalığı elinden alındı[102].

(99) Maximianus'un başkenti Milano olurken, Diocletianus Doğu Parçasını (*Pars Orientalis*) İznik'ten yönetmeye başladı. Akşit, *Roma... (194-395), op. cit.*, s. 232.

(100) Lot, s. 29; Rouche, S. 336.

(101) Rouche, s. 336.

(102) Diocletianus öncesi dönemde, imparatorun mülkiyet olarak şahsına bağlı eyaletlere *imparator eyaleti*, diğerlerine de senato eyaleti denirdi. Akşit, *ibid.*, s. 233. İmparatorun şahsına bağlı eyaletler Mısır, Tunus, Konstantin ve Trablus'dan ibaretti.

Eyaletlerin yönetimini, imparator doğrudan kendi tayin ettiği ve güvenine mazhar olmuş saraylılar aracılığıyla yürütmeğe başladı[103].

Eyalet sayısının artması ve merkezden tayin edilen eyalet yöneticisinin tüm maiyetini ve gereken bürokratları merkezden götürmesi, çok kalabalık ve aşırı hiyerarşize bir bürokrasinin hem taşraya taşınmasına hem de merkezin, taşrada görev bekleyen veya taşradaki bir görevden dönen ve bir yenisine henüz atanmamış boşta gezer çok sayıda bürokratı beslemek zorunda kalmasına katkıda bulundu[104].

Daha önce de söylediğimiz üzere, 2. yy.dan itibaren azatlıların eline geçmeye başlayan bürokrasi, 4. yy. başlarında tamamen bu unsurların egemenliği altındaydı. Diocletianus, adeta bir çıkar şirketi halinde örgütlenmiş olan bu unsurları tasfiye ederek, tüm bürokrasi kademelerine askerleri yerleştirdi. *Officiales* (subaylar) adı verilen bu yeni bürokratların unvanları da artık askerî unvanlardı[105].

Senatör sınıfının ordudan ve taşra yönetiminden, azatlıların da merkez ve taşra bürokrasilerinden tasfiyesi ve ordu ile bürokrasinin böylece kaynaştırılması, bu bileşimi, en alttan başlanıp, en üste tırmanılabilen bir kariyer haline getirdi[106].

Diocletianus, merkezi güçlü kılmak için giriştiği çabalarda halkın desteğini sağlayabilmek ve bu desteği amaçları doğrultusunda etkin bir şekilde kullanabilmek için yoğun çaba sarfetmiştir. İmparator, her biri kanun gücünde olan 1.200 kadar ferman yayınlamıştır. Bu kararnamelerde başlıca amaç, güçsüzü güçlüye, köleyi sahibine, borçluyu alacaklıya, *colonus*'u *dominus*'a, karşı korumaktı[107]. Böylece halkın korunmasıyla merkezin güçlü bir destek sağlayacağı ve merkezkaç eğilimleri etkisiz hale getirebileceği düşünülmüştür. Diocletianus bu amacına ulaşabilmek için, halkı birleştirici bir tedbir olarak, imparator kültü de yaratmış ve imparatorluk makamını Tanrı mertebesine çıkartmıştır[108].

Diocletianus, bir yandan asker ve bürokrat sayısını artırarak, diğer yandan da işsizlere istihdam yaratmak için büyük imar faaliyetlerine ve barbarlara karşı korunabilmek için kale ve sur yapımına girişerek, kamu gelir ihtiyacını imparatorluk tarihinin en üst noktasına çıkartmıştır. Eyaletlerden toplanan düzenli vergiler kamu giderlerini karşılamaktan uzak kalınca, olağanüstü vergiler konulmuş, sonra da bunlar sürekli hale getirilmiştir[109].

(103) Lot, s. 31.

(104) Akşit, *ibid.*, s. 234.

(105) Lot, s. 31.

(106) Rouche, s. 336. Bu konuda ilginç bir örnek, Diocletianus'un bizzat kendinin köle kökenli olması ve bir senatörün orduya yollamakla yükümlü olduğu asker kontenjanından orduya girerek, hemen her kademede bulunduktan sonra, imparatorluğu ele geçirmesidir.

(107) Lot, s. 32.

(108) Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1963, s. 16.

(109) Akşit, *ibid.*, s. 236; Walbank, s. 57-58.

Diocletianus reformlarının ortaya çıkardığı yeni ekonomik ve siyasal dengeler karşısında, büyük toprak sahipleri de uyum sağlamaya ve kendilerini dengelemeye yönelmişlerdir.

2. yy.dan itibaren esir kökenli köle arzının tamamen sona ermesi *colonus*'luk kurumunun yaygınlaşmasına yol açmıştı. 3. yy. bunalımlarıyla toprağa dönüşün kural haline gelmesiyle *villa*lar iki parçaya ayrılmaya başlandı. Mülk sahibinin kendi hesabına işlettiği parçaya *mansus indominicutus* (toprak sahibinin tarlası) adı verildi. Bu bölüm *villa* topraklarının 1/4 ila 1/3'ünü oluşturuyordu. Bu bölümde senatörün ikametgâhı (eğer tahkim edilmemişse *villa*, edilmişse *castellum* adını alırdı.) bulunurdu[110]. Ayrıca çiftlik evleri ve diğer binalar ile *villa*'nın atelyeleri bu bölümde yer alırlardı. Çiftliğin en verimli topraklarından meydana gelen *mansus indominicutus* başlangıçta *familia rustica*, (kır köleleri) tarafından işlenirdi. Bu kölelerin çalışmalarını, kendi de köle olan *actor* veya *villicus* adı verilen bir kâhya düzenlerdi[111]. Mülkün geri kalan alanı, *colonus*'lara kiraya verilirdi.

Colonus'ların statülerinin tam belirlenmediği bu geçiş ve oluşum döneminde, genel olarak iki tür *colonus*'tan söz etmek mümkün olmaktadır. Bunlardan birincisi, üretim araçları *villa* sahibi (*dominus*) tarafından sağlanan ve ürünlerinin yarısını rant olarak ödeyen *casati colonus*'lardı. Bunlar *mansus indominicutus*'daki *dominus*'a, ait evlerde (*casae*) oturdukları için *casati* adını almışlardı. Bunları diğer *colonus*'lardan ayırmak için kullanılan bir diğer deyim de bu *colonus*'lardan bahsedilirken kullanılan *vici circa villam* (*villa*'nın civarında yaşayanlar) ifadesiydi[112].

Diğer tür *colonus*'lar ise kiraladıkları tarlalarındaki evlerinde yaşarlar ve *dominus*'a, tarlanın kira bedelini hizmet, ürün ve nakit cinsinden öderlerdi. Bu tür *colonus*'lar bu türlerden sadece biriyle değil, yerel örf ve adetlere göre üçünden de çeşitli oranlarda meydana gelen bir karma halinde ödeme yaparlardı.

3. yy. oluşumları *villa*'nın bu eski örgütlenme biçimini büyük ölçüde değiştirdi. Kentlerin senatörlerce terkedilmesinin ürünü olarak, kent köleleri (*familia urbana*) kırlara getirildiler. Hem bunlar hem de *villa*'nın kendi köleleri, *villa* kayıtlarına alınarak bir cins demirbaş olan, *servi rustici* adını aldılar. Böylece kayıtlı hale gelen köleleri, *villa*'nın demirbaşından ayırmak mümkün olmadığından, bunlar artık Roma geleneksel köle statüsünün dışında olarak sadece toprakla beraber alınır satılır hale geldiler. Böylece, bunlar artık doğrudan *dominus*'a bağlı olmaktan çıkarak, toprak mülkiyeti kime ait olursa ona bağlı hale geldiler. Diğer bir anlatımla kölelerin sahiplerine bağlantıları artık toprak kanalıyla olmaktaydı.

Devletin, vergi endişeleriyle *colonus* üzerindeki baskılarının artmasıyla da *colonus*'lar da kayıtlara geçirilerek toprağa bağlandılar. Bu gelişmenin sonucu olarak, tüm kayıtlı çalışanlara *servus* denilmeye başladı.

(110) Bundan ötürü eski adı *fundi* olan çiftliklere *villa* veya *castellum* demek adet olmuştur. Dopsch, s. 134.

(111) E.H. Dance, *Europe and the Old World*, London, Longman. 1954, s. 4.

(112) Dopsch, s. 135.

Ekonominin giderek kapanması üzerine, *servus*ların *dominus*'a karşı yükümlülüklerini belirleyen örfler (*consuetudo proedri*) oluşmaya başladı. Bunlar *villa*'dan *villa*'ya değişmekle birlikte, genelde, para (*tributum*), ürün (*obsequia*) ve hizmet (*operae*) cinsindendiler[113].

Bu örflerin oluşma süreci içinde, köle kökenlilerle *colonus* kökenlilerin yükümlülükleri birbirlerine yaklaştı. Önceleri, para kira (*tributum*) sadece *colonus*'lar tarafından ödenmekteydi. Bu farklılık nedeniyle *colonus* tarafından işlenen tarlalara *mansus ingenuilis*, köle tarafından işlenenlere de *mansus servilis* deniliyordu. Ancak, 3. yy.da paranın çok kıtlaşması, para kirayı hemen hemen ortadan kaldırdı. Bunun yerine ürünün 1/10'u oranında (*agrarium*) bir ürün kira ödenmeye başladı. *Colonus*'lar borçlarının geri kalanını artık hizmet cinsinden ödüyorlardı.

Başlangıçta, *dominus* tarlası köleler tarafından işlenirken, bunların da *servus* statüsüne geçmeleriyle meydana gelen emek açığı, *casati* (*dominus* tarafından iskân edilen) *colonus*'lar tarafından karşılanmaya başladı. Bunlar zamanlarının yarısında *dominus* tarlasında çalışarak, kira borçlarını ödüyorlardı. Bu uygulama 3. yy. oluşumları içinde *corvadae* veya *manoparae* adlarını almaktaydı[114].

Casati olmayan *colonus*'lar için angarya süresi, 3. yy.dan önce arızi ve az süreliydi. *Dominus* tarlasını işlemekle yükümlü olanlarının güçlerinin yetmediği durumlarda (hasat, ilk sürüm vb.) onların emeklerine başvurulurdu (*opera et iuga*). Bu durumlarda da angarya süresi yılda 6-12 günü geçmezdi. Çoğu zamanda, sıkışık durumlarda özgür işçi kullanılırdı. Ancak *villa*'ların kendilerine yeterli ve kapalı hale gelmeye başlamaları ve pazar ekonomisinin bunalıma girmesiyle özgür işçi bulunamaz oldu. Bunun yanında, kötü ürün yıllarında, *colonus*'lar ayni borçlarını (*partes agrariae*) ödemek istemiyorlardı. Böylece, bu sıkıntıyı giderebilmek amacıyla, *colonus*'un borcunu emek olarak ödemesi halinde, bunun affını talep etmesinin mümkün olamayacağı düşünüldü. *Leges Manciana* ve *Leges Hadriana*'nın (Mancius ve Hadrianus yasaları) şiddetle yasaklamalarına ve *colonus*'un *dominus*'a olan borçlarını en ince ayrıntılarına kadar kanun metinlerine koymalarına rağmen, 3. yy.dan itibaren, angarya süresi hızlı bir biçimde artmaya başladı. *Colonus*'un *dominus* tarlasında çalışma süresi artarken, bina yapma, *dominus*'u ağırlama taşıma hizmetleri gibi diğer yükümlülükler de sırtına bindi[115].

Colonus'luk kurumunun Batı'da bu kadar yaygınlaşmasında Devletin etki ve katkısı büyüktür. 3. yy.da Diocletianus reformlarıyla vergi birimi olarak *colonus*'u ve tarlasını gören devlet, onun toprağını bırakıp kaçması halinde vergi kaybına uğrayacağını düşünmektedir. Bunun yanında, *dominus*'da kol emecinden mahrum kalacak, üretimi düşecek ve onun da vergi matrahı küçülecektir. Ayrıca, *colonus*'ların kaçmaları halinde,

(113) M.A. Berthelot, *in*, Lavisse et Rambaud, op. *cit.*, s. 15-18.

(114) Lot, s. 119.

(115) Dopsch, s. 136-37.

devlet, önemli bir vergi kaynağı olan *capitatio* (kelle vergisi) hasılatının da azalmasıyla karşı karşıya kalacaktır.

Bunun üzerine devlet insan ve tarla sayımlarını sıklaştırmış ve tüm *colonus*'ların kaydedilmelerini emretmiştir. Böylece, Batı Romada *colonus*'un statüsü artık, *colonus adscriptus* (kayıtlı *colonus*) dur. Ancak henüz, devlet emriyle kaydedilenler, toprağın kendine değil, vergisine kayıtlıdırlar. Bu durumda da bir *villa*'da fazla, bir diğerinde az *colonus* varsa dengesizlikleri gidermek amacıyla bunlar nakil olabilmektedirler[116].

Ancak, 4. yy.ın sonlarında, 371'de Valentinianus yasasıyla (*lex Valentiniana*) artık herkes bulunduğu toprağa bağlanır. *Colonus*'luk artık bir durum, değişmez bir statü (*conditio, ordo*) olmuştur. Herkes kaderine razı olmalıdır (Kader kavramı özellikle, Justinianus *Codex*'inde ortaya çıkan bir motiftir. Merkezin iyice teokratik bir nitelik kazandığı bir dönemin ürünü olan, herkesin toplumsal durumunun kader olduğu kavrayışı, kendinden önceki Roma yasalarını tahkim eden Justinianus Codex'inde bir yasa maddesi olarak ortaya çıkmaktadır.). Tek değerli nesne artık sadece topraktır. Bu açıdan yegâne acınacak ve uğrunda gözyaşı dökülecek varlık topraktır. «Toprağı sakat bırakmak (çalışan insanların kaçması) ne gayri insanilik»[117]

Colonus ve *servus*'ların dışında *vici* adı verilen bağımsız köylüler de devletin vergi politikası nedeniyle *villa* sahiplerinin egemenliğine girmek zorunda kalmışlardır. 4. yy.ın başında devlet vergi alabilmek için bunların köylerini terk etmelerini yasaklamıştır. Bunun ötesinde, kendilerini köyün siciline kaydederek, kendi köylerinin *servus*'ları haline getirmiştir (adscriptus viçus)[118].

Tarımsal üretim ilişkilerindeki bu kökten değişmeler, köle emeğine dayalı *latifundium* tarımının iflasının sonucudur. *Latifundium* tarımının kârlı olabilmesi için, toprağın hem çok verimli hem de arzının sınırsız olması ve köle arzının da sınırsız, dolayısıyla köle fiyatlarının, ele geçirilmesindeki ve taşınmasındaki maliyetlere eşit bir düzeyde olması gerekir. Bütün bunların yanında, taşıma maliyetlerinin çok yüksek olması nedeniyle *latifundium* ürünlerinin pazarlanabileceği, çok yakın ve gelişmiş pazarlar olması gerekir.

Latifundium tarzı tarımsal üretimi mümkün kılan bu optimum koşullar, 2. yy.dan itibaren ortadan kalkmaya başlamış ve 3. yy.da tamamen yok olmuştur. Önce fetihler sona ermiş, yeni toprak kazanımı mümkün olmaktan çıkmış, köle fiyatları, maliyet unsurlarının yükselmesine paralel olarak hızla yükselmeye başlamıştır. Bunun yanında, kentlerin nüfus kayıplarının büyük boyutlara ulaşması, pazar olanaklarının giderek daha fazla sınırlanmasına yol açmıştır.

(116) Lot, s. 120.

(117) *ibid.*, s. 122.

(118) *ibid.*, s. 135.

Teknik düzeyin düşüklüğünün yanı sıra, köleci tarzın ve *latifundia* üretiminin, lateral genişlemeye dayalı olması nedeniyle emeğin veya toprağın üretkenliğini artırıcı herhangi bir teknolojinin geliştirilmesine gerek duyulmamış, ayrıca, Roma'da bu konuda teorik düzeyde dahi bir istek, arzu, beklenti ileri sürülmemiştir. Roma'nın bu konuda herhangi bir fikri yoktur.

3. yy.a gelindiğinde Galya, İtalya ve İspanya'daki işlenebilir toprakların en az yarısı nadastadır. Buralardaki verimli toprakların önemlice bir bölümü, emek kıtlığı ve teknik yetersizliklerden ötürü işlenememektedir. İki yılda bir nadas sistemi ve tarlayı yüzeyden süren sabanların kullanılması, en verimli tarlaların bile hızla aşınmalarına neden olmaktadır.

Latifundium'ların bu duruma uymak için daha emek-sakıngan üretimlere dönmek istemeleri, örneğin hayvancılığa yönelmeleri, kentsel talebin düşüklüğü ve taşıma maliyetlerinin yüksekliğinden ötürü, başarıya ulaşamamaktadır[119].

Görüldüğü üzere, ekonominin gerçekleri ile bürokrasinin bunlara yanlış teşhis koyması nedeniyle aldığı önlemlerin mümkün en alt noktada buluşmaları sonucu, tarımsal işletmeler için, kendilerine yeterli ve pazara kapalı birimlere dönüşmekten başka yol kalmamıştır.

Siyasal iktidarı ve ordu içindeki yerini kaybeden senatör sınıfı, 3. yy.ın sonlarında, kendine kalan tek güç kaynağı, toprak mülkiyetini sağlamlaştırma ve merkeze karşı direnme odağı olarak örgütlenme yolundadır.

Latifundium'ların geleneksel olarak site alanı dışında sayılmaları kuralına merkezî yönetimin de saygı göstermesi veya başka bir açıdan, bu kuralı kendi lehine değiştirecek fizik güçten yoksun olması, senatörleri, tarlalarına çekildikleri andan itibaren, merkez egemenliğine karşı bağımsız kılmaktadır. Bu bağımsızlığın ürünü olarak, *latifundium* sahibi, kaçak köleleri, vergiden kaçan tüccar ve zenaatkârları topraklarına kabul etmektedir. Bu topraklara devlet güvenlik güçlerinin soruşturma kasdıyla girebilmeleri için imparator izni (*oratio*) gerekmektedir[120]. Bu olağanüstü yararlı ayrıcalıktan yararlanan büyük toprak sahipleri, *villa*'larındaki insanları, hatta özgür köylüleri (*vici, comae*) yargılamaya başlamışlar[121] ve bunu toprak sahipliğinin ayrılmaz bir parçası olan haklardan kabul etmektedirler.

Senatörler, toprağa döndükten sonra, merkez yönetiminden iyice umutlarını kesmişler ve bir anlamda merkeze karşı, ekonomik güçlerinin paralelinde, parçalanmış da olsa bir karşı-siyasal güç oluşturma yolunu tutmuşlardır. Bu çerçeve içinde, silahlı güçler oluşturarak vergi ödemeyi reddetmişler ve devletin yolladığı silahlı güçlerle de çarpışmışlardır. Senatörlerin tüm Batı Roma coğrafyası içinde çok dağınık bir konumda olmaları nedeniyle devletin silahlı müdahalesi merkez lehine bir sonuç

(119) *ibid.*, s. 89.

(120) *ibid.*, s. 138.

(121) Jacques Ellul, *Histoire des Institutions*, tome 3, *Le Moyen Age*, Paris, P.U.F., 1969, s. 5; Lot, s. 135.

vermekten uzak kalmış, kırlardaki senatör egemenliği daha da güçlenmiştir. Bu güçten yararlanan senatörler, merkeze karşı eylemlerine devamla sınırların güvenliği için oluşturulan uç tarlalarını (*fundi limitrophi*) zorla kendilerine bağlamışlardır[122]. Devlet, kendi tarlalarına el koyma ve kendi askerlerinin senatör *colonus*'u haline dönüşmesine yol açan bu kapsamlı eylemlere de enerjik bir tepki gösterememiştir. Böylece, merkezin güçsüzlüğünden yararlanan senatör sınıfı, merkezde kaybettikleri iktidarlarını, kırlardaki ekonomik güçlerine dayanarak, bir karşı güç ve merkezkaç bir hareket olarak ihya etmektedirler.

4. yy.a gelindiğinde, büyük toprak sahipleri devlet içinde devlettirler. Silahlı adamları, özel hapishaneleri vardır. 388 yasası özel hapishaneleri yasaklar ama senatörler üzerinde hiçbir etkisi olmaz. Birçok senatör bu yasayı duymaz bile. 388 yasasının arkasından bu konuda daha birçok kanun yayınlanır, ancak, bu kanunlardan haberi olan senatörler, merkezin kurallarına uyma zahmetine girmezler, zaten, senatörlerin bir çoğunun bu yasalardan gerçekten haberi olmaz. Merkez, çıkardığı yasaları duyurmayacak kadar güçsüzleşmiştir. Bu konuda çok sık yasa çıkartılması, devletin *latifundia* sahiplerine ulaşmayı amaçlamaktan çok, senatörlere katılmayı ve onlar gibi güçlü olmayı düşleyen merkezin taşradaki elemanlarına mesaj iletmeyi amaçladığını düşündürmektedir.

Senatörler, merkezin tüm tepkilerini kulak ardı ederek, topraklarında adaleti kendi sağlar hale gelirler. Artık bir senatör, eğer alacaklıysa borçlusunu silahlı adamlarıyla izleyen gerçek bir savaş lordudur. Kırlarda kanun koyucu da infaz eden de artık sadece büyük toprak sahipleridir.

Yaratılan terör ve devlet otoritesinin sahnedeki yerini unutmuş olması yüzünden, orta sınıftan olanlar ve kendi başlarına ayakta durabilecek olanlar bile güvenlik kaygısıyla kendilerini *potentiores*'in (güçlüler) *patronage*'ına bırakırlar (*Patrocinicum Potentiorum* adı verilen, herkesin bir güçlünün himayesine girmesi olgusu, kökleri eskilerde olan bir uygulamadır. Roma'nın başlangıç dönemlerindeki *cliens-pater familias* ilişkisi, Cumhuriyet döneminde senatörlerin oy ambarlarının kaynağı haline dönüşmüştü. Mutlaka seçilmek isteyenler, seçmenlerini kendilerine kişisel olarak bağlıyorlar ve bu sürekli oy depoları sayesinde seçimleri hep aynı kimseler kazanıyordu. Senatörlerin bir sınıf oluşturabilmelerinin nedenlerinden biri de bu olguda gizlidir. *Clientage* adı verilen bu ilişki, merkezî yönetimin belirmesiyle imparatorları en fazla rahatsız eden konulardan biri olmuştur. Merkezin, senatörleri imparatorluk siyasetinin karar mevkilerinden uzaklaştırmayı başarmasından sonra, clientage *patrocinicum*'a dönüşmüştür. Bu kez de senatörler bu kurumu ekonomik bağımlılık yaratmak için kullanmışlardır.).

Merkez yönetimi *patrocinicum*'un kendisi açısından meydana getireceği tehlikeyi çok erkenden görmüştür. Bağımlılık sürecinin hızlanmasının sonunda, kendi iktidarlarını da yok edeceğini anlayan birçok imparator, bu ilişkileri yasaklayan kanunlar çıkartmışlardır. Ancak, yeterli yaptırım

(122) Lot, s. 138.

gücüne ve kurumun yerine koyacak bir şeye sahip olmadıklarından başarıya ulaşamamışlardı[123].

3. yy.ın sonlarında, Roma için bir büyük tehlike de barbar saldırılarıdır. 2. yy.ın ortalarında Çinliler Hunları püskürterek onları Batı'ya yöneltmişlerdi. Bu büyük hareketin sonucu, tüm Kuzey göçebeleri yerlerinden oynatılmışlar ve bilardo topları gibi birbirlerini itmeye başlamışlardı. Bu hareketin sonucunda, en Batı'da bulunan ve önlerinde başka herhangi bir barbar halk bulunmayan ve gidecek başka yerleri de bulunmayan Germenler Roma'ya girmeye başlamışlardır[124].

Bu barbar baskısı karşısında ordu yetersiz kalmış ve imparatorlar toprak sahiplerini, *colonus*'larından bir bölümünü orduya asker olarak yollamaları yönünde zorlamışlardır. Toprak sahiplerinin buna yanaşmamaları ve *colonus*'larını askere yollamamayı başarabilmeleri, *colonus*'ları üzerindeki egemenliklerinin artmasına neden olurken, Roma ordusunun da artık tam anlamıyla, «vatansız» ve profesyonel bir ordu haline dönüşmesine yol açmıştır. Senatörlerin bazıları, özellikle merkeze yakın olanlar, imparator baskısına dayanamayıp da orduya askerlerini yolladıkları zamanlar, bunlar kesinlikle *colonus*'lardan olmamakta, en işe yaramaz köleler merkez ordusuna yollanmaktadır[125].

Ordunun artık sadece, kölelerden ve barbarlardan oluşması, Roma ülküsünün sonu demektir. Böylesine bir ordunun Roma'yı savunacak ne gücü ne de niyeti vardır.

Barbar saldırılarının yoğunlaşmasıyla ve ordunun savunmada aciz kalmasıyla kentler ve *villa*'lar duvarlarla çevrelenir[126]. Bu duvarlara *burgus* (burç) denilmekte ve uzaktan feodal şatoların habercileri olmaktadırlar[127]. Ordunun barbarlara uzun boylu direnmemesi sonucu, bu burçlar iç bölgelerdeki kent ve *villa*'larda da görülmeye başlar.

Bu arada, barbar saldırılarının yarattığı karışık ortamdan yararlanan son köleler de kendi kendilerini azat etmeye başlamışlardır. Sefaletin artması karşısında, haydutluk da yaygınlaşmaktadır. Bu durum karşısında, *villa* sahipleri, hem kendilerini hem de çalışanlarını bu barbarlara ve haydutlara karşı korumak için, var olan silahlı adamlarının (*buccelarii*) sayılarını büyük miktarlarda artırmışlardır[128]. Böylece, merkez, dış ve iç güvenliği sağlayamamanın bedelini ağır ödemekte, ileride Roma merkezini yıkacak olan, merkezkaç güçlerin oluşup güçlenmelerine hem engel

(123) 360'ta Constantinus, 370'lerde Valentinianus, Gratianus, Theodisius, 399'da Arcadius ve Honorius, 415'te Theodisius, 468'de Marcianus, patronluk kurumunu yasaklayan kanunlar çıkartılmışlardır. Lot., s. 196.

(124) René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, Otüken Y., 1980, *passim*.

(125) Daha öncede belirttiğimiz gibi Diocletianus'un kendi de köle kökenlidir. Senatör Anulinus'un yollamak zorunda olduğu asker kontenjanından orduya katılmış ve sonunda imparator olmuştur. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Harmondsworth, Penguin, 1978, s. 181.

(126) Kienitz, s. 61-63.

(127) Dawson, s. 106; s. 11-12; Walbank, s. 52.

(128) J. Pirenne, s. 361.

olamamakta hem de onların güçlü hale gelmelerine uygun ortamı kendi elleriyle yaratmaktadır.

Bu dönemde Roma kentinin iaşesi artık eskisi kadar kolay sağlanamamaktadır. Roma'nın güçsüzleşmesiyle Akdeniz'de başlayan korsanlığın yanı sıra, imparatorluğun fiilen ikiye ayrılmış olması, Doğu eyaletlerinin Roma'ya mal gönderme konusundaki hevessizliklerinin artması, Roma kenti ve İtalya'nın iaşe sorununu giderek büyütmektedir. Bu gelişmelerin sonucu olarak, fiyatlar bir kez daha ama bu sefer daha önce hiç görülmemiş boyutlarda artar. Diocletianus ve Constantinus'un azami fiyatlar koyarak ekonomide istikrar sağlamaya çalışmaları bir sonuca ulaşamaz[129]. Ekonomik hayatın devletin varlığını tehdit edecek derecede dengesizlik içine girmesi, merkezin mutlaka bu duruma bir çare bulmak zorunda kalmasına yol açar. Ama özel kişilerin elinde olan bir ekonomiyi artık düzeltmek ve eski rayına oturtmanın herhangi bir olanağı ve olasılığı kalmamıştır. Merkez, 301 yılında çıkardığı ünlü kararname ile devletin iş adamının «gece bekçisi» olacağını ilan eder[130].

Bunun anlamı artık devletin ekonominin her alanına yoğun bir biçimde müdahale edeceği, hatta bunun da ötesinde ekonomiyi «devletleştireceğidir».

Aslında ekonomiye devlet müdahalesi, Aurelianus'un (270-75) fırıncılar *collegium*'unu (dinsel niteliği ağır basan meslek örgütü) fırıncılığın bir devlet hizmeti sayılması gerektiğini ilan ederek doğrudan merkeze bağlamasıyla başlamıştı. Savaşlar ve barbarların yarattığı güvensiz ortam içinde birçok toprağın ekilmeden kalması karşısında, imparator Aurelianus, büyük toprak sahiplerini, buraların işletilmesi ve bu işletmeden doğacak vergilerin toplanmasıyla sorumlu tutmuştu[131].

Vergi hasılatını yükseltmek için çare olarak düşünülen bu tedbirler, toprak sahiplerinin egemenlik alanlarını genişletmekten başka bir işe yaramadı. Kırsal kesimdeki vergi olanaklarını yanlış politikalar yüzünden giderek kaybeden devlet, bu durum karşısında tüm gücüyle kentli unsurlar üzerine yüklendi, Aurelianus'un fırıncılar *collegium*'unu devletleştirmesi, merkezin kırsal oluşumlara koyduğu yanlış teşhislerin kentsel bir palyatifidir. Roma halkını beslemekle sorumlu olan merkez, hiç olmazsa ekmek arzının sürekliliğini garanti edebilmek için fırıncıları devlet memuru haline getirmiştir.

Ancak, önce fırıncılardan başlanarak, bazı kentli unsurlara yüklemek istenilen ekonomik bunalımın faturası, kentlerden kırlara doğru ikinci bir göç dalgasına yol açmıştır. Diocletianus zamanında ücret ve fiyatların dondurulmasıyla göç büyüdü[132]. Bunun üzerine devlet herkesi yaptığı işe bağlamanın bu göçü önleyebileceğini[133] ve üretimin seviyesinin

(129) Akşit, *ibid.*, s. 196-99.

(130) Walbank, s. 33.

(131) J. Pirenne, s. 362.

(132) Cameron, s. 198.

(133) Childe, s. 382.

böylece korunabileceğini düşündü. Bu tedbirler manzumesi içinde, tüm *collegium*'lar zorunlu meslek örgütleri haline getirildiler. *Collegium* üyelerinin meslekten ve örgütlerinden ayrılmaları yasaklandı, hatta kaçmalarını önlemek için bunlar devlet tarafından ait oldukları *collegium*'u belirleyen bir işaretle damgalandılar.

Hellenistik dünyada, tüccar, imalatçı ve işçilerin mesleki birlikler halinde örgütlenmeleri, daha doğrusu bir araya gelmeleri, geleneksel bir olguydu. Bu meslek örgütlerinin esas faaliyetleri, üyeler arasında dinsel birlik sağlamak ve toplumsal dayanışmayı kurup yaşatmaktı. Herhangi bir toplumsal güvenlik örgütünün olmadığı bu çağlarda, çalışma gücünü yitiren bir kimsenin eğer serveti veya toprağı yoksa önündeki tek mümkün yol dilencilikti. Kentli unsurlar, bu akibete daha fazla maruz kalma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Bu bağlamda, Hellenistik meslek örgütlerinin toplumsal dayanışma açısından örgütlenmiş olmaları fizik bir gereksinmenin ürünüdür. Üyelerin lonca kasasına yaptıkları ödentilerden, düşkün üyelere yardım, ölen üyelerin cenaze masrafları ve tüm üyelerin katıldıkları periyodik şölenlerin giderleri karşılanmaktaydı. Bu meslek örgütlerinin asla, üretimin miktarını, azami ve asgari ücretleri saptama gibi bir amaç ve girişimleri olmamıştı.

Roma'da da Hellenistik mirasa uygun olarak kurulan meslek örgütleri, atalarının davranış ve faaliyetleri doğrultusunda örgütlenmişler ve *collegium* (meslek kurulu) adını almışlardı. Cumhuriyet döneminde kuşkuyla karşılanan, sürekli izlenen ve sık sık kapatılan *collegium*'lar, 3, yy. sonundan itibaren, imparatorlar tarafından kentsel ekenomiye müdahale aracı olarak kullanılmışlardır. Başlangıçta, *collegium*'lara, faaliyet gösterdikleri meslek dalının tekeli verilmiştir. Buna karşılık *collegia* (*Collegium*'un çoğulu) üyeleri askerlikten bağışık tutulmuşlardır. Devletin bu yola başvurmasının nedeni, ihtiyaç duyduğu bazı mal ve hizmetlerin arzının sürekliliğini sağlamaktır. Zaten bazı *collegia*'ya ayrıcalık verilirken, bunlardan mal veya hizmetlerinin belirli bir bölümünü tasrihen devlet için üretmeleri istenmekteydi[134].

Collegia'nın devlet hizmetine geçmeye başlamaları, başkentin iaşesini sağlayan *navicularii* (deniz taşımacıları) *collegium*'unun merkez açısından hayati önemiyle ilgilidir. İmparator Hadrianus'tan itibaren gemiciler *collegium*'u tüm olanaklarını devlet hizmetine tahsis etmeye mecbur kılınmıştır. Devletin gemiciler meslek örgütüyle bu kadar yakından ilgilenmesinin nedeni, özellikle 3. yy. bunalımları sonucu, başkentin iaşesinin gittikçe güçleşmesidir.

Kamu hizmetlerinin ayni ödüllendirilmesi, Roma'nın işsiz halkına bedava dağıtım ve bir kısım halka da düşük fiyattan satış için yılda ortalama 14.400.000 *modii* (120 milyon litre) tahıl ithal edilmekteydi. 3. yy.dan itibaren bürokrasinin hızlı bir biçimde büyümesi ve hemen hemen tüm Roma halkına bedava tahıl dağıtılmaya başlanmış olması nedeniyle bu rakam 68.400.000 *modii*'ye (570 milyon litre) ulaşmıştı. Bu nedenle ge-

(134) Heaton, s. 57.

milerin tüm çalışma sürelerini devlete ayırmaları gerekiyordu. Herhangi bir aksama büyük sorunlar doğuracağından, *navicularii collegium*'u devlet örgütü haline getirildi[135].

Aurelianus'un imparatorluğu döneminde, Roma'nın işsiz, işsiz olduğu kadar da sorumsuz ve maceraperest halkını yatıştırabilmek veya hiç değilse merkeze karşı biraz daha itaatli kılabilmek amacıyla bedava tahıl dağıtımından vazgeçilerek, bedava ekmek dağıtılmaya başlanmıştı.

Halkı uslu tutabilmek için bedava ekmek dağıtmaya başlanması, merkez açısından fırıncıları en önemli meslek grubu haline getirdi. İşin ilginç yanı, *villa*'larına çekilmiş bulunan senatörler de büyük çapta insan beslediklerinden fırıncılara büyük gerek duymaktaydılar ve genellikle de kentlerdeki olanaklardan daha iyisini teklif edebildiklerinden, büyük miktarda fırıncı kırlara göçmekteydi. Bu durumda merkez fırıncılar *collegium*'unu devletleştirdi ve üyelerini devlet memuru saydı (Gerçek anlamda ilk kamulaştırılan *collegium* budur, çünkü *navicularii* olanak olursa kendi hesaplarına çalışma hakkına sahiptiler, oysa fırıncıların böyle bir olanakları kesinlikle yoktu.). Fırıncılar *collegium*'una tahılın devlet depolarından (*mansiones*) sağlanması, bunun ekmek haline getirilip, halka dağıtılması görevleri de yüklenince, üretim ve dağıtımı denetim altında tutabilmek için, değirmenciler (*molendarii*) *collegium*'u da devletleştirildi.

Roma halkı bu gelişmelerin kendi lehine olduğunu ve bundan yararlanmanın gerektiğini düşünerek, çeşitli vesilelerle merkeze diğer taleplerini de iletmeye başladı (Roma halkının merkeze alan taleplerini en iyi iletme aracı, Roma hayatında büyük yer tutan sirk gösterileri sırasında, yaptıkları gösterilerdi.). Oldukça şantaj yüklü bu talepleri, merkez önemli ölçekte kabul etmek zorunda kaldı. İmparatorluğun ilk yıllarında, zaman zaman yapılan bedava yağ dağıtımı bu ortamda sürekli hale geldi. Bu durumda, yağcılar *collegium*'u devletleştirildi. Arkasından bedava et dağıtımı başlayınca, bunu organize edebilmek için *suarii* (domuz kasapları) *collegium*'u devletleştirildi[136]

Böylece, 3. yy.ın sonlarında, Devlet hangi mal veya hizmete ihtiyaç duyuyorsa, onun *collegium*'unu devletleştirir hale geldi.

Ekonomik zorluklar arttıkça, devlet hizmetiyle yükümlü tutulmayan *collegia* kalmadı. Dioclatianus reformlarıyla da *collegia* gönüllü meslek kuruluşları olmaktan çıkartılıp, zorunlu hale getirildiler[137].

Bütün bunların yanında, ilk kez fırıncılar *collegium*'unda başlanan bir uygulamayla *collegia* üyelerinin dıştan evlenmeleri yasaklandı. Zamanla zorunlu üyelik hale getirildi[138]. Artık her *collegium* üyesi, ancak o *collegium* üyesi birinin kızıyla evlenebilirdi.

(135) Walbank, s. 61.

(136) *ibid.*, s. 60-61.

(137) Heaton, s. 57.

(138) Walbank, s. 59-60.

3. yy.ın sonlarında tüm *collegia*'nın devletleştirilmesi ve tüm üretimlerini tamamen devlete hasretmeleri, *villa*'ların kendilerine yeterli olma ve içlerine kapanma eğilimine katkıda bulundu.

Cato'nun yaşadığı çağlarda (M.Ö. 2. yüzyıl) çiftliklerin kendi olanaklarıyla ve çiftlik bünyesinde yaptıkları tek tarım dışı faaliyet, küçük çaplı bina ve alet onarımlarıydı. Büyük işler için kentten usta çağırılmaktaydı. Kölelerin giysileri, tarım araç ve gereçleri kentten satın alınırdı.

Augustus zamanında (M.Ö. 1. yy.ın sonu) yalnızca çok büyük ve kentlere çok uzak bir konumda bulunan tarımsal işletmeler, özel zenaatkâr istihdam etmekteydiler.

M.S. 50 yılına gelindiğinde, yaşlı Plinus'un tanıklığına göre, artık her işletme bir iki özel zenaatkâr istihdam etmektedir[139].

3. yy.da ise *villa* dışından mal almak şerefsizlik sayılmaktadır[140].

Diocletianus'un 301'de çıkardığı kararname ile tüm vergileri ayni (*in natura*) hale getirmesiyle Batı Roma *villa*'larında önce pazara uzak olanlarda olmak üzere, zamanla tümünde, pazar için üretimin sona ermesiyle *villa*'ların endüstriyel açıdan da tamamen kendilerine yeterli hale gelmeleri kaçınılmaz oldu.

Vergilerin ayni olarak alınmaya başlanması, bunların devlet depolarına (*mansiones*) taşınması sorununu ortaya çıkardı. Kara ulaşımı son derece pahalı olduğundan, yollar boyunca birçok *mansione* kuruldu. Ulaşımın pahalılığından gelen engelleri önlemek için bir diğer tedbir olarak, her eyaletin kendi sınırları içinde bulunan orduyu besleme zorunluluğu getirildi. Bunun yanında, devlet memurlarına ve ordu mensuplarına maaşlarını en yakın *mansione*'den ayni olarak alabilmeleri için kuponlar verildi. Maaşlar dereceye göre değişerek, *60 modii* (50 litre)'lik yıllık buğday biriminin katları cinsinden ifade ediliyordu. Memurlar bu kuponlar karşılığında, malların buğday paritesine göre, her türlü yiyecek, içecek ve diğer malları alabiliyorlardı[141].

Bu yönteme başvurulmasının nedeni, devletle memurları arasındaki çıkar zıtlaşmasıdır. Sivil ve asker bürokratlar maaşlarını iyi para cinsinden istiyorlar, devletde paranın değerini düşürerek ek gelir sağlamak istiyordu. Bu çekişmenin sonucunda, tabloya bir de değerli maden kıtlığı eklenince, merkez ayni maaş ödemekten başka çıkar yol bulamadı. Bu sistemle memurlar enflasyona karşı korunmuş oluyorlar, ama ekonominin yönetimi de merkezden kaçıyordu.

Vergilerin ayni olarak alınmasından en çok zarar görenler bağımsız köylüler ve *collegia*ti (*collegium* üyeleri) oldu. Devlet vergileri kolayca toplayabilmek için, *colonus*'ların vergilerinden toprak sahiplerini sorumlu tuttu. Bu durum karşısında, *colonus*'luk tıpkı *collegia*tilik gibi ırsi hale dönüştü[142].

(139) Childe, s. 378.

(140) Lot, s. 74.

(141) Walbank, s. 64.

(142) Viljoen, s. 83.

Pazar ekonomisinin bu kararlar ve uygulamalarla sürekli gerilemesi, pazara çok yakın tarımsal işletmelerin dahi içlerine kapanmalarına neden oldu[143].

Vergi uygulamalarıyla *collegia* dışında bağımsız olarak bir faaliyet sürdürebilen tüccar ve zenaatkârlar da kırlara göçmek zorunda kaldılar.

Theodosius yasasıyla zenaatkâr ürününü sattığı zaman *chrysagyrum* adında yüksek oranlı bir vergiye tabi oldu[144]. Oysa aynı zenaatkâr bu ürünü kırda elde edip, trampa ederse bu vergiden kurtuluyordu. Bu durumda, *villa* sahipleri, zenaatkârları kolayca, *villa*'larına çekerek, onlar için sadece baş vergili (*capitatio*) ödeyip, tüm ürünlerine el koyma olanağı buldular. Böylece, kentlerin endüstriyel ürünlerinin tümünü *villa*'larında üretebilir hale gelen toprak sahipleri, bu piyasadan talip olarak çekilince, devlet hizmeti sayılanlar dışında, tüm kent endüstrileri iyice çökmeye başlamış ve bağımsız zenaatkârlar kırlara göç etmek zorunda kalmışlardır.

Bunun tersi olarak da bu zenaatkârların kıra göçmesi ve devletin diğer kent halkına ayni ödemelerde bulunması nedeniyle kentlerde bireysel olarak, tarımsal ürünlere talep sıfıra inmiş ve kent ile kır arasında hemen hemen hiçbir mübadele kalmamıştır.

Bu gelişmeler içinde, devlet denetimine giren *collegium*'lar devlet ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılama konusunda aciz kalmışlardır. Bunun üzerine devletin bizzat kendisi, endüstriyel işletmeler kurarak üreticiliğe başlamıştır[145].

Bunun yanında, devletleştirilen *collegium*'lar ve devletin kurduğu işletmelerde çalışanlar (*fabricences*) askerî sınıftan (*militia*) sayılmışlardır. Askerî sayılmanın ürünü olarak, bunların işyerlerini terk etmeleri, asker kaçaklığı sayılmış ve ölümle cezalandırılır hale gelmişlerdir. Bu bağlantıda, tarihçi Eusebius bunlara «hazinenin köleleri» demektedir[146].

Bütün bu anlattıklarımızın yanında ve ötesinde, Roma'nın yıkıntıya doğru yaklaştığının başka önemli göstergeleri de vardır. Batı Roma'nın çöküntüye doğru gittiğinin ilk belirtileri, nüfusta gözlenen azalma ile ortaya çıkmıştır denilebilir. M.S. 1. yy.da 70 milyon olan toplam nüfus, Doğu eyaletlerindeki nüfus artışına rağmen, 4. yy.ın sonlarında 50 milyona inmiştir[147].

Diğer bir gösterge de Roma'nın sınırları korumakta çektiği zorluktur. Diocletianus reformlarıyla barbar kabilelerinden Roma ordusuna müttefik namı altında girenlerle toprak sahiplerinden zorla toplanan kimselerden oluşturulan ordu, artık sınırların korunmasını kesinlikle sağlayamamaktadır. Bu durumda, Batı Roma sınırları Ren ve Tuna'ya çekilmek zorunda kalmıştır.

(143) Ritter, s. 55.

(144) Walbank, s. 70.

(145) *Loc. cit.*

(146) *ibid.*, s. 73.

(147) J. Pirenne, s. 396.

Bunlarla birlikte, barbarların artık bireysel değil de kabileler halinde Roma ordusuna girmeleri ve müttefik (*foederati*) statüsünü kazanmaları, bunların yoğun bir biçimde Roma topraklarına yerleşmelerine neden olmaktadır. Hem orduya katılanlara ücret verecek durumda olmayan hem de yerleşmek kasdıyla sınırlardan içeri giren barbarları dışarı atacak gücü olmayan merkez, sınırlara yakın toprakları olan büyük toprak sahiplerini, topraklarının 1/3'ünü bunlara terk etmeye zorlamaktadır.

Diocletianus zamanında hiyerarşize edilen devlet bürokrasisi, 4. ve 5. yy.larda inanılmaz ölçülerde büyüdü ve buna bağlı olarak da hiyerarşik yapısı daha da belirginleşti. Böylece tüm kişisel girişim gücü, yeni ve değişik düşünülebilme yeteneği, alışılmışın dışında öneri getirme kaabiliyeti veya tek kelimeyle bireycilik, bu katı hiyerarşi içinde tam anlamıyla yok oldu. İmparator da bürokrasi olmadan hiçbir şey yapamayacak hale getirildiğinden, onu kendisi için çalışan bir mekanizma olarak algılamayı tercih etti. Bunun sonucu, tüm kamu yönetimi, imparatorun isteklerini yerine getirmek için çabalayan ve vergi toplamaktan başka, yönetilenlerle hiçbir ilişkisi olmayan bir mekanizmaya dönüştü[148].

Her işin kamu görevi sayıldığı bu örgütlenme biçiminde herkesin mertebesi, hiyerarşideki yerine ve imparatora yakınlığına göre belirlenir hale geldi.

Merkezin bu kadar büyümesine rağmen, gerçekteki güçsüzlüğünün bilincinde olan büyük toprak sahipleri, 4. yy.ın sonlarında vergi ödemeyi reddettiler. 388'de İmparator Constantinus'un toprak sahiplerini eyalet valilerine bağlama çabası, başarısızlıkla sonuçlanınca, toprak sahipleri artık tam anlamıyla bağımsız oldular[149].

İmparatorların 4. yy. boyunca tüm faaliyetleri etkisi dar bir çevrede duyulan imparator iktidarını mutlaklaştırmak yolunda olmuştur (Burada Batı Roma İmparatorundan söz ediyoruz. 395'te İmparatorluğun resmen ikiye ayrılmasıyla eskiden beri var olan ekonomik farklılıklara, siyasal ayrılık da eklenmiş ve iki parça ayrı kaderler izleme konusundaki gelişmelerini artık iki ayrı devlet olarak sürdürmüşlerdir.). Bürokrasinin askerîleşmesi ve aşırı hiyerarşize olmasının yanında, polis örgütü bürokratlar üzerinde bile terör rüzgârları estirmektedir. Augustus döneminde başlayan, imparatorun kutsal kişiliği imajı, bürokrasinin gayretleri sonucu had safhaya çıkmıştır. Hristiyanlığı da bu imajı güçlendirmek amacıyla kabul eden Constantinus'tan itibaren Roma imparatorları, yeryüzünde Tanrının bir yansımısıdırlar. Ayakta durmak isteyen bürokrasi kendi yarattığı *charisma*'ya kendi mahkûm olmakta ve onu sürekli geliştirmek zorunda kalmaktadır. Constance'dan itibaren, imparatorlar *imperatores terrarum* (dünya imparatorları) adını taşıyacaklardır[150]. Roma kentine bile egemen olmakta güçlük çeken imparatorlar, görüntüyü kurtarmayı gerçeğe yeğlemekte, belki de bürokrasi kendi kendine talep yaratarak ayakta kalmaya devam edebileceğini düşlemektedir.

(148) *ibid.*, s. 399.

(149) *ibid.*, s. 410.

(150) Rouche, s. 356.

5. yy.da imparatoru çevreleyen her şey ve bürokrasinin hemen hemen tüm faaliyetleri birer tören haline dönüşmüştür. İmparatoru görebilenler ayaklarına kapanmak (*proscynese*) ve eteğini öpmek (*adorato*) zorundaydılar. Sarayın adı artık «kutsal saray»dır. İmparatora ait her şey kutsal hale gelmiştir: *sacrum cubiculum* (kutsal yatak odası), sacra vestis (kutsal elbise dolabı) gibi. İmparator artık, yazılı yasaların üzerinde yaşayan canlı bir yasadır[151].

Her türlü yüksek göreve artık sadece imparatorun kişisel dostları (*amicus, comes*) gelebilmektedir[152]. Germenlerden oluşan hassa ordusu genişlemiş ve tüm ordu mevcudunun yarısına varmıştır[153].

Kadastro ve nüfus sayımına büyük özen ve hassasiyet gösterilmekte, tarlalar adım adım ölçülmekte, meyva ağaçları, hayvanlar ve insanlar teker teker sayılmaktadır.

Ancak, vergi koymayı çok iyi bilen Roma, artık bunu toplayacak güce sahip değildir. Senatörlerin merkezkaç hareketleri başarıya ulaşmış ve Roma merkezi yenilmiştir[154].

Merkez, bu uzun soluklu savaşımın son sahnelerinin oynandığının bilincinde midir, değil midir? Bunu kestirmek için yeterli veriye sahip değiliz. Ancak, imparatorun şahsının bu denli kutsallaştırılması, merkez ideolojisinin son direnme biçimi olarak görünmektedir. Merkezkaç güçlere karşı fizik araçlarla direnebilme olanağından yoksun kalan merkez, kitleleri kendi tarafına çekip, merkezkaç güçleri bu yolla yenilgiye uğratabilmek amacıyla bir kutsallık yaratmıştır. Hristiyanlığın üç yüzyıldan fazla, bir sapıklık olarak izlendikten sonra, birdenbire kabulü, Roma imparatorlarının nihayet hidayete ermiş olmalarıyla açıklanamaz. İmparatorların Hristiyanlığı kabul etmeleriyle merkezkaç güçlerin zafer çığlıklarının aynı zamana rastgelmesi, kanımızca bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Ancak, bu kutsal hâle de Roma merkezini kurtaramayacaktır. Henüz kendi kutsallarının etkisinde olan ve Roma kutsallarından pek fazla bir şey anlamayan barbarlar, hiç de istemedikleri ve muktedir olmadıkları halde Roma'yı yıkacaklardır. Daha doğrusu yıkmış görüneceklerdir.

Barbar istilaları denilen olay sonucu aslında yıkılan Roma değildir. Bir kentin yöneticisi düzeyine inmiş Roma imparatorunun siyasi varlığı sona ermiştir. Roma merkezi, daha önceden, senatörlere karşı verdiği savaşı kaybettiği zaman yıkılmıştı. Barbarların son Roma imparatorunu ortadan kaldırmaları, süreç kavramı olmayan tarihçiler dışında kimse için önemli değildir.

(151) Pierre Riché, *Grandes Invasions et Empires*, Paris, Larousse, 1968, ve Gibbon s. 205.

(152) Rouche, s. 360.

(153) Akşit, *ibid.*, s. 284.

(154) Rouche, s. 362.

d. Roma Ekonomik Sistemi Hakkında

Roma ekonomisi veya üretim tarzı hakkında genellikle kabul edilen görüş, bu sistemin köleci üretim tarzı olduğudur[155]. Bunun anlamı, en soyut düzeyde iki sınıflı bir toplum algılamasıdır. Yani köle sahipleri ve köleler. Bu soyut modelde, üretim köleler tarafından yapılmakta ve onların yarattığı artık ürüne, köle üzerindeki mülkiyetlerinden doğan haktan ötürü, köle sahipleri tarafından el konulmaktadır.

Roma ekonomisinin niteliği konusunda ikinci görüş de bu sistemin bir ilkçağ kapitalizmi olduğudur[156]. Bu görüşü savunanların ileri sürdüklerine göre, Roma ekonomisi paralı bir ekonomidir. Üretim meta üretimidir ve belirsiz bir pazar için üretim yapılmaktadır. İç ve dış ticaretin canlılığı, banka sisteminin gelişkinliği, para piyasasının hareketliliği ve zengin kentlerin varlığı, hep bu kapitalizmin göstergeleridir.

Roma üretim tarzı hakkındaki bu iki yaklaşım da bizce en soyut düzeyde birer genellemedir. Her iki yaklaşım da Roma ekonomisinin M.Ö. 8. yy.dan, M.S. 5. yy.a kadar süren 13 yüzyıl içindeki evrimini hesaba katmadan, kendilerince en belirgin özelliğini, sistemin bütününü açıklamaya yeterli saymakta ve tüm çözümlemelerini bu varsayım altında yapmaktadırlar.

Her iki yaklaşım da iki gizli varsayıma dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, parçanın bütünü açıklayabileceği veya açıkladığı, buna bağlı olarak da ikincisi, parça ile bütünün aynı cinsten ve homojen nitelikte olduğudur.

Parçanın bütünü açıklaması çok güç rastlanan bir olasılıktır. Hele üretim tarzı irdelemelerinde, bu varsayım bir çıkmaz sokaktır. Bunun yanında, tarih gibi tamamen, değişken bir platform üzerinde, homojen nitelikte parça ve bütün varsaymak, gerçeklere tamamen sırt çevirmiş, mantıksal düzeyde bir modelden öte pek ileri bir yere götürmez.

Roma gibi uzun soluklu bir oluşumu, zamansal kategorilerinden birine indirgeyerek incelemek araştırıcı için büyük kolaylıksa da tarihin oluşumlar bilimi olduğunun inkârı anlamına geldiğinden tarihçilik açısından çok sakıncalıdır. Tarihte hiçbir oluşum yoktur ki, elemanlarından sadece bir tanesine indirgenip incelenebilsin. Bu anlamda, tarihçi fizik bilimlerin nispi kesinliğinden yoksundur. Bir oluşumu inceleyen tarihçi için neyin bağımsız, neyin bağımlı değişken olduğunu kararlaştırmak çok güç iştir ve tarihçiler arasında bu iki değişken cinsi sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir. İşte tam bu noktada, tarihçi isterse içinde yaşadığı günü, incelediği döneme taşıyabilir veya başka bir anlatımla gününe ait bir so-

(155) Örnek olarak: Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Ankoro, Sol Y., 1976; Perry Anderson, *Possages...*, op. *cit.*; Barry Hindess and Paul Q. Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, London, RKP,1977.

(156) Roma sisteminin kapitalizm olduğu görüşünü yansıtan en önemli kaynaklar 1950'ler öncesine aittir. Bunlara şu yapıtlar örnek olorak gösterilebilir. E. Cavoignac, *Population et Capital dans le Monde Méditerranéen*, Paris, 1923; Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*; Salvioli, *Le Capitalisme dans le Monde Antique*, Paris, 1932.

runa ışık tutabilmek amacıyla dünü tanık tutabilir. Böylece, belirtmeliyiz ki, bizim tarihe yaklaşımımız, oluşumu yakalama yönündedir.

Bu açıdan, Roma ekonomik sistemini köleci olarak nitelemek, bütünü parçayla özdeş tutmaktır. Bizce, kapitalizmin oluşmasından önce, tüm sınıflı toplumların değişme eğilimleri feodaliteye doğrudur. Bu ifadede bir pan-feodalizm görmek ve yazan eleştirdiği konunun bir başka varyantında tavır almakla suçlamak mümkündür. Ancak, biz, bir eğilimden söz etmekteyiz, bir kaderden veya bir mutlaklıktan değil. Bu bağlamda diyebiliriz ki, toplumlar feodalleşme sürecine çeşitli etkenlerle girmekte ve gene çeşitli etkenlerle, bu süreç içinde ileri ve geri hareketler yapmaktadırlar. Bu çerçeve içinde, Batı Avrupa toplumu da aslında hiç de tarihsel bir zorunluluk olmayan köle emeği yoğun bir ara dönemden sonra, bu genel eğilim doğrultusunda yol almıştır.

Tarihte geri dönüşler, yavaşlamalar, duraklamalar her zaman mümkündür. Bu açıdan ve bizce, kölecilik Batı Avrupa ekonomik oluşumu içinde hiç de feodalitenin zorunlu bir önceli veya kendine özgü bir üretim tarzı olmayıp, bir geçiş döneminin bazı çözücü etkileri olan bir elemanıdır[157].

Roma sitesi Antik dünyanın, o dönem için en geri bölgesi olan, İtalya'da kurulmuştur. Bunun yanında Roma sitesi, Latin kabilelerinin kendilerinin ulaştıkları bir aşamanın ürünü olmayarak, Anadolu'dan gelen ve kendilerine yurt arayan Etrüsklerin zorlamasıyla ortaya çıkmıştır. Tüm İtalya'da ilk kez Roma'da ithal yoluyla bir site örgütlenmesinin ortaya çıkması, Latin klanlarının geleneksel üretim ve paylaşım mekanizmalarını bozmuştur. İlkel İtalyan örgütlenmesinde dağıtıcı mekanizma olan klan'ın yerini site almıştır. Roma'nın oluşması bir yandan klanlardaki kandaşlık bağlarını çözerken, diğer yandan da arlığa el koymanın hukuksal ve toplumsal dayanağı olarak site vatandaşlığı kanalını ortaya çıkartmıştır. Bu oluşumun sonucu olarak, Roma sitesi, artık ürünün birikme merkezi haline gelmiştir.

Bu oluşum, geleneksel toplumsal yapıyı da parçalamıştır. Klan üyeleri site vatandaşları haline dönüşürken, klan *cliens*'leri ve civar kabilelerin halkları da *pleb* haline dönüşmüştür. Bu ilk sınıfların belirmesi sırasında, klan üyeleri arasında da bir farklılaşma meydana gelmiş, klanlar içinde etkisiz ve yetkisiz konumda olan aileler, klanların parçalanması sürecinde ön plana çıkıp da bunların toprak mülkiyeti ve bu mülkiyetin intikaliyle bağlantıları kurulunca, aile en önemli toplumsal kurum olmuş ve aile adına mülkiyeti iktisab eden, aile reisleri (*pater familias*) ilerideki büyük toprak sahiplerinin atası olmak üzere, vatandaşlar sınıfı içinde ön plana geçmişlerdir.

Nüfusun oldukça kıt ve tarımsal üreticiliğin henüz belirme aşamasında olduğu bu dönemde, girişilen yayılma savaşları, erkenden site vatan-

(157) Bu konuda bkz.: Charles Parain, «Comment Caracteriser un 'Mode de Production'?» C.E.R.M., *Sur le Mode de Production Asiatique*, Paris, Editions Sociales, 1974, s. 281.

daşlarının bir bölümünün büyük toprak parçalarına sahip olmalarına yol açmıştır.

Roma savaş teknolojisinin başlangıçta ithal malı olması, sitenin İtalyan yarımadasının tek güçlü unsuru olmasına neden olmuştur. Bu yayılma döneminde, devlet ve büyük toprak mülkiyeti birlikte ve birbirlerine destek olarak büyümüşlerdir. Büyük toprak mülkiyetinin, devlet açısından ortaya koyduğu tehlike, yöneticiler tarafından hemen görülmüş, özel toprak mülkiyetinden ayrı bir kamu toprağı (*ager publicus*) oluşturmak istenmiştir. Ancak, devlet, vatandaşların üstünde ve onlardan bağımsız bir varlık kazanamadığından, bu topraklar da büyük toprak sahipleri tarafından paylaşılmıştır. İşte bu noktada Roma cumhuriyetinin hem kendisi hem de ideali oluşmuştur. Roma'yı kuran Etrüskler bir süre krallık yoluyla egemen oldukları bu sitenin kendi vatandaşlarını toprak mülkiyeti yoluyla üretmesi karşısında fazla direnememişler, vatandaşlar duruma egemen olarak Cumhuriyeti kurmuşlardır. Roma ideali olarak Cumhuriyet, mülkiyeti ellerinde tutan toprak sahipleri oligarşisinin devlete de egemen olması ve tüm devletin varoluş nedenini bu toprak mülkiyetinin konsolidasyonuna indirgemesidir. Roma'da Cumhuriyet döneminde devlet bir toprak sahipleri yönetim kurulundan öteye bir özellikle donatılmamıştır. Devlet ancak toprak sahibi vatandaşlar için vardır.

Roma sitesi, tarımsal işletmeciliğin arızi olduğu topraklar üzerinde yayılmıştır. Bir başka söyleyişle Roma ele geçirdiği topraklara tarımsal üreticiliği de kendisi götürmüştür. Bu nedenle de zaptettiği topraklarda varolan bir çiftçi halkın üzerinde, fetih hakkına dayanarak egemenlik kurmak söz konusu değildir. Hal böyle olunca, tarıma yeni açılan bu toprakların kimler tarafından işleneceği sorunu ortaya çıkmıştır.

Bu sorunun çözümü, büyük ve zengin işletmelerin, küçükleri yutmaları ve bunların eski sahiplerinin borç ilişkileri yoluyla köleleştirilmeleri biçiminde olmuştur.

Ancak, başlangıç dönemlerinde ele geçen topraklardaki nüfusun kıt olması, bu çözümün sürekliliğini olanaksız hale getirmiştir. Hele, savaşlarda büyük miktarda Roma vatandaşı ölünce, daha da temerküz eden toprakların emek açlığı, savaş esirlerinin köle haline getirilmeleriyle giderilmiştir.

Bu bağlamda, feodaliteye doğru giden yol üzerinde, Roma sitesinin başlangıç aşaması organizasyonunun işlevi, özgür küçük köylü tarımını büyük çapta yok etmek ve üretimde köle emeğini egemen kılmak olmuştur.

Roma'nın «köleci» olarak anılan bu döneminin sonunda tekrar küçük ölçekli tarımsal işletmecilik ortaya çıkacak, ancak bu kez üreticiler özgür olmakla birlikte, toprağa bağlanmış olacaklardır. İşte, bu süreç içinde köle emeği, bağımsız köylünün toprağa bağlanmasına neden olan bir ara çözüm olarak görünmektedir.

Roma'nın Doğu'su ile Batı'sı iki farklı dünyadır. Fetihlerle birlikte sağlanan siyasal birlik, Akdeniz dünyasının bu iki büyük parçasının ekonomik örgütlenme tarzı açısından da birliğini sağlayamamıştır. Bu açıdan da Roma İmparatorluğu'nun uzun bir süre ayakta kalmasını sağlayan, bu iki bölüm arasındaki önemli farklılıklardır.

Doğu, tarımı, Batı'dan çok önceleri tanımıştır. Tarımsal üreticiliğin beşiği olan bu bölge, Romalılar gelip buraları fethettiğinde, küçük üreticiliğin egemen olduğu bir dünyadır. Buna karşılık, Batı henüz tarıma ve yerleşime yeni açılmaktadır.

Roma'nın Doğu'su iki farklı sistemi bir arada barındırmaktadır. Bir yanda, dar bir coğrafyada kendine yaşam alanı bulan, 15-30 dönümlük küçük tarlalarda, toprak sahiplerinin az sayıda köleleriyle yaptıkları tarım ile geleneksel Doğu'nun tüm mirasını bünyesinde barındıran, özgür çiftçi emeğine dayalı, büyük ölçekli Hellenistik tarım.

Yunan tarımı hem ölçeğin küçüklüğünden hem de köle emeğinin verimsizliğinden ötürü, geçimlik düzeyi pek aşamamaktadır. Bu duruma, çare amacıyla Yunan tarımı ürün uzmanlaşmasına gitmiş ve hemen hemen tüm çiftlikler pazar için üretilen, zeytin, üzüm vb. gibi kültürlere yönelmişlerdir.

Romalı fatihler geldiğinde Hellenistik kralların yönetiminde olan Doğu devletlerinde ise toprak mülkiyeti büyük ölçeklidir ve bu büyük işletmeler, küçük işletmeler halinde bölünerek, özgür köylülere kiralanarak işlettirilmektedirler.

İşte, Roma Batı parçasının tarımsal örgütlenmesini bu iki modelin ortalamasında oluşturmuştur. Batı topraklarının tarımsal açıdan bakir alanlar olmaları, büyük tarımsal işletmelerin oluşmasına olanak verirken, site vatandaşlığı ile devletin sahipliğinin özdeş olması veya devletin bir oligarşinin elinde bulunması, toprak mülkiyetinin çok az kimsenin ellerinde yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bunun yanında, vatandaşların siteyi oluşturan asli elemanlar olmalarından ötürü, fetih döneminde savaşlara sadece bunların katılmasının olanaklı olduğu bir uygulamaya yol açmış, diğer bir anlatımla vatandaşlar malları olan devleti savunma veya genişletme işlevini bir başka grupla paylaşma riskine girememişlerdir. Savaşların büyük çapta vatandaşlar tarafından yürütülen bir eylem olmasının doğal sonucu olarak, küçük köylülük büyük çapta tasfiye olurken, onlardan boşalan yeri doldurmak ve fethedilen toprakları işleyebilmek için yenik halkların emeği, yani köle istihdamı zorunlu hale gelmiştir.

Doğu da olduğunun aksine, Batı'da savaşla ele geçen topraklarda köle emeğine dayalı *latifundium* tipi tarımsal işletmelerin ortaya çıkması, bu iki yanlı oluşumun ürünüdür. Savaşlar küçük üreticiyi fizik anlamda tüketmiş, bu tükenişten kurtulabilenler ise ekonomik anlamda yok olmuşlardır. Bu tükeniş, bir yanıyla toprak ve köle ganimetine el koyacakların sayısını azaltarak, büyük işletmelerin oluşabilmesine uygun bir durum yaratmış; diğer yanıyla da özgür emeğin azalması, savaş esirlerinin bunların yerine, ama köle olarak, ikame edilmelerine neden olmuştur.

Sistemin zayıf yanı, köle emeğinin son derece düşük verimliliğidir. Bu düşük verimlilik yüzünden, köle emeği ancak, kölenin son derece bol ve ucuza sağlandığı zamanlarda, köle sahibine bir artık bırakabilmektedir.

Köle emeğinin, köle sahibi açısından verimli olabilmesi için, birtakım koşulların gerçekleşmesi gereklidir. Bir kere, köle yetişkin olarak köle sahibine intikal etmelidir. Kölenin doğumdan itibaren yetiştirilmesi, köle sahibi açısından, kölenin çalışmaya başlayabildiği zaman ondan sağlayacağı artıkla amorti edilemeyecek kadar pahalıdır. Veya ters açıdan, köle emeği o kadar verimsizdir ki, çalışma süresi içinde, yetişme masraflarını karşılamaya yetmeyecek kadar bir artık üretebilmektedir.

İkincisi, köle çok çalıştırılmalıdır. Ancak bu koşulun iki engeli vardır. Birinci olarak, tarımın devrevi karakteri, belirli dönemler dışında kölenin çok çalıştırılmasına hatta çalıştırılmasına izin vermemektedir, ikinci olarak, tarım dışı alanlarda kölenin çok çalıştırılması mümkündür, ancak, çok çalıştırma demek, sermaye yoğunluğunun çok düşük olduğu Roma çağında, kölenin erken tükenmesi anlamına gelmektedir. Kölenin erken tükenmesi ise köle fiyatlarının artma eğilimine girmesiyle pek de tercih edilen bir durum olmaktan çıkmıştır.

Üçüncüsü, teorik bir kategori olarak düşünülmesi mümkün olan, ancak kölenin bir üretim aracı olduğu varsayımı altında düşünülmesi mümkün olmayan gerekli ürün kıstası açısından da köle emeği problemlidir. Köle emeğinin bir anlamda verimli olabilmesi için, kölenin gerekli ürünü, yani kendini yeniden üretmesi için gereken ürün düşük düzeyde tutulmalıdır. Çünkü köle emeği çok verimsizdir, bu durumda, kölenin gerekli emeğine tecavüz etmeden, ondan herhangi bir artık elde etmek mümkün değildir. Böylece, kölenin çok çalıştırılması ve gerekli ürününe tecavüz edilmesi sonucu, kölenin çalışma gücü çok kısa sürede tükenmektedir. Bu durumda, köleci tarzın devamı, ancak sınırsız köle arzı halinde mümkündür.

Savaşların giderek arttığı ve genişlediği Cumhuriyet döneminde, köle arzı, nispi anlamda, sınırsızdır. Ancak, köle savaşla elde edilmektedir. Savaşın ise tek getirişi köle olmayıp, aynı zamanda büyük miktarda yeni ve ilk kez tarıma açılacak toprak da elde edilmektedir. Bu toprakların da vatandaşlığın devletle özdeşliği sonucu, senatör sınıfının elinde yoğunlaşması, topraklara oranla köle arzının düşük düzeyde kalmasına yol açmıştır.

Bunların yanında, bir süre sonra savaşların hızının ve genişliğinin düşmesi ve daralması sonucu ve giderek durgunluğa yaklaşması nedeniyle toprak arzı sabitken, köle arzının azalmasıyla birlikte, emeğin kıt faktör haline dönüşmesine yol açmıştır. Ancak, emeğin köleci örgütlenmesi, köle emeğinin düşük verimde kalmasına ve toprak sahiplerinin emekten bir artık elde edememelerine yol açmıştır.

Olaya bu açıdan bakınca, «kölecilik» savaşların uygun ortamının sağladığı bir ara çözümden ibarettir.

Roma sistemini «köleci» olarak niteleyenlerin, düştükleri ikinci hata, en soyut düzeyde de olsa Roma toplumunun kaderinin iki temel sınıf arasındaki çelişkilerde belirlendiğini düşünmektedir. Bu iki sınıf, köle sahip-

leri ile kölelerdir ve Roma'nın değişim süreci bu iki sınıfın çatışmalarının ürünüdür[158].

Bizce bu hatalı görüş, başka iki hatalı yaklaşımın ürünüdür. Bunlardan birincisi, Roma tarihi boyunca çatışan sınıfların niteliğini görmezden gelmektir. Aslında Roma tarihi boyunca, efsanevi Spartakus ayaklanması dışında, köle-köle sahibi namına kaydedilecek herhangi bir çatışma yokken, gerçek sınıf çatışmaları başka sınıflar arasında olmuştur. Bunlardan ilki, patrici-*pleb* çatışmasıdır ve Roma büyük toprak sahipliğinin oluşmasını bu savaşın sonucu tayin etmiştir. Bu çatışma, patrici sınıfının devletle özdeşleşmesine ve bu yolla toprak mülkiyetinin senatör sınıfının elinde yoğunlaşmasına yol açmıştır.

İkinci sınıf çatışması, senatörlerle küçük ve orta özgür köylü arasında olmuştur. Bu çatışmada köle emeğini bir silah olarak kullanan senatörler, küçük toprak mülkiyetini tasfiye etmişler ve sınırsız köle arzı sayesinde, büyük toprak mülkiyetinin emek-toprak dengesi küçük üretici yok edilerek sağlanabilmiştir.

Üçüncü büyük sınıf savaşı ise imparatorluk döneminde, büyük toprak sahiplerinin merkezkaç hareketlerine karşı, merkez bürokrasisi ve ordunun merkeziyetçi hareketinden doğan çatışmadır. 1. yy.ın hemen başından, 5. yy.ın sonlarına kadar süren bu savaş aynı zamanda Roma'nın feodaliteye doğru değişiminin de tarihini oluşturmuştur.

Roma'nın temel çelişkisi konusunda yanlış sonuca ulaştıran ikinci yaklaşım hatası ise köleleri bir sınıf olarak algılamaktır. Kölelerin sınıf olarak kabul edilmeleri, bugünkü dünya görüşümüzü düne taşımak, dönemsel, yani tarihsel kategorileri evrensel kategoriler olarak varsaymak demektir. Kölenin biyolojik anlamda insan olduğu gerçektir, ancak bir sınıf oluşturabilmesi için bu yetmez, ekonomik ve toplumsal anlamda da insan olması gerekir. Oysa Roma'da köle *instrumentum vocale* (konuşan alet)'den başka bir şey değildir. Yani bir üretim aracıdır. Tıpkı toprak veya saban gibi. Bu durumda, Roma sınıfsal çatışmalarını başka yerlerde aramak bize daha gerçekçi görünmektedir. Kölenin üretim aracı olmasının bir uzantısı, kölelerin bir sınıf olarak düşünülmesini olanaksız kılması ise diğer uzantısı, Roma sisteminin köle sömürüsüne dayandığı düşüncesinin yanlışlanmasıdır. Köleyi bir üretim aracı olarak kabul ettiğimiz zaman, onun ürettiği bir artıktan söz edemeyiz. Ayrıca, köle emeğinin kendi varlığından soyutlanmış bir varlığının olmaması ve kölenin bizzat kendisinin bir mal olması nedeniyle köle emeğinin ürettiğinin ne kadarının gerekli ürün ne kadarının artık ürün olduğunu ölçecek herhangi bir araca sahip değiliz (Oysa feodalitede, artık emek ve gerekli emeğin üretilmelerinin birbirlerinden yer ve zaman bakımından ayrılmaları; kapitalizmde, emeğin emekçiden ayrı bir meta haline dönüşmüş olması sonucu, emeğin kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki farklılığın oluşması, bize bu iki üretim tarzında sömürü oranlarını hesaplayabilmemize olanak vermektedir.).

(158) Bu konuda örnek olarak bkz.: Y. Zubritski, et. al., *İlkel Toplum Köleci Toplum, Feodal Toplum*, Ankara, Sol Y., 1968, s. 144-45.

Bu durumda, kölenin tüm ürünü gerekli ürün olabilir. Zaten köle alımında kullanılan sermayenin başka bir alandan, ticaret ve talandan gelmesi, bunu kanıtlar niteliktedir. Kölenin savaşların uzaklara taşınması nedeniyle pahalılanması sonucu, doğrudan üreticinin toprağa bağlanarak, gerekli ürün ve artık ürün miktarlarının belirlenmeye çalışılmasının da nedeni budur. Bunun yanında, Roma'nın fetih hakkına dayanarak el koyduğu Hellenistik servetlerin, 1. yy.dan itibaren tükenmeye başlamalarıyla köleciliğin çökmeye başlamasının paralel gitmeleri, rastlantıyla açıklanamaz. Gene bu bağlamda belirtelim, genellikle sanıldığının aksine, kölelerin büyük çoğunluğu, tarlalar veya endüstriyel işletmeler yerine, ev hizmetlerinde kullanılmıştır[159].

Olaya bu açıdan bakınca, köleci sistemin kendini, değil genişleyerek yeniden üretmek, basit olarak dahi yeniden üretmekten aciz olduğunu, Hellenistik servetlerin tükenmesinden sonra, ayakta duramamasından anlıyoruz. Bu konuda belirtmeden geçemeyeceğimiz bir husus da kendini yeniden üretmekten aciz bir ekonomik oluşumun nasıl olup da ayrı bir üretim tarzı oluşturduğu konusundaki ciddi kuşkumuzdur.

Roma'nın erkenden Sicilya ve Kuzey Afrika'yı ele geçirmesi ve buraların *latifundium* parçalanmasına uğramayarak, doğrudan devlet toprakları olması, Devletin tahıl gereksinimini bedava karşılamasına olanak vermiştir. Bununla beraber, ele geçen altın ve gümüş madenlerinin işletilmesi ve talan savaşlarından elde edilen değerli madenler ile zengin Doğu eyaletlerinden sağlanan vergiler ile Roma'nın Batı'sı bir ucu Çin'e varan canlı bir ticaret sürdürebilmiştir.

Her köle kızın bir gümüş aynasının olduğu ve kölelerin üretici faaliyetlerden çok ev hizmetlerinde veya sirk eğlencelerinde kullanıldığı bu sistemde, sistemi ayakta tutan bir köle emeği artığından söz etmek hayli büyük bir zorlama olacaktır.

Roma köleciliğinin işlevi, Roma debdebe ve ihtişamını üretmekten çok daha basit bir işlevdir. Roma'nın Batı'sının fetihlerle genişleyen topraklarında sabit teknolojili tarımsal üretimin, gene fetihlerden gelen, sınırsız emek arzını, sağlayan köleler, sistemin Batı Avrupa'nın önemli bir bölümüne yayılmasını sağlamışlardır. Ancak, lateral genişlemenin hem toprak hem de köle açısından yavaşlaması, kölelerin toprağa bağlanarak, feodal serfin atalarının bir bölümünü oluşturmalarına neden olmuştur.

Köleci sistemin kendini, eğer diğer faktörlerin katkısı olmazsa, yeniden üretmekten aciz olduğunu daha önce söylemiştik. Bu konuda en çarpıcı örnek, köle arzının azalmaya başlamasından önce dahi, birçok *latifundia*'da zeytincilik, bağcılık veya hayvancılık gibi, emek-sakıngan kültürlerin uygulanmasıdır. Köle emeğinin kıtlaşmaya başlamasıyla bu eğilim kural haline dönüşecektir.

Roma tarımında, tahıl üretiminin bir süre sonra, bu alanda çalışan köleleri dahi besleyemeyecek kadar az olduğu anlaşılmıştır. Başlangıçta, köleci tarımın özgür küçük köylü tarımıyla bir aradalığı, köle emeğinin

(159) Lot, s. 240.

verimsizliğini gizleyen bir faktör olmuş, ama ne var ki, daha önce incelediğimiz gelişmeler sonucu, köle emeği özgür çiftçiyi kovunca, daha fazla toprak işlenmesine rağmen, Batı Roma topraklarından, pazara daha az tahıl geldiği görülmüştür.

Bu durum karşısında, Batı Roma köle sahipleri köle bolluğuna rağmen daha emek-sakıngan kültürleri uygulamak zorunda kalmışlardır. Ancak örneğin buğday yerine üzüm yetiştirilmesi de üzüm kültürünün buğdaya nazaran büyük miktarda emek-sakıngan olmasına rağmen, Doğu şaraplarının ucuzluğu karşısında, bu ürün dönüşümü de bekleneni vermemiştir.

Bu konuda, Cato'nun fikrine göre Roma toprakları için en iyi olanı büyük otlaklar haline getirilmeleridir[160]. Buğdayını Mısır ve Afrika ile Küçük Asya'dan, üzümünü Boetika ve Sikladlardan alan, zeytinyağını Yunanistan'dan getirten, giysilerini bulunmaz Suriye kumaşlarından diktirten Roma'nın Batı'sı, ilk çağın en bilgili tarımcısına sahiptir ve o da Batı Roma'da tarım yapılabileceği kanısında değildir, çünkü köle emeği ile hiçbir şey elde edilememektedir[161].

Bu koşullar altında, Roma'nın Batı'sının ayakta kalmasının köle emeği sayesinde değil de köle emeğine rağmen olduğunu ileri sürebiliriz. Roma'nın batısının zenginliğini ve ihtişamını sağlayan aslında, Toutain'in de çok iyi bir biçimde incelediği ve ileri sürdüğü gibi, *Pax Romana*'dır[162]. Tüm Akdeniz dünyasını savaş yoluyla aynı siyasal birlik içinde birleştiren Roma, bu dünyadaki tüm savaşlara son vermiş ancak ordu besleme tekelini kendinde toplamıştır. Bu durumun sonucu ortaya çıkan ilişki, Roma'nın bu onaysız jandarmalığının bedelini yenik halkların ödemesidir. Tüm Akdeniz dünyasında ordunun sadece Roma elinde olması ve *Pax Romana* gereği, başka bir toplumun silahlı güç barmdıramaması, tüm yenik halkların ekonomik artıklarının önemlice bir bölümünün Roma merkezine akması demektir. İşte Roma, sağladığı barışın bedeli olarak bu artığa el koymuş ve bu sayede milyonlarca köle barındırabilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, tüm verimsizliklerine rağmen, Roma İmparatorluğu'ndaki tüm kölelerin % 90'a yakın bölümünün Batı'da, bunun da yarısından çok fazlasının İtalya'da yer almasıdır.

Roma halkının Devlet tarafından bedava beslenmesi ve bu bedava beslenen halkın çoğunluğunun azatlı köleler olması, köle emeği sayesinde değil, Doğu'dan gelen ayni ve nakdi vergiler sayesindedir. Burada işaret etmeden geçemeyeceğimiz bir konu da Roma sisteminde azatlı köle bolluğudur. Bunun nedenini insani duygulara bağlamak en son aklımıza gelecek bir gerekçe olacaktır. Bize göre, bu kadar fazla sayıda azatlı köle ancak köle emeğinin verimsizliğiyle açıklanabilir. Toprak sahipleri, bunları kendileri beslemektense azat edip kentlere yollayarak devlete besletmenin kendileri açısından daha uygun olacağını düşünmüşlerdir. Köleci sistem köle emeğine rağmen ayakta durdu derken vurgulamak istediğimiz özelliklerden biri de budur.

(160) Columella, De *Re Rustica*'dan Latouche, s. 4.

(161) *Loc. cit.*

(162) Toutain, *passim.*

Köle kaynağının kurumaya başlamasıyla birlikte, devlet müdahaleciliğinin artması ortaya çıkmıştır. Burada belirlenmesi gereken nokta, köle kaynağının kurumasından sonra, hem toprak sahiplerinin hem de devletin farklı yönlerde ama aynı noktada buluşan eylemleri sonucu, tüm doğrudan üreticilerin toprağa bağlanmasının gerçekleştirilmesidir. Bu bağlantıda, Doğu ticaretini finanse etmekte güçlük çekmeye başlayan Batı Roma yönetiminin iç kaynaklara yönelmesi sonucu, senatörlerle merkez arasında, Batı Roma'nın yıkılışına kadar sürecek bir mücadele başlamıştır. Bu süreç içinde, Batı tarımında, üretim sürekli düşüp, ekonomi içine kapanırken, merkez de totaliterliğe yönelmiş, Doğu'da farklı bir yol izlemek ve Batı'dan tam anlamıyla kopmak zorunda kalmıştır. Senatör-merkez çatışmasının bir sonucu da *Pax Romana*'nın sona ermesidir[163].

Roma köleciliğinin bir başka etkisi de üretimde köle emeği kullanılmasının teknolojik iyileşme ve yenileşmeye engel teşkil etmesidir. Bu sistemde, köle ve toprak sermayenin bizatihi kendisidirler. Vatandaşlık kurumunun ekonomik artığa el koyma hakkı vermesi ve genişleme döneminde bu artığın savaş yoluyla ele geçirilmesi nedeniyle yenik toplumların ekonomik artığı, köle, toprak ve vergi biçiminde vatandaşların ellerinde yoğunlaşmaktadır.

Vatandaşların eline daha fazla artık geçmesi demek, daha fazla toprak ve daha fazla köle geçmesi demektir. Bu bağlamda, kölenin bir savaş ganimeti olması ve bu nedenle de fiyatının çok düşük olması, teknolojik gelişmeyi durdurucu yöndedir. Daha açık bir söyleyişle savaş ortamının sağladığı sınırsız köle arzı, bunların sadece en güçlü dönemlerinde kullanılmalarına olanak vermekte, böylece köleye el konularak, yenik toplumların emek gücü Roma vatandaşlarına aktarılmış olmaktadır. Bu koşullarda, hem toprağın hem de kölenin yenik toplumların artığı olarak Roma'ya mal edilmesi, teknolojik gelişmeyi gereksiz kılmaktadır. Teknolojik iyileşme ve yenileşme sistemden dışlanınca, birim emeğin verimliliği sabit kalmaktadır. Bu durumda, toprak sahibinin gelirini artırmasının tek yolu, savaşlardan daha fazla pay almak, yani mülkiyetini lateral olarak genişletmektir. Bu ise daha fazla toprak ve daha fazla köle demektir. Bu sürecin iki getirişi ise savaşların özgür küçük köylülerin sırtına binerek, onları hem fizik anlamda hem de ekonomik anlamda yok etmesi, böylece de toprakların yoğunlaşması ve Roma ulaşım ve savaş teknolojisinin izin verdiği ölçüde Batı'nın ulaşılabilecek her tarafının tarıma açılmasıdır[164].

Bu sistem, savaşların sabit maliyetle devam etmesi halinde sürekli olabilir. Ama fetihler daha uzak bölgelere taşındıkça, birim başına savaş maliyeti ve buna bağlı olarak köle fiyatı artar. Bu durumda köle arzının sınırsızlığı esasına dayalı olan sistem bunalıma girer. Çünkü lateral genişlemeye göre örgütlenmiş Roma yayılması, duraklamaya dayanıklı değildir. Durduğu an gerilmeye başlar.

(163) Latouche, s. 11.

(164) Anderson, s. 64.

Savaşın daha uzaklara taşınması sonucu, kölenin kıtlaşması ve pahalılanması karşısında, *latifundium* sahiplerinin köle yetiştirmeleri de verimli değildir. Köle 13 yaşına kadar üretim faaliyetinin dışında tutulmak zorundadır. Bu yaştan önce üretime sokulan köle pek fazla yaşamamaktadır. Kölenin 13 yaşına kadar olan maliyetine katlanmak mümkünse de ortalama 25-30 yaşlarında ölen bu insanlar, üretken yıllarında sağladıkları ürün ile bu maliyeti kesinlikle ödeyememektedirler. Ayrıca, kölenin bol olduğu dönemlerde, sürekli erkek kölenin yeğlenmesi, kadın köle sayısını çok aza düşürdüğünden, yeniden köle üretmenin maddi koşulları da son derece kısıtlıdır(165).

Bu koşullar altında, Roma ekonomik sistemini, artığın kaynağı olarak köleyi görerek, köleci olarak nitelemek, kanımızca olanaksızdır.

Roma ekonomik sisteminin bir ilkçağ kapitalizmi olduğu savına gelince, kavram kargaşası daha da belirgin bir biçimde kendini göstermektedir. Kapitalizm, tarihte çeşitli zaman ve mekânlarda zaman zaman kendini göstermiş ve sonra da kaybolmuş bir tarz değildir. Kapitalizm, belirli bir zaman ve belirli bir mekânda, 13. yy.dan itibaren Batı Avrupa'da oluşmuş ve daha sonraki gelişmelerle bir dünya sistemi haline dönüşmüş bir tarzdır.

Antikitede kapitalizm görenlerin en büyük yanılgıları, belirsiz bir pazar için meta üretimini kapitalizmin özü sanmalarıdır. Daha başka bir anlatımla bu görüşte de parça bütünün yerine konulmuş, kapitalist tarzın özelliklerinden sadece bir tanesi, tüm bir tarzı belirleyici bir eleman olarak düşünülmüştür. Oysa kapitalizm her şeyden önce özgür emek ve sermaye birikimi demek olduğundan veya başka bir açıdan, emek üretkenliğini sürekli artırabilmek için emeğin özgür olmasının ve emek başına sermayenin sürekli artırılmasının koşul olduğu bir tarzdır. Bu nedenlerle de Roma sistemiyle hiçbir benzerliği ve ilişkisi yoktur.

Kapitalizmde emekçinin kendinin değil, iş gücünün satılması söz konusudur. Piyasada oluşan ücret, emekçinin iş gücünü yeniden üretmesinin karşılığı yani onun gerekli emeğidir. Emeğin özgür olması nedeniyle bu sistemde, ücretin gerekli ürünün altında oluşması mümkün değildir. Hal böyle olunca, kapitalizmde özgür emekçiden daha fazla artık değer elde etmenin tek yolu, sermaye birikimi, yani emekçi başına sabit sermayeyi artırma veya başka bir deyişle emek üretkenliğini artırmadır.

Olaya bu açıdan bakınca, kapitalizmde ekonomik genişleme, antik tarzın aksine, dikine olmaktadır. Bunun anlamı, antik tarzın kendini coğrafya genişleterek yaygınlaştırmasına ve üretici güçlerde hiçbir gelişme sağlamamasına karşılık, kapitalizmde ekonomik büyüme olgusu ortaya çıkmakta ve birim işletme kendini genişleterek yeniden üretmektedir. Bu genişleme ise sermaye birikimi, yani emek üretkenliğindeki artışla dikine gerçekleşmektedir. Bu açıdan, antik yayılmanın toprak ve köle gibi fizik

(165) *ibid.*, s. 77.

sınırlarının olmasına karşılık, kapitalizmde teorik olarak, sonsuz sermaye birikimi varsayımı altında, dikine büyümenin fizik sınırının olmadığı ileri sürülebilir.

Köle emeğine dayalı üretim, kölenin bizzat kendisinin bir sermaye unsuru olması nedeniyle teknolojik iyileşme ve yenileşmeye ve dolayısıyla var olan teçhizat ve donanımın amortismanı dışında, yeni yatırıma engeldir. Bu durumda, Roma sisteminde emeğin üretkenliğinin artması söz konusu değildir. Böylece, bu sistemde, üretim miktarındaki değişme, tamamen toprağın verimliliğinin fonksiyonundadır.

Roma köleciliğini kapitalizmden ayıran en önemli fark, her iki sistemde de sermayenin niteliğinin birbirlerinden temel olarak farklı özellikler arzetmeleridir. Antikitede sermaye, para-sermaye halindedir ve kesinlikle bir üretim faktörü değildir. Bu niteliğiyle de üretimden pay almamakta, lüks tüketim malları alımı ile bina, tapınak, sanat yapıtları gibi verimsiz alanlarda harcanmaktadır. Bu para sermayenin bir bölümü ise köle ve toprak alımı yoluyla üretim aracına dönüşmekte, ancak, emeğin üretkenliğini artırıcı bir nitelik kazanamamaktadır. Buna karşılık, kapitalist üretim tarzında, sermaye üretim faaliyeti sırasında, her aşamada emekle birleşen, onun üretkenliğini artıran ve bu niteliğinden ötürü, üretimden pay alan bir üretim faktörüdür.

Roma sisteminin köleci ve kapitalist olarak nitelenmesinin bizce sakıncalarını belirttikten sonra, sistemin endüstriyel alanda da neden çıkmazda olduğunu belirleyelim.

Roma'da teknolojinin sabit olduğunu belirtmiştik. Bu durumda, kara taşımacılığı yüzlerce yıl öncesinin geri teknolojisini bir adım aşamamıştır. Bu nedenle de maliyetler çok yüksektir. Tüccarlar hangi taşıma tekniğini kullanırlarsa kullansınlar, günde 30-35 km'den fazla yol alamamaktadırlar. Hayvanların nallanmamış olması, Roma yollarının daha çok askerî amaçlı yapılar olması nedeniyle aşırı sert olmaları, çağın en büyük taşıma elemanı olan atlar ve katırların kısa sürelerde yıpranmalarına neden olmaktadır. Çok çabuk aşınan Roma yollarının bakımı için, yolları kullananlardan alınan yüksek vergiler de önemli maliyet kaynağı olmaktadır[166]. Bu durum, büyük ölçekli endüstriyel işletmelerin kurulmasını engellemektedir. Böylece, Roma'nın Batı'sının endüstriyel işletmeleri küçük ölçekli olmak zorunda kalmış ve hitap ettiği küçük pazarın talep değişmeleri, köle sayısındaki değişmelerle arza yansıtılmıştır. Roma endüstrisinde arz, Bu nedenle talebin fonksiyonundadır. Ayrıca, gene taşıma maliyetlerinin yüksekliği, endüstrinin lokasyonunda önemli sorunlar ortaya çıkartmıştır. Büyük ölçekte endüstri kurulamaması, Roma'nın Batı'sında küçük pazarlara hitap eden çok sayıda küçük işletmenin oluşmasına neden olmuş, bu da bölgesel işbölümü ve uzmanlaşmaya engel olarak, endüstrinin kendi kendine talep yaratmasını olanaksız hale getirmiştir. Bu durumda, Roma endüstrisindeki işletmelerin hiçbiri bir diğerine dışsallık yaratamamış, her

(166) Latouche, s. 107.

işletme girdi bulmaktan, çıktıyı pazarlamaya kadar tüm üretim ve dağıtım sürecini kendi olanakları içinde çözmek zorunda kalmıştır.

Diğer yandan, deniz taşımacılığının, kara taşımacılığına nazaran çok daha ucuz olması, Batı Roma endüstrisi üzerine olumsuz etki yapmıştır. Batı'da köleci tarımın lateral büyümesi, endüstrinin bir yandan yerelleşmesine yol açarken, diğer yandan da ekonominin ağırlığının sahilden, kıta içlerine çekilmesine neden olmuştur, işte bu durumda, hemen hepsi deniz kenarında veya denizlere kolaylıkla ulaşabilecek noktalarda kurulmuş olan Doğu endüstrileri ile Batı'nın rekabet olanağı tamamen ortadan kalkmıştır[167].

Roma endüstrisinin Doğu'dan ithal edilen mallara karşılık yaratacak düzeyde olmaması, fetih savaşları döneminde el konulan servetlerin bir bölümünün Doğu'ya geri dönmesine yol açmıştır. Ancak, bu kez Devletin, senatör sınıfının dışında bir doku kazanması ve bu dokuyu yeniden üretmesi için gereksindiği fonlar, tekrar Doğu'dan sağlanır olmuştur.

Bu uzun soluklu oluşumda, bir yandan köle kullanımının teknolojik gelişmeyi ve sermaye birikimini engellemesi, diğer yandan da ekonominin ağırlığının karaya çekilmesi, köle kaynağının kuruması karşısında, ekonominin içine kapanmasına neden olmuştur. Bu durumda, Roma'nın Batı'sı, *colonus* modeliyle tekrar küçük çiftçi üretimine dönmüştür. Ama bu modelde, yeni küçük çiftçi *colonus* özgür değildir ve artık ürüne el koymanın yeni bir tarzı oluşmaktadır: Feodalite.

Bu oluşum sürecinde, bağımsız küçük üreticiden, bağımlı küçük üreticiye geçilirken, devletin kendini oluşturan vatandaşlar, Devletin totaliter aşamasında yönetimden uzaklaşmışlar, ancak anlatmaya çalıştığımız oluşumlarla bunlar tekrar ön plana çıkarak, devletle olan kavgalarını kazanmışlardır. Tıpkı küçük köylüde olduğu gibi, bunlar da toprağa bağlanmışlar, ancak bu bağlanma ekonominin zorlaması bir yana, özgürce olmuştur. Bunların, son dönem Roma oluşumları içinde toprağa dönmek, ona bağlanmaktan başka çıkış yolu bulamamaları ve *colonus*'ları da bağlamaları, feodalitenin asli iki elemanının oluşum sürecini gündeme getirmiştir: Senyör ve serf.

(167) Aynı malı karada 75 km. taşımakla İspanya'dan Suriye'ye denizden taşımak eş maliyetliydi. Walbank, s. 39; Anderson, s. 20.

2. Barbar Katkısı

Eski Yunanlılar, o zaman bilinen dünya halklarını ikiye ayırırlardı: Helenler ve Barbarlar. Bu ayırım açısından, barbar, Yunan uygarlığı düzeyine ulaşamamış geri toplumların insanı anlamına geliyordu. O çağın Yunan anlayışına göre yeryüzünde tek medeni halk Helenlerdi, bu nedenle de Helen olmayan tüm halklar barbardı. Bu ayırımda medeni olanla medeni olmayan ayırımını gizli bir biçimde bulmaktayız.

Çağımız tarih yazınında ise barbar, Antik ve Orta Çağların yerleşik toplumları ile göçebe toplumlarını birbirlerinden ayırmak için kullanılan teknik bir terimdir[1].

Barbar denilince anlaşılması gereken, yerleşik bir devlet örgütlenmesi içermeyen her türlü toplumsal oluşumlardır. Bir başka açıdan, barbarlık, kandaş ilişkilerin başat olduğu toplumsal örgütlenmelerin uygarlık karşısındaki yerini belirlemek için kullanılan bir terimdir. Uygarlık, sosyal bilimlerin birçok terimi gibi, gündelik dilde de kullanılan bir kavramdır. Tarih terminolojisinde, bu sözcük gündelik anlamından tamamen farklı bir içeriğe sahiptir. Bu bağlamda uygarlık yerleşik kültürlerin geliştirdiği yaşam biçimi anlamını taşımakta ve bu açıdan, göçebeliği çağrıştıran barbarlığın zıddı olmaktadır.

Aslında, Batı dillerindeki uygarlık karşılığı *civilisation*, *civitas*'daki (site, kent) türeme bir sözcük olup, kente ilişkin, siteye ilişkin anlamını taşımakta ve kandaşlık ilişkilerinin büyük çapta ortadan kalktığı yerleşik toplumların kültürlerini belirlemektedir. Aynı biçimde, Osmanlıcadaki medeniyet sözcüğünün bağlantısı medine (kent) sözcüğü iledir. İslam düşünürü İbn-i Haldun'un medeni-bedevi ayırımı sanırız bu bağlamda değerlendirilmelidir[2].

Medeni toplumların temeli kent ve devlet yönetiminde gayri şahsi ilişkiler olmasına karşılık, barbar toplumlarda temel olan kandaşlık bağlarıdır. Medeni toplumlarda, gayri şahsi ilişkileri yerleşik düzen sağlarken, barbar toplumların kandaşlık ilişkileri içinde olmaları, göçebe kalmalarından kaynaklanmaktadır.

Kent medeniyetinin Mezopotamya'da M.Ö. 5.000'lerde, Avrupa'da, M.Ö. 2.000'lerde ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte, kent-barbar çatışması sürekli bir hareket haline dönüşmüştür. Bu sürekli hareket, tüm dünya için 16. yy.da bile etkileri görülen bir düzeydeydi.

Barbarlar kent kültürlerine her zaman yağma edilecek odaklar olarak bakmışlar, kentler de barbarları kendi kültürleri içinde eriterek, onları zararsız hale getirmeye uğraşmışlardır. Toynbee, barbarların kent yönetimlerini yıksalar bile sonunda onlar tarafından emilmelerine ve o kültü-

(1) Amerikalı antropolog Lewis Morgan'ın *The Ancient Society* adlı kitabında Barbarlık insan evriminin konaklarından biri olarak sunulmaktadır. Bu görüşü aynen benimseyen Engels bu kavrama tarihsel bir determinizm açısından yaklaşmaktadır. Engels, *Ailenin...*, s. 38-43.

(2) İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Ankara, Onur Y., 1977, *passim*.

rün bir elemanı hale gelmelerine, Roma edebiyatından ödünç aldığı bir deyimle, «fatihlerin fethedilmesi» demektedir. Toynbee'ye göre, barbarlar medeniyetler için bir «dış proletarya»dır. Barbar, bu bağlamda çözülmekte olan bir medeniyetin «iç proletarya» ile birlikte yıkıcı unsurudur[3].

Hikmet Kıvılcımlı ise benzeri bir yaklaşımla barbarların ancak, içsel nedenlerle çökmekte olan uygarlıklara nüfuz edebildiklerini ve onları taze bir kan ile dirilttiklerini ileri sürerek, «medeniyet diriltici barbar» kavramını ortaya atmaktadır[4].

Childe açısından, barbarların yerleşik kültürlere saldırarak, onların kültürel çerçevelerine girmeleri «barbarların tarihselleşmesi»dir[5].

Barbarlar ve kent kültürleri arasındaki, andığımız bu sürekli savaş, Batı Avrupa için 5. yy.ın büyük darbesinden sonra durulmuş, 9. ve 10. yy.lardaki son saldırılardan sonra da noktalanmıştır.

Dünya tarihinde ilk kez, bir bölge 10. yy.dan sonra bir daha barbar saldırılarıyla karşılaşmayacaktır. Bu olgu, tüm Batı Avrupa ve giderek tüm dünya oluşumlarını etkileyecek önemde sonuçlara yol açmıştır.

Avrupa'nın güneyi ve en eski çağlardan itibaren göçebe kavimlerle tanışmışken, Kuzey Avrupa'ya ilk gelen barbar kavim Keltlerdir. M.Ö. 12. yy.dan itibaren tüm Kuzey ve Batı Avrupa'da görülmeye başlayan Keltler, Roma Cumhuriyetinin fetih savaşlarıyla birlikte toprağa yerleşmişler, özellikle Galya ve İspanya'da iyice Latinleşmişlerdir[6].

Keltlerden sonra Avrupa'ya gelen Germenler göçebedirler, ancak bunların göçebeliği, Asya steplerinde uygulanan nomadizmin aksine transhümans ve göçebe tarıma dayalıdır. Transhümans ve nomadizm birbirlerinden oldukça farklı, göçebe hayvancılık tarzlarıdır. Grekçe «nomados» (otlakta yaşayanlar) sözcüğünden türeyen nomadizmde, hayvancılık çok geniş bir coğrafya üzerinde yapılmaktadır. Bu sistemde doğa koşullarına tam bir bağımlılık vardır. Nomadlar doğayı değiştirmek veya kendi koşullarına uyarlamak için en küçük bir gayret içinde değildirler. Bu sistemde bir otlak sonuna kadar kullanılır. Bu otlağın olanakları tükendikten sonra başka bir otlak aramak üzere göç edilir. Böylece, hareket kendini çok geniş alanlar içinde yineler durur.

Transhümans ise kısıtlı bir coğrafyada, mevsimlik hareketlere dayalıdır. Bu sistemde, yazlık otlak (yaylak) ve kışlık otlak (kışlak) belirli alanlardır. Göç hareketi bu iki otlak arasında mevsimlik hareketlerden ibarettir. Bunun yanında, otlakların belirlenmiş olmaları, doğayı dönüştürme yolunda çabalara yol açmakta ve kışlık otlaklarda, çok geri de olsa bir tarım uygulanmaktadır. Ancak, tekniklerin geriliği nedeniyle transhümansda da uzun dönemde topraklar tükenmekte veya yerleşik tarımın yayılmasıyla

(3) Arnold J. Toynbee, *op. cit.*, c. I, s. 255-263 ve c. II, s. 402.

(4) Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi*, İstanbul, Tarih ve Devrim Y., 1974. s. 104.

(5) V. Gordon Childe, *La Naissance de la Civilisation*, Paris, Gonthier, 1964, s. 73.

(6) Pierre Lévêque, *Empires et Barbaries*, Paris, Larousse, 1968, s. 250-80 ve Ferdinand Lot, *La Gaule*, Paris, Arthème Fayard, 1947, *passim*.

bunlar yerlerinden ayrılmak zorunda kalmakta ve kabileler, aynı gel-git'i uygulamak üzere coğrafya değiştirmektedirler[7].

Bu açıdan, transhümans uygulayan ilk Germenler, yarı yerleşik kabilelerden meydana gelen bir toplumdur. Toprakları tüketip, saz kulübelerini terkederek, yeni topraklar aramaya başladıkları bazı zamanlarda, tam yerleşik toplumlar için, Asya nomad göçebelerinden daha tehlikeli olmaları, bu yarı yerleşik durumlarıyla ilgilidir. İlkel tarımlarından ve hayvancılıklarından yeterli ürün elde edemeyen Germenler, hele göç zamanları, besin açlığı içindedirler. Bu durumda, eğer kabileler arası anlaşma sağlanabilirse yakınlardaki kent ve *latifundium*'lara saldırılmaktadır. Üretimleri sürekli geçimliklerinin altında kalan Germenlerin esas faaliyetleri, bu açığı kapatabilmek amaç ve umuduyla yağmaya başvurmaktır[8].

Germenler tarım yaptıkları halde, toprağın mülkiyetiyle pek ilgili değildirler. Toprağın tükenince terk edilecek olması, köklü bir toprak mülkiyeti anlayışının doğmasını engellemektedir.

Germenler için aslında, toprağın ürünü ve hayvanlar özel mülkiyet konusudur. Üretimin temeli, özel aile işletmeleri olduğundan, toprağın ürününün ve hayvanların mülkiyeti özeldir. Otlak olarak kullanılan topraklarda da mülkiyet olmayıp, sadece her sürü sahibinin belirli kullanma hak ve alanları vardır[9].

Göçebe halklarda toprak üzerinde herhangi bir mülkiyetin (kamu veya özel) olmaması ve esas mülkiyetin, hayvanlar ve topraktan elde edilen ürün üzerinde olması, Roma'da olduğu gibi, bir toprağa veya bir kente bağlılık bilincinin oluşmasına engel olmuştur. Roma'yla ilişkiye giren barbarlar, Roma kültüründen derinlemesine etkilenmelerine rağmen, toplum, devlet, gayri şahsi otorite gibi soyut kavramları hem kendi düzenlerinde oluşturamamışlar hem de bunları çoğunlukla Roma'ya has özellikler olarak algılamışlardır. Roma kurumlarını ancak insan insana ilişkiler çerçevesine girdiği ölçüde kavrayabilmişlerdir. Bu da Germenlerin Roma'nın en çok kişisel ilişkilerin ön plana geçtiği kurumlarını anlayıp, kavrayıp, benimsemelerine yol açmıştır[10].

Böylece, Germenler Roma'yı tanıdıktan ve onunla oldukça kapsamlı ilişkiler içine girdikten sonra da göçebelere özgü olan, kandaşlık bağlarını korumuşlardır. Göçebelerin vatanı, sürülerinin dolaştığı tüm bir dünya olduğundan ve bu dünyada yerleşik kurumlara yer olmadığından, Germenlerin Roma yerleşik kurumlarından etkilenmeyerek, tek kurumsal dayanak olarak kabilelerini ve klanlarını görmeleri olağandır.

(7) Philip C. Salzman, «Political Organization Among Nomadic People» in, Yehudi A. Cohen (ed.), *Man in Adaptation, The Cultural Present*, Chicago. Aidine. 1974. s. 268-69.

(8) Rouche, s. 208-9.

(9) Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1979, s. 87.

(10) Maurice Keen, *The Pelican History of Medieval Europe*, Harmondsworth, Penguin, 1976, s. 197.

Birçok yazar, Germenlerin bu göçebelik karakterine yeteri kadar ilgi göstermediklerinden, bu toplum kabilelerinin özgür üyeleri arasında yıllık periodik toprak dağıtımı yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Örneğin Engels, bunun kesin bir biçimde kanıtlandığını ve «bu tartışmaya dönmenin anlamsız olduğunu» söylemektedir[11]. Aynı görüşe Marx da katılmaktadır[12]. Hiç de Marxist olmayan bazı yazarlar da Germenlerde toprakların periyodik paylaşımının bir bilimsel gerçek olduğuna inanarak, ileri sürmektedirler[13].

Bu konuda ilginç olan her üç yazarın da kaynağının Romalı tarihçi Tacitus olmasıdır. Tacitus, bir gezi sırasındaki gözlemlerine dayanarak yazdığı *Germania* adlı kitabında, çok kısa pasajlar halinde değindiği bu konuyu aktarırken, Germenlerin otlaklardan kimin ne kadar yararlanacağı konusundaki kabile kararlarını, periyodik toprak mülkiyeti paylaşımı sanmış ve bu yanlış günümüze kadar birçok yazar tarafından aynen tekrarlanmıştır.

Germenlerle birçok kez savaşan ve onları Tacitus'dan daha iyi tanıdığına hiç kuşku olmayan Roma Konsülü *Caesar* ise bir Germen kabilesi olan Süeb'lerde toprak üzerinde özel mülkiyet olmadığını ve aynı toprak üzerinde bir yıldan fazla kalmadıklarını bildirmektedir[14]. Gene *Caesar*'dan öğrendiğimize göre, Süeb'lerde tarlaların büyük çoğunluğu boştur ve Germenlerin en büyük iki uğraşı av ve talandır[15].

Süeb'lerde ve diğer tüm göçebelerde olduğu gibi, Germen kabilelerinin tamamında da toprak üzerinde mülkiyet yoktur. Kabilelerin politik örgütlenmeleri, tamamen her klanın, her ailenin, otlağın neresinde hayvanlarını otlatacaklarını belirlemek içindir.

Güçlü klan politik örgütlenmede ve hiyerarşide iyi bir yer sağlamakta, politik hiyerarşideki bu yer, otlaktan payına düşecek bölgenin niteliğine yansımaktadır. Bu nedenle göçebe örgütlenmesinde, politik mücadele özünde otlak mücadelesidir[16].

Germenlerde toprakların paylaşılması inancının dayanaksız ve a priori bir varsayım olduğunun en kesin kanıtlarından biri de hiç kuşkusuz, göç olgusudur. Tarihte, toprak mülkiyeti ve göç asla bir arada görülmemişlerdir. Germenlerde de eğer topraklar paylaşılsaydı, göç diye bir olaya rastlanmazdı. Zaten, Roma toprakları içine yerleşen Germenlerde, klanik kan bağının yerini, kişisel ilişkiye dayalı önder-takipçi bağının alması, klanik kandaşlıkla toprak mülkiyetinin bir arada olamayacağını ortaya koymaktadır.

Bütün bunların yanında, toprak üzerinde özel mülkiyet, göçebe dayanışmasını yok edici bir unsurdur. Göçebe dünyası, ürünün çok az olması nede-

(11) Engels, Ailenin..., s. 197.

(12) Marx, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Ankara, Sol Y., 1976, s. 126-28.

(13) André Joussain, *Sociologie Economique*, Paris, J. Lamarre éditeur, 1931, s. 145.

(14) Gaius Julius Caesar, *Gallia Savaşı (Bellum Gallicum)*, İstanbul, Hürriyet Y., 1973, s. 85 ve Lévêque, *op. cit.*, s. 293.

(15) *ibid.*, s. 85-86.

(16) Salzman, *art. cit.*, s. 266-84, özellikle, s. 278.

niyle sürekli, yeniden paylaşım savaşlarının ortamıdır. Böylesine bir ortamda, ancak dayanışma ve *esprit de corps* göçebenin sürekliliğini sağlar[17].

Göçebelerin sürekliliğini sağlayan bir mekanizma dayanışmaysa bir diğeri de tüm göçebelerin hemen hemen aynı tarzda yaşamak zorunda kalmalarıdır. Göçebeler arasında bir kabile farklı yaşamaya kalkarsa ya yok edilir ya da yok edilir[18]. Göçebelerin ortamı hassas dengeler ortamıdır. Bu hassas dengelerden bir tanesinin bozulması dahi diğer tüm dengeleri alt üst edebilir. Bu nedenle de göçebeler arasında farklılaşmaya tahammül yoktur. Bu söylediklerimizden göçebe dünyasının makro dengelerinin önceden düşünülmüş modellere göre bilinçli bir şekilde oluşturulduğu anlamı çıkartılmamalıdır. Bizim bu konuda vurgulamak istediğimiz, göçebe ortamında, farklılaşan unsurun göçebe dengelerine marjinal hale geldiği ve bu nedenle de dışlandığıdır.

Bu bağlamda, Germenler Roma'ya yaklaştıkça, hem barbar dünyasının dengelerinden gittikçe uzaklaşmış hem de Roma'yla daha fazla ilişkiye geçerek, göçebe dünyasındaki diğer unsurlardan farklılaşmışlardır. Bu farklılaşma onların göçebe dünyasının dışına itilmelerine neden olurken, bir yandan da onları Roma'ya daha da fazla yaklaşmak ve giderek hızlanan bir biçimde onların yaşam tarzını benimsemek zorunda bırakmıştır. Böylece Roma'ya en yakın kabileden başlamak üzere, Germenler önce transhümans, sonra da yerleşik tarım uygulamak zorunda kalmışlar ve sonunda Roma'nın iyice etki alanı içine girdiklerinde de göçebe tarzı terk etmekten başka olanak bulamamışlardır.

Göçebelerin yerleşikliğe geçmesine neden olarak yerleşik toplulukların ve çevre koşullarının etkisi çok büyüktür. Fakat bunlardan da önemlisi, optimum nüfus dengelerinin korunamamasıdır. Marx'ın da söylediği gibi, «göçebe kalabilmek için az sayıda olmak gerekir[19]. Bu optimum aşıldı mı göçebe toplumları, olanaklar uygunsa yerleşmekten başka çıkar bir yol bulamazlar.

İşte, M.S. 1. yy.da Kuzey Avrupa'yı doldurmaya başlayan Germenler bu optimumu aşmışlardır ve buna bağlı olarak kandaşlık bağları yavaş da olsa bir çözülme süreci içine girmiştir.

Germenleri incelediği *Germania* adlı kitabında, tüm Germen kurumlarını, Roma kurumlarına benzeterek aktarma adet ve gayretinde olan Tacitus'un söylediklerine göre, artık Germenlerde savaşçılar kendilerini kabilelerinden çok savaş önderlerine bağlı hissetmektedirler. Roma yakınlarındaki Germenler için artık en önemli zenginlik kaynağı talandır. Bu nedenle genç savaşçılar, kendilerini deneyimli savaşçılara bağlamakta, onların adamı olmakta ve en çok «adam»ı olan savaşçı şef olmakta veya

(17) René Grousset ve Gearges Deniker, *La Face de l'Asie*, Paris, Payot, 1962, s. 283.

(18) Nitekim Avrupa'ya yeni gelen Germenler, Asya step göçebeleri gibi at eti yemekte ve keçe çadırlarda yaşamaktadırlar. Félicien Challaye, *Dinler Tarihi*, İstanbul, Varlık, 1972, s. 199.

(19) Marx, *Kapitalizm öncesi...*, s. 103.

hiç değilse kabilenin şefliğe aday en nüfuzlu kişisi olmaktadır. Bir savaş şefinin «adam»ları onun tüm kaderini izlemektedirler. Şef savaş kaybederse şerefsiz duruma düşmekte, onunla birlikte «adam»ları da bu şerefsizliği paylaşmaktadırlar. Tersine, savaş kazanan şefin «adam»ları kabilenin en itibarlı kimseleri olmaktadırlar. Bu koşullarda, genç bir savaşçısının kariyer yapabilmesi için, itibarlı bir şefe bağlanması gerekmektedir[20].

Bu kişisel bağlanma ilişkisine Tacitus, Roma imparatorluk toplumsal düzeninde var olan, imparatorun kendi arkadaş ve yakınlarını en iyi görevlere getirmesi uygulamasından esinlenerek, *comitatus* adını vermektedir[21]

Tacitus'un terminolojisinin kazandığı evrenselliğin dışına çıkamayarak, biz de o terimler içinde «ifade-i meram» etmek zorundayız.

Comitatus kurumunun Germenler arasında gelişmesiyle kişisel bağımlılık ilişkileri yoğunlaşmış ve her savaş şefinin kabile hiyerarşisi içindeki yerini, kendine bağlı «adam»ların sayısı ve gücü belirler hale gelmiştir. Bu bağlantıda, «adam»lar da kabile kandaşlığından gelen eşitlikten uzaklaşarak, şeflerinin tam anlamıyla bağımlıları haline gelmişlerdir. Bu arada, şefler de yeni oluşmakta olan toplumsal hiyerarşi içindeki yerlerini en azından aynen yeniden üretebilmek için kendi «adam»larına mahkûm olmuş, bu ilişki de feodalitenin en önemli kurumlarından birini oluşturacak olan *vassalite* kurumunun gelişmesini katkıda bulunmuştur.

Germenlerin ünlü kan davası (*wergeld*) artık klanların birbirlerine karşı sürdürdükleri bir toplumsal öç olmaktan çıkıp, bir şef ve «adam»ları ile bir başka şef ve «adam»ları arasındaki kan davaları haline dönüşmüştür. Bunun sonucu, kabile ve klan dayanışmasının yerini *comitatus* dayanışması almıştır.

Bunun yanında, tıpkı Romalıların tarih sahnesine ilk çıktıkları dönemdeki örgütlenmelerinde rastlandığı gibi, Germenlerde de her klanın özgür ve özgür olmayan üyeleri bulunmaktadır. Özgür olmayan üyeler Romalıların *cliens* bağına benzer bir bağla doğrudan klana bağlıdırlar[22]. Ayrıca, çok sayıda olmamakla birlikte, genellikle Roma'ya satmak üzere bulundurulan, savaş esirlerinden köle haline getirilmiş kimseler de bulunmaktadır.

(20) Alfred J. Church and William Jackson Brodribb (trans) *The Complete Works of Tacitus*, New York, Random House, 1942, s. 709-32'den Norton Downs, *Basic Documents in Medieval History*, Princeton, N.J., Van Nostrand, 1959, s. 11.

(21) Tacitus. *Germania*, M.S. 98'den Paul L. Hughes and Robert F. Fries. *Readings in Western Civilization*. Ames. Iowa. Littlefield. Adams and Co.. 1956, s. 5-6.

(22) Caesar'in anlattığına göre, Galyalılarda, *ambactes* adı verilen ve bağımlılıkları klana karşı olan *cliens*'ler vardır. Caesar, op. *cit.*, s. 18. Bu *cliens*'ler kendilerini savaşçılara karşı korumakta aciz kalan kabile halkıyla borçlarını ödeyemeyenler idi. Albert Malet et Jules Isaac, *Le Moyen Age*, Paris. Hachette, 1926, s. 10. Ancak hemen belirtelim, Caesar'ın sözünü ettiği Galyalılar, göçebe Germenler olmayıp, Roma yayılması sırasında yerleşik hayata geçmiş ve geçmekte olan Keltlerdir. Ancak, Galya'nın güneyindeki Keltler erken tarihlerden itibaren verleşik hayatı tanımışlarken, Caesar'ın savaştığı Kuzey Keltleri Germenlere daha yakın toplumsal bir konumdaydılar.

Özgür kimseler ise soylular ve olağan özgürler olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Soylu olabilmek için silah ve sürü sahibi olmak gerekmektedir[23].

Roma sınırındaki Germenlerde savaş faaliyetinin ön plana çıkmasıyla birlikte, kan bağlarının yerine, kişisel bağımlılık ilişkilerinin egemen olmaya başlaması, barbar kabileleri arasında iktidar savaşlarının klanlar arası platformdan, bireyler arası platforma kaymasına neden olmuştur. Germenlerde *beowulf*, Anglo-saksonlarda *gesiths* veya *thegns*, Lombard'larda *Gasindi*, Franklarda *Solduri* veya *antrustione* olarak anılan şefin «adam»ları, bu sözcüklerin, tüm dialektlerde takipçi anlamına gelmesi açısından, statü değiştirmişe benzemektedirler. Nitekim, bu kurumun ortaya ilk çıktığı dönemlerde, talan savaşlarının birer elemanı olan bu unsurlar, artık daha üst düzeyde siyasal örgütlenmeler gerçekleştirebilen Germen kabilelerinde, iktidar savaşlarının ve şefler arası hiyerarşi kavgalarının tayin edici unsurları haline gelmişlerdir[24].

Kabile içi ve kabileler arası bu iktidar mücadelelerine rağmen, Germenler M.S. 1. yy.da henüz politik birlikten uzaktırlar ve bağımsız kabileler halinde yaşamaktadırlar. Çok yoğun gibi görünen savaş şeflerinin birbirlerine karşı ve kabilelerin birbirlerine karşı sürdürdükleri mücadele, aslında muhayyel bir Germen birliğinin önderliğini ele geçirmek veya bu önderliği oluşturacak kadroyu oluşturmaktan çok, Roma'nın yakınında olmaktan doğan yeni talan olanaklarının kabileler arası ve kabile içi nasıl dağılacağının kuralları gelişmediğinden, bu sorunun çözümü için güce başvurmak zorunda kalınmasındandır.

Roma sınırlarının talanı, Germenlerdeki her türlü birlik duygusunun oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle tüm Germen halklarını birden ifade eden bir sözcükleri yoktur[25].

Toplumsal örgütlenmenin temelini klan oluşturmakta ve kan davası (*wergeld*) Germen kabilelerinin en büyük özelliğini oluşturmaktadır[26]. Kan davası kurumu, takipçilik kurumunun pekişmesinde ve kişisel bağımlılık ilişkilerinin kurumlaşmasında büyük ölçüde etkili olmaktadır. Takipçilik kurumu, daha sonra feodalitenin oluşma aşamasında, *vassalite*'nin en önemli kaynaklarından birini oluşturacaktır.

Tüm göçebe toplumlarda var olan kan davası, Germenlerde, *comitatus* (takipçilik)'a kaynaklık ederken, Moğollarda ve Türklerde hemen

(23) «Germanic Law» *Encyclopaedia Brittanica*, c. 8. s. 32.

(24) Robert Brentano (ed.). *The Early Middle Ages*, New York. The Free Press, 1966, s. 15; Middle Ages, *Encyclopaedia Brittanica*, c. 12, s. 142; Malet et Isaac, s. 10; Alfons Dopsch, s. 197.

(25) Germen sözcüği Latincedeki *germanus* (kardeş) sözcüğünden gelmekledir. Germenlerle ilk ilişkide bulunan Romalılar, bu toplumdaki kandaşlık ilişkilerinin yoğunluğundan ötürü onlara bu adı vermişlerdir. Caesar. *passim*.: Hughes and Fries, s. 3: Lévéque, s. 292

(26) Lévéque, *loc. cit.*: Engels, *Ailenin...*, s. 205-220.

hemen aynı kurum olan nökerliği doğurmuştur. Ancak, *vassalite* sadece, takipçiliğin Roma toprağında yeşermesinin bir ürünüdür[27].

Germenler bir yandan, göçebe tipi tarımları, diğer yandan talan savaşlarını genişletmeleri yüzünden, kısa sürede Roma topraklarının içlerine girmek zorunda kalmışlardır.

1. yy.dan itibaren başlayan barbar girişleri, önceleri barışçı yoldan olmuştur. Daha önce incelemeye çalıştığımız üzere, Roma sınırlarında barbarlara, askerlik karşılığı toprak veriliyordu, (*limes*) 1. yy.ın sonlarında bunların büyük çoğunlukla terkedilmeleri sonucu, buralar yeniden imparatorluk topraklarının kapsamı içine alındı. Sınır boylarının güvenliğini sağlamak için de Galya'nın fakir çiftçilerinden önemlice bir bölümü buralarda zorunlu iskâna tabi tutuldular. Bunun yanında, Roma içlerinde, emek açlığı içinde olan *latifundium*'lar bu barbarlardan bir bölümünü *colonus* olarak kabul ederek, köle arzının daralmasından doğan emek krizini atlatmaya çalıştılar[28].

Ancak, Batı Roma merkezi asker sıkıntısı çekmeye başladıktan sonra, birçok barbar, bu kez kabileler halinde Roma içlerindeki imparatora ait topraklara yerleştirilmeye başladılar. Diocletianus'tan itibaren bu yerleştirmeler sistematik hale getirildi. Artık *laeti* adıyla anılan iskân edilmiş Germenler, olarak toprak verilmesi karşılığında Roma ordusunda askerlik yapmaktaydılar. Ayrıca, çok sayıda barbar da Roma ordusuna paralı asker olarak girmekteydi.

3. yy.dan itibaren, Roma yönetiminde merkeziyetçilik eğilimlerinin çok fazla şiddetlenmesiyle ve 284'te anarşi dönemini atlatarak Diocletianus reformlarıyla tüm ülkenin her alandaki denetiminin merkezde toplanması operasyonunun başlamasıyla Roma'yı yıkan en önemli faktörlerden, merkez ile merkezkaç güçler çatışması artık açık bir çatışma haline dönüşmüştür. Bu çatışmanın açığa çıkmasının büyük toprak sahipleri açısından getirişi, artık sadece kendi güçlerine güvenmek ve kendi *villa*'larından merkeze kafa tutmak olurken, merkez açısından da yönetimin tüm dayanaklarının barbar kökenlilere teslim ve emanet edilmesi oldu. Merkezin kendisi için en büyük tehlike olarak gördüğü büyük toprak sahipleriyle kesin ve açık çatışmaya girdikten sonra, Germen kökenliler ordu ve yönetimde en üst görevlere geldiler. İmparatorların, ordu ve bürokrasiden, tüm senatör etkisini tasfiye edebilmek için, Roma oluşumlarına yabancı unsurları kullanmaları, Germen asıllı bazı şefleri çok güçlü hale getirirken, Roma yönetimini de kendi kaynağına gittikçe yabancılaştırıyordu. Bu yabancılaşmanın barbarlar açısından getirisi, kolaylıkla açılan Roma kapıları oldu.

(27) Kan davasının evrenselliği konusunda bkz.: Fustel de Coulanges, «Germenlerin Kuruluşları Tüm Eski Dünyada Vardır.» in, C.B. ve J.R.. *op. cit.*, s. 210-11. Nökerlik konusunda bkz.: Ahmet Caferoğlu. «Türk Tarihinde 'Nöker've ; Nökerzadeler'Müessesesi.» *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara. TTK Y. 1952 ve Mario Griguaschi. Les Guerriers Domestiques Dans la Feodalité Turque, *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1967.

(28) Dopsch, s. 51.

Ancak, Germenlerin küçük bir bölümü ordu ve bürokraside yükselme şansına sahip olabilirken, büyük çoğunluk çiftçi olarak Roma'nın hizmetine girdi. Kölenin pahalılanması nedeniyle Roma 3. yy.da büyük bir emek sıkıntısı içindeydi. *Latifundium*'lardaki yapı değişikliği, yani köle emeğinin yerine *colonus* emeğinin ikamesi, hızlı bir gelişme içindeydi. *Colonus* tipi kiracılık tüm topraklarda egemen ilişki olmak yolundaydı. İşte bu ortamda, Germenler Roma'nın imdadına yetiştiler ve onlar da *colonus* kafilesine katılarak, büyük emek açlığını bir miktar kapattılar[29]. Berlin deyimiyle Roma'yı çökerttikleri genellikle kabul edilen barbarlar, aslında çöküşü geciktiriyorlardı[30].

Ancak, barbarların bir bölümünün barışçı olarak Roma'ya girerek sisteme uyum sağlamaları ve onunla bütünleşmeleri yanında, bazı Germen kabileleri, sürekli olarak yağmaya başvurmakta ve yerleşmekten şiddetle kaçınmaktaydılar. Küçük sınır hareketleri niteliğini aşmayan ve Roma ordusunun zaman zaman civarda görünmesiyle yatışıp, sonra gene ortaya çıkan, ama genelde Roma düzenini tehlikeye sokacak boyutlara ulaşmayan bu hareketler, 3. yy.ın başlarından itibaren boyut değiştirdi. 3. yy. başlarında, Kuzey Avrupa'da Germen nüfusunun doğal olarak ve yeni gelen göçebelerle takviyesi sonucu hızla artmaya başlaması, göçebe dengelerinde çok önemli olan nüfus optimumunun aşılmasına neden oldu. Bu durumda, göçebe dengesi açısından marjinal hale gelen birçok kabile Roma'ya karşı daha büyük çapta seferler düzenlemek zorunda kaldılar. Böylece, Roma için 3. yy.dan itibaren barbar saldırıları giderek kronik bir görünüm kazanmaya başladı[31].

O döneme kadar, sınır bölgeleri dışında tüm antik kentler açık alanlara kurulmuşlardı (Bu tip kent kuruluşunun en tipik örnekleri, barbar saldırılarına maruz kalmamış olan Anadolu'daki Roma kentleridir. Anadolu'daki tüm Roma kent kalıntıları açık alanlara kurulmuş ve surlardan yoksundur.). 3. yy.ın barbar saldırıları kentleri kalın duvarlar ve kaleler arkasına çekilmeye zorladı. Önce Ren bölgesinde, sonra da Galya'da kent halkı, geniş bir alana yayılmış olan meskenlerini terk ederek, kent alanının 1/20'si kadar bir alana çekilerek, kalın surlar (*burgus, castrum*) arkasında güvenlik aradılar [32].

İmparator Aurelianus (270-75) 500 yıldır yabancı asker görmemiş Roma kentini bile koruyucu surlar gerisine alma zorunluluğunu duydu Bu ortamda, Akdeniz kıyısındaki kentler hariç, tüm Batı Roma kentlerinin alanı ortalama olarak eski alanlarının 1/20'sine kadar düştü.

Ancak, kentlerin bu gerilemelerini, sadece barbar saldırılarına bağlamak yanlış olacaktır. Daha önce incelemeye çalıştığımız, ekonomik geri-

(29) *ibid.*, s. 53.

(30) Emmanuel Berl, *Europe et Asie*, Paris, Gallimard, 1969, s. 29-30.

(31) 3. yy. barbar akınları çok büyük varmalara ve insan kırımlarına neden olmuştur. Bunun yanında, bu olayların halk üzerinde yarattığı dehşet her türlü anlatımın üstündedir. Bu konuda o çağa ait bir kaynak: Appolinaris Sidonius. *Epistulae, in*, Hughes and Fries, s. 9 vd.

(32) Kienitz, s. 61.

lemenin 1. yy.dan beri yarattığı nüfus azalması da ağırlıklı olarak hesaba katılması gereken bir etkendir[33].

Roma ordusunun güçsüzlüğü, bunun da ötesinde çevik ve düzensiz barbar güçlerine karşı ağır, düzenli ve kalabalık bir orduyla karşı koymanın olanaksızlığı, iktidar savaşlarının meydana getirdiği siyasal anarşi, merkezkaç güçlerin sürekli olarak Roma merkezinin temelini aşındırmaları ve merkezî yönetimin *pronunciamento*'larle el değiştirir hale gelmesi gibi nedenlerden ötürü, Roma barbarların talan savaşlarına son veremediği gibi, bu savaşların miktar ve yoğunluğunun artmasına da seyirci kalkmaktan başka yapacak bir şey bulamamıştır. Bütün bu karışıklıklar ve yıkıcı etkiler içinde Roma merkezinin, barbar tehlikesini savuşturmak yolunda geliştirdiği tek tedbir, bunların iskânı olmuştur. Merkez bu yolla barbarları pasifie etmekten başka, boş duran tarlaların işlenerek vergi gelirinin de artacağını umuyordu. 3. yy.ın sonlarından başlayıp, 4. yy.da da artarak devam eden barbar iskânından[34] merkez umduğunu bulamadığı gibi, tersine tamamen merkezin çıkarlarına aykırı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bir kere, iskân edilen barbarlar, *colonus* olarak büyük toprak sahiplerinin denetimine geçmiş, devlet bunlardan hiç vergi alamadığı gibi, senatörlerin etki alanı genişlemiştir. İkinci olarak, barbarları pasifie edeceğini düşünen Roma, onların savaşkan unsurlarını iskân etmeyi başaramamış, fakat kabilelerin en barışçılarını iskân ettiğinden, Germenlerin en aktif unsurları Roma'yı sürekli tehdit altında tutmaya devam etmişlerdir.

Barbarların özellikle 4. yy.da Roma topraklarında yoğun iskânı ordu ve bürokrasinin elit tabakalarının iyice Germenleşmelerine neden olmuştur. Bu Germenleşme sadece etnik bir olaydır. Süregelen gene Roma sistemidir. Barbarlar Roma mekanizmalarına kendilerinden bir şey katabilecek durumda değillerdir. Barbarların çoğuna göre, Roma «bir düşman değil, fakat eğitim görülecek bir okul» niteliğindedir[35].

Barbar kökenli askerler, Roma *magister militum* (ordu komutanlığı)'una bağlı olmakla birlikte, kendi barbar şeflerinin yönetimindeydiler[36]. Bu durum, Roma ordusu ve bürokrasisi içinde her komutan ve üst yöneticinin doğrudan kendine bağlı adamları olmasına neden oluyordu. Kabile örgütleri dağılmış, ama bunun yerine takipçilik kurumu geçmiş olan Germenlerde, bir şef, komutan veya bürokrat olunca, takipçilerini de beraber o göreve getiriyordu. Bu koşullar altında, bir kimseyi görevinden almak ancak silahlı çatışmayla mümkün olabiliyordu. Takipçilik kurumunun üst yönetim kademelerine de sokulması, klasik Roma sistemindeki, gayrişahsi ilişkilere dayalı bir mekanizma olma anlayışını kökünden sarsıyordu[37].

(33) Walbank. s. 51 vd.

(34) *ibid.*, s. 52.

(35) Dawson, s. 108.

(36) Lavisse et Rambaud, c. 2., s. 136.

(37) Kıvılcımlı bu olguyu bir Rönesans olarak görmektedir. Bizce, bu barbar katkısını abartmaya yönelik bir yorumdur. Hikmet Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, Ankara, Tarihsel Maddecilik Y., 1977. s. 170-71.

Bir başka gelişme, barbarların, senatörlerle merkez arasındaki mücadelede, her iki grup tarafından da kullanılması yönünde oldu. Daha önce de gördüğümüz üzere, senatör sınıfı Diocletianus ve Constantinus reformlarıyla imparator adına, kendi topraklarındaki vergileri toplamakla yetkili ve görevli kılınmışlardı. Ancak, 4. yy.ın sonlarında, kendilerini güçlü hisseden senatörler, *colonus*'ların ödeme güçlerinin kalmadığını ileri sürerek, bu vergileri devlete ödemekten kaçınmaya başladılar. Devlet de bu açığı kapatabilmek için, bağımsız küçük çiftçiye ve yeni yerleşen barbar kökenli çiftçilere iyice yüklenmeye başladı. Bu aşırı baskıdan iyice bunalan bu unsurlar, *commendatio* yoluyla kendilerini güçlü bir toprak sahibine bağlayarak, hiç olmazsa, ürünlerinin yarısını kurtarabileceklerini düşünmeye başladılar. Bu düşüncenin birçok küçük köylü tarafından kuvveden fiile çıkartılması sonucu, merkezin bir yandan yönetsel etkinliği giderek azalırken, devlet gelirleri de tehlikeli bir biçimde düşmeye başladılar[38].

Devlet maliyesinin acıklı durumuna çare arayan imparatorlardan I. Valentinianus, kentsel yönetimlerin gelirlerinin 2/3'üne el koymayı bir çare olarak düşünmüştür. Bu politika, zaten barbar baskısı ve ticaret hacminin daralması karşısında küçülen kentlerin nüfusunun, bir bölümünün daha kırlara kaçıp, senatörlere sığınmasına neden olmuştur. Bu olgular karşısında, senatörler devlete göre daha bağımsız hale gelmektedirler. Devletin bu gelişmeler karşısında, senatör bağımsızlığını engellemek amacıyla onların üzerinde yoğun baskı uygulaması, senatörlerin merkeze karşı, barbarlarla birleşmelerinden başka sonuç doğurmayacaktır[39].

Böylece, barbarlar Roma iç çatışmalarında iki grubun da kullandığı bir silah haline dönüşmüştür. Bu silahın bedeli, her iki tarafın da barbarlara toprak vermesidir.

Bu arada, 378 yılında İmparator Kilise'nin başkanı olmaktan uzaklaşarak, zımni olarak Roma merkezinin parçalanmaya başladığını ilan etmiştir. Burada ilginç olan, Doğu Roma'da imparator, Bizans yıkılana kadar aynı zamanda Kilise'nin başı olarak kalırken, Batı Roma'da merkez çözülmesinin, ilk önce Kilise'nin hükmi şahsiyetini İmparatorun kişiliğinden ayırmasıyla başlamış olmasıdır. Bu, Kilise-İmparator boşanmasının sonucunda, Avrupa'da tüm feodal dönem boyunca, örgütlü tek güç olarak Kilise kalacak, buna karşılık, siyasi merkez kavramı bile ortadan silinecektir.

348'de toplanan *synode*, Papaya dinsel yasaları (*canon*) uygulama yetkisini vermişti. İmparator 378'de bu karara uymak zorunda kalınca, Kilise devletin ana çatısının dışında örgütlenmeye başladı. Artık, Batı Roma mutlakiyetçiliği sona eriyor ve devletin organlarının teker teker özerklik kazanmalarıyla devlet yukarıdan da parçalanıyordu.

(38) J. Pirenne, s. 414-15.

(39) *ibid.*, s. 415.

Barbarların Roma'nın çöküşündeki rolleri genellikle abartılmaktadır. Gerçekte, barbarlar olmasaydı, Batı Roma'nın çöküşü belki biraz gecikirdi veya belki de biraz daha erken olurdu. Bu durumda, barbarlar ölümü ya biraz çabuklaştırdılar ya da biraz geciktirdiler. Ama bundan öteye bir işlevleri olmadı.

Fakat bize göre hal böyle iken, Batı tarih yazınında genellikle bir Roma-Germen sentezinden söz edilmektedir. Bu kavram, birçok çevre için tartışılması dahi mümkün olmayan ilahi yasalardan sayılmaktadır. Özellikle, 19. yy. romantik tarihçileri ve Alman nasyonalistleri, bu tezi şiddetle desteklemişlerdir[40]. Marx da bu teze katılmışa benzemektedir[41]. Marx'ın tavrının, tarihsel maddeci görüş içinde, diyalektik yöntemin ispatlanmasına yönelik bir zorlama olduğunu, biraz da kaynaklarındaki bilgilerin eksikliğinden kaynaklandığını düşünüyoruz.

Ülkemizde de bazı yazarlarımız, Batı feodalitesinin bir Roma-Germen sentezi olduğunu savunmaktadırlar[42].

Bazı yazarlarımız ise Roma-Germen sentezini bile aşmakta, bazı aşırı Alman milliyetçisi tarihçilerden başka kimsenin savunmadığı bir tezi ileri sürmektedirler. Örneğin Baykan Sezer, «Roma İmparatorluğu, kendi iç çelişkileri ya da gelişmesinden çok, barbar akınları sonucu yıkılmıştır. Barbar akınlarının (ki bu Roma İmparatorluğu için bir dış olay bir dış etkendir) Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına yol açan olay olduğu gibi, feodal dönemi başlatan olay olarak da ele alınması gerekir, her şeyden önce-en azından köleci üretime son verdiği için.»[43].

Baykan Sezer biraz ileride Marx'ı kendine tanık yapmakta ve onun «feodal üretim biçiminin oluşmasında Germen üretim biçiminin etkilerinden söz ettiğini bildirmektedir[44].

Yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi, Roma ne barbar göçleriyle yıkılmıştır ne de köleci sistem barbar göçlerinin sonucu olarak ortadan kalkmıştır. Roma'da köleci sistemin ortadan kalkmaya başlaması, 1. yy.dan itibaren, daha Germenler hayvanlarını Kuzey otlaklarında otlatırken ve Roma'dan haberleri yokken, ortaya çıkmıştır. Oldukça uzun bir biçimde açıklamaya çalıştığımız üzere, köleci sistemin ortadan kalkışı ve yerine *colonus* tipi kiracılığın egemen oluşu, tamamen, Baykan Sezer'in söylediğinin aksine, Roma iç dinamiğinin ürünü olup, köle emeği arzındaki azalma ve köle emeğinin aşırı verimsizliğinin sonucudur. Ayrıca, barbar göçlerinde, her şeyi bir sihirli değnek marifetiyle hemen değiştirme hassası da görmek bir optik bozukluğudur. Nitekim, köleci tarza son verdiği iddia edilen barbar göçlerinden sonra, köle bir «üretim faktörü» olarak or-

(40) Bu görüşlerin geniş bir özeti için bkz.: Dopsch, s, 1-29.

(41) Marx, *Kapitalizm öncesi...*, s. 128.

(42) Örneğin Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, AÜ SBF Y. 1979, s. 220 ve Kıvılcımlı, *ibid.*, c. 2, s. 187-200.

(43) Baykan Sezer, «Türk Toplum Tarihi Üzerine Tartışmalar» *Toplum ve Bilim*, Kış, 1978, sayı: 4, s. 57.

(44) *Loc. cit.*

tadan kalkmamış, ileride incelemeye çalışacağımız üzere, sayıları giderek azalarak, 9. yy. oluşumları içinde feodal serfler haline dönüşmüşlerdir.

Baykan Sezer'in analizi yaklaşım açısından da hatalıdır. Bir ekonomik tarz olan feodalitenin oluşum nedenini bire indirmek ve üstelik bunu hiç de ekonomik olmayan bir nedene indirgemek, en azından yanlıştır. Eğer, barbar göçleriyle köleciliğin çökmesi arasında bir ilişki olsaydı Yunan köleciliği çökerdi.

Baykan Sezer gene aynı yerde, «Feodalizmi Roma İmparatorluğu'nun iç çelişkileri sonucu saymak, Romalı malikâne sahiplerinin kendi servetlerinin oluşumuna yol açan Roma İmparatorluğu'nun temsil ettiği dünya egemenliğinden yine kendi istekleriyle vazgeçtiklerini ileri sürmek olur ki, pek sağlıklı bir görüş olmaz bu.»[45] demektedir.

Bu ifadedeki kavram karışıklığı bizi aşacak boyutta olmasına rağmen, saptayabildiğimiz kadarıyla Roma malikâne sahipleri servetlerini siyasal hayata senato yoluyla egemen oldukları Cumhuriyet döneminde elde etmişlerdir. İmparatorluk dönemi ise kesinlikle senatörlere karşı bir yönetimin dönemidir ve bu dönemde senatörlerin başlıca gailesi, kendilerini yok etmeye yönelik merkez eylemlerine karşı merkezkaç odaklar oluşturarak, toprak kazanmalarını konsolide etmektir. Bu bağlamda, İmparatorluk merkezinin çökmesini kimse Roma toprak sahipleri kadar isteyemez. Diğer yandan, Roma toprak sahipleri tabii ki bu sistemden kendi istekleriyle vazgeçmemişlerdir. Daha önce de göstermeye çalıştığımız üzere, köle emeğinin verimsizliği ve lateral büyümenin durmasıyla kölenin artık üretemez hale gelmesi sonucu, köle emeğinin *colonus* emeğiyle ikamesi zorunluluğu doğmuştur. Eğer tarih bir bilimse volontarist açıklamalara itibar edilmemesi gerekir[46].

Barbar göçleri tarihte ilk kez Roma'nın karşılaştığı bir olgu değildir. İlk yerleşik toplumlar oluştuğundan beri, göçebelerin yerleşiklere saldırılarının ardı arkası kesilmemiştir. Her imparatorluk barbarlara karşı korunmak istemiş, Çin binlerce kilometrelik duvar bile yapmış, ama son çözümlemede, barbarlar yerleşikleri askerî alanda yenmişler, ama onların kültür ve ekonomilerine yenilerek onların sistemine entegre olmuşlardır. Bu koşullarda acaba nasıl olmaktadır da sadece tüm tarih boyunca Batı Roma'da bir sentez ortaya çıkmaktadır?

Biliyoruz ki, Roma'ya saldıran barbarlar, Çin'e veya Hind'e veya İran'a saldıran barbarlardan hiç de farklı değildirler. Öyleyse neden, diğer kültürler çökmemiştir de Roma çökmüştür? Nedir farklı olan? Tüm bu soruların cevabı aslında son derece basittir. Roma barbar saldırıları sonucu çökmüştür, çünkü farklı olan Roma'dır. Başka bir anlatımla barbarlar zaten çökmekte olan Roma'yla temasa geldiklerinden, onu yıkmış

(45) *loc. cit.*

(46) Türk iktisat tarihi yazınında kavram kargaşası büyük boyutlardadır. Batı için «harc-ı alem» hale gelmiş birçok kavram bizde henüz herkesin istediği anlamı yükleyebildiği içi boş sözcüklerdir. Baykan Sezer'in makalesinin üzerinde bu kadar durmamızın nedeni, bu makalenin sözünü ettiğimiz olgunun en gelişkin örnekleriyle «mücehhez» olmasıdır.

imajı yaratmaktadırlar. Aynı dönemde Doğu Roma'ya da yoğun barbar saldırısı olmasına, rağmen, Doğu Roma kendi iç evrimi gereği çökmekte olmadığından barbar saldırılarını oldukça rahat atlatabilmiştir[47]

Barbarlar Roma'yı değil ama Batı Roma merkez yönetimini yıkmışlardır. Barbarların merkez yönetimini yıkmaları bile bilinçli bir hareket değildir. Doğularından şiddetli bir şekilde sıkıştırılan Germenlerin gidecek başka bir yerleri olmadığından Roma kentine girmeleri ve Roma merkezi yönetiminin de direnecek güç ve arzusunun kalamamış olması nedeniyle devlet yıkılmış ama Roma oluşumları kaldıkları yerden devam etmişlerdir.

Hun baskısı altında kalan Germenlerin Roma'ya basıncı 5. yy.ın başlarında şiddetlenmişti. Roma imparatoru sınırdan sınıra koşan, ama pek de bir iş başaramayan bir komutan haline gelmişti[48].

İçerideki ve dışarıdaki Germenlerin basıncı 5. yy. ortalarında iyice arttı. Ordu ve yönetim artık tamamen barbarların eline geçmişti. Merkez yönetimi kesinlikle hiçbir vergi toplayamamaktaydı. Bu ortamda, Hun baskısından bunalan Gotlar 376 yılında sığınma hakkı istediler, imparator Valentinianus'un buna razı olmaması üzerine Gotlar Trakya üzerine yürüdüler. Bu yurt aramaya yönelik basit bir yer değiştirme olmasına rağmen, imparatorun bunu tehlikeli görerek, Gotlar üzerine Roma ordusunun kaymağı ile yürümesi üzerine, Gotlar 378'de Edirne'de Roma ordusuyla savaşı kabul etmek zorunda kaldılar. Gotlar ya bir yurt edinecekler ya da yok olacaklardı. Bu nedenle savaşta her şeylerini ortaya koydular. Bunun yanında ağır zırhlı ve yaya Roma ordusu hem atlı Got güçlerinin karşısında etkisiz kaldı hem de Roma'ya yürekten bağlı olmadığından neyin uğruna savaştığını da pek iyi anlamamıştı. Bu koşullar altında Roma ordusunun kaymağı Edirne savaşında yok oldu. Bunun üzerine Roma, Gotları müttefik olarak kabul etmek zorunda kaldı. Böylece İmparatorluk topraklarına giren Gotlar 408'de İtalya'ya ulaştılar.

406 yılında gene Hunların itmesiyle harekete geçen Vandal ve Sueb'ler 409'da müttefik sayıldılar. Aynı ayrıcalığın Vizigotlara tanınmaması nedeniyle 24 Ağustos 410'da Vizigotlar Roma kentini ele geçirdiler. Bu çok zor bir iş değildi, ama barbarlar Roma'nın gölgesinden bile korkmaya alışmışlardı. Ancak bir kere Roma kentini ele geçirip de Roma İmparatorluğu namına herhangi bir otoritenin kalmadığını görünce, imparatorluk toprakları içinde serbestçe hareket etmeye başladılar. 413'te Vizigotlar Güney Fransa'ya, 429'da Vandallar Kuzey-Batı Afrika'ya yerleştiler.

450 yılında son Roma ordusunun Hunları doğu'ya püskürtmesiyle Germenler iyice serbest kaldılar. Kuzey Galya, küçük barbar krallıkları halinde parçalandı. Roma etkisinin her zaman çok zayıf kaldığı Britanya

(47) Tarih boyunca barbar-yerleşik ilişkileri konusunda bkz.: Toynbee, s. 387-409; A. Moret et G. Davy, *Des Clans aux Empires*, Paris. La Renaissance du Livre, 1923, passim: Riché, passim.; Lévéque, passim, Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara. TTK Y., 1942.

(48) Lot, s. 216.

adası Saksonların eline geçti. Vizigotlar Güney Galya ve İspanya'da birçok yeri işgal ettiler. Burgondlar ise Jura ve Alp bölgelerini ele geçirdiler.

476'da Vizigot kralı Odoakr, son Batı Roma imparatoru Romulus Augustulus'u tahtından indirdi ve imparatorluk alâmetlerini İstanbul'a yolladı[49].

Batı Roma siyasal düzeyde artık yıkılmıştır. Bu yıkılış, barbarların hiç de istemeden ve kendilerine rağmen gerçekleştirdikleri fiili bir durumdur. Gerçekte, barbarların istedikleri yerleşecek topraktan başka bir şey değildi. Roma'yı yıkmak istemedikleri o kadar açıkça ortadaydı ki, Roma İmparatorluğunu yıktıkları ileri sürülen Vizigotlar bile aslında Roma himayesine girmek istiyorlardı. Giriştikleri askerî harekâtın nedeni de bu ayrıcalığı kendilerine tanımayı reddeden imparatoru, bu kararı vermeye zorlamaktı. Vizigot kralı Odoakr'ın Batı Roma imparatorunu devirdikten sonra kendini imparator ilan etmemesi ve imparatorluk alâmetlerini Doğu'ya yollayarak, Doğu Roma imparatorunun yüksek egemenliğini tanıdığını bildirmesi, bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Aslında Germenlerin önemlice bir bölümü, 476'nın çok öncelerinden itibaren ya Roma toprakları içinde ya da sınırında yerleşmiş bulunuyordu. Geriye kalanların büyük bir bölümü ise istila döneminde yerleşti. Küçük bir azınlık ise Kuzey Avrupa'da göçebe-tarımcı yaşamlarına devam ettiler.

Roma içine yerleşenler, kısa bir sürede Roma sistemine uyum gösterip onun bir elemanı haline geliyorlardı. Sınır bölgelerinde yerleşenler ise askerlik karşılığı kendilerine verilen topraklarda, küçük özgür köylü tarımını yeniden canlandırıyorlardı.

Roma toprakları dışında, yerleşik tarım uygulayan Germenlerin toplumsal örgütlenmeleri de Romalıların Ren ve Elbe bölgelerine gelmeleriyle değişikliğe uğramıştır. Yani, bazı yazarlar tarafından söylenenin aksine, barbarlar Roma sistemini değil, Romalılar barbar sistemini değiştirmişlerdir.

Romalıların Germanya'nın içlerine girmeleriyle iki toplum arasında başlayan lüks ticareti, Germenlerin toplumsal örgütlenmelerindeki tabakalaşmayı hızla değiştirmiştir. Roma mallarına karşılık olarak, hayvan ve köle verme durumunda olan Germen kabileleri arasında, hayvan ve kölenin sağlanabileceği kaynaklar ancak diğer kabileler olabileceğinden, talan savaşları büyük boyutlara ulaşmıştır.

Bu talan savaşları, önder-takipçi ilişkisini, tüm Germen kabilelerinde kural haline getirerek, kandaşlıktan kaynaklanan dayanışmayı iyice bozduğu gibi, zenginliğin bireyselleşmesine neden olduğu için de bir süre sonra, toprak üzerinde de kişisel mülkiyetin ortaya çıkması yaşanmıştır. Toprak mülkiyetinin kişiselleşmesi eğilimi, bir süre sonra da aynı Roma başlangıcında olduğu gibi, büyük mülkiyetlerin küçükleri yutmaya başlamasına yol açmıştır.

(49) Riché, s. 99 vd.

Tacitus, 1. yy.da Germenler arasında yolculuk yaparken, savaş beylerine ait büyük toprak malikânelerine sıklıkla rastladığından söz etmektedir.

Roma etkisiyle meydana gelen bir değişiklik de tüm savaşçıların katıldıkları kabile meclislerinin yerine, sadece yanında adam taşıyan soyluların oluşturduğu bir kurulun geçmesidir.

Eskiden seçimli olan şeflik, bu değişimin paralelinde hale dönüşmüştür. Her kabilede, hatta kabileler konfederasyonunda kral hanedanları oluşmaktadır. Seçimle gelen savaş şefi, uzak Germenlerin bir adeti olarak kalmıştır.

Irsi hale gelen krallar, daha büyük bir otorite sağlamak için diğer kabilelere saldırmaktadırlar. Roma diplomasisi de bu iç savaşları teşvik ederek, kendini koruduğunu sanarken, aslında Germenlerde siyasal ve ekonomik iktidarın az elde yoğunlaşmasına ve soylu bir sınıfın oluşmasına neden olmaktadır[50].

Örneğin 2. yy.da Allamani ve Marcomani kabileleri, Roma stilindeki *villa*'larında, savaş esirlerinden meydana gelen kölelerinin emeğine dayalı bir tarım uygulamaktaydılar. Daha sonda, Marcomani kabilesi diğer bazı Germen kabilelerini, Roma sistemine erken entegre olmanın getirdiği üstünlükten yararlanarak, egemenliği altına almış ve Tuna bölgesinde oldukça üst düzeyde örgütlü bir devlet kurmuştur.

4, yy.da Vizigotların Dacia'da kurdukları devlet ise daha ileri bir aşamadadır. Savaşçılar kurulu tamamen ortadan kalkmış, toprak sahiplerinden oluşan *optimate*'ler yönetimi ele geçirmiş bulunmaktadırlar[51].

Roma'yı sürekli olarak taklit eden ve onu yıkmayı hiçbir zaman düşünmüş ve istemiş olmayan barbarlar, Hun baskısı altında kalarak, Roma'nın görünüşte yıkılmasına neden olunca, bu büyük siyasal mekanizmanın yerine koyacak bir şey bulamadılar. Ayrıca, hareket noktaları ve diğer barbarlarla beslenme kaynaklarından da çok uzağa düşmüş olmaları, onları yıktıkları Roma sistemini aynen benimsemek zorunda bıraktı.

Burada sanırız açığa kavuşturulması gereken nokta, Roma çöküşünün ne demek olduğudur. Tarih yazınında bu konuda genellikle bir *catastrophe* (felâket) teorisi egemendir. Barbarların gelerek, Antikitenin incisi Roma'yı yıktıkları ileri sürülür. Bu teorinin «mefhum-u muhalif»ine göre, barbarlar gelmeseydi Roma yıkılmayacaktı, çıkarsaması yapılabilir. Aslında, kanımızca gerçek böyle değildir. Barbarların gelmesi, Roma oluşumları içinde pek de radikal değişikliklere yol açmamıştır. Barbarlar gelmeseydi de Roma, kendi iç çatışmalarının ve ekonomisinin değişme sürecinin gereği olarak yıkılacaktı. Ayrıca, barbarların gelmesiyle bir başka açıdan olaya bakınca, Roma yıkılmamıştır. Çöken sadece, son imparatordur. Roma imparatorluk tarihi boyunca, çok sık rastlanan *pronunciamento*'lardan farklı değildir bu. Bir barbar komutan imparatorla çatışmaya girmiş ve onu tahtından indirmiştir. Tıpkı, kendinden önceki, onlarca örnekte olduğu

(50) Anderson, s. 108.

(51) *ibid.*, s. 109.

gibi. Ancak bu kez farklı olan, barbar komutanının kendini imparator ilan etmemiş olmasıdır. İşte bu özünde basit olay, birçok tarihçi için Roma'nın yıkıldığını ilan etmeye yetmiştir.

Yukarıda da söyledik, başlangıç noktalarından çok uzaklaşan barbarlar, durumlarından kendileri korkmaktadırlar ve bu halleriyle de imparatorlukta merkez yönetiminin elemanlarından başka kimseyi korkutamamaktadırlar. Gerçekten de Vizigotlar, Balkanların kuzeyinden hareket edip İspanya'ya; Ostrogotlar, Ukrayna'dan İtalya'ya; Vandallar, Silezya'dan Tunus'a; Burgondlar, Pomeranya'dan Savua'ya kadar uzanan çok büyük mesafeleri katetmişlerdi[52].

Başlangıç topraklarından bu kadar uzaklaşmış olmaları barbarların Güney Fransa, İspanya, İtalya ve Kuzey Afrika'da tecrit olmalarına neden oldu[53]. Yeni barbarların artık gelmemesi veya gelememesi, zaten sayıları çok az olan bu kabilelerin yerli nüfusla kaynaşarak onların içinde erimelerine neden oldu.

Gerçekten de Roma'yı yıktıkları söylenen barbarların sayıları çok azdı. Örneğin Kuzey Afrika'ya geçen Vandallar 6 milyonluk Kuzey Afrika nüfusu içinde 80.000 kişi olarak hesaplanmışlardır[54].

Aynı şekilde, 5 milyonluk İtalya nüfusu içinde 100.000 Ostrogot ve Ron vadisinde 25.000 Burgond hesaplanmıştır. Claude Jullian 5. yy.da sadece Galya nüfusunun 20 milyon olduğunu söylemektedir[55]. Bu rakamı abartmalı bulsak bile Russell'in hesaplamalarına göre 500 yılında, Batı Avrupa'da mümkün en fazla barbar nüfusun 1 milyon olduğu[56] ve aynı dönem Batı Roma nüfusunun, sadece Batı Avrupa için 20 milyon[57], Kuzey Afrika ve İngiliz Adalarıyla birlikte 30 milyon[58] olarak hesaplandığı düşünülürse, barbar nüfusun, Batı Roma nüfusuna oranının % 3 civarında kaldığı anlaşılır[59].

Böylece, barbarların Roma'yı etkileyecek bir güçleri olmadığı, aksine tamamen var olan sistemi benimsemekten başka bir çıkar yolları olmadığı, açıkça ortaya çıkmaktadır.

Barbarların sayıları ve etkinlikleri o kadar azdır ki, o döneme ait kaynaklardan öğrendiğimize göre, Avrupa'nın birçok bölgesi barbar yüzü görmediği gibi, yoğun Roma etkisi karşısında, kendi örf ve adetlerini koruyabilmek için titizlik göstermek zorunda kalan barbarlar olmuştur[60].

(52) Riché, s. 101.

(53) Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris, P.U.F., 1970, s. 21.

(54) C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955'ten Anderson, s. 113; Riché, s. 103: J. Pirenne, s. 426.

(55) C. Jullian, *Histoirre de la Gaule*, t. V. 27'den H. Pirenne, *ibid.*, s. 17.

(56) J.C. Russell, «Population in Europe 500-1500» Cipolla (ed.), *op. cit.*, s. 36; J. Pirenne, s. 426.

(57) Russel, *loc. cit.*

(58) Cameron, s. 190 ve J. Pirenne. *loc. cit.*

(59) J. Pirenne % 3'ten de az olduğu kanısında, J. Pirenne, s. 426.

(60) Riché, s. 104.

Barbar şefleri yerli halkla evlenilmesini yasaklayarak, Roma'ya yabancı kalmaya uğraşmışlardır.

Ancak, Roma'nın çekiciliği karşısında, barbarların fazla dayanmaları mümkün değildir. Direncin ilk kırılması, Frank kralı Clovis'in Hristiyanlığı kabulüyle olur. Bir süre sonra Clovis, 511'de Orleans'da toplanan dinsel meclis (*synode*) oturumları sırasında, din adamlarının önderi olduğunu iddia edecek kadar Romalılaşmıştır. Bundan sonraki, barbar tarihi, hızlı bir Romalılaşma tarihidir.

3. Feodalitenin Oluşma Süreci

Barbarlar Roma siyasi varlığını ortadan kaldırmış olmakla beraber, ne nüfus ne de gelişmişlik düzeyi olarak, Roma sistemlerini değiştirecek ve yerlerini başka sistemler koyacak güçteydiler.

Odoakr'ın ayaklanması da Roma sistemini yıkmayı amaçlayan bir eylem olmayıp, tersine, Roma sistemi içinde var olan bir kuralın kendilerine uygulanmaması üzerine, bunu kaba kuvvetle sağlama yönünde girişilen bir hareketti[1].

Roma sistemi içinde 2. yy.dan beri uygulanan ve *hospitahtas* (konuk etme, konukseverlik) adını alan, barbarların Roma toprakları içinde yerleştirilmelerini düzenleyen bir dizi mekanizmalardan oluşan bu kurum şöyle işlemekteydi: Roma'nın müttefiki olan barbar (*foederati*) konuk (*hospes*) sıfatını alarak, bir toprak sahibiyle (*possessor*, *dominus*) onun mal varlığını paylaşmaktadır. Bu paylaşım toprakla beraber, *colonus* ve köleleri de kapsamaktadır. Paylaşım oranı bölgelerin örflerine göre değişmektedir. Galya'da Vizigotlar ve Burgondlar 2/3 almaktadırlar. İtalya'da bu oran 1/3'tür. Arıcak hemen belirtelim, paylaşılan bir *dominus*'un tüm mal varlığı değil, sadece bir *villa*'sı veya bazen de bir *villa*'nın bir bölümüdür. Gene belirtelim, burada paylaşılan toprak ve müştemilatının mülkiyeti değil, sadece getirisidir. *Hospitalitas* anlaşmasıyla barbar kendine tahsis edilen bir toprağın mülkiyetini değil ama nema'sını temellük etme hakkını kazanmaktadır. Bu sistemle merkez barbar savaşçıya orduda yer almasına karşılık bir geçimlik sağlamak istemiş (aynı sistem devlet topraklarında da uygulanmaktadır), büyük toprak sahipleri de merkeze karşı mücadelelerinde barbarları yanlarına çekmek istemişlerdir.

Bu uygulama ekonomik açıdan da hem devletin hem de büyük toprak sahiplerinin çıkarmadır. Devlet ordusunda kullandığı barbar askerlere ücret ödem ekten kurtulmakta, senatörler de işlenmeyen topraklarını barbar savaşçılara bırakarak, buraların kabilenin savaşçı olmayan unsurlar tarafından işlenmesini sağlamaktadır, Bilindiği üzere, emek açlığı had safhadadır ve aslında, *hospitalitas* anlaşmasından toprak sahipleri kârlı çıkmaktadırlar. Barbarlara toprağın ürünün 1/3 ila 2/3'ünü vermek karşılığı olarak bir Romalı toprak sahibi, emekçi yokluğundan hiç işletemediği

(1) Lot. s. 260; Dopsch, s. 93; J. Priene, s. 427

ve bu durumda da hiç gelir elde edemediği topraklarını değerlendirmiş olmakta ve buralardan da ekstra bir gelir sağlamaktadır.

İşte Odoakr, nakdi maaş yerine, *hospitalitas* sisteminin kendi askerlerine de uygulanmasını istemiş, ancak *hospes* statüsündeki barbarların daha çok senatörlerle anlaşma eğiliminde olduklarını anlayan imparator, Vizigot kralının bu önerisini reddetmiştir. Bunun üzerine isyan eden Odoakr, istemeden Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olmuştur(2).

2. yy.da başlayan *hospitalitas* uygulaması, başlangıçta, daha önce de söylediğimiz gibi, mülkiyetin devri biçiminde değildi. *Hospes* olarak gelen barbarlara sadece, paylaşılan toprağın kendi paylarına düşen geliri veriliyordu. Bu paya İtalya'da barbar payı 1/3 olduğundan *tertiae* adı verilmekteydi. Bu hakkın Roma sicillerine (*pittacia*) kaydedilmeye başlanmasıyla mülkiyete doğru bir gidiş başladı. Romalı aşmakta olan barbarlar, haklarının kaybolmaması için Roma sisteminin inceliklerinden yararlanmayı öğreniyorlardı.

Zamanla barbarların Roma içinde gerek siyasal açıdan gerekse de ordu içindeki pozisyonları açısından, güçlenmeye başlamalarıyla *hospes*'in gelir payı, toprak üzerinde ortak mülkiyete, (*praediorum communio*) dönüştü ve toprak sahibiyle misafir barbar ortak, (*consortes*) oldular.

Odoakr'ın isyanından sonra, topraklar paylaşılmaya başlanınca, ortaklıklar çözüldü ve herkesin mülkiyeti ayrıldı(3).

Barbarların paylaşma sırasında aldıkları topraklar onların kabile hiyerarşilerindeki yerlerine göre değişmektedir (*secundum dignationem*)(4).

Odoakr'ın isyanından sonra doğan otorite boşluğu içinde İtalya'nın bazı bölgelerinde Gotlar devlet topraklarını kendileri paylaştırmaya başladılar. Roma kentinin ve İtalya'nın son dönem savaşları ve anarşik ortamı yüzünden nüfusu oldukça azalmıştı. Bu nedenle barbarlar, bu paylaşma sırasında yerli halktan büyük bir direnme görmediler ve oldukça büyük toprak mülkiyetleri oluşturabildiler. Kral eski imparator topraklarına (*patrimonium*, *saltus*) el koydu. Senatörlere dokunmama genellikle uyulan bir kural olmakla birlikte (senatörlerin de silahlı adamları olması yüzünden), kral bazı çok zengin ama korumasız *latifundium*'ları müsadere ederek, takipçilerine (*comitatus*) dağıttı.

Bu sırada, savaşçı ve soylu olmayanlarla bir şefe takipçi alarak kapılanamamış barbarlar toprak alamadılar ve *colonus* alarak toprağa yerleştirildiler. Böylece, Roma ve barbar soyluları, *potentas* güçlüler sınıf içinde kaynaşırlarken, barbarların büyük kitlesi, *colonus* durumuna düşüyordu.

Bu durumun çok şiddetlenmesi, Got kralları Teodorik ve Totila'nın köylüleri toprak sahiplerinin baskılarından kurtarmak amacıyla fermanlar çıkarmalarına neden oldu(5).

(2) Lot. s. 261; Dopsch, s. 94.

(3) Dopsch, s. 94 ve Malet et Isaac, s. 40.

(4) J. Pirenne, s. 427.

(5) Dopsch, *loc. cit.*

Barbarlar, Roma sistemine sahip çıktıktan sonra, yazılı olmayan örfi hukuklarını yazılı hale getirmişler ve Latinceye çevirmişlerdir. Barbar kralları artık Roma tarzına göre yazılı ferman çıkartmaktadırlar[6].

Barbar örfi hukukunun yazılı hale gelmesi, dalga dalga tüm Avrupa'ya yayılmış ve 7. yy.ın hemen başında, Roma sisteminden en az etkilenen İngiliz adalarına bile ulaşmıştır[7].

Got krallarının Roma tarzına göre ferman çıkartmaktan çok daha etkili olan silahlı güçleri harekete geçince, barbar veya Romalı toprak sahiplerinin barbarlardan *colonus* devşirme uygulamaları bir süre sona ermiştir. Ancak, Roma İmparatorluğu'nun tümü üzerinde hak iddia ederek, Batı Roma'yı barbarlardan temizlemek kasdıyla harekete geçen Bizans'ın 553-568 yılları arasında İtalya'yı ele geçirmesi üzerine, toprak sahiplerine eski hakları iade edilmiş ve *colonus* devşirme işlemi kaldığı yerden devam etmiştir.

Fakat İtalya'nın karışıklıklar içinde geçirmesi gereken bir süre daha vardı ve bu henüz tamamlanmamıştı. 568 yılında, bir başka Germen kabilesi olan Lombard'lar İtalya'yı işgal ettiler. Bu işgalin sonunda, topraklar kral ve 35 savaş şefi arasında paylaşıldı. Fakat bu paylaşma, nüfuz alanlarının belirlenmesi düzeyinde kaldı ve Lombard savaş şefleri kendi geçimliklerine yetecek miktardan fazla toprağı mülkiyetlerine geçirmediler[8]. İşin ilginç yanı, Lombard'ların halkı toprağa bağlama gibi bir düşüncelerinin olmamasıydı. Bu nedenle başka bölgelerden birçok *colonus*, hatta özgür köylüler Lombard topraklarına gelmeyi kendileri için daha uygun buldular[9].

Ancak, istila, savaşları sona erip de Lombard'lar yerleşince, savaş şefleri takipçilerini (*gasindi*) beslemek veya en azından onlara geçimlik sağlamak zorunda kaldılar. O çağın koşulları içinde geçimlik sağlamanın tek yolu toprak temlik etmek idi. Lombard şefleri de öyle yaptılar. Takipçilerin şeflerinden ayrılmaları, Germen örfüne göre mümkün olmadığından, toprakları kendilerinin işlemleri olanaksızdı. Son dönem savaşları da zaten azalmış olan nüfusun büsbütün azalmasına neden olmuştu. Bu durumda, Lombard soyluları, kendilerine sığınanları tekrar *colonus* olarak toprağa bağlamaktan başka bir çare bulamadılar[10].

Lombard'lar toprakları, kesinlikle klan mülkiyeti biçiminde değil, kişilere özel mülkiyet olarak paylaşıyorlardı. Ayrıca, toprakları işleyecek emek-gücü bulmanın zorluğu, sadece şefler ile takipçilerinin toprak almalarına, kabilenin geriye kalan unsurlarının da *colonus* olarak toprağa bağlanmalarına neden oluyordu.

(6) J. Pirenne, *loc. cit.*

(7) Bkz.: «The Laws of Ethelbart; King of Kent (602-603) », in Brentano (ed.), *op. cit.*, s. 150-52.

(8) Dopsch, s. 95.

(9) *ibid.*, s. 95-96.

(10) Lombord kralı Godomar'ın çıkardığı *Lex Gundoboda*'ya göre, Lombard topraklarına yerleşmek isteyen yabancılar hiçbir nedenle iade edilmeyeceklerdir. «The Burgondian Code» in, Robert Brentono (ed.), *op. cit.*, s. 152-56.

Lombard'ların Kuzey İtalya'da dar bir coğrafyaya sıkışmalarından doğan bu kısıtlı toprak dağıtımına karşılık, daha geniş alanları ele geçirebilen diğer Germen kabileleri, tüm özgür kabile üyelerine toprak dağıtmaktadırlar. Germenlerde kandaşlık ilişkilerinin bozulmasıyla sadece savaşçılar özgür sayılmaktaydılar. Özgürler de savaş şeflerine bağımlılıklarına göre ikiye ayrılmaktaydılar: Şefin takipçileri ve sıradan savaşçılar.

Başlangıçta tüm özgür Germenlere dağıtılan topraklar *alleu*[11] niteliğindeydi. Bu topraklar kura ile dağıtılmakta ve adından (*Franc alleu* = *özgür alleu*) anlaşılacağı üzerinde tam bir mülkiyet hakkı vermekteydi, topraklar her türlü vergiden ve askerlik hizmetinden atarak temlik edilmekteydiler. Hemen belirtelim, allodial toprak rejimi, sadece fetihle elde edilmiş bölgelerde uygulandı göçebelerde var olan savaşta dökülen kanın bedelinin ele geçen her şeyin ganimet olması kuralınca, savaşa arasında paylaştırılma zorunluluğunun ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Anlaşmayla yerleşilen yerlerde ise Roma *hospitalitas* sistemi geçerliğini korumuştur.

Fatihler Roma sistemi yerine ikame edecek bir sistemden mahrum oldukları için, Romalı soyluları fazla rahatsız etmiyorlardı. Bir bakıma da onların da silahlı güçleri olmasından ötürü edemiyorlardı. En eski yazılı Got kanunu olan Kral Euric yasasına göre (475 civarı), eski Roma sınır tarlaları (*fundi*) bile Gotlarla Romalılar arasında paylaşılıyordu. Gotlar 2/3 (*sortes Goticae*), Romalılar 1/3 (*tertiae Romanorum*) alıyorlardı. Böylece fatihlerle Roma soyluları yavaş yavaş kaynaşmaktaydılar. Fatihler, Romalılara baş eğdirerek onlardan vergi alacak güce sahip olmadıklarından, onların sistemine uyuyorlardı[12].

Bir süre sonra kaynaşma o kadar hızlandı ki, barbarlarla Romalıların birbirleriyle evlenmelerini yasaklayan ferman, Kral Leovigild (568-586) tarafından yürürlükten kaldırıldı.

Bunun yanında, kızlar da erkek çocuklarla eşit olarak mirasa girmeye başladılar ki, bu en önemli barbar geleneklerinden birinin daha terk edilerek, Roma kuralının benimsenmesi anlamına geliyordu. Kral Reccered (586-601) döneminde de dinsel farklılıklar ortadan kalktı. Kral, Gotların dini olan Aryanizmi terk ederek, Katolikliği devlet dini haline getirdi.

Paylaşma sırasında, Gotlara geçen *sortes*'ler başlangıçta vergiden bağışıktır ama Roma sistemine dayanan kral, Got soyluluğunun gücünü kırmak istemektedir. Başlangıçta sırf Gotları yargılamak için kurulan *millenarius* adlı özel mahkemeler bu amaç doğrultusunda Kral Euric'in saltanatı döneminde kaldırılmış ve herkes Roma döneminde olduğu gibi, *come*'lerin yargı yetkisinin içine alınmıştır. *Come*'ler hâlâ Roma usulüne göre, yanlarında *assessores* (hukukçular) olduğu halde yargı görevini yerine getirmektedirler. Ortada adına hukuk denilecek yegâne sistemli

(11) *Alladium* sözcüğünün ya saksonca *alad* (kura) ya da alamanca *all'ad* (tüm mülkiyet) sözcüklerinden türediği sanılmaktadır. Marc Blach, *La Société Féodale*, *op. cit.*, s. 244.

(12) Dapsch, s. 98 ve «Meravingian and Caralingian Age», *Encyclapaedia Brittanica*, c. 11, s. 931.

bütün Roma hukuku olduğundan, *come*'lerin yargılamaları Roma hukukuna göre yapılmaktadır. Böylece barbarlar, yıkıldı sanılan Roma'nın hemen her şeyini yaşatabildikleri ölçüde yaşatmak zorunda kalmaktadırlar. Roma hukukçularının etkileri var olan Roma hukukunun uygulanması yönünde olmaktan öteye taşarak, yasal olarak kanun koyma yetkisine sahip barbar kralların bu yetkilerini Roma hukukunun anlayışı yönünde düzenlemek noktasına kadar varmıştır. 475'te çıkan Euric yasası da Romalı hukukçular tarafından hazırlanmıştı. Diğer tüm Got yasaları da *assessores* tarafından hazırlanır. Kral Leovigild (568-586) Gotların son özel hukuk kalıntılarını da yok etmiştir. Burada küçümsenmeyecek bir Roma etkisi vardır. Leovigild'in atalarının izinden giderek, tutturduğu bu yol izleyicileri tarafından da benimsenince, zaten var olan kaynaşma eğilimi daha da artmıştır. Doğal olarak bu kaynaşma, Gotların Romalıların içinde erimesi biçiminde gerçekleşmiştir. Gotlar o kadar erimişlerdir ki, artık orduyu oluşturabilmek için Kral Ervige 681'de her toprak sahibini serflerinin 1/10'unu silahlı olarak orduya yollamaya zorlar[13].

642'de kral seçilen Chindasvinth ise mutlak otoritesine baş eğmek istemeyen ve Roma toprak soyluları okulundan yetişerek, merkezî iktidara karşı toprak mülkiyetlerini konsolide etmeyi planlayan Germen asıllı 700 soyluyu öldürtür veya köle yapar[14]. Bu olayın iki önemli sonucu olmuştur. Bir kere barbar kökenli veya Roma kökenli tüm soylular yeniden merkezî bir iktidar oluşturulduğunu ve bu açıdan çıkarlarının aynı yönde olduğunu görmüşlerdir. İkinci olarak da zaten çok az sayıda olan Germen soylularının böylesine büyük bir kanama geçirmeleri, hem kaynaşmayı hızlandırmış hem de oluşmakta olan feodal soyluluğun, Roma merkezkaç mücadeleleri doğrultusunda şekillenmesine yol açmıştır. Bu ikisi kadar önemli olmayan, çünkü uzun sürmeyecek olan bir sonuç da bu olaydan sonra Got ve Burgond krallarının da tıpkı Afrika'daki Vandal kralları gibi, mutlak bir iktidar kurmaları olmuştur.

Barbarlarla Romalıların kaynaşmalarını incelerken, burada büyükçe bir parantez açarak, özellikle Engels'in feodalitenin bir Roma-Germen sentezi olduğu tezini kanıtlamak için ortaya getirdiği Mark örgütlenmesi varsayımına biraz yakından bakmamız gerekiyor.

Engels'e göre, Roma topraklarına barışçı yollardan yerleşen Germenler, toprakların ortaklaşa kullanımı olan mark örgütlenmesini de sokmuşlardır. Engels'in mark örgütlenmesi konusunda esinlendiği veya yararlandığı kaynaklar, 19. yy. Alman tarihçilerinin ve özellikle Maurer'in hiçbir araştırmaya dayanmayan iddialarıdır[15].

Roma'ya yakın bölgelerde göçebeliği bırakarak, yerleşmiş Germen kabilelerindeki toprak mülkiyetinin niteliği ve mahiyeti 19. yy. boyunca Alman tarihçilerinin büyük bir kesiminin başlıca uğraşları olmuştur. Yüz yıllık bir süre boyunca, Alman tarihçileri, Almanya'nın tarih öncesinin

(13) Dopsch, s. 101.

(14) *ibid.*

(15) Anderson, s. 149.

sırlarını bulmaya yönelmişlerdir. Fakat yazılı kaynakların yokluğu onları bilimsel bir yöntem olan arkeolojiye yönelteceği yerde (yazılı kaynak olmadığında, arkeoloji tek mümkün yöntemdir.), *Caesar*, Yaşlı Plinus ve özellikle Tacitus'un Germenler hakkındaki kısa pasajlarını zorlamaya (bu konuda bir de yorum bilimi gelişmiştir) ve hatta Orta Çağ'ın sonlarında yazılmış metinleri bunlara eklemeye yöneltmiştir. Bu çabaların sonucu olarak, Alman tarihçileri ilkel Germanya'nın ekonomik düzenin tarımsal kollektivizm olduğu sonucuna varmışlardır[16].

Alman tarihçilerinin, sonradan Marx ve Engels gibi, bilimsel sosyalizmin kurucularının da katıldıkları görüşlerine göre, *marcae* adı verilen köylü toplulukları, ilkel Germanya'nın özünü oluşturur. Bir araya gelen birçok köy, tarlaları birlikte işler, otlak ve ormanlardan birlikte yararlanırlar.

Bu görüş sahiplerinin dayandıkları dokümanların tamamı, 13., 14. ve 15. yy.lara aittir ve köy halkının, niteliğini ve işleyişini ileride göreceğimiz, *communio*, toprağından yararlanma biçimlerini düzenleyen bilgileri aktarırlar[17]. İlkel Germanya'daki tarımsal cemaatlerin örgütlenme biçimlerinin aktarılmasıyla en ufak bir ilgileri yoktur.

Engels, Roma-Germen sentezine o kadar yürekten inanmıştır ki, *communia* toprağından yararlanma biçimlerinin düzenlenmesine ait, 13.-15. yy. belgelerinin ilkel Germenlere uygulanamayacağını hiç düşünmeden, Roma'nın yıkılmasından sonra, toprakların paylaşımı sırasında, Germenlerin özel mülkiyete geçtiklerini, fakat mera, orman, çayır gibi alanlarda mark örgütünün gene de korunduğunu ileri sürmektedir[18].

Engels, daha sonra, Roma-Germen sentezi fikrini de reddederek, Orta Çağ'ın, Antikite'den hiçbir şey almadığını söyleyerek, feodalitenin tamamen Germanik etkiler ve oluşumlar sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüştür[19]. Bu konuda ilginç olan, birçok yazarın Engels'in görüşlerini herhangi kişisel bir araştırma yapmadan, olduğu gibi benimsemeleridir. Örneğin Taner Timur kitabında, kaynak zikretmeden Engels'in fikirlerini tekrarlamakta ve Germenlerdeki toprak paylaşımına dair, Engels'inkinden daha yeni kaynaklara hiçbir atıf yapmamaktadır[20].

Bundan da ilginç olanı, Engels'in bu görüşlerinin 1930'lardan sonra Sovyetler'de resmî ideoloji haline getirilmiş olmasıdır. 1925'te feodalite'nin nedenini Frank krallığının Akdeniz ticaretinden kopmasından doğan içine kapanmaya bağlayarak, tamamen Pirenneci bir yaklaşım getiren Youchkov, 1939'da, Batı feodalitesinin, köleci üretim tarzının bir yandan, Germenlerin *gentilice* örgütlenmelerinin çözülmesinin diğer yandan, birlikte etkileşimlerinin ürünü olduğunu ileri sürmeye başlamıştır.

(16) Bu tezlerin en ünlüsü, G. L. Maurer, *Geschichte der Markenverfassung in Detschland*, 2 vols., Erlangen, 1865-66.

(17) Latouche, s. 30.

(18) Engels, «Mark», *in Ailenin..., op. cit.*, s. 259-81.

(19) Friedrich Engels, *Köylüler Savaşı*, İstanbul, Payel Y., 1978, s. 61-62.

(20) Taner Timur, *op. cit.*, s. 220.

Sonra bu tez de terk edilir ve feodalitenin Germen üretim tarzının ürünü olduğu ileri sürülür. Bu tez, Rusya'nın da feodal bir geçmişi olduğunun kanıtlanabilmesi açısından mutlaka gereklidir. Rusya'nın geçmişinde kölecilik yoktur, ama kabile örgütlenmelerinin egemen olduğu bir çağ yaşanmıştır. Bu durumda, 1930'ların Sovyet bilim adamları, Rus feodalleşmesinin Batı tarzının süreci içine oturtabilmek için, feodalitenin oluşmasında Germen katkısını, Engels'in izinden giderek, alabildiğine abartmışlardır(21).

Bu özünde, politik amaçlı zorlamalara en iyi cevap, Japon feodalleşmesinden gelmektedir. Yeryüzünde feodalite sadece Avrupa'da oluşmamıştır. Japon feodalitesinin bir barbar geçmişi veya bir köleci aşaması yoktur, ama Roma son dönem tipi bir imparatorluk mirası vardır(22).

Engels'in bütün bu açıklamalar ışığında, feodalitenin kaynağı olarak Germen üretim tarzına ilişkin açıklamaları bizce geçersizdir. İlkel Germenlerde toprağın ortaklaşa temellüküne dair bir kanıt olmadığı gibi, daha önce de göstermeye çalıştığımız üzere tersine kanıtlar vardır. Bunun yanında, Roma'nın yıkılmasından önce ve sonra, Roma'ya yerleşen barbarlarda da özel müllkiyet esastır. Tarihçi Fustel de Coulanges, Franklarda ve diğer Germenlerde, toprağın bireysel olarak temellük edildiğini ve barbar *allodis*'inin, Latin *hereditas*'ına (irsi toprak) karşılık olduğunu kanıtlamıştır(23).

Bütün bunların ötesinde, paylaşılan topraklardaki mera, çayır ve ormanlar da özel mülkiyet konusu olmuş ve savaşçı olmayanlar bunlardan pay alamadıkları gibi, toprağa da *colonus* olarak bağlanmışlardır.

Daha 5. yy.daki *Lex Allamanorum* (Alaman kabilesinin yasası)'dan öğrendiğimize göre, Alaman toplumunda üç mülkiyet kategorisi bulunmaktadır: *meliorisimi* veya *primi* (en iyiler yada birinciler), bunlar en büyük topraklara sahip olanlardır ve 240 şilin vergi ödemekle yükümlüdürler. *Mediani* (ortalar, ortancalar) ve *minofeldi* (küçükler veya aşağılar) ise sırasıyla 200 ve 160 şilin vergi ödemektedirler. *Mediana* ve *minofeldi* ile özgür orta ve küçük çiftçiler, *meliorissimi* ile de Roma veya barbar kökenli büyük toprak sahipleri kastedilmektedir. Bu da toprak mülkiyetinde eşitsizliklerin var olduğunu, üstelik, bunların yasal düzenlemelere konu olacak kadar olağan ve toplum tarafından benimsenmiş olduğunu

(21) S. V. Youchkov, *Essais sur l'Histoire du Féodalisme dans la Russie Kiévienne*, Moscou, 1939 ve *Les Rapports Féodaux et la Russie Kievienne*, Saratov, 1925, in, Lev Tcherepnine, «Les, Institutions Féodales de la Russie, des Slaves Méridionaux et de la Moldavie» Anonim, *Méthode Historique Comparative dans les Etudes Médiévales en URSS*, Moskova, Académie des Sciences de l'URSS, s. 25.

(22) Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London, NLB, 1977, s. 417; Wolfram Eberhard, *Uzak-Doğu Tarihi*, Ankara, TTK Y., 1957, s. 40-44 ve Karl Wittfogel, Oriental Despotism, New Haven, Yale University, 1964, s. 186-87.

(23) Fustel de Coulanges, *Sur Quelques Problèmes de l'Histoire* ve *L'alleu et le Domain Rural Pendant l'Epoque Mérovingienne*, 1889'dan, Latouche, s. 30-31. Fustel bu konudaki yargısını, «30 yıldan tarihe sokulan bir roman. Eğer tarih bir bilimse, bu düşünce uzaklaştırılmalıdır» biçiminde ifade etmiştir. Fustel, *L'Alleu*, s. 198'den Latouche, *loc. cit.*

belirlemektedir. Bunun yanında, mera, çayır ve ormanların kırsal halk tarafından ortaklaşa temellüküne dair hiçbir belge ve gösterge hatta bu konuda bir söylence dahi olmadığı gibi, aksine bunların Roma çağından beri toprak sahiplerinin mülkiyetinde olduğuna dair sayısız belge bulunmaktadır[24].

Bu konuda bu kadar uzun bir parantez açmamızın nedeni birden fazla idi. Birincisi, ileride feodal kurumları incelerken, *communia* toprağının niteliği konusundaki bu toprağın oluşum tartışmalarını tartışmak, ikincisi, tarih biliminde, ideolojik tavır alışların ne boyutlarda saptırmalara neden olabileceğini bir miktar gösterebilmek.

Parantezi burada kapatarak, kaynaşmanın kazandığı boyutları incelemeye devam edelim.

İtalya'daki Vizigotların kuzeyinde bulunan Burgondlar da toprakları Vizigotlarınkine benzer bir biçimde paylaştılar. Ancak, Burgondlar Romalılara oranla o kadar azınlıktaydılar ki, aldıkları topraklar Roma soylularının topraklarına göre, küçük bir yüzde oluşturuyordu. Romalı denizi içinde kalan barbarlar, bu durumda yerli halkla ve özellikle büyük toprak sahipleriyle iyi geçinmek zorunda kaldılar. Burgond kralı Gondeband'ın yasasına göre, «Eğer bir yolcu, bir barbarın evinde kalmak ister de o da yolcuya bir Romalının evine gitmesini söylerse, 3 sol cezaya çarptırılır.»[25]

Burgondlar Romalılara karşı eşit davranmak istemelerine rağmen, iş toprak dağılımına gelince farklı davranmak eğilimi egemen oluyordu. Burgond kralları, kral olmalarından geldiğini ileri sürdükleri bir hakka dayanarak, kendi bölgelerindeki imparator topraklarına el koydular. Ancak burada hemen belirtmemiz gereken önemli bir husus, bu el koyma'nın sadece, Roma imparator topraklarını kapsadığı ve kesinlikle senatörlerin topraklarına tecavüz edilmediğidir. Bunun çeşitli nedenleri olabilir, ama en fazla savunabilecek durumda olanları, Burgondlarm Romalılara oranla çok azınlıkta olmaları, bunun ötesinde senatörlerin silahlı adamlarının sayısının Burgond savaşçılarının toplamından fazla olmasıdır. Diğer yandan, Burgondlar için tamamen yabancı bir bölgede oranın yerel güçlüleriyle çatışmaya girmeyi arzulamamakta, aksine onlarla ittifak aramaktadırlar. Zaten Bu nedenle kralın el koyduğu imparator topraklarından bir süre sonra, senatörlere de pay verilecektir.

Burgond kralı, Roma imparator topraklarına el koyduktan sonra bu konuda ilk eylem olarak, bu topraklardan takipçilerine toprak dağıtımı yoluna gitmiştir. Kralın takipçilerine toprak dağıtılması karşısında diğer barbarlar da toprak alabilmek için başvurmaya başladılar. İşte bu noktada Burgond uygulaması daha önceki, barbar toprak paylaşmalarından ayrılmaktadır. Bir kere Romalıların topraklarına herhangi bir tecavüz olmamıştır. İkincisi, barbarlar toprakları paylaşmamışlar, kral topraklara el

(24) Dopsch, s. 115. Mark örgütlenmesi tezinin ideolojik karakteri konusunda bkz.: Dopsch, s. 1-28 ve M. M. Postan, *The Medieval Economy and Society*, Hormondsworth, 1978, s. 1-2.

(25) Molet et Isaoc, s. 43.

koyarak, oradan dağıtımları bizzat kendisi yapmıştır. Bu uygulama daha sonraki barbar toprak temellük biçimlerini etkileyecek olması açısından çok önemlidir. Her şeyden önce kralın siyasal otoritesi artık, mülkiyet tarafından da güçlendirilmektedir. Böylece, Burgondlarda ve daha sonra ortaya çıkacak olan barbar krallıklarında kral artık kişisel iktidarını oluşturabilecek maddi dayanakları elde etmiş bulunmaktadır.

Burgondların bu uygulamasıyla topraklar kralın keyfine göre dağıtılmaya başlayınca, çok farklı büyüklükte toprak mülkiyetleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu değişikliklere rağmen, barbarlar, ele geçirdikleri topraklarda tamamen Roma yönetim sistemini devam ettirmektedirler. Roma'nın son zamanlarında terkedilmiş olan *provincia* (eyalet) yönetimi yerine, eski *civitas*'lar (kent) *provincia* adını alarak, bir *come* tarafından yönetilmekteydi. Barbarlar da bu usule aynen uymuşlardır. *Come*, barbarlarda da yönetsel ve yargısal yetkilerin üzerinde toplandığı bir yöneticidir.

Ayrıca, Roma mali yönetim tarzı da aynen devam etmektedir. Bu konudaki yasalar olduğu gibi diğer tüm konulardaki Roma yasaları yürürlüktedir[26].

Barbarlar, Roma hukukunun sistemli bir bütün olması ve yerleşik toplumun kurallarına uygunluğu ve karmaşık Roma toplumunu düzenleme konusundaki yüzlerce yıllık birikim ve deneyimi açısından, kendi örfi hukuk kurallarını terk etmek zorunda kalıyorlardı. Bu nedenle yazılı olmayan hukuklarını yazılı hale getirirlerken, Roma hukukuyla çelişen hükümlerini de kaldırıyorlardı. Frank kralı Euric 5. yy.ın sonunda, Burgond kralı Gondeband'da 6. yy.da uluslarının yasalarını Latinceye çevirterek bu akımın öncülüğünü yapmışlardı[27]. Her iki kralın da bu işin öncüleri olmaları rastlantı değildir. Aslında her iki kral da halklarıyla beraber Romalı denizi içinde kalmışlardı ve yeni vatan ve halklarına uyum sağlayabilmek için bu yola başvuruyorlardı.

Barbarlar, çoğu zaman sanıldığının aksine, kendi krallıklarını Roma İmparatorluğu yerine ikame etmeyi hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Barbar krallarının kendilerine verdikleri unvanlar, onların ulusal bağlantılarıyla ilgilidir. *Rex Gotharum, Rex Vandalorum, Rex Burgondionum, Rex Francorum* (Gotlar kralı, Vandallar kralı, Burgondlar kralı, Franklar kralı) gibi. Roma'nın yıkılmış olmasına rağmen, bunlar Romalı yerli halkın gözünde, kendilerine sivil yönetim görevleri de verilmiş olan Roma hizmetinde generallerdir. Barbar kralları da bu görüşü şerefle kabullenmişlerdir.

Ostrogot kralı Teodorik, babası, son Roma İmparatorunu tahttan indiren kimse olmasına rağmen, kendini sadece imparator naibi ilan ederek, yalnızca kararname yayınlamış, yasa çıkartmanın bir imparator görevi olduğunu söylemiştir[28].

(26) Lot, s. 269.

(27) J. Pirenne, s. 427.

(28) H. Pirenne, *Mahomet...*, s. 25.

Gotlar İtalya'da sadece orduyu oluşturmaktadırlar. Tüm sivil yönetim, aynı imparatorluk dönemindeki gibi, Romalıların elindedir ve zaten barbarlar da onlar olmadan sivil yönetimi yürütemeyeceklerinin bilincindedirler. Kral Teodorik, parayı imparator adına bastırmakta ve askerlerinin Romalı bürokratların iş ve kararlarına karışmalarını kesinlikle yasaklamaktadır. Kısaca, Gotlar krallık gücünün askerî tabanını oluşturmaktadırlar. Bunun dışında her şey Romalıdır[29].

Buna karşılık, Kuzey-Batı Afrika'ya yerleşen Vandallar kendilerini Roma'nın hizmetinde askerler olarak görmemişlerdir. Yeni kaynaklarla beslenemediklerinden ve hareket noktalarından en uzağa düşen barbar toplum olan Vandallar, Germanik karakterlerinden çok şey yitirmişlerdir, ama Roma sistemini de benimseyememişlerdir. Bunun böyle olmasının temel nedenlerinden birincisi, Kuzey-Batı Afrika'nın kıyı şeridi hariç, tarıma elverişli topraklarının kısıtlı olmasıdır. Buna bağlı olarak, ikinci neden de bu kısıtlı topraklar üzerinde Avrupa'daki *latifundium* tipi tarımın yaygınlaşmamış olmasıdır. Hal böyle olunca, senatörler de bu bölgeye itibar etmemişler ve toprağa dönüş olayı yaşanırken ve Roma merkezinin zayıflaması süreci hükmünü sürerken, burada ön plana çıkan, merkezkaç senatör egemenliği yerine, yerli barbar kabilelerinin kendilerine özgü gelişimleri olmuştur.

Kuzey Afrika'nın tarımsal yapısı Avrupa'dakinden farklı olunca kıyı şeridinde toprak mülkiyeti oluşturmuş az sayıdaki Romalı soylu, Avrupa'daki benzerliklerinin gücüne sahip olmadıklarından, Vandal fatihler tarafından yok edilmişlerdir. Vandallar, Avrupa'da geniş bir uygulama alanı bulmuş olan *tertia*'ya da itibar etmeyerek, ele geçirdikleri tüm toprakları aralarında paylaşmışlardır. Ancak bu paylaşma toprağın mülkiyetinin paylaşılması olmakla beraber, Vandallar, uygulanmakta olan tarıma müdahale etmekten kesinlikle kaçınmışlar, toprak üzerindeki *colonus*'lardan kira almakla yetinmişlerdir. Vandalların *Tansendschaften* adını verdikleri bu sistemi, Bizanslı tarihçi kendi kiracılık sistemlerine benzeterek *chiliarques* adını vermiştir[30].

Vandalların Kuzey-Batı Afrika'da uyguladıkları sistemin özü, askerlerin maaş yerine toprakla ödüllendirilmelerine dayanmaktadır. Vandallarda, sadece askerlere ve görevli oldukları süreyle sınırlı olmak üzere bizzat kral tarafından toprak verilmektedir. Böylece, Afrika, Batı Avrupa oluşumundan sapmaktadır.

Zaten başlangıçtan beri Kuzey Afrika, Roma'nın Batı'sından farklı bir kader izlemişti. Bu bölgenin *latifundium* tipi örgütlenmeye elverişsizliği nedeniyle toprakların büyük bir bölümü imparator toprağı idi. Bu topraklara yerleşen Vandallar, aralarına girecekleri çatışan iki güç, merkez ve senatörler, bulamadıkları için, kralın tüm imparator topraklarına sahip çıkmasını sadece seyrettiler. Böylece Vandallar Germen kökenli olmakla birlikte, Batı Avrupa feodalleşme sürecinin dışında kaldılar. Bu bağlamda,

(29) *ibid.*, s. 26.

(30) Pirenne, *ibid.*, s. 26-27.

toprak mülkiyetinden yoksun Vandal kabile aristokrasisinin 442'deki isyanı, kral Genseric tarafından kolaylıkla bastırıldı. Bu üstünlüğe dayanan kral, daha sonra mutlak bir monarşi kurmuş ve böylece toprak mülkiyetinden uzak tutulan aristokrasi, bir daha güç kazanamamıştır[31].

Vandalların Afrika'da bir devlet kurarak Batı oluşumlarının dışına düşmeleri, Batı Avrupa'da feodalitenin oluşmasına dair tartışılan noktalara bazı aydınlıklar getirecek niteliktedir. Bir kere, Vandalların Germen kökenli olmakla birlikte, ne toprakların ortaklaşa temellüküne başvurmaları ne de fetih hakkına dayanarak toprakları aralarında paylaşmamaları veya paylaşamamaları, Batı feodalitesinin bir Roma-Germen sentezi olduğu iddialarına oldukça büyük bir darbe vurmaktadır.

Diğer bir açıdan, barbarlar, burada Roma temeli üzerine oturmalarına rağmen neden diğer barbarlarda olduğu gibi Roma kurumlarını benimsememişlerdir? Bunun cevabı kanımızca, Kuzey-Batı Afrika'nın Roma oluşumlarına da marjinal olmasıyla ilgilidir.

Vandalların, toprakları paylaşmayarak, otokratik bir devlet yönetimi oluşturmaları, Batı Avrupa feodalitesinin aslında *latifundium* tipi tarımsal örgütlenmeden ve bu cins üzerinde iflas eden köle emeğinin *colonus* tipi emekle ikamesinden kaynaklandığına dair ciddi kanıtlar getirmektedir.

Vandalların Batı oluşum çizgisinin dışında kalmalarına karşılık, Batı Avrupa'nın en uzak köşesi Britanya adası, M.Ö. 50'lerde *Caesar* tarafından fethedildikten sonra, tipik Batı Roma, *latifundium-villa* toprak mülkiyeti ve üretim sistemine girmiş olduğundan, feodalleşme sürecinin dışında kalmamıştır[32].

Avrupa kıtasında ise Roma ekonomik ve yönetsel sisteminin aynen korunması ya da korunmak zorunda kalınması yüzünden, tüm bürokratlar Romalılar arasından çıkmaktadır[33].

Barbarların, Roma'nın yıkılan siyasi varlığı ve birliği yerine Roma'yı ihya etmek amacıyla kurdukları devletler, aslında Roma birliği ülküsünün ürünü olmakla birlikte, yerel özellikleri daha çok yansıtan çok sayıda siyasal merkezler olduklarından son dönem imparatorluk yönetiminden çok daha fazla, siyasal iktidarı kurmaya ehildiler. Nitekim, barbar krallıklarının döneminde, yerel çıkarlardan ötürü Roma merkeziyle çatışan tüm merkezkaç unsurlar bu yerel siyasal oluşumları bir süre desteklemeyi tercih ettiler. Bu geçici *consensus*'un sağladığı istikrar ortamından da en çok yerli unsurlar yararlandılar. Yönetimi idame ettirmek için Romalı unsurlara dayanmak zorunda kalan barbar krallıkları, bir süre sonra bu unsurların

(31) *ibid.*

(32) Britanya'da Roma tarzı toprak mülkiyeti ve tarımsal üretim konusunda bkz.: M. M. Postan, *The Medieval Economy and Society*, *op. cit.*, s. 4-7; I. A. Richmond, *Roman Britain*, Harmondsworth, Penguin, 1978, *passim*. Bu noktada, Vandalların Germen olmakla birlikte, tipik Roma sistemine oturmayan bir bazda feodaliteyi oluşturamamalarının, buna karşılık, Britanya oluşumunun Roma bazından hareket ettiği için bu tarza geçebilmiş olmasının, Roma-Germen sentezi iddialarını ne kadar zayıflattığını bir kez daha söylemekten kendimizi alamıyoruz.

(33) Riché, s. 105; J. Pirenne, s. 428; Lot, s. 327.

krallıklarının en fazla kayırılan unsurları haline geldiklerini gördüler. Bu kendini besleyen bir süreç haline dönüşünce, yani devleti devam ettirmek için Romalılar vazgeçilmezliklerini korudukça ve yönetici kademeler de Romalılar arasından çıkmaya devam edince, yönetimi tekrar ele geçiren bu unsurlar bu denli kayırıldıkları bu yeni yönetimin kendilerine sağladığı olanaklardan yararlanarak, durmuş olan Doğu lüks mal ithalatını yeniden başlattılar. Onlara barbar aristokrasisi de katılınca 3. yy.da nüfusları 2-3 bine inen kentlerden Güney Galya'dakiler geçici bir canlanma içine girmişlerdir. Canlanan Akdeniz ticareti, Marsilya, Lyon gibi Güney kentlerini yeniden hareketlendirmiştir(34).

Bu ortamda, barbar krallarının saraylarında, Roma ve barbar aristokrasisi birbirlerine karışıyorlar. Adları, dilleri ve giyinişleri birbirlerine benzemeye başlıyor(35). Bunun yanında, Romalı denizi içinde kalan, barbarların aşağı sınıfları, bu deniz içinde eriyerek, aristokratlardan çok daha hızlı bir biçimde yerli halka karışıyorlar(36).

Roma siyasal varlığının ve merkez fikrinin ortadan kalkmasıyla birlikte ortaya çıkan, barbar krallıklarının yönetsel yapıları en azından merkezin ortadan kalkmış olması ve barbarların bu işin amatörü olmaları nedeniyle gevşektir. Roma'yı yıkan barbarların az sayıda olmaları ve soylu barbarların da ya toprak paylaşımı ya da ellerindeki toprakları genişletme derdine düşmüş olmaları, bu krallıklarda yönetimin ağırlıklı olarak Romalılarda kalmasına neden olmaktadır. Romalılar ise yönetim kademelerindeki vazgeçilmezliklerinin bilincinde olmakla birlikte, bu vazgeçilmezliklerini yeniden bir senatör iktidarı oluşturma yönünde kullanmaktan uzaktırlar. Bunun böyle olmasının nedenleri ayrı bir inceleme ve tartışma konusudur. Ancak, bu araştırmanın bağlantısı içinde söylenebilecek şey, Roma kökenli toprak sahiplerinin siyasal iktidar oluşturmayı çıkarları açısından uygun görmedikleridir. Her ne kadar minyatür merkezler türediyse de çağın eğilimi merkezkaç odakların güçlenmesine doğrudur. Bu ortamda, herkes kendi topraklarındaki ekonomik durumunu konsolide etme peşindedir. Diğer bir anlatımla başkent herkesin kendi toprağına çok uzaktır. Bu nedenle de başkentteki fiktif bir iktidardan çok, topraklardaki reel iktidar tercih edilmektedir. Böylece, Romalılar da toprak mülkiyetlerini konsolide etmekten başka bir şey düşünmemektedirler.

Hem barbar soyluların hem de Romalı soyluların merkez yönetimini pek fazla ciddiye almamaları, bir merkez oluşturmak için sarfedilen tüm gayretlere rağmen, başarıya ulaşamamaktadır. Bunun böyle olmasında etken, yerel çıkarları ile merkezin çıkarlarını bağdaştırmaları mümkün olmayan unsurların tüm yönetim kademelerini denetlemeleridir.

(34) Riché, s. 106; J. Pirenne, s. 435.

(35) Ferdinand Lot, *Les Invasions Germaniques, La Pénétration Mutuelle du Monde Barbare et du Monde Romain*, Paris, Payot, 1939, *passim.*; ——, *La Gaule*, *op. cit.*, *passim.*; Riché, s. 180.

(36) Lot, *Les Invasions..., passim.*; ——, *La Gaule, passim.*; Riché, *ibid.*, s. 183.

Roma'nın son dönemlerinde, vergilerin tahsili konusunda merkezle büyük boyutlu bir çatışmaya girmiş olan Roma toprak sahipleri, şimdi barbar krallıklarının vergi yönetimlerini denetimleri altında tutmaktadırlar. Hal böyle olunca, barbar krallıkları son dönem Roma vergi yönetimini benimsemiş olmakla birlikte, etkili bir vergi yönetimi gösterememektedirler.

Barbarların yerleşme döneminde Roma toprak vergisi, Romalı toprak sahiplerinin zaten uzun süredir, bunu ödemeyi reddediyor olmaları nedeniyle ortadan kaybolmuştur. *Chrysargyre* adlı ticaret vergisi de ticaret hacmi ve tüccar sayısı çok azaldığından, yürürlükten kalkmıştır. Yürürlükteki vergiler, küçük tutarlarla ifade edilebilen bazı vergi ve harçlardan ibaret kalmıştır. Bunlar ulaşımdan ve mal mübadelesinden alınan *tractatica, pulveritica, pontatica*; ticaretten alınan, *landatica, salutatica* gibi harçlarla askerlerin iaşe ve barınmalarını karşılamak için arızi ve ayni olarak alman *paratae, mansiones* (barındırma), *paraveredi* (atların beslenmesi), *fodra* (saman) gibi vergilerle, kişisel angaryalar (*angariae*)'dır[37].

Bunların dışında, Romalı toprak soyluları, istila döneminin karışık ortamından yararlanarak, birçok özgür köyleri ele geçirmişler, buraların halkını da *colonus*'ları haline getirmişlerdir. Kral, çok sayıda silahlı adamla korunan Romalı soylulardan buraları ve köylüleri geri alamamakta, vergi gelirleri bu nedenle de düşmektedir[38].

Diğer yandan, toplanabilen vergi ve harçların çok az bir kısmı devletin kasasına girebilmektedir. Yerel yöneticiler (aynı Roma devrinde olduğu gibi, bunlar barbar krallıkları döneminde *duce* ve *comes* adlarıyla anılmakta ve Romalı benzerliklerinin yetkililerinin aynılarıyla donatılmış bulunmaktadırlar.) ve kralın takipçileri (*gestaldes*) bu gelirlerin çoğuna sahip çıkmaktadırlar. Bu durumda, krala bizzat kendi mülkiyetinde olan toprakların ürünleriyle geçinmekten başka yol kalmamaktadır.

584'te Lombard krallığı Kuzey İtalya'da kurulurken, Eski Roma imparatorluk topraklarının (*saltus*) yarısı *duce*'lere bırakılmış, yarısı da kralın mülkiyetine geçmişti. Kral bu toprakların gelirini de *gestalde*'leri aracılığıyla toplamakta ve yukarıda andığımız nedenden ötürü bu *patrimuan* gelirinin dahi çok azı kendine ulaşabilmektedir. Bu durumda, kasası boş kalan kral, merkez otoritesini tam anlamıyla kuramamakta ve devlet yönetiminin yönetilenlerle ilişkisi çok gevşek olmak zorunda kalmaktadır[39].

Gelir bunalımı içindeki barbar krallarından Teodorik'in (488-526) yeni *patrimuan* kaynakları yaratabilmek amacıyla krallığının topraklarını fetihle genişletme çabası bir sonuç getirmeyince, Batı Avrupa'da, Roma yerine kaim olan barbar krallıklarından, sadece, Galya'daki Frank krallığı ayakta kalmıştır. Bunun nedeni, Frankların ve onlardan önce Galyalıların (Keltlerin) yerleşen en eski barbar kavimleri olmaları ve Roma sistemine erken entegrasyonlarıdır.

(37) Lot, *La Fin...*, s. 318.

(38) J. Pirenne, s. 430.

(39) Lot. *ibid.*, s. 319-20.

Frank kralı Clovis'in 481'de tüm Frankları bir araya toplaması, 486'da Galya'daki son Roma ordusunu yenerek, bir merkez oluşturabilmenin en önemli dayanaklarından birini sağlaması, 496'da Hristiyan olarak, diğer barbarlara karşı devrin tek örgütlü gücü olan Kilise'nin desteğini sağlaması, Frank krallığının ayakta durabilecek ve durabilen tek barbar devleti olmasının koşullarını sağlamıştır[40].

Franklar, aslında yeni bir devlet kurmaktan çok, Batı Roma'nın kargaşa döneminde, en az zarara uğramış bölgesine yerleşerek, Roma sistemini coğrafi bütünlüğü olan bir bölgede devam ettirmişlerdir.

Gerçekten de tüm Roma kalıntısı coğrafya içinde, yollar Galya'da daha yoğun ve daha bakımlıdır. Kilise hem daha güçlü hem de Franklar için bir yönetim ve yönetici okuludur. Ticaret, Batı Akdeniz'deki Vandal baskısına rağmen, özellikle güneyde, hâlâ canlı denilebilecek bir ölçektedir[41].

Frank krallığı gerçekte en güçlü krallıktır ama Roma'dan temel bir farkla ayrılmaktadır. Diğer barbar krallıklarının da parçalanıp yok olmalarına neden olan bu fark, krallığın, kral ailesinin özel mülkü sayılmasından kaynaklanmaktadır.

Krallık, Franklarda da tüm göçebelerde olduğu gibi, özel mülkiyet hükümlerinin geçerli olduğu bir mal varlığıdır. Oysa Roma'da yönetim, «genel çıkar» adına «seçilmiş» kimselere aitti. Cumhuriyet döneminde en katı kurallarla uygulanan seçim ilkesi, İmparatorluk döneminde, seçmen kitlesinin niteliği ve sayısı değişmiş olmakla birlikte gene de uygulanmıştır. Aslında, Roma imparatorlarını seçimli imparatorlar olarak yorumlamak çağımızın kavramları açısından oldukça zordur. Ancak, Roma oluşumlarının mantığı içinde her imparatorun seçimle iş başına geldiğini iddia edebiliriz. Aslında, Roma tarihinde hiçbir zaman genel seçim yapılmamış, hele son zamanlarda, birçok imparator darbe ile iktidarı ele geçirir olmuştur. Ancak, Roma sisteminde asıl seçim, iktidarın kazanılması sırasında değil, korunması sırasında olmaktadır. Darbeyle dahi iktidara gelen bir imparator, bu fiili durumu bazı çevrelere onaylatmak zorundadır. Bu çevrelerden birincisi, ordunun çeşitli kademeleridir. Bu kademelerdeki komutanlar, yeni imparatora bağlılıklarını bildirmezlerse imparatorun iktidarı ele geçirmesi hiçbir şey ifade etmez, ikinci kademe, bürokrasidir. Bürokrasi de aynı ordu gibi yeni imparatoru ya onaylar ya da onaylamaz. Son ve en önemli onay kademesi ise Roma kentinin halkıdır. Bu halk, imparatorlar hakkındaki kanaatlerini çeşitli yollardan duyurabilmekteydi. Bunlardan en etkin olanı da sirk gösterileri sırasında imparatoru alkışlamamaktı. Alkışlanmayan bir imparatorun iktidarda uzun süre kalabildiği Roma tarihinde görülmüş bir olay değildir. Seçim sistemleri bugünkünden farklı olmakla birlikte, Roma'da yönetim, iktidara seçimle geliyor ve seçimle gidiyordu, bu nedenle de Roma da birkaç cansız örnek dışında, bir hanedan oluşamadığı gibi, bir hanedan fikri dahi ortaya çıkmamıştır.

(40) Maillet, s. 521-24.

(41) Berl, s. 85-86.

İmparatorluğun bir aileye veya bir hanedana ait olabilmesi, Romalı için düşünülemeyecek kadar uzak kavramlardı[42].

Barbarların göçebe veraset anlayışını sürdürmeleri nedeniyle Clovis'in 511'deki ölümüyle krallık 4 oğlu arasında paylaşılmıştır[43].

Bu dört kralın her birinin kendi topraklarını genişletebilmek için, diğer barbar krallıklarına karşı giriştikleri savaşlar sonucu Franklar Atlantik kıyılarından Orta Avrupa içlerine kadar geniş bir alana egemen oldular. Dört Frank kralının da varissiz ölmeleri sonucu, 555'te Clothaire tek başına kral olarak Merovenjler hanedanının ilk kralı olarak tahta geçti ve tüm krallığı kendi otoritesi altında birleştirdi[44].

561'de krallık Clothaire'in dört oğlu arasında bir kez daha paylaşıldı. Bu kez paylar daha büyüktü ve her kral etrafına saldırarak payını büyütüyordu.

Ancak, krallığın her kral ölüşünde yeniden paylaşılması, iç çatışmalar sırasında güçlü olmak isteyen kralların, soylulara toprak vererek, onları kendi yanlarına çekmek için çalışmalarına neden oluyordu. Bu davranışın bir süre sonra kural haline gelmesi, merkezi aşındıracak olan en önemli oluşumlardan birinin ortaya çıkmasına neden oldu.

Aristokratların, saray nazırı (*maire du palais*, *major domus*) etrafına toplanarak, kralın otoritesini büsbütün azaltmaları, Kilise'nin en büyük toprak sahibi olarak, krallık otoritesini sınırlaması ve saray nazırı Charles Martel'in 732'de Arapları Poitiers'de durdurarak büyük saygınlık kazanması sonucu, Merovenj krallarının prestiji sıfıra indi. Bu ortamdan yararlanan saray nazırları, kendileri de bir hanedan olarak örgütlendiklerinden, krallığı ele geçirdiler. Charles Martel'in oğlu Kısa Pepin, babasının prestijinden yararlanarak, 751'de Karolenj hanedanının ilk kralı olarak tahta çıktı[45].

Merovenj krallığı, Antik dünyadan feodaliteye geçişin ilk önemli aşamasını oluşturmaktadır. Krallık, Roma tipi sitenin refah ve varlığını amaç edinmiş, ilkçağ vatanseverliğinden çok uzak olduğu gibi, aristokrasinin

(42) Lot, *ibid.*, s. 349; Berl, s. 86.

(43) Diğer barbar krallıklarında, krallığın paylaşıldığı pek görülmemiştir. Buna karşılık Franklarda sık sık uygulanmıştır. Bunun da bir göçebe kurumu olan fetih hakkıyla ilgisi vardır. Diğer barbarların tamamının (Vandallar hariç) fatih olarak değil de *hospes* olarak Roma'ya girmelerine ve Roma makamlarından izinli olarak yerleşmelerine karşılık, Galya'nın tamamı Franklar tarafından fethedilmiştir.

Göçebelerdeki veraset anlayışına Osmanlılarla ilişkin olarak değineceğiz. Ancak, hemen belirtelim, bazı Batılı yazarlar Germenlere has bir âdet sanarlarken, örneğin Bishop, s. 21; bazı Türk tarihçileri de bunu Türklere has sanmışlardır, örneğin Osman Turan. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, Nakışlar Y., 1979, Halil İnalcık, «Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Tellakisiyle ilgisi» *SBF Dergisi*, c.XIV, No. 1, 1959; Ömer Lütfü Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi» *SBF Dergisi*, c. I, sayı: 2, 1944; Mustafa Akdağ, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen» *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. III, sayı: 4-5, 1965.

(44) Lot, *ibid.*, s. 335-54.

(45) Maillet, s. 524-25.

kesin egemenlik sağladığı feodaliteden de çok uzak bir oluşumdur. Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde olduğu gibi, ordu ve bürokrasinin egemen olduğu bir yönetim de değildir. Feodalitede olduğu gibi, yasa egemenliğinin yerini henüz örf ve adet üstünlüğü almamıştır. Diğer yandan, Avrupa'ya ilk gelen Germenlere nazaran da değişik bir konumdadır. Klan egemenliği kırılmış, kandaş ilişkiler parçalanmış, ama henüz feodal ilişkiler de ortaya çıkmamıştır. *Beneficium*, *fief*'ten henüz çok uzaktır ve toprakların serbestiyet üzere temliki (*alleu*) henüz geçerliliğini korumaktadır. Bütün bunların yanında, Merovenjler bir yönetici sınıf da oluşturamamışlardır[46].

Gerçekte, yerleşmiş ve herkes tarafından benimsenmiş, bırakın herkes tarafından benimsenmeyi, toplumun bir kesimi tarafından benimsenmiş hiçbir kurum yoktur. Her şey oluşma halindedir. Herkesin üstüne dayanabildiği ve üzerinde anlaşma sağlayabildiği tek kurum krallıktır. Krallık, bir Roma sözcüğü olan *regnum* ile ifade edilmektedir. *Regnum* (egemenlik, saltanat, mülk) sahibi kral olan çok büyük bir toprak parçasından ibarettir. Kral ölünce, çocukları bunu bir tarlaymışçasına paylaşmaktadırlar.

Regnum Francorum kralın kişisiyle özdeş bir devlettir. Merovenj yönetiminin amacı, kralın kişisel refahıdır. Eğer kral savaşıyorsa bu, gelirini artırmak içindir. Merovenj krallarının İspanya, Germanya ve İtalya'da yaptıkları savaşların amacı, talan ve yeni vergi kaynakları elde edebilmektir. O çağda ve zaman zaman çağımızda söylendiği gibi, pagan halkları Hristiyanlığa kazandırarak, o zavallıların ruhlarını kurtarmak için değil[47].

Kral, elinin altındaki tek güç olduğundan, Franklara hem bağımlıdır hem de onları kendine bağlı tutabilmek için elinden geleni yapmaktadır. Frankları kendi amaçları doğrultusunda kullanan kral, halkının çıkarlarını değil, sadece kendi, çıkarlarını göz önüne almıştır. Sadece kendi çıkarlarını düşünen Merovenj krallarının halk dilindeki adları *Les Rois Fainéants* (işe yaramaz krallar)'dır[48].

Frankların Galya'yı fethetmeleri, hem kralın hem de halkın durumlarında önemli değişikliklere yol açmıştı. Germen kralları Roma'yla ilişkiye gelmeden önceki oluşumları içinde, savaş dışında pek yetkili değillerdi. Savaş aristokrasisi kralın yetkilerini önemli ölçüde kısıtlamaktaydı. Ancak, Frankların yerleşik bir krallık halinde örgütlenmeleri, kral ve yakın çevresi dışındaki soyluların yetkilerini yok ederek, bunların merkez yönetiminde etkisizleşmelerine neden olmuştur[49].

Frankların Galya'da çok azınlıkta kalmaları, kralı yerli unsurlarla anlaşmaya itmiştir. Bu durum kralı daha da güçlü kılarken aynı zamanda onu halkın erişemeyeceği bir yere çıkardığından halkından iyice uzaklaşmasına neden olmuştur. Bu oluşumlar içinde, kralın kabile aristokrasisi

(46) Keen, s. 29.

(47) Lot, *ibid.*, s. 47.

(48) Bishop, s. 21.

(49) Lot, *ibid.*, s. 373.

tarafından seçilme usulü yok olarak, krallık ve mutlak hale gelmiştir[50].

Frank kabile soyluluğunun böylece etkisizleşmesine ve giderek silinmesine karşılık, Roma kökenli toprak sahipleri durumlarını korumaktadırlar, ancak, diğer barbar krallıklarının tersine yönetimde etkili değillerdir. Bunun bir nedeni Galya'nın fetihle ele geçmesi ise ikinci nedeni, Roma kökenli toprak sahiplerinin yönetimde etkili olmaktan çok, toprak mülkiyetlerini korumayı tercih etmeleridir. Bu durumda, 6. yy.ın Frank «seçkinleri» gerçek bir soylu sınıf oluşturmamaktadırlar. Toprakların ve devletin krala aidiyeti yüzünden, mevki ve unvanlar ırsi değildir ve bunları taşıyanların geleceği, kralın keyfine tabidir. Kral ise toprak sahiplerine mevki ve unvan vermekten kaçınmaktadır[51]. Böylece, ırsi toprak mülkiyeti ile mevki ve unvanların iki farklı zümrenin elinde tekelleşmiş olması, bir Frank toprak asaletinin oluşmasını engellemekte ve bu nedenle merkez iktidarı henüz tartışılmaz tek güç olma niteliğini korumaktadır.

Bu koşullar altında, kralın gücü sınırsızdır ve uyruklarının kralî keyfiliğe karşı hiçbir güvenceleri yoktur. Kutsal nitelikleri nedeniyle sürünün üstünde oldukları kabul edilen din adamlarının bile kralın öfkesinden bağışık oldukları söylenemez.

Kral uyruklarından alabildiği tüm vergileri almakta, ama karşılığında hiçbir şey vermemektedir. Metal para kralın hazinesinde yığıla yığıla tedavülden kalkmaktadır. Vergi, ancak vermekten kaçınamayanlardan alındığı için, artık tam anlamıyla bir sömürü halindedir.

Devlet yönetimi ile kralın kişisel gereksinimlerine sağlanması gereken hizmetler tamamen birbirine karışmış durumdadır. Yüksek devlet memurları devletin birer ajanı olmaktan çok kralın kişisel hizmetkârlarıdır. Bunlar hizmetkâr unvanlarını şerefle taşımaktadırlar: *Comes stabuli* (baş seyis, ahır kontu), *cubiculari* (kapıcı), *camerari* (odacı) gibi. Eski Germen asalet unvanları da bu ortamda hizmetkâr unvanlarına dönüşmüştür. *Sinischalk* (baş odacı), *marischalk* (seyis) gibi. Bu görevliler arasında herhangi bir işbölümü yoktur. Bir kapıcı gerektiğinde elçi olarak yollanabildiği gibi, kralın çizmelerini de temizleyebilmektedir.

Devletin her idari biriminin başında, Roma imparatorluk geleneğine uygun olarak, kralın şahsi bir dostu (*come*) bulunmaktadır. *Come*'ler genellikle kralın kişisel köleleri arasından seçilmektedir. Kral bunları istediği zaman görevden alabildiği gibi, öldürebilmektedir de. *Come*'ler atandıkları bölgenin yönetim hakkını elde edebilmek için bunu önceden kraldan satın almak zorundadırlar. Bunun yanında, *come*'lere nakdi maaş yerine atandıkları bölgede belli miktarda bir toprağın geliri ücret olarak bırakılmaktadır. Ancak, *come* bu toprak üzerinde elde ettiği adli olaylardan meydana gelen gelirin 1/3'ünü krala yollamak zorundadır (*fredum*). *Come*'lerin yanı sıra, 6. yy.ın ikinci yarısından itibaren, Bizans etkisiyle gene kralın kişisel adamları olan ve ordu yönetiminde söz sahibi olan *duce*'ler belirmeye başlamıştır. Bu bağlamda, tüm devlet yönetimi krala ve yakın çevresine indirgenmiş bir nitelik kazanmış bulunmaktadır.

(50) *ibid.*, s. 373-74.

(51) *ibid.*, s. 374.

Bu koşullar içinde, kralın hem Frank kabile soyluluğunu hem de Roma toprak soyluluğunu tasfiye etmesi mümkün gibi gözükmektedir, ancak, merkez yönetimini, ev mutfağı yönetimi düzeyinde gören Merovenj kralları tüm fırsatların kendilerinden yana olmasına rağmen, güçlü bir merkez oluşturmayı veya daha güçlü bir merkez oluşturmayı hiçbir zaman düşünemediklerinden, bu işi başaramamaktadırlar[52]. Ama her iki soyluluk da tarihin kendilerine bahşettiği bu kralî basiretsizliği değerlendirebiliyor ve merkezin karşıtı olarak silahlarını bilemeye başlıyorlardı.

Kamu toprakları denilen topraklar, fetih sırasında ele geçen Galya'nın büyük bir bölümünü oluşturmaktadırlar ve bunlar yukarıda andığımız, göçebe kurumları gereği, kralın kişisel mülkü sayılmaktadır. Kral bu toprakları özel bir yönetime tabi tutmaktadır. Bu toprakların (*saltus*, *fisci*) her bir parçası *domesticus* (hizmetçi, kralın kendine ait) unvanlı bir kâhya tarafından yönetilmektedir. *Domesticus*'un Merovenj hiyerarşisindeki mertebesi *come*'ye eşittir. Kâhyaların başı *major palati* (saray nazırı) gittikçe büyüyen bir önem kazanmaktadır. Kralın gelirlerini düzenleyen *major palati*'nin (*major domus* da denir) 8. yy.da devletin başı olması, kral ile devletin özdeşliğinin ilginç bir göstergesidir[53].

Bunun yanında, Merovenj kralları, güçlerinin krallık topraklarını büyük bölümünün sahibi olmalarından ve krallığın en büyük mali olanaklarına sahip olmalarından geldiğinin bilincindedirler. Galya topraklarını fetihle ele geçiren Frankların kralı bu toprakların büyük bölümüne sahiptir ve öyle de kalmak istemektedir. Bu nedenle de kimseye toprak temlik etmediği gibi, müsaderelerin de ardı arkası kesilmemektedir.

Bunların yanında, Roma vergi sisteminin aynen devam ettirilmesi andığımız nedenlerden ötürü, krala yeteri kadar gelir sağlamamaktadır. Bu durumda, kral hazinesini büyütebilmek amacıyla bu sistemin dışındaki gelir kaynaklarını da zorlamakta ve biraz daha fazla gelir elde edebilmek için elinden geleni yapmaktadır. Bu bağlamda, Kral Chilperic tarımsal vergiyi canlandırabilmek için, kadastro ve nüfus ve hayvan sayımlarını yeniden başlatmıştır. Kral Childebert, Burgondlara karşı ittifak karşılığı, Bizans'tan 50.000 altın talep etmiş ve almıştır[54].

Kral, toplumun tüm kesimleri üzerinde mutlak bir otorite kurabilmek için, mümkün olan her şeyi yapmaktadır. Kiliseyi denetim altında tutabilmek, Merovenj kralının başlıca uğraşlarından biri haline gelmiştir. Teoride Kilise tarafından yapılması gereken din adamı tayinleri, uygulamada tamamen kralın eline geçmiştir. Kilise, Roma zamanında elde ettiği bu ayrıcalığı, Frank krallarının gücü karşısında yeniden yitirmek üzeredir. Böylece Merovenjler, Roma'nın son zamanlarında zedelenmiş olan, antik geleneğe uygun «Devlet Kilisesi» uygulamasını Kiliseyi kralın yönetiminde alt bir kuruluş haline getirerek, yeniden canlandırmaktadırlar[55].

(52) Berl, s. 86-87.

(53) Lot., *ibid.*, s. 376, Bishop, s. 21.

(54) H. Pirenne, *Mahomet*..., s. 35.

(55) *ibid.*, s. 37.

Merovenj krallarının, toprak vergisinin tamamının devlete mal edilmesi yolundaki çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kapsamlı bir toprak vergisinin işler hale getirilebilmesi için, kalabalık ve uzman bir bürokrasiye ihtiyaç vardır. Oysa Merovenjlerin böylesine bir sistemi oturtup işletecek ne yetenekleri ne de olanakları vardır. Kadastrolar Roma'nın son dönemlerinden beri yenilenmemiş, mülkiyet, hayvan varlığı ve toprak verimlerinde meydana gelen değişiklikler kayıtlara işlenmemişti. Bunun yanında, *capitatio* (baş vergisi) kendilerini hâlâ eşit kabile üyeleri sayan Franklar arasında sert tepkilere neden olmakta, toplanılması için güç kullanılınca da isyanlar çıkmasına neden olmaktadır.

Devlet, hiçbir kamu harcaması yapmadığından vergiye Kilise de karşı çıkıyordu. Bu koşullarda, yükselen dindarlık akımı, devlet otoritesi yerine, Kiliseninkini daha geçerli hale getiriyordu. Bu durumdan yararlanan, önce bazı önemli manastırlar (Tours, Lyon gibi) sonra da tüm dinsel kuruluşlar, en önemsiz köy kilisesine kadar, kraldan bağışıklık belgeleri elde ederek, her türlü vergiden muaf oldular[56].

7. yy.da koşullar Merovenj kralı açısından iyice ağırlaşmıştır. Artık kral, toprak vergisini silah elde toplayabilmektedir. Kral, yüksek bir yöneticiden veya saray çatışmalarında gözden çıkardığı bir yakınından kurtulmak istediği zaman, onu geri dönmeyeceğinden emin olarak, toprak ve baş vergisini toplamaya yollamaktadır.

Buna karşılık, ticaretten ve taşımadan doğan vergileri toplamak hâlâ çok daha kolaydır. Bu iş için bir yolu veya köprüyü tutmak yeterlidir. Bu nedenle de bu cins vergilerin sayıları ve oranları giderek artmaktadır. Örneğin *portoria* (kapıdan geçiş), *foratica* (pazar resmi), *landatica* (veya *salutatica* (selamiye) bir kimsenin bir işi yapabilmesi için ödemesi gereken harç), *saumatica* (koşum hayvanları harcı), *pulveritica*, *rotatica*, *ripatica* (taşıt araçlarından çeşitli vesilelerle alınan harçlar), *pontatica* (köprüden geçiş resmi), *portatica* (iskeleye mal indirme veya iskeleden mal yükleme resmi) gibi. Bu vergilerin sayı ve oranlarının artmasına paralel olarak, ticaret ve ulaşım hacmi de daralmaktadır. Ayrıca, devlet saldığı bu vergilerin hepsini kendine mal edememekte, büyük toprak sahipleri de kendi topraklarında bu vergileri toplamaktadırlar[57].

Devletin toprak vergilerini toplamakta büyük güçlükler çekmesi nedeniyle tüm gücüyle ticaret ve ulaştırmadan doğan kazançları vergilendirmeye yönelmesi, iki açıdan devlet fikrinin aşınmasına katkıda bulunmaktadır. Bunlardan birincisi güçlü bir merkezi yüzyıllardan beri tanıyan Roma ortamında, devletin bizzat kendisinin bir özel kişiymiş gibi yol veya köprü tutarak vergi toplaması, halkın gözünde devletin yasallığını zedelemektedir. Kuralları her gün değiştiren ve bunu ilan etme zahmetine dahi katlanmayan bir devlet halkın gözünde giderek yasa dışına düşmektedir. İkinci olarak, Devletin saldığı toprak vergilerinin toprak sahiplerinin etkin muhalefeti yüzünden toplanamaması, ticari vergilerin ise aynı biçimde

(56) Lot, *ibid.*, s. 377.

(57) *ibid.*

toprak sahiplerince de toplanması, gerçek gücün toprak sahiplerinin elinde olduğu düşüncesini önce uyarmakta, sonra pekiştirmekte en sonunda da bunun bir inanç haline gelmesine neden olmaktadır.

Kralın ticari vergilerden, toprak sahiplerinin bıraktıkları kırıntılardan toplayabildiklerinden başka; eyaletlerdeki adli cezaların 1/3'ü, soyluların ve takipçilerin armağanları (başlangıçta gerçekten verenin isteğine tabi olan bu armağanlar, sonradan kralın gelir sıkıntısına düşmesiyle Mart ayında verilmek üzere, herkesin makam ve zenginliğine göre, ne vereceği belirli, zorunlu ödentiler haline dönüşmüştür) ve savaş ganimeti gibi gelirleri vardı.

Kral bu konumda, giderek halkından uzaklaşmakta ve yakın çevresine mahkûm olmaktadır. Kral, bu mahkûmiyetin ürünü olarak ve herkesin yararına olan devlet düşüncesi kaybolduğundan, görev yaptırabilmek için, yakın çevresine para ve mal ihsanında bulunma zorunda kalmaktadır. Çünkü kimse artık kralın verdiği görevleri bir devlet işi olarak görmemekte, kralın kişisel işleri olarak görmekte, bu nedenle de kimse ihsan almadan krala bir iş yapmamaktadır. Kral ihsanlarına iyilik veya iyi görev anlamına gelen *beneficium* denilmektedir. Zamanla *beneficium*'un kapsamı genişleyecek ve vergi bağışıklığı ile bir kamu görevinden bağışıklık da *beneficium* kurumu içinde düşünülmeye başlayacaktır.

Merovenj krallarının *beneficium* uygulamasına başlamalarının önemli bir nedeni de kralın vergi toplamakta çok büyük güçlükler çekmesidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, savaşla ele geçirilen Galya'da özgür Frank savaşçılarına dağıtılan çok sayıda *alleu* vardır. Kral ise kendine bağlı adamlarını yani kendi takipçilerini (*leudes*) besleyebilmek için ne bu *alleu* topraklarına ne de artık vergi kaynaklarına başvurabilmekte, paylaşım sırasında kendi payına düşen eski Roma imparator topraklarından (*fisci*) *beneficium* temliki yapmak zorunda kalmaktadır.

Başlangıçta, kralın verdiği *beneficium*'lar toprak üzerinde bir mülkiyet hakkını değil, görev süresince geçerli bir tasarruf hakkını ifade etmektedir. Bu tasarrufa sahip olanlar ya kral için askerî hizmet yapmakta ya da onun verdiği herhangi başka bir görevi yerine getirmektedirler. Ayrıca, bu görevlerin yanında, *beneficium*'larından elde ettikleri gelirin bir kısmından, krala ayni ve nakdi vergiler ödemektedirler.

Alleu sahiplerinin, mülkiyetlerini tam anlamıyla tartışılmaz görmeleri ve bu mülkiyetin fetihten doğduğunu, kraldan kaynaklanmadığını ileri sürerek, bu nedenle krala karşı herhangi bir borçlarının olamayacağını ilan etmekte ve askerlik görevinin de bir devlet olmayıp, o çağın anlayışı gereği krala karşı kişisel bir yükümlülük olmasından dolayı, bunlar askerlik yapmaktan ve vergi vermekten kaçınmaktadırlar. Bu durum, kralı doğrudan kendine bağlı olan takipçilerine (*leudes*) mahkûm etmektedir. *Alleu* sahiplerinin bir anlamda kendilerini kralla eşit görmeleri ve aralarında nitelik değil de nicelik farkı olan toprak sahipleri olarak düşünmeleri, bağımlılık ilişkilerinin ve hemen her türlü devlet işinin kralın kişisel işi olarak görülmesinin yaygınlaşmasına ve bunun bir inanç niteliği kazanmasına katkıda bulunmaktadır.

Kralın içine düştüğü bu çıkmazdan *leude*'ler yararlanmak istemişlerdir. Küçük olsun büyük olsun, tüm toprak sahiplerinin yukarıda incelemeye çalıştığımız nedenlerden ötürü, Merovenj merkezini boykot etmelerine bağlı olarak kralın elindeki tek hizmet kaynağı kendi takipçileridir. Onlar da bu vazgeçilmez niteliklerinin bilincinde olarak, görev karşılığı aldıkları *beneficium*'ları ırsi hale getirmeye uğraşmışlardır. Ancak, kral bu toprakların mülkiyetinin kesinlikle kendine ait olduğu inancı içinde *leude*'lerin bu hareketini kırmıştır. Kıvılcımlı, Türk tarih yazınında sıklıkla rastlanan kolaycı bir analoji ile bu toprakların Kamu'ya ait olması nedeniyle ırsi hale gelemediklerini bildirmektedir. Oysa Merovenjlerde kamu toprağı kavramı yoktur. *Alleu* veya Romalı *villa*'sı olmayan toprakların tümü kralın özel mülküdür. Kral da paylaşım sırasında toprak almış ve bunu özel mülkiyetine geçirmiş bir Germen savaşçısıdır. Zaten *alleu* sahiplerinin kendilerini kralla eşit görmeleri bu olgudan kaynaklanmaktadır. Kral, modern anlamda bir devlet başkanı olmaktan çok, Malet ve Isaac'ın deyimleriyle «*leudes* adı verilen şahsına bağlı savaşçılarıyla bir çete reisidir.»[58] Kral ve *leude*'ler bir devlet kurmaktan çok, ganimet sağlamak için hareket etmektedirler[59]. Bu bağlamda, kralın elinde bulunan toprakları kamu toprağı saymak yanlıştır. Çünkü, Merovenj dünyasında kamu kavramı yoktur. Ayrıca, bunların Roma döneminde kamu toprakları diye anılmaları da pek fazla açıklayıcı değildir Çünkü Roma'nın son dönemlerinde kamu toprağı olarak anılan topraklar, aslında imparatorun mülkiyetinde olan ve tüm gelirini bizzat imparatorun kendine harcadığı topraklardı.

Kıvılcımlıyla aynı biçimde, Osmanlı tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa, Merovenj krallığındaki krala ait toprakları, «mir'i arazi» olarak nitelemektedir[60]. Her iki yazarın da düştüğü hatanın kaynağı, Batı oluşumlarını Osmanlı optiğinden görmeleridir. Merovenjlerdeki, kral toprakları eğer bir Osmanlı kurumuna benzetilmek isteniyorsa bizim açımızdan sakıncalı olmakla birlikte, bu benzetme Padişah haslarıyla yapılabilir.

Beneficium elde edebilmek için *commendatio* işlemiyle kişisel olarak krala bağlanmış olmak gerekiyordu. Bu işlemle kralın kişisel adamı olunmaktadır. Kendine muhalif merkezkaç güçlere karşı, merkezi emniyete almanın en emin yolu, kral açısından, işinin düştüğü herkesi bizzat kendine bağlamak olmaktadır.

Bu durumda, profesyonel memur, kralın kişisel adamı karşısında yok olmaktadır. Zihinlerde açıkça, devlet hizmetinin krala hizmetle bir ve aynı olduğu düşüncesi oluşmakta, hatta giderek, devlet hizmeti diye bir kavram unutulmaya terkedilmektedir. Bu açıdan, Merovenj çağında merkez emrinde çalışmanın, krala kişisel bağımlılıkla ve *beneficium* karşılığı olduğu, düşüncesi tam bir yaygınlık kazanmaktadır. Bu oluşumun mantıksal ve olgusal sonucu olarak, eğer bir *beneficium* elde edilmiyorsa krala itaat

(58) Malet et Isaac, s. 77.

(59) Hikmet Kıvılcımlı, «Franklarda Toprak İlişkisi», *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, *op. cit.*, s. 187-200.

(60) *Tarih-i Cevdet*, *op. cit.*, c. I, s. 257-58.

etmenin ve ona bir hizmette bulunmanın hiçbir anlamı ve yararı olmadığı düşüncesi geçerlik ve yaygınlık kazanmaktadır[61].

Beneficium'un devamı veya sona ermesi kralın iki dudağı arasındadır. Bu nedenle *beneficium* elde etmiş herkes durumunu sağlamlaştırma peşindedir. Bu nedenle kralın gözdeleri bile krala karşıdırlar[62].

Bu ortamda, sadece kralın kişisel hizmetkârı olmak ve kralın en yakın çevresinde bulunabilmek, bazı avantajlar sağlamaktadır. Bu avantajlar da henüz ırsi olmaktan uzaktır. Ancak, kendine *beneficium* verilen hizmetkârın oğlunun da kralın hizmetine girmeye başlamasıyla fiili bir ırsilik sağlanmaya başlamıştır. Bu fiili ırsilik, Merovenj hanedanın geleneksel Frank kabile soyluluğu ve Roma toprak soyluluğu dışında bir soyluluk oluşturmaya başladığının işaretidir. Aynı zamanda, Merovenj hanedanı, kendini yıkacak olan olguları da bu soyluluğu yaratmakla hazırlamaktadır. Çünkü bu üç soyluluğun birleşmesi sonucu, merkez fiilen aşınmaya başlayacaktır[63].

Frank krallığının kuruluşundan itibaren güçsüz olan, hangi kaynaktan gelmiş olursa olsun, Merovenj aristokrasisi, beceriksiz kralların yanlış kararları sonucu bir sınıf halinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir kere, geleneksel Frank kabile soyluluğu, kralın tüm olumsuz davranışlarının kendilerini hedef aldığını, ve kendilerinin yok edilmek istendiğini düşünerek, uzun bir mayalanmadan sonra, saray nazırının himayesinde örgütlenmeye başlamışlardır. İkinci olarak, kral kesimindeki adli davaların ceza cinsinden nakdi gelirinden, kralın pay alması uygulaması, kralı, bu gelir kalemini artırabilmek kasdıyla merkez için son derece tehlikeli bir karara itmiştir. Kralın bu gelirinin kaynağı Roma geleneklerine uygun olarak, devletin kırsal kesimdeki her türlü vergilerini toplamakla görevli toprak sahipleridir. Kral adli gelirlerinin sürekliliğini sağlamak ve tutarını artırmak için ara kademeleri kaldırmanın yararlı olacağını düşünmüş ve kendi topraklarındaki insanları yargılama yetkisinin, toprak sahiplerine ait bir hak olduğunu ilan etmiştir. Bu kararın çok önemli bir yansıması, toprak sahiplerinin doğrudan üreticiye el koyabilme yolunda önemli bir araçla teçhiz edilmeleri olmuştur. Bunun uzantısı olarak, toprak sahibi soyluların yerel güçleri büyük boyutlarda artmaya başlamış, merkez de aşındığını farketmeden bir de bu nedenden ötürü aşınmaya başlamıştır[64]. Bütün bunların üstüne, Kral 614 yılında, her kime olursa olsun eskiden verilen ayrıcalıkları kaldırmayacağını ve bu konuda ferman çıkartmayacağını kabul edince, merkezi yıkmak için aristokrasinin önünde hiçbir engel kalmamıştır[65].

(61) Lot, *ibid.*, s. 380.

(62) Örneğin Laguy malikânesini *beneficium* olarak alan saray nazırı, bu görevden uzaklaştırılınca, toprağı da kaybetmiştir. Aynı kimse, yeniden aynı göreve getirilince, aynı toprak tekrar kendine verilmiştir. J. Calmette, *La Société Féodale*, s. 20'den, Joussain, s. 152.

(63) Lot, *ibid.*, s. 383.

(64) *ibid.*, s. 384.

(65) *ibid.*

Merovenj Çağı Ekonomisine Kısa Bir Bakış

Merovenj çağında, toprağın değerlendirilmesi, Roma döneminden pek farklı değildi. Büyük toprak mülkiyeti egemen olmaya devam etmekle birlikte, işletme alanları küçülmüştü. Toprak sahibi (*dominus*) otlak, orman, çayır gibi yerleri kendine ayırdıktan başka, köle emeğinin çok kıt olması nedeniyle ekilebilir arazinin 1/3 veya 1/4'lük küçük kısmını kendi işlemekte, geri kalan alanı, ırsi çiftçiler (*colonus*)'e kiralamaktaydı. *Colonus*'lar işledikleri tarlanın kirasından başka, *dominus*'un orman, çayır veya otlağından yararlanma karşılığı ona ayni veya nakdi ödemelerde bulunmaktaydılar. Ancak, köle sayısının çok azalmış olması nedeniyle *dominus* giderek kendi tarlalarını da *colonus*'lara işletmeye başlamıştır. Bunun anlamı *colonus*'lara giderek artan oranlarda angarya uygulanmasıdır. Bunun uzantısı olarak da *colonus*'ların kira karşılığı ödemek zorunda oldukları ayni ve nakdi ödentilerin de miktar ve oranları giderek azalmaktadır.

Kral yasalarına göre *colonus* henüz özgürdür. Roma geleneğini bu konuda da devam ettiren Merovenj kralları, *colonus*'ları tarımsal vergilerin yegâne mükellefleri olarak görmekte ve bu nedenle de onların hiç olmazsa yasalar önünde özgür kalmalarına özen göstermektedirler. Ancak, merkezin bu tavrına karşılık, ekonomik nedenlerle angarya uygulamasının kapsam ve süresinin artması, *colonus*'ları gittikçe daha bağımlı bir statüye indirmektedir. Bunların yanında, kral yasaları, kırsal kesimde geçerliklerini yitirmekte ve onların yerine, her işletmede o işletmeye özgü, örf ve adetler oluşmaktadır[66].

Villa'nın ölçüleri, Frank krallığının kuruluşundan itibaren, paylaşımlar, toprak temlikleri ve zoralımlar gibi nedenlerle bir miktar küçülmüştür. 8. yy.a kadar süren bu olaylar, o dönemin nispi istikrarı içinde sona erince, *villa* ölçekleri sabitleşecektir. Bunun yanında, Roma'nın son dönemlerinde içlerine kapanma eğilimi içine giren, ancak geçici Merovenj canlanmasıyla bu eğilimleri duraklayan *villa*'lar Merovenjlerin son dönemlerinde neredeyse tamamen içe kapanmak üzeredirler [67].

Bu eğilimin Merovenj çağında, Galya'nın bütün için aynı yoğunlukta olduğunu söylememiz mümkün değildir. Galya'nın güneyinde, özellikle Akdeniz kıyı kuşağında, mal dolaşımı ve pazar ilişkilerinin oldukça canlı bir görünüm korumalarına ve *villa*'lar içinde *colonus* tarlalarının oranın çok yüksek olmasına karşılık, Kuzey Galya'da *dominus* tarlası (*mansus indominicutus*) *villa* işlenebilir arazisinin yarısına yaklaşmaya başlamıştır. Bunun böyle olmasının nedeni de Roma mirasıyla ilgilidir.

Daha önce anlatmaya çalıştığımız üzere, deniz taşımacılığı kara taşımacılığına oranla çoğu zaman 100 kere daha ucuzdur. Bu nedenle de uzun mesafe ticareti, kısa mesafe ticaretinden daha kârlı olmaktadır. O dönem Akdeniz ekonomisi açısından uzun mesafe ticaretinin anlamı, Doğu'dan lüks mallar ithal edilmesidir. Merovenj kralları, başlangıçta fetih savaşlarının değerli maden getirisinin nispi yüksekliği nedeniyle böylesine

(66) *ibid.*, s. 383.

(67) Jacques Ellul, *Histoire des Institutions*, *op. cit.*, s. 49.

bir ticareti başlatıp sürdürebilmişlerdir. Merovenj krallarına, Roma son döneminde gömdükleri altınları tedavüle sokarak, Roma kökenli soyluların katılmalarıyla bu ticaret boyut kazanmıştır. Kuzeyde ise Roma döneminde olduğu gibi ancak kara taşımacılığı mümkündür, bu da maliyetleri büyük oranlarda etkilemekte, bu nedenle ticaret rantabl olmaktan uzak kalmaktadır Bu durumda, Merovenjlerin geçici refah döneminde bile Kuzey Galya, Roma yıkılışında kaldığı konumdan devam etmiş ve bu bölgedeki *villa*'lar pazar için üretim yerine kendi gereksinimleri için üretim yapmayı yeğlemişlerdir.

O dönem kaynaklarından derlenmiş eşzamanlı iki uygulama örneği bu farklılığı ortaya koymaktadır. Güney'de örneğin Provans'ta *villa*'ların birçoğunun tamamı *colonus* tarlalarından oluşurken, Kuzey'de Saint Vincent de Mâcon adlı malikâne kayıtlarına göre, *mansus indominicutus* büyümüş ve buranın işlenebilmesi için, *colonus*'ların daha önceleri arızi olarak tabi oldukları angaryalar, kural haline dönüşmüşlerdir.

Kuzey'de zaten düşük miktarda olan ve büyük yerellik arzeden ticaret hacminin giderek daralmasına karşılık, Güney'de henüz oldukça büyük çaplı bir tahıl ticareti devam etmektedir. Tahıl satışından büyük paralar elde eden, pazara yönelik üretim yapan *villa* sahipleri, Vandallar ve Bizans'la canlı bir ticaret sürdürmektedirler.

Feodaliteyi oluşturacak olan temel etkenlerden biri olan, kralın devre dışı kalması ve senyör-vassal ilişkisinin bunun yerini alması, andığımız nedenlerin de etkisiyle henüz gerçekleşmemiştir. Kral henüz Galya halkının büyük bir çoğunluğuna uyrukları olarak bakabilmekte ve davranabilmektedir. Bunun yanında, feodalitenin tamamen tarımsal karakterine karşılık, Merovenj çağında ticaret ve kent yaşamı, küçülmüş boyutlarda da olsa devam etmektedir[68]. Sarayın ve soyluların harekete geçirdiği sonradan tüccarların ve yabancı unsurların da katıldıkları canlı bir dış ticaret de sürmektedir. Merovenj sarayında ve soylu *villa*'larında Mısır'dan gelme tabaklarda yemek yenilmekte, Yunanistan'dan gelme sürahilerde Ren şarapları içilmektedir[69].

Bu lüks mal talebi, Roma zamanındaki kadar büyük olmasa bile önemli denilebilecek bir deniz ticaretinin sürebilmesine olanak sağlamaktadır. Bu ticareti yürütenler genellikle Suriyeli ve Yahudi tüccarlardır. Örneğin Narbonne'un 589'daki nüfusunun yarıdan fazlasını Suriyeli, Yahudi ve Yunanlılar oluşturmaktaydı[70].

7. yy.ın hemen başından itibaren Yahudilerin İtalya ve İspanya'da istenmeyen kişiler haline gelmeleri, bunların büyük bir kısmının Galya'ya kaçmalarına neden olmuştur. Ancak, 8. yy.da bu Yahudilerin bir bölümü hâlâ ticaretle uğraşmakla birlikte, bir kısmı da toprak satın alarak, *colonus*'lar aracılığıyla işletmeye başlamışlardır[71].

(68) H. Pirenne, *Mahomet...*, s. 49-53.

(69) Bishop, s. 24.

(70) H. Pirenne, *ibid.*, s. 54.

(71) *ibid.*, s. 57.

Yahudilerin İtalya ve İspanya'dan kaçmak zorunda kalmaları, bu bölge halklarının dinsel heyecanlarıyla açıklanamaz. Bu iki bölgede 6. yy. boyunca gözlenen, ticaret hacminin hızlı daralması, bu Yahudi tüccarların tefeciliğe yönelmeleriyle sonuçlanmıştı. Ticari sermayelerini, tefeci sermaye haline getiren bu eski tüccarların borçluları arasında en büyük yeri, kısa bir süre sonra, siyasal ve ekonomik çatışmalar nedeniyle yerel aristokrasi ve hatta saray çevreleri, işgal etmeye başlamışlardı. İşte gerçekte, bu olgu, Yahudilerin İtalya ve İspanya'dan kovulmalarına neden oldu. Ancak, İtalya ve İspanya'dan çok daha koyu Hristiyan olan ve «Kilise'nin Kızı» unvanıyla anılan Galya'da bunların tepki çekmemeleri açıklayıcıdır. Buna karşılık, 8. yy.dan itibaren Galya'da da ticaret hacminin daralmaya başlamasıyla birlikte, Yahudiler aleyhine bir hava oluşmaya başlayınca, eski deneyimlerinden yararlanan bu unsurlar ellerindeki servetleri tefeciliğe bağlamak yerine, toprak satın alarak yerleşmeyi yeğlemişlerdir. Bu tedbir sayesinde Yahudilerin Galya'dan atılmaları diye bir sorun ortaya çıkmamıştır.

6. yy.dan 8. yy.a kadar Yahudi tüccarlarla ilgili olarak yaşanan olayların bize öğrettiği çok önemli bir olgu vardır. O da 7. yy. boyunca, Batı Akdeniz ticaretinin hızlı bir gerileme süreci içine girmiş olmasına rağmen, Güney Galya'da, kendi tüccarlarına ilaveten, Batı Akdeniz'in diğer tüccarlarını da kabul edebilecek çapta bir ticaret hacmi olduğudur.

8. yy.dan itibaren gözlenen dış ticaretteki küçülmeye rağmen Güney Galya'da iç ticaret gene de devam etmektedir. Özellikle, pazara yönelik üretim yapan toprak sahiplerinin talebini karşılamak için sürdürülen, oldukça canlı bir şarap ve zeytinyağı ticareti vardır.

Kentler küçülmüştür ama gene de yaşamlarını sürdürebilecek kadar gelir elde etmektedirler. *Negociatores* (tüccarlar) sınıfının henüz kentleri tam anlamıyla terk etmemeleri, kentlerin ayakta kalmasının başlıca nedeni olmaktadır. Merovenj çağı tüccarları, Roma *mercatorum*'ları gibi tek başlarına çalışmaktadırlar. Feodalitenin sonlarına doğru oluşacak olan tüccar birliklerinin henüz belirtisi bile yoktur[72].

Kuramsal olarak, bu ticaretin krala önemli miktarda gelir bırakması gerekirken, merkezkaç eğilimlerin merkezi iyice tehdit eder boyutlara ulaşmış olduğu bu ortamda, *come*'ler, dominus'lar ve kral arasında bu vergilere sahip çıkma konusunda hızlı bir savaş sürmektedir.

Ticaretin Merovenj çağında özellikle Güney Galya'da canlanması, para arzının da artmasına neden olmuştur. Bu durumda, Roma'nın son dönemlerinde vergilerini ayni olarak ödemeye başlayan Güney kentlerinin bazıları, nakdi ödemede bulunabilmek için girişimlerde bulunmuşlardır[73].

Merovenj çağının bir özelliği de barbar hukuk anlayışının iyice yıkılarak, Roma hukuk anlayışının egemen olmasıdır. Bu bağlantıda, Merovenj

(72) *ibid.*, s. 66-74.

(73) *ibid.*, s. 80.

çağında, barbarlar arasında egemen olan yargı'nın kişiselliği ilkesi ortadan kaldırılarak, yerine yargının ülkeselliği ilkesi ikame edilmiştir. Merovenj krallığından önceki dönemlerde, her barbar, hangi ülkede bulunursa bulunsun, kendi ulusunun yasalarına göre yargılanırdı. Örneğin Galya'da suç işleyen bir Vizigot, Vizigot yasalarına göre; İspanya'daki bir Frank ise Frank yasalarına göre, Romalılar da Roma yasalarına göre yargılanırlardı. Bu Roma döneminde de böyleydi[74]. Merovenjler çağında ise hukukun ülkeselliği (*territorialité*) esası sağlanarak, tüm Galya'da hangi ulustan olurlarsa olsunlar, herkes için aynı yasalar geçerli kılındı[75]. Bu çok zor işin başarılabilmesi, her şeyden önce, Franklarda ve diğer barbarlarda artık tüm kandaşlık bağlarının çözülmüş olmasıyla ilgilidir.

Merovenj çağında hukukun ülkeselleşmiş olmasının, oluşmakta olan Feodalite açısından da önemi büyüktür. İleride göreceğimiz üzere, feodal hukuk, tam anlamıyla atomize olmuş düzeyde yerelleşmiş bir hukuktur. Bu sistemin oluşabilmesi için hukukun önce ülkeselleşmiş olması gerekiyordu. Çünkü Roma'da ve ilk barbar krallıklarında uygulanan hukukun kişiselliği ilkesi, parçalanmış feodal hukukun oluşmasına izin veremezdi. Herkes, hukukunu bulunduğu yere taşırsa, feodalitede çok önemli rolü olan toprak sahibinin topraklarında tek kanun koyucu ve tek infazcı olmasını engellerdi. Bu durumda da gene ileride göreceğimiz üzere, feodal artığın oluşması ve tümüne el konulması olgusu gerçekleşmeyebilirdi.

Kandaşlık ilişkilerinin sadece hukukun ülkeselleşmiş olmasıyla çözülmüş olmasını kabul etmek hatalıdır. Barbar kandaşlık ilişkilerini asıl çözen, bireylerin toprak mülkiyetine göre konumlarıdır. Bir yandan barbarların birbirleriyle savaşları, diğer yandan toprak paylaşımları sırasında çıkan çatışmalar, barbarların kişisel bağımlılık ve doğrudan aile bağlarını sıklaştırmalarına neden olmuştur. Toprakların kişisel temellükü ve bunun irsileşmesi, tüm barbarlarda köklü bir gelenek olan kan davasının (*wergeld*, *vendetta*) bireysel hale gelmesine yol açmıştır. Kan davalarının artık nitelik değiştirerek, mülkiyete ilişkin ihtilaflı konulardan kaynaklanır olması, bu kurumun, bir süre sonra, toprak mülkiyetinden kaynaklandığı ve bu nedenle de tam anlamıyla bireysel olduğu düşüncesini oluşturmuştur. Barbar krallıklarında bu aşamaya gelinmiş olması, kabile kan bağlarının bireysel mülkiyetin yaygınlaşması karşısında tamamen yok olduğunu göstermektedir.

Sürekli olan savaşların takipçilik ilişkisini yaygınlaştırması nedeniyle, eğer bir şefin bir adamı öldürülürse, onu öldüren sorumlu tutulmakta, ölenin şefi ve adamları tarafından mutlaka öldürülmektedir. Bu ilişkilerin Merovenj çağında yaygınlık kazanması, Roma kökenli toprak sahiplerinin de mülkiyetlerini koruyabilmek için kan davası gütmelerine yol açmış ve böylece insan insana ilişkiler kandaş ilişkileri yok ederek pekişmişlerdir[76].

(74) Malet et Isaac, s. 78.

(75) J. Pirenne, s. 434.

(76) Maurice Ken, *The Pelican History of Medieval Europe*, Harmondsworth, Penguin,

Bir yandan kralın silah elde vergi toplaması, diğer yandan soylular arası kan davaları, toprak paylaşımları, diğer barbarların saldırıları, tüm Avrupa'yı bir güvensizlik ortamına sokmuştur. Bu ortamda tek başına kalan yok olmaya mahkûmdur[77].

Bu silah ve savaş çağında, sadece kralın ve takipçilerinin yararına bir sistem oluşturmaya çalışılması karşısında, toprak sahipleri ilk kez 584 yılında ayaklanmışlardı. Kral Chilperic'in ölümüyle sonuçlanan «toprak soylularının bu ilk açık ayaklanması» 587'de bastırıldı[78]. Ancak kralın kişisel takipçileri bu ayaklanmadan sonra, artık Frank soyluluğuyla veya Roma kökenli soylulukla birleşme umutlarını tümden kaybetti. Toprak soylularıyla kralın takipçilerinin arasına bu olayda kan girmesi, bu ayaklanmadan sonra, her olayda kralın takipçilerinin sonuna kadar kralın yanında kalarak onu desteklemelerine neden oldu. Ancak, kesin kampların belirmiş olmasına rağmen, toprak soylularının merkeze karşı hareketleri sona ermediğinden Kral II. Clothar, bu soylulara birtakım ayrıcalıklar tanımak zorunda kaldı.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Romalı büyük toprak sahipleri istilalardan pek fazla etkilenmemişlerdi. Bunlar özellikle Roma merkezi daha ayaktayken, 3. yy.dan itibaren *immunutas* adı altında toplanan bazı bağışıklıklar elde etmişlerdi. Roma'nın yıkılıp da yerine Frankların egemen olmasından sonra da Roma kökenli toprak sahiplerinin güçlerinin devam edebilmesinin ana nedenlerinden biri bu *immunutas*'lardır. Bunların bu hakları, istilalar ve Frank krallığının ilk dönemlerinde de devam etti. Ancak, Merovenj hanedanının ve bir saray aristokrasisinin güçlenmesi; ayrıca, kralın takipçilerinden oluşan bu saray aristokrasisinin sadece ve sadece krala yaslanmak zorunda kalması, bu yeni «hizmet soyluluğu» nun etki alanını Roma kökenli *potentas* (güçlüler) aleyhine genişletme isteğinin uyanmasına neden oldu. Merkezin *come* ve *duce*'leri kendilerini Roma soylularının toprakları üzerinde de yetkili görünce, bu iki grup arasında kaçınılmaz çatışmalar başladı. Ancak merkez kökenli aristokrasi, arkasını kralın gücüne dayayarak bazı önemli başarılar kazanmasına rağmen, kendinin bu başarılardan fazla bir çıkarı olamıyor; savaş meydanında kaybedilenler, Romalı soylular tarafından dayandıkları hukuk aracılığıyla tekrar kazanılıyordu. Romalı soyluların dayandığı hukuk da kendilerine miras hakkı tanıyan, yani ırsi toprak mülkiyeti oluşturmalarına olanak veren Roma hukukuydu. Saray aristokrasisi ise kazanımlarından görevde kaldığı sürece yararlanabiliyor, bunları ırsileştiremiyordu. Bunun üzerine merkez aristokrasisi *potentas*'ın gerçek gücünün bu *immunitas*'lardan geldiğini gördü. Bunun sonucu, hizmet aristokrasisinin yoğun baskıları karşısında 614 yılında kral Clothar bir kararname yayınlamak zorunda kaldı. Bu kararname ile *immunitas* her türlü toprak sahibine tanınmaktaydı[79].

1976, s. 22-23.

(77) Bishop, s. 23.

(78) Dopsch, s. 199.

(79) *ibid.*, s. 207.

Bunun yanında, merkez aristokratlarının topraklarını *potentas* toprakları aleyhine genişletmek istemeleri ve *potentas*'ın çoğu zaman buna engel olabilecek askerî güce sahip olmaları nedeniyle uzun ve kanlı çatışmalardan sonra, merkez aristokrasisinin toprak talepleri krala yöneldi. *Potentas* ise en önemli rakibinin kendi kendini böylece tasfiyesinden sonra daha da güçlü hale geldi ve onlar da kraldan toprak talep edenler arasına katıldılar. Böylece kral toprakları yavaş yavaş toprak soylularının eline geçmeye başladı[80].

Merovenj hanedanının son dönemleri, *beneficium* yoluyla kral topraklarının parçalanarak aristokratların eline geçmesi ve *immunitas* yoluyla da merkezin gücünün giderek azalmasının yaşandığı ve feodalleşmenin hızlandığı dönemdir.

8. yy.ın başında Merovenj krallığı böylesine güçsüz bir görünüm içindedir ama Batı Avrupa'da Roma yıkıntıları üzerinde ayakta kalan tek devlettir.

Roma'nın ikiye ayrılmış olması, imparatorluğun birliği fikrini asla yok edememişti. 527'de Doğu Roma tahtına geçen Justinianus, Roma'nın birliğini yeniden sağlamak ve tüm İmparatorluğu aynı taç altında toplamak amacıyla Batı'ya saldırmıştı. 532'de İran ile anlaşma yapıp Doğu'sunu garanti altına alan Doğu Roma 533'de Vandallari yenip tüm Kuzey Afrika'yı ele geçirmişti. 534'te Ostrogot Kralı Athalaric'in ölümünün doğurduğu karışık ortamdan yararlanan Doğu Roma 535'te Sicilya'yı ele geçirerek Kuzey'e yönelmişti. 536'da Roma kentine giren Doğu Romalılar, Gotlar'ın yirmi yıl süren direnmelerinden sonra tüm İtalya'yı ele geçirmişlerdi.

Bizans ve Ostrogotlar arasındaki bu uzun savaş, Frankların Avrupa'daki en güçlü barbar rakiplerinin ortadan kalkmasına neden olurken, Franklar topraklarını genişletmek ve Ostrogotlara karşı Bizans'a yardım ederek önemli miktarda Bizans altınını kasalarına götürmek, yani nakit mevcutlarını artırmak olanağını bulmuşlardı.

Bizans, 554'te de İspanya'daki Vizigot krallığını yok ederek Merovenjlerin Avrupa'nın tek barbar krallığı olarak kalmasına neden olmuşlardı.

Justinianus'un ölümüyle, Doğu geleneğine uygun olarak, güçlü bir kralın arkasından güçsüz bir kral geleceği düşünülür. Bunun sonucu, Bizans dört bir yanından saldırıya uğramıştır. Bizans gibi, hanedanı olmayan ve bir imparatorun ölümünden sonra yenisinin tahta çıkmasına içeride ve dışarıda herkesin müdahalede bulunduğu veya müdahale etmek istediği bir siyasal oluşumda, tahta çıkma dönemleri o devletin en zayıf dönemleridir. Böylece, Bizans bu saldırılarla uğraşmak zorunda kalınca, Roma birliği, ülküsünü unutmak zorunda kalmıştır. Slavlar ve İranlılarla uğraşmak zorunda kalan Bizans'ın Batı'yla ilişkisini kesmesi sonucu, yeni bir Germen kavimi olan Lombardlar 568'de Kuzey İtalya'yı ele geçirmişlerdir. Vizigotlar ise Bizanslıların ortada olmamalarından yararlanarak 614 İspanya'da duruma yeniden egemen oldular.

(80) *ibid.*, s. 208.

Lombardlar Avrupa'ya, ilk kez Roma ordusunda hiç hizmet görmeden ve doğrudan fatih olarak gelen ilk Germen kabilesidir. Bu nedenle de fetih hakkına dayanarak aynı Franklarda olduğu gibi tüm topraklara el koymaya kalkmışlardır. Ancak uzun zamandan beri Roma okulundan geçmekte olan Frankların, onların bu tutumuna silahla engel olmaları ve Kuzey İtalya'nın Roma kökenli toprak soylularının da Franklarla işbirliği yapmaları sonucu, Lombardlar yerlilerin topraklarına el koyamamışlardır[81].

Bizans'ın giriştiği birleştirme savaşları, Merovenj krallığı dışındaki tüm barbar krallıklarının tükenmelerine neden olmuştu. Vandallar ve Ostrogotlar ortadan silinmiş, Vizigotlar ise çok zayıf düşmüşlerdi. Yeni gelen Lombardlar ise Merovenj baskısıyla toprağa yerleşip çevreye uyma çabası içindeydiler.

Merovenjler, çevrelerinin zayıf düşmesinden yararlanarak İtalya ve İspanya'da talan ve fetih savaşlarına giriştiler. Ancak 7. yy.ın başlarından itibaren durumun sabitleşmesiyle savaşlar duruldu.

Savaşların durulmasıyla da Merovenj krallarının güçlerini sağlayan gelir kaynakları kurumaya başladı. Barbarların tam anlamıyla stabilize olmaları ganimet savaşlarını sona erdirirken, Bizans'ın Avrupa'dan çekilmesi, Bizans altınının artık gelmemesine yol açtı. Vergi gelirleri de yukarıda andığımız kralın kendi aleyhine politikası yüzünden giderek azalmaktaydı.

Merovenj krallığının, Bizans'ın giriştiği «yeniden fetih» savaşları sırasında Batı Avrupa'nın ayakta duran tek devleti halinde kalmasına neden olması, feodalitenin oluşma tarihini etkileyecek niteliktedir. Diğer barbar krallıklarının tasfiye edilmesi, Merovenj hanedanını Avrupa'nın en büyük siyasal gücü haline getirmiştir ama Merovenjlerin temel toprak dayanağı olan Galya, yukarıda incelediğimiz gibi, merkezkaç güçler elinde bölünmektedir. Diğer yandan, Merovenjlerin Bizans saldırısına uğramamalarının temel nedeni, Frank krallığının Avrupa'nın karaya en fazla çekilmiş devleti olmasıdır. Bunun ötesinde Bizans'ın Avrupa sahnesinden çekilmesi sonucu, ticaretin azalmaya başlaması karşısında, Merovenj krallığı bu konumunun sonucu olarak karaya çekilmeye başlayınca, karanın parçalanmış olduğunu görecek ve bu nedenle de merkezi toparlaması mümkün olamayacaktır.

Bizans'ın Avrupa oluşumlarından çekilmesinden sonra, kralın dayanacağı tek güç bizzat kendine ait topraklarıdır. Ancak, kral ekonomik bakımdan güçlüyken *beneficium* olarak verdiklerini geri alabiliyordu. Ama artık bu iş güçleşmiştir. Diğer yandan Kilise vergi ödeme konusunda güçlü bir direnme göstermekte, bu da aristokrasiye bir davranış kalıbı sunmaktadır.

Gelirlerinin giderek azalması, kralı gittikçe toprak aristokrasisinin etkisi altına sokmaktadır. Aristokrasinin gücü ile kralınki ters orantılıdır ve aristokrasi güçlendikçe krallığı seçimli hale getirmek istemektedir.

(81) H. Pirenne, *Mahomet...*, s. 37-46.

Kral güçlüyken, istediğini istediği yere atayabilmekte, Kilise atamalarına bile ağırlığını koyabilmekteydi. İstediğini mahkum edip mallarını müsadere edebiliyor ve hazinesini doldurabiliyordu. Ticaret canlılığını sürdürdükçe, buradan önemli vergi gelirleri sağlayabilmekteydi[82].

Ancak, kralın gelirleri azaldıkça aristokrasiye tanıdığı bağışıklıklar artmak zorunda kaldı. Bu bağışıklıkların verilmesinin nedeni, söylendiği gibi kralın gücünün azalmasının nedeni değil sonucudur[83].

Bağışıklıklar yüzünden kralın gücünün azaldığını düşünmek, feodalitenin ekonomik nedenlerden çok, siyasal nedenlerden ötürü ortaya çıktığını düşünmek demektir.

Aslında ticaretin ve kent yaşamının gerileyerek toprağa dayalı bir ekonominin ortaya çıkması, aristokrasinin gücünü artırarak kralı devre dışı bırakmaya yönelmesine yol açmıştır.

Batı Avrupa'da, özellikle 7. yy.ın ortalarından itibaren ticaretin bir kez daha gerilemeye başlaması, iktisat tarihi yazınında Batı feodalitesinin nedeninin Batı Akdeniz ticaretinin sona ermesi olduğuna dair çok tartışılan bir tezin oluşmasına neden olmuştur. Bu iddia, ortaya atanın adıyla «Pirenne tezi» olarak bilinmektedir. Belçikalı iktisat tarihçisi Henri Pirenne'e göre 8. yy.da Batı Akdeniz'in Araplar tarafından ele geçirilmesi, ticaretin ölmesine ve Frank devletinin karaya çekilmesine neden olmuştur[84].

Pirenne tezine karşı tez oluşturan Avusturyalı tarihçi Dopsch'un teorisine göre, Roma sisteminden feodaliteye geçiş, yavaş bir süreç içinde olmuş ve Arap istilası bu süreci etkilememiştir[85].

Adını zikretmeden Dopsch'un fikirlerini tekrarlayan Rodney Hilton, meta üretimindeki düşüşün, Roma'nın son dönemlerinden itibaren başlayan bir süreç olduğu inancındadır[86].

---

(82) *ibid.*, s. 142-43.

(83) *ibid.*, s. 143.

(84) Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, *op. cit.*, *passim* ve ——, *Economic and Social History of Medieval Europe*, London, RKP, 1972, s. 2-3. Perry Anderson da Pirenne tezine katılmaktadır. Anderson, *Passages...*, s. 126. Pirenne'in oğlu da babasıyla aynı görüşü paylaşmaktadır. J. Pirenne, II. cilt, s. 13-14 ve 23-27. Henri Sée ise bu görüşe biraz tereddütle katılmaktadır. Henri Sée, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1970, s. 8.

Türk tarihçilerinden Osman Turan, Pirenne tezinden habersiz, Arapların Batı Akdeniz'i tamamen ele geçirerek bu bölge ticaretini tamamen engellediklerini, tam bir hilal-salip zihniyeti içinde yazıyor. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Nakışlar Y., 1979, c. I, s. 259. İlber Ortaylı ise Arap fetihlerinin Batı'nın Doğu'yla ilişkilerine engel olduğunu söylüyor. İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, TODAİE Y., 1979, s. 51.

İlk dönem Sovyet iktisat tarihçileri de Batı Avrupa feodalleşmesinin nedeninin Roma sisteminin yıkılmasıyla Frank krallığının Akdeniz ticaretinden uzak kalması olduğunu ileri sürmektedirler. S. V. Youkchov, *Les Rapports Féodaux et la Russie Kiévienne*, Saratov, 1925, s. 1'den, Lev Tcherepnine, art.cit., s. 24.

(85) Dopsch, *passim*.

(86) Rodney Hilton, «Yorum», in Maurice Dobb, et.al., *Feodalizmden Kapitalizme Ge-*

Teknoloji tarihçisi Lynn White Jr. ise Pirenne tezinin kökünü, Gibbon'un Avrupamerkezci tarih yorumunda bulmaktadır. White Jr.'a göre, Akdeniz ticaretinin sona ermesinin nedeni, Avrupa'nın ağırlık merkezinin Kuzey'e kaymasıdır. Gene aynı yazara göre, zaten feodalite Loire'ın Kuzeyinde ortaya çıkmıştır[87].

Bizim görüşümüze göre ise meta üretiminin azalması ve Doğu-Batı ticaretinin Batı aleyhine gelişmesi, 2. yy.dan itibaren ortaya çıkmış olan bir olgudur. Ama bu süreç, Dopsch'un ileri sürdüğü gibi kesintisiz bir süreç değildir. Pirenne'in Merovenj çağı ticaretinin canlılığına dair verdiği rakamlar, bu süreç içinde bazı kesintiler olduğunu kanıtlamaktadır. Roma'yı çöküntüye ve toprağa geri dönerek ona bağlanmaya sürükleyen gelişmeler, Merovenj krallığının başlangıç döneminde yaratılan nispi istikrar döneminde kesintiye uğramıştır. Daha önce anlatmaya çalıştığımız biçimlerde hazinelerini dolduran Merovenj kralları, Doğu-Batı ticaretini bir süre ayakta tutabilmişlerdir.

Arapların Batı Akdeniz'i ele geçirmeleri 8. yy.ın başındadır. Oysa Doğu-Batı ticareti 7. yy.da gerilemeye başlamıştır. Bizans'la yürütülen ticaretin sürekli açık vermesi sonucu, 650'lerden itibaren altın para ve bunu takiben gümüş para ortalardan yok olmuştur[88]. Ayrıca, Arapların ticaret yapmak istemedikleri konusunda herhangi bir kanıt yoktur. Aksine, Araplar Batı'yla ticaretten yanadırlar. Sadece ticaret değil, diğer alanlarda da Araplar Batı'yla yoğun ilişkilerden yanadırlar. Birçok Frank, İspanya'daki Arap medreselerinde felsefe ve astronomi eğitimi görmektedir. Ancak bunlara rağmen ticaret olmamıştır. Maurice Lombard'a göre, Arapların fetih sırasında ele geçirdikleri çok miktarda satacak malları vardır. Ancak, Batı Avrupa'da bunları satın alacak para veya karşılığında verilecek mal kalmamıştır. Gene Lombard'a göre, Avrupa'daki para kıtlığının üç nedeni vardır: Değerli madenlerin ziynet eşyası haline getirilmeleri, paranın ayarıyla sık sık oynanmasından ötürü, iyi paranın saklanması ve Arapların zengin Akdeniz kentlerini talan ederek bulabildikleri değerli madenlere el koymaları[89].

Bizans'la olan canlı ticaretleri ve Abbasi halifesi Harun er Reşid'in Charlemagne'a yolladığı heyet, arapların Batı'yla ticareti şiddetle arzuladıklarını kanıtlamaktadır. Fakat Batı'nın artık satacak herhangi bir şeyi kalmamıştır, bu nedenle de alacak bir şeyi yoktur ve ticaret bu nedenle mümkün olamamaktadır.

çiş Süreci, İstanbul, May Y., 1974, s. 149-51.

(87) Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, University Press, 1970, s. 77. Bu konuda ilginç olan, Pirenne'in de Avrupa'nın merkezinin Kuzeye kaydığını söylemesidir. Pirenne'e göre, Batı Avrupa bu merkez kayması sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak, Pirenne'e göre bunun nedeni, Batı Akdeniz'in kapanması iken bu White Jr.'a göre sonuçtur.

(88) Anderson, *Passages...*, s. 126.

(89) Maurice Lombard, «L'Or Musulman du VIIe au XIe Siécle», *Annales*, Avril, 1947'den, Heaton, s. 78.

Ayrıca belirtilmesinde yarar vardır ki, Franklar sadece Akdeniz'e değil, tüm denizlere küsmüşlerdir. Veya daha doğru bir anlatımla Frank devletinin denizlerle ilişkisi ve denizlerden bir beklentisi yoktur. Frank krallarının tek amaçlan Germanya'yı yeniden fethetmektir. Toprak mülkiyetinin ön plana çıktığı Merovenj oluşumu içinde deniz ve deniz ticareti sisteme marjinal kalmaktadır. Bu nedenle 3 tarafı denizlerle çevrilmiş bir ülkenin sahipleri olmalarına rağmen, Frankların tüm dikkatleri karaya çevrilmiştir(90).

Aslında Merovenjlerin satacak malları hiçbir zaman olmamıştı ama çeşitli kanallardan Merovenj hazinesine giren paralarla ve Güney'deki geçici tahıl ticaretinin sağladığı kaynaklarla Doğu ticareti finanse edilebilmişti. Bu nedenle Doğu'dan ithal ettiklerini ancak değerli maden cinsinden ödeyen ve karşılığında mal veremeyen Batı Avrupa, bir deniz ticaret filosu da geliştirememişti. Doğu ticaretinin finansmanında kullanılan değerli madenlerin de önemlice bir bölümü dış kaynaklıydı. Böylece, bunların kaynağı kuruyunca, Doğu ülkeleri mal yollamadıkları gibi, gemilerini de Batı limanlarından çektiler. Batı'nın karaya kapanması denilen olay, aslında zaten var olan bu olgunun, Doğu gemilerinin çekilmesiyle görünür hale gelmesinden ibarettir.

Araplar Batı Akdeniz'e, Merovenjlerin her türlü dış ticaret olanaklarının kuruduğu bir dönemde geldiler. Pirenne, Arapların Batı'yla ticaret yapmaktan kaçındıklarını ve hiçbir Arap tüccarının Frank ülkesine yerleşmediğini söylüyor. Oysa Araplar Bizans'a ve Doğu ülkelerine, hatta Doğu Afrika'ya ticaret amacıyla yerleşmişlerdir. Frank krallığına yerleşmemelerinin nedeni, sadece Frankların altınlarının bitmiş olmasıdır(91). Bu arada biz Pirenne'in sormayı unuttuğu bir soruyu hem soralım hem de cevaplandıralım. Franklar acaba ticaret kastıyla herhangi bir Akdeniz ülkesine yerleşmişler midir? Hayır. Frankların dış ülkelerde hiçbir tüccarının bulunmamasının yanında, 812'de Akdeniz'in en önemli ticaret limanı olan Venedik'in Bizans'a terkedilmesi, aslında ticaret yapmak istemeyenlerin, daha doğrusu, ticaret yapacak bir şeyleri kalmadığından ticaret yapmak istemeyenlerin Franklar olduğunu kanıtlamaktadır. Frankların ticaret konusunda en ufak bir umutları kalmış olsaydı, Venedik'in Bizans'a herhangi bir savaş kaybedilmeden terkedilmesi açıklanamazdı(92).

İşte 7. yy.ın ortalarından 9. yy.ın ortalarına kadar süren ticaret bunalımının gerçek nedenleri bunlardır. Pirenne, çok önemli bilgileri bize aktararak büyük bir hizmet görmüştür ama feodalitenin nedeninin Arap istilasına indirgenmesi, tüm geçmişin yadsınması anlamını taşımaktadır. Bu nedenle de kabulü mümkün değildir.

7. yy.ın sonlarında Merovenj krallığı gerilemekte ve ticaret hacmi düşmekte iken Araplar Batı Akdeniz'de belirmişlerdir. 698'de tüm Kuzey Afrika'yı ele geçirmişlerdir. 711'de İspanya, 809'da Korsika, 810'da

(90) Franklar denizden o kadar uzaktırlar ki, Fransızcaya, dalga anlamına gelen vague sözcüğü, ancak 10. yy.da denizci Normanların Fransa'ya yerleşmeleriyle girecektir. Latouche, s. 132.

(91) H. Pirenne, *Mahomet...*, s. 132.

(92) *ibid.*, s. 131.

Sardinya ve 831'de Sicilya adaları Arapların eline geçecektir. Aslında, Batı Akdeniz'in Arapların denetimine geçmesi, 9. yy.ın ortalarını bulacaktır. Oysa Merovenjlerin karaya çekilmeleri, 7. yy.ın sonlarında başlayan bir oluşumdur.

Araplar Kuzey Afrika'yı kısa sürede Müslümanlaştırmışlardır. 711'de İspanya'yı fetheden Tarık bin Ziyad'ın askerleri, yeni Müslüman olmuş Berberilerdir. Bu konuda, Pirenne, Arapların Batı Avrupa'ya saldıran Germenlere oranla daha az sayıda olmalarına rağmen, Roma sistemi içinde erimemelerini, Germenlerin Roma kültürü yerine ikame edecek bir şeyleri olmamasına karşılık, Arapların yeni bir dinin heyecanı içinde, Romalıları aşağı görerek, onların sistemini reddettiklerini söylüyor(93). Dawson ise Arapların bu kadar kısa bir sürede bu kadar geniş bir coğrafya üzerinde yayılabilmelerini, bunların toprak fethethetmekten çok, din yayma peşinde olmalarıyla açıklıyor(94).

Aslında, Araplar fethettikleri her yerde, Germenlerin aksine ülke halkını kendi yasalarına bağlamışlardır. Fethedilen halk, Arap fatihlerine karşı, sadece vergi ödemekle yükümlü uyruklar sayılmışlardır. Bu halkların, «inananların» dünyasıyla vergiden başka bir ilişkileri yoktur. Bu durumda, Araplar açısından, yerli halkın sistemini benimseme diye bir durum ortaya çıkmamıştır. Kaynaşma ancak, yerlilerin fatihlerin sistemlerini benimsemeleri halinde mümkün olmuştur. Eski ayrıcalıklarını devam ettirmek isteyenlerin, galiplerin dinine girmeleri ve halkın da bunları izlemesiyle Arapların fethettikleri ülkelerin halkı kısa sürede Müslüman olmuştur. Olaya bu açıdan bakınca, Pirenne'in «*Germen Romania*'ya girdiğinde Romalılaşıyor, buna karşılık, Romalı İslam tarafından fethedildiğinde Araplaşıyor.» yargısına katılmamak mümkün değildir(95). Ancak, olayın dokusu, Pirenne'in veciz ifadesindeki kadar da basit değildir. Germenler, topraklar üzerinde özel mülkiyetin egemen olduğu ve merkez fikrinin tümden reddedildiği ve merkez formasyonlarının da aşındırıldığı bir dünyanın içine girmişlerdi. Bu dünyada Germenlerin tek çıkış noktası, ellerindeki silahlar sayesinde bu paylaşımdan pay alarak bir miktar toprağı kendi mülkiyetlerine geçirebilmekti. Nitekim öyle yaptılar. Öyle yapınca da Roma oluşumlarının bu noktaya gelinceye kadar meydana gelmiş tüm mirasına bir anlamda sahip oldular.

Oysa Araplar Batı Akdeniz'de Roma imparatorluk ve merkezkaç oluşumlarından en az etkilenmiş bölgelerde egemen oldular. Ayrıca bu bölgelerde, Batı Avrupa mirasını sürdüren türden Romalı, parmakla gösterilecek kadar azdı. Zaten bunların da önemlice bir bölümü Roma'nın çökmesini izleyen dönemlerde çeşitli nedenlerle yok olmuşlardı. Örneğin Vandallar, Kuzey Afrika'da daha da önce gördüğümüz üzere, son Romalı kırıntılarını temizleyerek merkezi bir devlet kurmuşlardı. Olaya bu açıdan bakınca, Arapların ana yarımadalarını terkedip dünya fethine yöneldik-

(93) *ibid.*, s. 109.

(94) Dawson, s. 153.

(95) H. Pirenne, s. 111.

lerinden itibaren ele geçirdikleri tüm ülkelerin, merkez ideolojisinin egemen olduğu bölgeler olduğunu görürüz. Arap fetihleri Germen tarzında, geçimlik toprak fetihleri olmaktan çok, merkezi devletlerin merkezlerine el koymak olmuştur. Bu açıdan Batı Akdeniz'de Araplarla Franklar karşılaştığında aslında bir kez daha merkez ideolojisi ile merkezkaç ideolojisi karşılaşmış oluyordu.

Arapların Batı Akdeniz'i ele geçirmeleri, zaten olması mümkün olmayan bir ticareti engellememiştir ama Bizans'ın tamamen Doğu ve Yunan devleti haline dönüşerek, Batı oluşumlarından uzaklaşmasına ve Roma birliği ülküsünün bu açıdan da tam anlamıyla yok olmasına neden olmuştur. Justinianus'un klasik Roma İmparatorluğunu ihya etme politikası, Arapların varlığı ve Akdeniz'in Güney'inin Araplaşmış olması nedeniyle artık geçerli ve mümkün değildir.

Bunun yanında, Batı'yla ticaret umutlarını yitiren Araplar, daha kaba bir ticaret olan korsanlığa başvurmuşlardır. Bu korsanlık faaliyeti sırasında İspanya'daki Vizigot donanması Araplar tarafından yok edilmiştir. Frankların da zaten hiçbir zaman donanmalarının olmaması da bu tabloya eklenince, 8. yy.ın Batı Avrupa'sı, Doğu'dan tamamen kopmuş ve karaya mahkûm olmuş bir bölgedir.

Karolenjler

Arap istilaları, Akdeniz'in dinsel, ekonomik ve politik bütünlüğünü kırmıştır. Daha doğrusu, zaten kırık olan bu ilişkileri bir daha onarılmaz hale getirmiştir. Bizans'ın, Roma İmparatorluğu'nu ihya politikasının başarısızlıkla sonuçlanması ve kendi Doğu'sunda Müslüman devletlerle giriştiği ölüm kalım savaşı onu Batı oluşumunun dışına çıkartmıştır[96].

Bizans'ın bu dönemde içinde bulunduğu ekonomik ve siyasal sıkıntılar, Batı ile olan ticaretini engellemektedir. Tüm 7. yy. boyunca süren İran ve Arap savaşları İmparatorluğu zayıflatmış, yükselen aristokrasiye karşı merkezin yürüttüğü savaş, mal darlığının artmasına neden olmuştur. Bunun yanında, Bizans'ın ilettiği lüks mallara Batı'dan talep çok azalmıştır. Ayrıca, Bizans'ın kendi sınırlarında barbar baskısının artmış olması, birçok büyük tüccarın sermayelerini toprağa yatırmalarına neden olmuştur. Bütün bunların dışında, Balkanlara Slavların yerleşmiş olması Doğu-Batı bağlantısının denizden sonra karada da kesilmesi anlamına gelmektedir. Zaten çok pahalı olan kara ulaştırması bir de Slavların varlığından doğan güvensizlikten ötürü, yapılabilir olmaktan çıkmıştır[97].

Ayrıca, deniz ticareti olmadan yaşayamayacağının bilincinde olan Bizans, kendine artık bir yarar sağlayamayacağını anladığı Batı'yı terk etmiş ve aslında İslam'la anlaşma çarelerini aramaktadır. Bizans, Arap ve Doğu ticareti uğruna, Roma'daki papalık makamını bile terk etmiştir. İki

(96) J. Pirenne, e. II, s. 23.

(97) M. V. Levtchenko, *Bizans*, İstanbul, Milliyet Y., 1979, s. 177-79; George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford. Basil Blackwell, 1956, s. 79-109, 134-38.

Kilise'nin kopma tarihi 725'tir. 741'de papa olan Zakarya'nın papalığı ilk kez İstanbul'un onayı dışında gerçekleşmiştir[98].

Görülüyor ki, Doğu-Batı ticaretinin sona ermesinin birden çok nedeni vardır ve bunlar içinde en az etkisi olanı da Arap istilalarıdır.

Doğu-Batı ticaretinin giderek azalması, Galya ve İspanya'nın Akdeniz kıyılarındaki tüccar kentlerinin ölmesine neden oldu[99].

Güney limanlarının ölmesiyle tüccar sınıfı ortadan kalktı. Hazinesi, zaten beslenemediğinden dolayı erimekte olan Merovenj kralı, bir de bu olgudan ötürü ticaret vergilerini toplayamaz hale gelince, memurlarına nakdi maaş yerine toprak verme eylemini artırdı.

Mübadele ekonomisinin giderek sönmesi, kralın da toprağı ücret yerine kullanma hareketiyle birleşince, kendilerine yeterli tarımsal işletmeler egemen unsur haline gelmeye başladılar. Bürokrasi artık sadece Kilise mensuplarından oluşturulmaya başlandı. Maddi kaynak bulmakta iyice güçlük çeken kral laik ve dinsel aristokrasi karşısında sürekli gerilemesini devam ettirdi. Toprak temlikleri, bağışıklık tanımaları birbirlerini izlerken kralın otoritesi giderek bizzat işlettiği topraklarla sınırlanmaya başlıyordu[100].

Bürokrasiden ve askerden yoksun kalan Merovenj hanedanı, saray entrikaları içinde çöktü. Toprak aristokrasisinin temsilcileri tahtı ele geçirdiler. Hem ırsi olarak saray nazırlığını ellerinde tutan hem de en büyük toprak sahibi olan Karolenj ailesi, tahta sahip çıktı.

Merovenjlerin son saray nazırı olan Charles Martel'in Frizyalılar ve Araplar üzerinde sağladığı zaferlerin prestijinden yararlanan oğlu Kısa Pepin 741'de kral oldu.

768'de Charlemagne (Carolus Magnus: Büyük Karl) Frank kralı oldu. Charlemagne'ın tahta çıktığı tarihte, Batı ile Bizans arasında ne ticari ne dinsel, ne de politik hiçbir ilişki kalmamıştı.

Karolenjlerin hanedanının iktidara gelmesi, Roma egemenlik anlayışından kopuşu da simgelemektedir. Roma'da iktidar, vatandaşların egemenlik hakkı adına kullanılıyordu. Oysa Karolenjlerde iktidar, toprak sahipliğine bağlanmıştır. En çok toprağı olan kraldır. Buna bağlı olarak, her bölgenin en büyük toprak sahibi, o bölgenin yöneticisi olmuş ve yöneticilik bu bağlantıdan ötürü ırsi hale gelmiştir. Böylece, Merovenjlerde krallığın birer valisiyle yönetilen eski idari birimler Karolenjlerde ırsi prenslikler haline gelmiştir.

(98) Charles Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, Auguste Picard, 1924, s. 70-76: J. Pirenne, c. II, s. 27-28.

(99) İtalyan kentleri ise Doğu ile Batı'nın ekonomik yönden birbirlerinden bu kesin kopuşundan sonra da canlılıklarını sürdürmektedirler. Artık Bizans etki çevresine giren ve Batı'dan umutlarını kesen Venedik ve Cenova gibi denizci ve tüccar İtalyan kentleri, Bizans'ın İslam dünyası ve Doğu'yla olan deniz ticaretini, bazen de kara ticaretini yürüterek gittikçe büyümektedirler. W. Heyd, *Yakın Doğu Tarihi*, Ankara, TTK Y., 1975, *passim*.

(100) J. Pirenne, c. II, s. 26.

Kral da bu prensler arasında sadece *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) haline dönüşmektedir. Devlet hiyerarşisi, yerini toprak mülkiyetlerinin büyüklükleri arasındaki hiyerarşiye veya başka bir deyimle ekonomik güç hiyerarşisine terk etmektedir.

Özel hukuk da kamu hukuku gibi gerileme halindedir. İç savaşların yarattığı genel güvensizlik ortamı, küçük mülk sahiplerini, topraklarını büyük toprak sahiplerine terkederek, onlara *hommage* (bi'at, adamı olma) yapmaya itmektedir. Küçükler büyüklerin korumasından yararlanabilmek için, onlara verdikleri kendi topraklarını tekrar almaktaydılar. Ancak *tenure* adı altında eski sahiplerine geri dönen bu topraklar artık onların mülkiyetinde olmadığı gibi, bu gibi kimseler, özgürlüklerini kaybetmiş oluyorlardı. Bu oluşum içinde, sadece, önemli büyüklükte *alleu*'sü olanlar özgürlüklerini koruyabiliyor ve toprak sahiplerinin mülkiyet hiyerarşisi içindeki öne geçme kavgalarının dışında kalabiliyorlardı. Bunların ve büyük toprak sahiplerinin dışındaki toplum birey ve katmanları için özgürlük kavramı yok olmaktaydı. Özgür kiracı, serf, *colonus*, azatlı köle ve köle arasındaki statü farklılıkları hızla kapanmaktaydı. Özgürlük denilen Zümrüd-ü Anka kuşu sadece birkaç büyük toprak sahibinin elinde kalmakta ve böylece, bu ayrıcalık sadece onlara has hale geldiğinden, bir ayrıcalık, bir soyluluk göstergesi haline gelmekteydi. Bu oluşum, bu farklılaşma, soyluların daha geniş yeni haklar elde etmelerinden değil, toplumun ezici çoğunluğunun haklarını kaybetmelerinden kaynaklanmaktaydı. Bu gelişim sonucu artık özgürlük sadece soylulara has bir hak olmaya başlayınca, bir süre sonra ikisi birbirinin tamamlayıcısı haline gelecektir. Bu bağlantıda da ileride inceleyeceğimiz üzere, tüm soyluların toplumun yegane özgür bireyleri olmalarından ötürü, feodalleşme aşamasında ortaya çıkan soylular arasındaki hiyerarşi de ortadan kalkacak ve tüm soylular açısından eşitleneceklerdir.

Böylece, Karolenj hanedanının tahta geçişi, toplumun gerçek bir alt-üst oluşuyla aynı döneme rast gelmiştir. Bu çağda Roma İmparatorluğu artık gerçekten ölmektedir. Roma sistemini yaşatan ticaret, kentler ve yerel yönetimlerin yok olmaları, Roma İmparatorluk düzen ve idealini gerçekten yok etmekti ve Bizans'ı Batı'dan her bakımdan uzaklaştırarak Papa'yı Batı'nın tek evrensel otoritesi haline getirmektedir. Artık, iyice bir kara devleti haline gelen Karolenj krallığı büyük Germen İmparatorluğu ülküsünün peşinde, fetih savaşlarına girişmiştir. İtalya, Saksonya ve Bavyera'nın krallık topraklarına eklenmesi, altı çatırdayan devlete yeni bir nefes alma olanağı sağlamıştır. Bu ülkelerin fethedilmeleriyle Karolenjler tüm Batı Avrupa'nın sahibi haline gelmişlerdir. Fetihleri, ele geçen ülkelerde, pagan kalan barbarların Hristiyanlaştırılmaları izlemiştir. Bu uygun konjonktürde, kral olarak tahta çıkan Charlemagne 800 yılında kendini imparator ilan ettirmiştir.

Olguları kabul etmek zorunda kalan ve Doğu'da sıkıntılar içinde olan Bizans İmparatoru Mikail, Charlemagne'ı kardeşi olarak tanıdığını bildirerek, bu oluşumu gayriresmî olarak onaylamış oldu. Arap ticaretini Batı'ya yaymak isteyen Abbasi halifesi Harun er Reşid, Kudüs'teki Hristiyanlara

ait kutsal yerlerin koruyuculuğunu ona verdi (Bu armağan, ileride, Batı'nın yayılmaya başlamasının ilk deneylerini İslam dünyası üzerinde yapabilmesinin bahanelerini oluşturacaktır. Batı'yı deniz aşırı seferler konusunda eğiten ve sömürgecilik konusunda engin deney birikimine yol açan ve İslam dünyasının da yüzyıllarca dengeye gelememesine yol açan Haçlı seferleri, bu koruyuculuk uğruna yapılmıştır.).

Bu bağlamda, yeni bir uluslararası denge ortaya çıkmıştır. Artık Batı Avrupa'nın tek sahibi Karolenj İmparatorluğu'dur. Abbasi Halifeliği Doğu'nun büyük bir bölümünü elinde tutmakta ve Bizans, ölmemek için, Doğu-Bizans ticaretini sürdürebilmek için, Batı'yı kendi kaderine terk etmektedir[101].

Charlemagne'ın saltanat dönemi aslında, tüm Batı Avrupa'yı perişan eden iç savaşlara son vermiştir. İç savaşların sona erdirilmesi görünürde bir birlik sağlamıştır. Bunun sonucu, ekonomik, politik ve düşünsel alanlarda geçici bir canlanma gözlenmiştir[102].

Charlemagne, tabanı kazınmakta olan devleti gerçek bir imparatorluk haline getirebilmek için oldukça kapsamlı bir yasalaştırma faaliyetine girişmiştir. Frizyalı, Sakson, Chamave ve Thuringe gibi barbar halkların, İmparatorluk tebası olduktan sonra, yasalarını kodifiye ederek bunları İmparatorluk sistemine entegre etmek istemiştir. Diğer yandan, birçok yeni yasa yayınlayarak, tüm Batı Avrupa'yı Karolenj hukuk sistemi çerçevesinde birleştirmeye uğraşmıştır. Fakat Roma sistemine erkenden giren Galya, İspanya ve Roma sisteminin merkezi İtalya ile Hristiyanlığa yeni ve zorla giren kuzey barbarlarını aynı yasa sistemi içinde kaynaştırmak mümkün olamadı.

Charlemagne, Doğu ticaretini canlandırmak için, Barselona, Balear adaları ve Korsika'yı fethetti. Bununla da yetinmedi, hem bir ticaret hem de bir savaş filosunun yapımını başlattı. Ancak bu deniz politikası İmparatorluğun Doğu'ya satacak bir şeyinin olmaması, daha doğrusu, Karolenj ekonomisinin kendine yeterli karakteri yüzünden iflasla sonuçlandı.

Charlemagne'ın yasa koyucu çalışmaları, merkezi güçlendirmeye yönelik olmalarına karşılık, daha çok merkezkaç güçlerin gelişmelerine yol açtı.

(101) J. Pirenne, c. II, s. 29.

(102) Birçok yazar bir Charlemagne veya Karolenj rönesansından söz ederler. Bu bir rönesans olmaktan çok, politik istikrarın getirdiği kısa süreli bir canlanmadır. Ne düşün ne de bilim hayatında ortaya yeni bir şey çıkmadığı gibi, eskinin de çok az canlandığını görüyoruz. Charlemagne'ın çabası, merkezin Merovenjler çağında yok olan otoritesini yeniden kurmak için, bazı üst dokusal kurumlara belirli ölçülerde işlerlik kazandırmaktan öteye gidememiştir. Memurlar için saray okulu gibi. Charlemagne Rönesansı fikri için bkz.: Dawson, s. 240-59; Bishop, s. 34; J. Pirenne, II, s. 29; Jacques Bainville, *Histoire de France*, Arthéme Fayard,1966,. s. 33.

Charlemagne'ın en önemli yasalarından birincisi «*capitulare de villis*» büyük senyör topraklarını örgütlemeye yönelik bir biçimde amaçlanmışken, onların durumlarını sabitleştirmelerine ve ulaştıkları bu noktayı, ilerideki muhtemel kazanımları için sıçrama tahtası haline getirmelerine yol açarken, 779 *capitulare*'si ile Kilise'ye tanınan, toprak üzerinde çalışan doğrudan üreticilerden, ürünleri üzerinden 1/10'luk pay (*dime*) alma hakkı, uzaktan Kilise'nin de feodalleşmesinin habercisi oldu.

Charlemagne, İmparatorluğa yeni kattığı barbarları yönetebilmek için *comes* ve *ducs* yolluyor ve bunlara merkezin nakit sıkıntısı içinde olması nedeniyle maaş yerine toprak temlikinde bulunuyordu. Bunun yanında, Kilise, yeni fethedilen topraklarda Hristiyan öğretisini yaymak amacıyla, köy papazı, bölge papazı ve piskopos gibi görevliler yollayarak, bunların toprak mülkiyeti ile bağıntı kurmalarını sağlıyor ve oluşmakta olan feodal hiyerarşi içinde bunların da yerlerini almaları için çaba sarfediyordu[103].

Yeni Hristiyan olan Germen kabilelerinin şefleri ve savaş önderleri, oluşmakta olan senyörial sisteme uyum sağlayarak birer toprak soylusu haline dönüşüyorlardı. Yargı yetkisi, köy ve kabile topluluklarının yetkilerinden alınarak, *come*'lerin başkanlığında, toprak sahiplerinin oluşturduğu kurulların eline geçiyordu.

Charlemagne'ın 814'te ölümünden sonra oğlu Dindar Louis, birliği sağlamakta büyük güçlükler çekti. Onun da 840'ta ölümüyle İmparatorluk Louis'in üç oğlu arasında Verdun'de paylaşıldı.

Karolenj İmparatorluğu'nun Yönetsel ve Siyasal Örgütü

Siyasal örgütlenmenin merkezi kral veya Charlemagne'dan sonra imparatordur. Rejimin esası monarşik kavrayış üzerine dayanmaktadır. İktidar tam anlamıyla bireyseldir. Roma sisteminden ayırmak için, M. A. Dumas'dan ödünç aldığımız bir anlatımla ifade edersek, Karolenjlerde iktidar «patronal» dir[104].

Karolenj iktidarı üç nedenden ötürü patronaldir:

a) Kralın Kişisel Çıkarı İçin Yönetim: Devlet düşünce düzeyinde dahi, Merovenj oluşumu sırasında yok olmuştur. Devletin, onu oluşturan ve ona hizmet edenlerden bağımsız ve onlara üst, soyut bir kuruluş olduğu düşüncesi, ortadan kalkmıştır.

Her şeyi içeren, her şeyi şahsında toplayan sadece kraldır. *Regnum Francorum* veya sadece *Francia*, krallık soyut varlığının çıkarı yerine, yani krallığı mümkün kılan tüm elemanların çıkarlarının ortalaması yerine, bizzat kralın çıkarı için yönetilen bir «tarla» dır. Kralın kişisel çıkarı ile krallığın çıkarı bir ve aynıdır. Böylece, uyruklarına karşı kral, hiçbir şeyle sınırlanamayan tam ve mutlak bir yetkiye sahiptir. Bu anlayış, kralın uyruklarının mal ve canına karşı çok serbest davranabilmesinde özetlenmektedir. Kralın giriştiği birçok, öldürme ve müsaderenin nedeni, politik

(103) J. Pirenne, c. II, s. 31.

(104) M. A. Dumas'dan, Maillet, s. 558.

olmaktan çok, bu patronal anlayıştır. Kralın krallık topraklarına yaklaşımı, «vatan» veya «ülke» kavrayışlarından çok uzaktır. Topraklar, kralın gelirini sağlayan alanlardır ve kral savaşa, daha büyük bir vatan oluşturmak veya ülkenin düşmanlarını yok etmek için değil, yeni tarlalar ele geçirip daha zengin olmak için girer[105].

b) Krallık Otoritesinin Patrimonial Karakteri: Kral bir anlamda krallığın sahibi olarak düşünülmektedir. *Regnum* topraklarının fetihle ele geçirilmiş olması, bu kanıyı güçlendirmektedir. Bunun sonucu olarak, kral *regnum* topraklarını istediği gibi tasarruf edebilmektedir. Krallık topraklarından özel kişilere özellikle büyük toprak sahiplerine istediği kadar temlik yapabilmektedir. Bunun yanında, vergi bağışıklığı gibi ayrıcalıklar tanımakta, bazı kişilerin bazı kişileri yargılamalarına rıza gösterebilmektedir.

Kral tüm bunları, kendine yapılan çeşitli hizmetlerin karşılığında bir «ihsan» olarak ve belli hiçbir kurala uymadan yapmaktadır.

Tüm bunların karşısında kral, aynı kişi veya kurumların mal veya canlarına istediği gibi ve gene hiçbir kurala bağlı olmaksızın el koyabilmektedir.

Nihayet, kral öldüğünde krallık, özel mülkiyet hükümlerine bağlı olarak, çocukları arasında paylaşılmaktadır.

c) Kral ve Uyrukları Arasındaki Kişisel Bağ: Devlet ve yasa gücü kavramları kaybolduktan sonra kral artık halkını kamu gücünün vekili olarak yönetememektedir. Uyrukları da ona bu niteliğinden dolayı uymakta değildirler[106].

Kralın egemenliği, efendi-uşak ilişkisine benzeyen bir ilişkiden kaynaklanmaktadır. Soyut kavramlara pek yer olmayan bu toplumda, her şey somut ilişkiler içinde ifade edilmektedir. Bir yanda krala sadakat ve itaat yemini, diğer yanda koruma ve kişisel hizmetlerin ödüllendirilmesi, kralın emirlerinin yerine getirilmelerini ancak sağlayabilmektedir.

Merovenj çağında belirmeye başlayan bu ilk kavrayış, Karolenj çağında bazı değişikliklere uğramıştır. Birincisi, topraklarını yönetecek sivil bürokrasiden yoksun kalan kral, kendi takipçilerine (*leudes*) yaslanmak zorunda kalmıştır. Böylece, kralın otoritesinin niteliği ve alanı, hizmetlerini ödül karşılığı sunan büyük toprak sahipleriyle kral arasında sürekli bir pazarlık haline dönüştü. Bu pazarlığın noktalanması, kralın ve büyük toprak sahiplerinin karşılıklı yükümlülüklerinin olduğu ama bu yükümlülükleri kralın yasalarının değil de güç dengelerinin belirlediği bir sistem anlayışına dönüştü.

İkinci değişiklik, birincisinin uzantısıdır ve sadakat yemini kurumunun ihdasıyla ilgilidir. Charlemagne, böyle bir yemin ihdas ederek otoritesini güçlendireceğini düşünmüştü. 793 Ratisbonne kararıyla 12 yaşından

(105) Maillet, loc.cit.

(106) Rex Francorum (Frankların kralı) unvanı, kralın uyruklarıyla kişisel bağının en iyi kanıtıdır. Krallığın kurulmasından sonra, Frank sözcüğü, etnik tüm anlamını yitirmiş ve krallığın özgür kişilerini, yani sadece toprak sahiplerini ifade eder olmuştur. Kral özgürlerin/toprak sahiplerinin kralıdır. Maillet, s. 559.

büyük tüm Frankları kendine sadakat yemini etmekle zorunlu kıldı[107]. Zamanla genel yemin kaybolarak, sadece senyörlerin, yani toprak sahiplerinin krala sadakat yemini etmeleri esası yerleşti. Böylece, kral uyruklarından tamamen uzaklaşmış oluyordu. Uyrukları üzerindeki otoritesi, bundan sonra ancak senyörler aracılığıyla ve onların izin verdiği ölçüde olacaktır.

Bu uygulama soyut iktidar kavramını tümüyle yok etti. Sadakat ve itaatin nedeninin yemin olduğu ve ancak eğer yemin edilmişse otoriteye boyun eğileceği düşüncesi egemen oldu. Ayrıca itaat ve sadakat, yemin kime edildiyse ancak ona karşı geçerli hale geldi. Son olarak da yemin bir sözleşme niteliği kazandı. Yani sadece yemin eden değil, kral da bazı şeylerle yükümlü hale gelmişti. Böylece, bu etkilerin altında, soyut devlet ve devlet otoritesi kavramları ortadan yok oldular [108].

Bu gelişmelerin sonucu, *vassalite* (kişisel tabiyet) ve *beneficium* aynı kurum içinde birleştiler ve iktidar böylece sözleşmeye dayalı bir nitelik kazandı[109].

İktidarın sözleşmeye dayalı hale gelmesi, 9. yy.da, ileride feodalitenin en önemli manivelalarından biri olacak bir kurumun oluşmasına yol açtı. Merkezî otoritenin sözleşmeler içinde yok olduğu bu ortamda, kamu otoritesi kavramının silinip yerini, sözleşmenin özel tarafları arasında kişisel ve eşit ilişkilere bırakması, yükümlülüklerin de taraflar arasında eşitlenmelerine ve karşılıklı hale gelmelerine neden oldu. Böylece, senyörler yükümlülüklerini, ancak kral kendininkilerini yerine getirirse yerine getirir hale geldiler. 10. yy.da feodalite kemikleştiği zaman artık merkezî güç diye bir şey kalmayacaktır.

Bu gelişmelere karşı, Karolenj kralları merkezi güçlü tutabilmek için çok direnmişlerdir. Eyaletleri denetleyebilmek için merkezden yolladıkları *come* ve *duce*'lerin bağımsız senyörler haline dönüşmemeleri için, *missi dominici* adı verilen kral müfettişleri yolladılar. *Missi dominici*, *missatica* adı verilen teftiş bölgelerinde dörder kişi olarak görev yapıyorlar ve merkezin, yani kralın çıkarlarını gözetiyorlardı. Ancak, özellikle 9. yy.ın sonlarında senyörler *missi*'lerin kendileri tarafından, kendilerinin arasından ve teftiş edilen bölgeden seçilmesini sağladılar. Böylece bu kurum da etkisiz hale getirildi[110].

Charlemagne merkezkaç güçlere karşı en büyük desteği küçük ve orta çiftçiler ile senyör topraklarında, senyörlere henüz doğrudan bağlı olmayan kişilerden göreceğini düşünmüştür. Bu amaçla, *missi dominici*'ye verdiği talimatların başında, bunların senyörlere karşı özenle korunmaları gelmekteydi[111].

(107) *ibid.*, s. 560.

(108) Maillet, s. 561.

(109) İktidarın artık sözleşmeye dayandığının en açık kanıtlarından biri. 813 tarihli Moissac Kroniğinde bildirildiği üzere, büyük toprak sahiplerinin (*senatus veya majores natu Francorum*) kral meclisinin doğal üyeleri olmalarıdır. Kral artık iktidarın paylaşılmasına razı olmak zorunda kalmaktadır. H. Pirenne, *Mahomet...*, s. 206.

(110) Bishop, s. 30,

(111) Hughes and Fries, s. 23-24; H. Pirenne, *Mahomet...*, s. 205.

Karolenj krallarının merkezkaç güçlerinin etkinliklerinin artmasını önleme konusunda başvurdukları bir diğer tedbir de iktidarın kaynağının tanrısal olduğunu ilan etmeleri oldu. Charlemagne, bu ilanın görüntüsünü oluşturabilmek için, papanın elinden taç giydi. Ancak, merkezin dünyevi iktidarını kurtarabilmek için ruhani otoriteyi ele geçirip bunu kullanmaya kalkması, bu kez de Kilise ile dünyevi iktidar arasında sözleşmeye dayalı ilişkilerin ortaya çıkmalarına yol açtı. Bunun yansıması olarak ortaya çıkan Kral-Kilise ilişkisinin yeni doğrultusu, eğer kral Kilise'nin çıkarlarını korumazsa Kilise de artık krala itaat itmek zorunda kalmayacaktı. Böylece 9. yy. boyunca, Kilise'nin de feodalleştiğini ve dünyevi iktidardan koptuğunu, hatta onun üstüne çıkarak tek örgütlü güç olarak kaldığını görüyoruz[112].

Charlemagne merkezi güçlü kılabilmek için bıkıp usanmadan çalıştı. Bu amaçla kendini ülkenin babası ilan etti. Görevisin halkının maddi, manevi ve düşünsel refahını sağlamak olduğunu açıkladı. Ancak, artık her türlü otorite sözleşmeye da-palı hale gelmiş olduğundan, bu ilanlar ve tavır alışlar hiçbir işe yaramadılar [113].

Feodal İlişkilerin Oluşması, Özel Bağımlılığın Doğuşu

Daha önce de açıklamaya çalıştığımız gibi, Roma toplumunda, *commendatio* ve *comitatus* biçimlerinde kişisel bağımlılık ilişkileri kurumlaşma yolundaydı. 3. yy.dan itibaren ekonomik ve toplumsal koşulların zorlamalarıyla küçük ve orta özgür çiftçi, toprağını bir senatöre devrederek onun kiracısı oluyor ve koruması altına giriyordu. Diğer yandan, imparator doğrudan kendine bağlı olan bir yönetici sınıfı oluşturmuştu: *Comitatus*. Aynı biçimde, Germen kabilelerinin Roma'yla ilişkiye geçmelerinden sonra, kandaşlık bağlarının çözülmesiyle Roma *comitatus*'una benzer, şefin adamları ve takipçileri ile olan ilişkileri doğmuştu.

Bu arada, Roma'nın yıkılışı döneminde, barbarların toprak paylaşımları sırasında, *alleu* adını alan özgür köylü toprakları, Roma'nın son dönemlerinde yok olan küçük ve orta köylü mülkiyetini ikame etmek üzere yeniden oluştular ve oldukça yaygınlaştılar.

Merovenj krallarının nakit sıkıntısı çekmeye başlamalarıyla birlikte, el koydukları Roma imparator topraklarından (*fisci*) temliklerde bulunmaya başladıklarını görmüştük. Bu temlikler, bir yandan toprakların belli aileler ve Kilise elinde temerküzüne neden olurken, diğer yandan da ekonominin içine kapanmasıyla büyük bir siyasal ve toplumsal bir baskı gücünün kaynağını oluşturmuşlardı.

Bu durumda, Merovenj çağında *commendatio* yaygınlık kazanmıştı. Maddi ve ekonomik güvensizliğin yanında, küçük çiftçilerin geçimlerini de sağlamaları güçleşmektedir. Kamu makamlarının küçük çiftçiyi korumaları yönünde bir uygulama da yoktur. Çünkü kral, olaya sadece elin-

(112) Maillet, s. 563.

(113) Bishop, s. 31-32.

deki topraklar ve buralardan elde edeceği gelir açısından bakmaktadır. Devlet-uyruk ilişkisi oluşamamıştır. Kişisel bağımlılığın gelenek olduğu bu ortamda, güvensizlik artıp geçim zorlaşınca, akla gelen tek çare, bir güçlüye sığınmak olmaktadır. Güçlüler de hiyerarşi içinde daha üst bir yer elde edebilme veya mevcut durumlarını koruyabilmek için mümkün olduğu kadar çok sayıda kimsenin sadakatine ihtiyaç duymaktadırlar. Kilise, varlığını sürdürebilmek için genişlemek, genişlemek için de kendine bağımlı kimseler bulmak zorundadır. Kral bile yükselen aristokrasi karşısında, kendi güvenliğini sağlayabilmek için, kendini sadık adamlarla çevrelemek istemektedir. Bu koşullar altında, herkes kendinden daha güçlü birine bağlanmak zorunda kalmakta[114], güçlüler de mümkün olduğu kadar fazla kimseyi doğrudan kendilerine bağlama zorunluluğu içinde bulunmaktadırlar.

Herkesin işine gelmekte olan ve bağımlılık ilişkilerini düzenleyen *commendatio* gerçek bir yazılı sözleşme ile yapılıyordu. Kendini bağlayan, bağlandığı büyüğün hizmetine giriyor ve ona saygı, itaat ve sadakat borçlu oluyordu. Kendine bağlanılan ise bağlananı koruma ve yaşatma ile yükümlü oluyordu.

6. yy.dan itibaren, *commendatio* sözleşmesi, koruyucunun korunana toprak da vermesiyle gerçekleşmeye başladı. Böylece, kendine bağlanılan, kendini adayanın sadakatinden ötürü onu ödüllendiriyor ve geçimine yetecek olanakları sağlıyordu. Bu durumda *commendatio* tam anlamıyla hem hukuksal hem ekonomik düzeylerde kişisel bağımlılık ilişkileri kuruyordu.

Konuyu daha da somutta görebilmek amacıyla bir *commendatio* sözleşmesi örneğini incelemek yararlı olabilir.

> «Muhteşem senyör ... ...'a, ben ... ... herkes tarafından bilindiği üzere, çok küçük olan ben kendimi besletmeye ve giyindirmeye geldim. Bundan böyle sizin iyiliğinize sığındım ve kendimi sizin muhafızlığınıza adadım. Siz beni doyuracak ve besleyecek, ben de size hizmet edeceğim.
>
> Yaşadığım sürece, size özgür kimliğimin izin verdiği ölçüde hizmet ve şeref vereceğim.
>
> Bu anlaşma bozulamaz.»[115]

805 tarihli bir fermana göre krallıkta üç tür yemin vardır: Mahkemede yargıç önünde edilen yemin, krala edilen sadakat yemini ve bir senyöre edilen sadakat yemini[116].

(114) Maillet, s. 602.

(115) «A Formula of Commendation», in. Downs, op. cit., s. 45-46 ve Thévinin, *Textes Relatifs aux Epoques Mérovingienne et Carolingienne*, No. 26, Paris, Picard ed.'den Malet et Isaac, s. 151.

(116) Malet et Isaac, loc.cit.

Charlemagne'ın ölümüne yakın, sadakat yeminleri, senyörün «Seni doyuracağım, seni koruyacağım, sen de bana hizmet edeceksin ve bana itaat edeceksin.» formülünü söylemesinden sonra yapılmaya başlandı[117].

Bu uygulama Karolenj çağında *vassalite* adını alarak, tüm topluma yayıldı. Artık arızi bir olay olmaktan çıkıp bütüncül bir oluşum haline dönüşmüştü[118].

Vassalite'nin bu kadar yaygınlaşmasının nedeni, toplumun bu yöne eğiliminin olduğu kadar, Karolenj yönetiminin bu oluşumu desteklemesidir de. Karolenjlerin tahta geçmeden önce, saray nazırlıkları sırasında, Charles Martel ve Kısa Pepin, büyük toprak sahiplerinden önemlice bir bölümünü *commendatio* yoluyla kendilerine bağlamışlardı. Pepin'in tahta çıkmasıyla bunlar kral vassal'i (*vassi dominici*) oldular. Tahta çıkmalarını sağlayan bu uygulamanın lehlerine olduğunu ve bu sayede tahtı da koruyabileceklerini düşünen Karolenj kralları bunu yaygınlaştırmak istediler.

Bu olgunun yanında, özellikle Charlemagne'ın güçlü bir merkezî yönetim oluşturmak istemesi, *vassalite* kurumunun yaygınlaşmasında ikinci önemli etken olmuştur. Yerel yönetimler üzerinde çok az etkisi olduğunu gören Charlemagne, *vassi dominici*'yi bu etkiyi kurmak amacıyla kullanmak istemiştir. Bu politikanın uzantısı olarak Karolenjler mümkün olduğu kadar fazla sayıda soyluyu *vassi dominici* içine katmak istemişlerdir. Bunu sağlamak için de herkese toprak dağıtmışlardır. Hatta taşra yöneticileri olan *come*'ler bile görev karşılıkları olan *honor*'lardan (görev süresince geçerli toprak temliki) ayrık olarak başka bölgelerde toprak almışlar ve böylece bunlar da devletin birer ajanı olmaktan çıkarak kralın vassalleri arasına katılmışlardır[119].

Karolenj kralları, bu vassalleri aracılığıyla, özgür köylülerin devlete karşı olan görevlerini yerine getirmelerini sağlamak istemişlerdir. Kral vassalleri de kendi vassalleri aracılığıyla bunların devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmelerini gözetmişlerdir. Birçok Charlemagne fermanı, özgür köylülerin kral vassallerine ve onların vassallerine itaat etmelerine dairdir. Böylece, merkezi güçlendirmek çabası, aslında özgür köylülerin, toprak soylularının denetimlerine geçmesine yol açmaktadır.

Nihayet, Karolenjler tüm özgür kimselerin *vassalite* içine girmelerini teşvik etmişlerdir. 847'de Kel Charles, tüm özgür kimselerin kendilerine bir senyör bulmalarını emretmiştir. Karolenj kralı böylece, tüm toplumun hiyerarşik bir yapı içinde kralın emirlerini harfiyen yerine getireceği bir sistem oluşturduğunu düşünüyor ve düşlüyordu. Bu açıdan 847 tarihli Mersen Fermanı, feodalitenin oluşumu açısından çok önemli bir aşamadır. Bu nedenle aynen aktarıyoruz:

(117) Bainville, s. 32.

(118) Maillet, s. 603.

(119) Bloch, s. 271 vd.

«Bundan böyle, krallığımızdaki her özgür kişinin kendine, bizden veya dostlarımızdan istedikleri birini senyör seçmelerini istiyoruz.

Bundan böyle, hiç kimsenin geçerli bir neden olmadan senyörünü terk etmemesini ve onu örf ve adetlere göre kabul etmesini emrediyoruz.

Ve, adamlarımızın adamlarının düşman üstüne senyörlerinin yanında gitmelerini ve bir istila halinde, senyörlerin onları çağırmaları üzerine, hemen senyörlerinin yanına gelmelerini istiyoruz.»[120].

Aslında bu ferman, 816'da çıkan fermanın devamıdır. 816 fermanına göre, bir vassalin senyörünü bırakabilmesi, ancak beş halde mümkündür. Eğer senyör onu köle yaparsa, hayatına kastederse, karısıyla zina yaparsa, bir kılıçla üstüne saldırırsa ve onu korumazsa. Bunların dışında, vassalin senyörünü terk etmesi olanaksızdır[121].

Vassalite bağı, sözleşmenin taraflarca imzalanmasından sonra, *hommage* (bi'at, adamı olma) adı verilen bir törenle kurulmuş olur[122]. Vassal, ellerini senyörünün ellerinin içine koyar ve ona bağlılık yemini eder. Bloch, sadakat yeminini, kişisel bağımlılığın şahikası olması ve her türlü merkez oluşumunu reddetmesi nedeniyle feodalitenin temel unsurlarından biri olarak saymaktadır[123].

Sözleşmenin hükümleri, taraflar hayatta oldukları sürece geçerli olup, iki tarafa da görevler yüklemektedir. Senyör, vassalini, yargı karşısında olduğu kadar, özel savaşlarda da koruyacak ve ona yaşayabilmesi için atıyla senyörüne askerî hizmette bulunabilmesi için; diğer tüm vassallik görevlerini yerine getirebilmesi için, gerekeni sağlayacak büyüklükte bir toprak vermek zorundadır.

Bunlara karşılık, vassal senyöre, vassal hizmetlerini sağlamakla yükümlüdür. Bunlar özel ama soylu hizmetlerdir. Aşağı düzeylerdeki vassaller, senyörün bir mülkünü yönetmek gibi görevler yaparken; daha yüksek düzeydekiler, senyör yargısına katkıda bulunmak ve özellikle askerî hizmet sağlamak gibi görevlerle yükümlüdürler.

Karolenjler tarafından, krallık otoritesini güçlendirmek amacıyla teşvik edilen *vassalite* rejimi, tamamen istenenin tersine sonuçlar vererek, kralın kral olmaktan çıkarak bir senyör haline dönüşmesine ve emirlerinin kamu hukukundan gelen nedenlerle değil de kişisel bağımlılık nedeniyle dinlenmesine neden olmuştur[124].

(120) Edward P. Cheney (ed.) «Documents Illustrative of Feudalism», in, *translations and Reprints from the Original Sources of European History*, University of Pennsylvania'dan Robert Brentano (ed.), op.cit, s. 170 ve Downs, s. 46-47.

(121) Cheney, loc.cit.

(122) Maillet, s. 604.

(123) Bloch, s. 492.

(124) Maillet, s. 605; Bloch, s. 309 vd.

Bu bağlamda, *vassalite* kurumu, krallık otoritesinin kaybolmasına ve aristokratların otoritelerinin güçlenmesine neden olmuştur. Bunun yanında, *vassalite* kurumu, iktidarın sözleşmeye dayandığı kavramının gelişmesine ortam hazırlamıştır. Ayrıca, kralın uyruklarına ulaşmanın tek yolu olarak düşündüğü *vassalite*, bu uyrukların büyük toprak sahiplerinin denetimlerine ve etki alanlarına geçmelerine neden olmuştur. Kralın zorlamalarıyla, bir senyörün vassali olanlar, korumayı ondan bulmuşlar ve bu nedenle ona bağlanmışlar; böylece, senyörler kraldan koptukları zaman kral da uyruklarından kopmuştur.

Precarium ve Beneficium, Toprak Temliklerinin Niteliği

Roma'da imparatorluk döneminden itibaren, toprak temlikleri Batı Avrupa'da yaygın bir uygulamaydı. Hem İmparator devlet topraklarından, hem de senatörler *latifundium*'larından toprak temliklerinde bulunmaktaydılar. Toprak temliklerinin temel amacı, doğrudan kendine bağlı adam edinmekti. Frank döneminde, bu uygulama daha da yaygınlık kazandı. Toprak verenler, büyük ve küçük toprak sahipleriyle Kilise olabildiği gibi, gene aynı gruplardan kimseler, toprak alanlar arasında da yer alabiliyorlardı.

Toprak verilmesinin nedeni, bazı durumlarda, verenin tarlalarını işlettirip gelir elde etmesi ve geçimini sağlaması için olabiliyordu. Bazen de toprak veren kendine bağımlı bir kişi sağlamak ve ondan askerî hizmet talep etmek için bu yola başvurabiliyordu[125].

Frank döneminde, toprak temliklerinin genel adı *beneficium*'dur. Bu uygulamanın kökeni, Roma hukukundaki *precarium*'dur (geçici temlik). Ancak, Merovenj çağında Kilise'ye yapılan temliklere *precarium*, laiklere yapılanlara ise *beneficium* denilmiştir (5. yy. vülger Latincesindeki *bene*: iyi ve *officium*: hizmet sözcüklerinden, iyi hizmet karşılığı geçici temlik anlamına gelen bir sözcüktür.).

Beneficium temliki bir belge ile yapılırdı ve bu belgede, temlikin ne amaçla ve ne karşılığında yapıldığı bildirilirdi. Bu konuda bir *beneficium* belgesi örneğini aktarmak açıklayıcı olabilir.

> «Ben (verenin adı) ve karım (verenin karısının adı) Tanrı adına bu hediye mektubuyla kendi mal varlığımızdan (alanın adı)'nın mal varlığı ve otoritesine (yer adı) bölgesinde bulunan aşağıdaki *villa*'ları (*villa*'ların adları) veriyoruz. Bunları tüm, toprak, ev, bina, kiracı (*colonus*) köle, bağ, koru, tarla, otlak, bataklık, nehir ve *villa*'lara ait tüm taşınır ve taşınmaz parçalarıyla birlikte veriyoruz.
>
> Bunları (alanın adı)'nın görevlerini yerine getirmesi için gerekenleri karşılaması için veriyoruz.

(125) Maillet, s. 606.

Bu devir işini hayatta kaldığımız ve adı geçen *villa*'lara salip olduğumuz süreyle kısıtlı olarak yapıyoruz.

(Alıcının adı)'nın ölümü halinde, *villa*'lar hemen ve hiç eksiksiz (verenin adı)'na geri dönecektir.»[126].

Roma'da *precarium* adını alan geçici toprak temlikleri, Merovenj çağında Kilise'ye yapılan temliklerin genel adı olmuştur. Merovenj çağında, saray nazırlarının özellikle Charles Martel'in merkeze hizmet edecek yeni elemanlara vermek kasdıyla, Kilise topraklarına el koyması, Kilise tarafından sürekli olarak yasa dışı sayılmış ve devletin el koyduğu topraklar devamlı olarak Kilise'nin malı sayılmıştır. Kilise'ye göre, kralın devrettiği toprakların büyük bir bölümü Kilise toprağıdır. Bu nedenle de kralın bu toprakların mülkiyetini devretmesi mümkün değildir. Bu durumda kral toprakların ancak mülkiyet dışındaki bazı özelliklerini devredebilir. Kilise'ye göre, bu açıdan kralın devrettiği toprağın mülkiyeti değil geliridir. Çünkü mülkiyet zaten Allah'a ve onun vekili Kilise'ye aittir. Bu bakış açısının Karolenjlerin de işine gelmesi ve yasal kılığının da Kilise eliyle hazırlanmış olması nedeniyle Karolenj toprak temlikleri (*beneficium*) toprağın mülkiyetinin değil yararının devri biçiminde oluyordu (*ius in re aliena*) [127].

Karolenjlerin uyguladıkları *beneficium* temlikinin feodal üretim tarzına göre yeri, büyük tartışma konusudur. Bu tartışmaların başlangıcı 19. yy.ın başına kadar gitmektedir. Heinrich Brunner, 1877'de «Die Landschenkungen der Merovinger und Agilofinger» adlı makalesinde, kendinden önceki tezleri derleyerek feodalitenin oluşumu hakkındaki klasik teoriyi oluşturmuştur[128].

Brunner'e göre, feodalitenin nedeni askerîdir. Bu sistem şövalyeyi (atlı ve zırhlı asker) üretmek ve idame ettirmek için oluşmuş toplumsal bir örgüttür.

Gene Brunner'e göre, 732 yılında Poitiers savaşında ordu piyadelerden oluşuyordu. 755'te ise artık atlılardan meydana gelmekteydi. Charles Martel, etkisizliğini gördüğü piyadenin yerine süvariyi ikame edebilmek için toprakların büyük bir bölümünü elinde tutan Kilise'nin mal varlığına el koyarak bunları şövalyelere dağıtmış ve böylece bir süvari ordusu oluşturabilmiştir.

8. yy.da tarım tek gelir kaynağı idi, ancak vergi toplama sistemi çok geri ve verimsiz olduğundan, atlı savaşçı sağlamanın tek yolu toprak temliki idi. Eski bir uygulama olan bir öndere bağlanma (*vesselage*) toprak temliki (*beneficium*) ile birleşince feodalite oluştu. Proto-feodal ve senyörial unsurlar, Keltik, Germanik, Roma ve Merovenj toplumları tarafından

(126) Downs, s. 42-43.

(127) Dopsch, s. 290.

(128) Brunner'in makalesi için bkz.: White, Jr., s. 3-12; Bloch, *passim*.; Dopsch, s. 283-302.

zaten yoğrulmuşlardı. Bu durumda, Karolenjler çağında feodalite billurlaştı. Böylece Brunner'e göre feodalitenin temel nedeni, Arap istilası karşısında piyadenin yavaş ve yetersiz kalmasıdır[129].

Brunner'in derlediği ve sistematik hale getirdiği klasik teori, kanımızca yanlıştır. Birinci olarak, Germen kavimlerinde, tüm göçebelerde de olduğu gibi, askerî gücün ağırlığı atlılara dayanır. 1. yy.da Roma'ya saldıran Germen ordularının atlılardan oluştuğunu Tacitus'un yazdıklarından ve ayrıca onlarla savaşan *Caesar*'ın deneylerinden biliyoruz. Tacitus *Germania* adlı kitabında, savaş şeflerinin *comitatus*'larına, (takipçilerine, adamlarına) askerî nedenlerle savaş atları (*bellatorem equum*) armağan etmelerinin yaygın bir uygulama olduğundan söz etmektedir. 6. yy.da da Gregoire de Tours, Frank ordularının ağırlığının süvarilerde olduğunu anlatmaktadır[130].

Ayrıca, daha 376 yılında Edirne savaşında Germen atlıları Roma piyadelerini yenmişler ve bunun üzerine Roma ordusunda da barbar kökenlilerden süvari birlikleri kurulmaya başlanmıştı[131].

Ancak biz, Brunner ve Lynn White Jr. gibi[132] atlıların piyadelere üstünlüklerini feodalitenin nedeni sayamıyoruz. Atlıların yerleşik toplumlara saldırmaları, sadece Roma'nın başına gelmemiştir. Örneğin Çin'e çok defalar atlılar saldırdıkları halde, Çin piyade ordusunun atlıya çevrilme sancısı çekilerek ortaya feodalite çıkmamıştır. Ama buna karşılık, topraklarında atlı veya piyade hiçbir yabancı unsur görmeyen Japonya'da feodalite oluşmuştur.

Merovenjler çağında, ordunun ağırlığının atlıdan piyadeye kaymış olmasının nedeni, Merovenjlerin merkezkaç güçleri engelleyebilmek için tüm özgür kimseleri askere almalarıdır. Yoksa, daha Frank Devleti'nin ilk kurulduğu yıllarda, Frank ordusunun neredeyse tamamı atlılardan oluşmaktaydı.

İkinci olarak, Araplar karşısında piyadenin yavaş ve etkisiz kaldığı tezi de yanlıştır. Araplar İspanya'ya girdikleri zaman büyük süvari gücüne sahip Vizigotlar Arapları durduramamış, oysa Charles Martel'in emrindeki Frank piyadeleri aynı Arapları 732'de Poitiers'de durdurmuşlardır.

Brunner'in *beneficium* ve *vasselage* kurumlarının birbirlerine bağlanmalarının nedeni olarak, şövalyenin ortaya çıkmasını görmesi de yanlıştır. Her iki kurum da Roma'dan türemedir ve Germen toplumundaki ama Roma'yla temasa geçmiş Germen toplumundaki, takipçilik kurumunun bunlara uyum sağlamasıyla bu iki kurum, Germen istilalarından beri birleşmeye başlamışlardır.

Arap istilasının durdurulması teorisi, Avrupamerkezci bir görüştür ve Hristiyanlığın İslam üzerindeki zaferi imgesini taşımaktadır. Oysa ger-

(129) White Jr., s. 3-5.

(130) Nakleden Dopsch, s. 234.

(131) Arnold J. Toynbee, *Guerre et Civilisation*, Paris, Gallimard, 1953, s. 209.

(132) White Jr., s. 6.

çekte, Araplar 730'larda İspanya'da gerileme dönemine girmişlerdi. İç çatışmalar, mezhep kavgaları, Arap gücünü büyük ölçüde eksiltmişti. Bunun yanında, Poitiers savaşını kimin kazandığı da pek belli değildir. Bu nokta, Arap yayılmasının, Arap olanakları içinde maksimum noktasıydı ve Poitiers savaşını kim kazanırsa kazansın, Araplar gerilemeye mahkûmdular. Bu savaş zaten o çağda da kimse tarafından önemsenmemiştir. Charles Martel, Arapları yendiğinden ötürü değil, Frizyalıları yendiğinden ötürü üne sahipti[133].

Demek ki İslam istilası, Brunner'in savunduğu gibi, ordunun yeniden örgütlenmesini gerektirecek bir olay olarak görünmemektedir[134].

Ordu gerçekten de yeniden örgütlenmemiştir. 9. yy.da Charlemagne'ın birbiri ardına çıkardığı fermanlardan anlıyoruz ki, fakirler piyade olarak askerlik yaparlarken, atlı zenginler savaşa katılmamaktadırlar[135].

White Jr.un ileri sürdüğü, 8. yy.da yeni bir savaş teknolojisinin oluştuğu ve bunun da şövalyenin teçhizatını çok pahalı hale getirdiği görüşü de yanlıştır. White Jr., düşüncesini kanıtlamak için 761'de Isanhard adlı birinin bir at ve kılıç karşılığında toprak ve kölelerini sattığını bildirmektedir[136].

Gerçekten de o dönemde bir şövalyenin teçhizatı, 20 öküzün değerine veya 10 *colonus* çiftliğinin yıllık kiralarına eş değerdeydi[137].

Ancak bu konuda unutulmaması gereken, ekonominin kapalı bir ekonomi olduğudur. Tüm toprak sahipleri, teçhizatlarını kendi işletmelerinde üretmektedirler. Bu nedenle de pazar için üretim yoktur. Zaten, silah ve teçhizat gibi, büyük ustalık ve el emeği isteyen, ayrıca kullanıcının özelliklerine göre imal edilmesi gereken gereçlerin, o dönem koşulları içinde pazar için üretimleri söz konusu olamaz. Yukarıda verilen değerler, tesadüfen satılan teçhizatın nedret değerleridir. Bir başka açıdan da bu değerler, fiyatların pazarda teşekkül etmesinin olanaksız olduğu bir ekonomide, onların alternatif maliyetleridir. Bu nedenle de teçhizatın pahalı olduğu ve teçhizat edinmek için vassal olunduğu iddiası geçersizdir.

Aslında, bu bağlamda *vassalite*, bir şövalyenin eğitiminin çok uzun sürmesiyle ilgilidir. Karolenj çağı atasözü, «Ergenlik çağında bir çocuğu

(133) Charles Martel'in yaşamının büyük bir bölümünde ikamet ettiği Ingelheim şatosunun duvarlarındaki kabartmalar Frizyalılarla olan savaşa ilişkindir. Diğer yandan o döneme ait hiçbir kronik veya sanat eserinde, hatta halk şarkılarında Araplarla olan savaşlara dair izlere rastlamak mümkün değildir. Araplarla olan savaşların efsane haline gelmesi, 11. yy.dan itibaren Haçlı seferlerinin başlamasıyladır. Örneğin *Chanson de Roland* bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ingelheim kabartmaları konusunda bkz.: White Jr., s. 11, *Chanson de Roland* konusunda bkz.: André Lagarde et Laurent Michard, *Le Moyen Age*, Paris, Bordas, 1962, s. 3-32.

(134) İslam tehlikesi tezi. Olaylara biraz da hilal-salip zihniyetiyle bakan Gibbon'dan türemedir. Bkz.: Edward Gibbon, *The Rise and Fall of the Roman Empire*, 3 vols., New York, The Modern Library, t.y. (ilk basılışı 1776).

(135) Dopsch, s. 286.

(136) White Jr., s. 29; Bloch'da bu olayı doğruluyor, s. 219.

(137) Dopsch, s. 287.

süvari yapabilirsin, sonra asla.» bunu dile getirmektedir[138]. Olaya bu açıdan bakınca, fiyatlar ve değerler ne olursa olsun, kimsenin kendini silahlandırması gerekmemektedir.

White Jr.'un bu konudaki bir tezi daha irdelenmeye muhtaçtır. Piyadeden süvariye geçişin ortaya çıkardığı teknolojik iyileşme White Jr.'a göre, feodaliterin nedeni olmuştur[139].

Silah ve teçhizattan başlayan teknolojik iyileşme, daha sonra tarım teknolojisine de yayılarak Kuzey'de tarımsal artığın büyümesine ve pahalı süvari teçhizatını karşılayacak boyuta gelmesini sağlamıştır. Bu da senyör-vassal ilişkilerini mümkün kılarak feodaliteyi oluşturmuştur.

Feodalitenin sadece senyör-vassal ilişkisine indirgenmesi, hele bunun da sadece atlı askerlik hizmetine indirgenmesi, kanımızca son derece yanlıştır. Bu konuya, feodal üretim tarzını incelerken döneceğiz[140].

Yeni araştırmaların ışığında artık biliyoruz ki, feodalitenin kökü çok daha eskilerdedir. Roma'nın son dönemlerinde, özel askerler (*bucellarii*) vardı. Bunlar toprak sahiplerine kişisel olarak bir sadakat yeminiyle bağlıydılar. Bunların iaşe, barınma ve teçhizatları efendileri tarafından karşılanıyordu. Bunun yanında efendileri onlara toprak da veriyordu (*fundi militares*). Geçmişe böylece bakınca, takipçilik kurumunda olduğu

(138) Bloch, s. 219.

(139) Taner Timur da White Jr.'u tekrarlayarak, feodaliteye geçişin, teknolojik iyileşmelerden ötürü meydana geldiğini söylemektedir. Aslında yazarın White Jr.'a dayanarak verdiği tarım teknolojisindeki iyileşmelere dair bilgiler ve örnekler, feodalitenin oluşum aşamasına değil, aksine çözülme aşamasının başlangıcına, yani 12. yy.a aittir. Bkz.: Timur, s. 3.

İleride İnceleyeceğimiz üzere, feodal toplumda teknolojik iyileşme ve yenileşme, sistemi çözücü etki yapmıştır. Feodalitenin oluşmasında ise temel nedenlerin başında teknolojik durağanlık gelmektedir. Braudel'in Gaston Roupnel'e dayanarak ileri sürdüğü, bizim de katıldığımız görüşüne göre, feodal dönemde, ikili nadas ve öküzün çekici güç olarak kullanılması, artığın sabitleşmesine ve feodal unsurların egemenliklerini pekiştirmelerine neden olmuştur. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.*, Glasgow, Fontana, 1976, vol. I, s. 77.

(140) Feodalitenin oluşumu sırasında, teknik geriliğin ve bu gerilikte durağanlığın veri olduğu ve aslında teknolojik durağanlığın feodal ilişkilerin kemikleşmesinde başlıca rolü oynadığı, bazı yazarlar tarafından tersine çevrilerek aktarılmaktadır. Örneğin İlber Ortaylı, feodalitenin oluşumu sırasında Kilise'nin desteğiyle bataklık ve ormanların tanma açıldığını; köle sağlamak güç olduğundan, köylü ve askerlerin serfleştirildiklerini yazmaktadır. Bu görüş tamamen yanlıştır. İleride göstermeye çalışacağımız üzere, feodal üretim tarzında kıt faktör toprak değil, emektir. Bu nedenle feodalitenin oluşum döneminde yeni toprakların tarıma açılmış olmaları mümkün değildir. Ayrıca, Roma ekonomisi, lateral genişleme sırasında, Avrupa'nın büyük bir bölümünü tarıma açmıştır. Bunun yanında, feodal tarımda, Roma tarım teknolojisi büyük bir değişiklik geçirmeden hemen hemen aynen uygulanmaktadır.

Roma lateral genişlemesi, sürekli köle akımına dayanıyordu. Feodalitede ise köle yoktur ve emek kıttır, bu nedenle de angarya sistemi artık üretmenin tek yoludur.

Aslında, yeni toprakların tarıma açılmaları, feodalitenin bunalımıyla ilgilidir ve 12. ve 13. yy.larda meydana gelerek feodaliteyi çözücü etkenlerin başında yer almıştır. Bkz.: Oktaylı, s. 50-51.

gibi, özel asker kurumunun da Germen kökenli olmayıp Roma kökenli olduğunu görüyoruz[141]. Ayrıca, daha önce söylediğimiz gibi, takipçilik ve özel asker kurumlarına hemen hemen her toplumda, çeşitli aşamalarda rastlanılmaktadır[142]. Ancak, birçok toplumda arızi olarak ortaya çıkan bu oluşumlar, son dönem Roma oluşumları içinde birbirleriyle eklemleşerek kurumlaşmışlardır. Bunun böyle olmasının temel nedeni, Roma'da İmparatorluk oluşumuyla beraber keskinleşmeye başlayan merkez ile merkezkaç güçler savaşının böylesine düzenlemelere ihtiyaç göstermesidir. Bu konuda ayrıca belirtilmesinde yarar olan bir husus da, bu kurumların çoğu zaman Germanik kurumlar olarak gösterilmelerine rağmen, bunların Germenlerde Roma okulundan mezun olmadan önce pek görülmediğidir. Daha açık bir ifadeyle, özel asker, sadakat yemini gibi kişisel bağımlılık ilişkilerini kurumlaştıran faktörlerin bağlantısı toprak mülkiyeti iledir. Böylece, Germenler, ancak toprak mülkiyetiyle ilişkiye geçtikten sonra bu kurumları kendi toplumları içinde uygulayabilmişlerdir.

Roma *bucellarii*'si ile Germen takipçilerinin, gene Roma kurumu olan *patronicium* veya *obsequium* ile karşılaşmaları *vassalite* kurumunun oluşmasına neden olmuştur. Hemen belirtelim, Germen takipçilik kurumu da özgün bir Germen kurumu olmayıp, Germenlerin Roma'yla temasa geçmelerinden sonra ortaya çıkmış bir kurumdur.

Son dönem Roma gelişmeleriyle barbar krallıkları gelişmeleri, aynı çizgi üzerindedirler. Son dönem Roma paralarının birçoğunun üzerinde sadakat yemini sahneleri resmedilmiştir[143]. Ayrıca, *commendatio*'nun hiçbir Germen kaviminde yok iken, Roma'ya giren tüm barbar kabilelerinde görülmesi ve takipçilik ilişkisiyle birleşerek, buradan *vassaliteye* varılması, bu kurumun da kökeninin Roma oluşumları olduğunu kanıtlamaktadır.

Roma sisteminde *bucellarii*'nin, Germenlerde de takipçilerin efendileri tarafından teçhiz edilmeleri, feodalleşme döneminde bu doğrudan teçhiz yerine, toprak temliki yoluyla dolaylı teçhiz haline dönüşmüştür. Bu da *vassalite* ve *beneficium*'un birleşmelerini sağlayarak, feodaliteye giden yolun önemli aşamalarından birini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Dopsch ve White Jr., efendi tarafından teçhiz edilmenin *vassalite* demek olduğunu, bu kurumun *beneficium* ile birleşmesinin sonucunda da feodalitenin ortaya çıktığını söylüyorlar[144]. Bu iki yazarın analizinde, doğrudan teçhiz ile *beneficium* aracılığıyla dolaylı teçhiz arasında nitelik farkı yoktur. Oysa bizce, *beneficium*, teçhiz olanağı sağlamanın ötesinde, efendinin ekonomik işletmesinden ayrı bir ekonomik birim oluşması demektir. Doğrudan teçhizde efendi el koyduğu artığı dağıtıcı bir görev görmektedir. Oysa dolaylı teçhizde vassal de artık ekonomik artığa doğrudan el koyabilmektedir. Mekanizmanın bu hale gelmesi, gerçek anlamda feodalitenin

(141) Dopsch, s. 287.

(142) Bloch, bu özel askerlere iç askerler (*guerriers domestiques*) adını vermektedir. s. 217. Bunu beylik askerler veya hizmet askerleri biçimlerinde de çevirmek mümkündür.

(143) *ibid.*, s. 287.

(144) Dopsch, s. 289; White Jr., s. 29-31.

oluşmasına etki edecektir. Burada belirtmemiz gereken, bu konudaki teorik yaklaşımımıza bir miktar açıklık getirmektir. Çoğu yazarlarca, süzerenvassal ilişkisi veya toprak verenle alan ilişkisi feodalite görmek için yeterli olmaktadır. Oysa hemen hemen tüm pre-kapitalist toplumlarda benzeri ilişkiler vardır. Bunları ayrıştırmaktan kaçınmak bizi bir pan-feodalizme götürebilir. Bu noktada, bizce, feodalitede artık toprak sahibi tarafından dolaysız olarak temellük edilmektedir. Bunun dışındaki tüm oluşumlarda, topraktan dolaylı olarak artık elde edenler, üretimin doğrudan ajanı olmaktan uzak kalmakta, artığa el konulması içindeki yerleri ikincil kalmakta ve yeniden dağıtım mekanizmalarının yöneticileri ve şekillendiricilerinin fonksiyonunda kalmaktadırlar. Bu cins ilişkiler, ileride Osmanlı tarzını da incelerken göstermeye çalışacağımız üzere, feodal olamazlar.

Vassalite kurumunun yaygınlaşmasının nedeni, Brunner'in iddia ettiği gibi, Araplara karşı savaşta piyadenin yetersiz kalması, White Jr.'un iddia ettiği gibi, savaş teknolojisinin değişmesi sonucu teçhizatın pahalı hale gelmesi değildir. Roma'nın son dönemlerinden itibaren merkezle merkezkaç güçler arasında yaşanan savaşın bir ürünüdür. Merkez, güçlü kalabilmek için feodal unsurları yok etmek istemiş ve doğrudan kendine bağlı güçler oluşturmuştur. Ancak aynı şeyi, merkezkaç güçler de yapmışlardır.

6. ve 7. yy.larda hanedan kavgaları sonucu, küçük toprak sahibi özgür kişiler, güçlülerin (*potentas*) koruması altına girmek (*patronicium*) zorunda kalmışlardır. 614 tarihli Clothar fermanı, birçok kimseyi doğrudan kendilerine bağlayan toprak soylularının güçlerinin tanındığının göstergesidir.

İlk Karolenjlerin merkezi güçlendirebilmek için aldıkları tedbirler, gördüğümüz üzere merkezin gücünü büsbütün kırıcı etki yapmışlardır. İlk Karolenjlerin merkezkaç güçlerden gelen tehlikeyi sezip onları kesin olarak yok etme girişimleri de maddi koşulların aleyhte olması yüzünden, sonuç vermemiştir.

743 yılında Charlemagne'ın dedesinin Aquitaine dükünü öldürtüp ona ait Loches şatosunu yıktırması, Bavyera düküyle savaşıp onu yendikten sonra vassali haline getirmesi[145] bir sonuç vermemiştir. Çünkü Karolenjler, feodal eğilimli büyük toprak sahiplerini merkeze bağlamanın tek yolu olarak, asi aristokratları kendi vassalleri haline getirmekten başka yol bilmiyorlardı. Zaten başka olanakları da yoktu.

Toprak temliklerinin kökünün Roma olduğunu söylemiştik. Ancak, Roma toprak temlikleri, genellikle kiracı çiftçilere yapılanlar biçiminde bir gelişme gösteriyordu. Bu hak sahipleri de zamanla *colonus* haline dönüşüyorlardı. Gerçek temlikler, barbar istilalarının yarattığı güvensizlik ortamında, askerî hizmet karşılığında yapılmaya başlanmıştır.

Merovenj dönemi *beneficium*'lanum odak noktası ise kralın büyük toprak sahiplerini kendine bağlama ve memurlarını ödüllendirme çabalarıdır. Merovenj kralları, nakit kıtlığından, maaşlı ve güçlü bir bürokrasi besleyemez hale gelince, çeşitli hizmetlerini gördürebilmek ve tahta sadakat sağlayabilmek için toprak temliklerine başvurmuşlardı.

(145) H. Pirenne, *Mahomet...*, s. 155.

Roma imparator topraklarına kendi şahısları adına el koymuş olan Merovenj kralları, bu kaynaktan görev süresince geçerli *beneficium*'lar veriyorlardı[146].

Bu temlikler, birçok *villa*, tek bir *villa* veya bir *villa*'nın bir bölümü (yani belirli sayıda *mansus* ve *réserve*'den buna orantılı bir parça) biçiminde olmaktaydı. Görev süresiyle geçerli olma kuralına çoğu zaman uyulmuyor ve bu topraklar çoğu zaman alanın mal varlığına ekleniyordu.

Temlik işleminin adı olan *beneficium*, sonradan işlemin konusu olan toprağın da adı oldu. Kralın kendine bağlı bir soyluluk yaratma çabalarına karşılık, *beneficium* uygulaması krala karşı güçlü direnme odaklarının oluşmasına yol açtı. İlk olarak, bu işlem kralın sürekli fakirleşmesine ve büyük toprak sahiplerinin giderek zenginleşmelerine neden oluyordu. İkinci olarak, *beneficium* karşılığında istenilen hizmetler çoğu zaman yerine getirilmiyordu. Toprak bir kez ele geçirilince, hemen krala karşı bir direnme odağı oluşuyordu. Kral, ihtiyaç duyduğu hizmetleri sağlayabilmek için yeni tavizlerde bulunmak zorunda kalıyordu. Bu durumda, aristokrat-kral dengesi, giderek aristokratlar lehine bozuluyordu. Her şeye rağmen, Merovenjlerin verecek toprakları olduğu sürece sistem işledi ve büyük toprak sahipleri görünüşte krala sadık kaldılar. Ancak, hukuken *beneficium* ne bağımlılık ne de sadakat doğuruyordu. Büyük toprak sahiplerinin krala sadakatleri, birbirlerine karşı güvensizliklerinin sonucudur.

Bu açılardan, Merovenj iktidarı, Roma kamu topraklarının özel eller tarafından temellük edilmesine olanak sağlama işlevini görmekten öteye başka bir şey yapmamıştır.

Merovenj *beneficium*'u sadece kral tarafından yapılan, görev süresiyle geçerli olan ve kişisel bağ doğurmayan cinsten bir temlikti. Oysa Charlemagne devrinde *beneficium* tam mülkiyet kaydıyla verilmeye başlamış ve toplumun her basamağında uygulanır olmuştur. Charlemagne'ın gayretleriyle *vassalite* kurumu tüm topluma yayılırken her senyör vassallerine *beneficium* vermeye başlamıştır[147].

Charlemagne zamanında, *beneficium* uygulamasının bu kadar yaygınlaşmasının nedeni, toplumda herkesin işine gelmesidir. *Beneficium* vassale ömür boyu bir gelir, bir kullanım hakkı sağlamaktadır. Vassal'in ölümünde, *beneficium* senyöre geri dönmekte, o da bunu yeniden temlik edebilmektedir. Senyörün mal varlığı eksilmemekte, gücünü koruyabilmektedir.

Vassal *beneficium*'dan sağladığı gelirle kendini yeniden üretebilmekte ve senyörüne borçlu olduğu yükümlülükleri yerine getirebilmektedir. Sistem, senyöre, bu hizmetlerin yerine getirilmesini garantilemektedir. *Beneficium* senyöre bir yaptırım gücü sağlamakta, vassal görevlerini yerine getirmediğinde *beneficium* geri alınabilmektedir.

(146) Merovenj *beneficium*'larının temel özelliği, intikallerinin kan bağıyla değil, göreve kim gelirse, ona verilmesiyledir. Karolenj *benificium*'ları ise gene kan bağıyla intikal etmemekte, ama görevler hale getirildiğinden, feodalitedeki fieflerin olmasının atası olmaktadırlar. Bloch, s. 235.

(147) Maillet, s. 609; Bloch, s. 233 vd.

Fakat gelişmeler *beneficium* sisteminin değişmesine neden olmuştur:

— Vassal öldüğü zaman, oğlu aynı *beneficium*'un kendine verilmesini istediğinde senyör bunu reddedememektedir. Ayrıca bir yabancıya vermektense, eski vassalinin oğluna vermeyi tercih etmektedir. Vassal oğlunun *commendatio* (Karolenj çanda *hominiticum*, feodal çağda *hommage* adını aldı.) yapması *beneficium* alması için yeterliydi. Bu uygulama yaygınlaşarak, 10. yy.da zorunlu örf haline geldi.

— *Beneficium* Karolenj çağında vassal görevlerinin yerine getirilmesi için bir garanti olmaktan çıktı. Vassaller artık en çok veren senyörün hizmetine giriyorlar ve eski yeminlerini bozuyorlardı.

— Kral memurları, memuriyetlerini ırsi hale getirdiler. Böylece, göreve bağlı *beneficium*'lar da ırsi hale geldiler. Bu açıdan, feodalleşme sürecinin karakteristik noktalarından biri de merkezin merkezkaç güçleri bizzat güçlendirmesidir. Merovenjlerde soyluluk önceleri sadece hizmet soyluluğu, yani sadece krala hizmet edenlerin soylu sayılmaları biçiminde iken, hizmetlerin önce *de facto* sonra da *de jure* ırsi hale dönüştürülmesi, Karolenj toprak soyluluğunun önemli bir kaynağını oluşturmuştur[148].

Feodalleşme sürecinde, devlet memuriyetlerinin ırsi hale getirilip sonradan merkezkaç odaklar haline gelen toprak soyluluğuna dönüşmesi evrensel bir olaydır. Örneğin 14. yy. Rus feodalleşme döneminde, yerel aristokrat *boyar*'ların yanı sıra *dvoryana* (saraylı) adlı hizmet soylularının da topraklarını ırsi hale getirdiklerini görüyoruz[149]. Ancak, Karolenj oluşumunun özelliği, merkezin bu oluşumu bizzat teşvik etmesidir.

— Nihayet, birbirlerinden tamamen bağımsız iki kurum olan *beneficium* ve *vassalite* birbirlerine yaklaşmaya başlamışlardır.

Vassal olmanın ve bunun doğurduğu yükümlülüklerin altına girmenin bir *beneficium* temlikine bağlı olduğu düşüncesi oluşmaya başlamıştır. Bunu düşünürken, kral ve senyörlerin vassallerine *beneficium* temliklerini, oluşmakta olan hiyerarşi içindeki yerlerini yükseltebilmek veya en azından koruyabilmek amacıyla artırmaya başlamalarıdır.

Diğer yandan, vassal ölünce, *beneficium*'un oğluna intikalinin otomatik olmayıp *commendatio* işleminden sonra, yani oğlun da vassal olmasından geçtiğinin görülmesi de bu düşüncenin kökleşmesine etki etmiştir. Ayrıca, *commendatio* işlemi ve *beneficium* temliki çoğu zaman bir arada yapılmaya başlamıştı. Böylece, vassal yükümlülüklerini yerine getirmek için gerekeni *beneficium*'dan sağladığından, *beneficium vassalite*'nin vazgeçilmez parçası sayıldı[150].

Böylece, Frank krallığının başlangıcındaki, hizmetin sadece kişisel bağdan doğan sadakate bağlı olduğu ve *beneficium*'un da karşılıksız bir ihsan olduğu düşünceleri silinmeye başladı. Vassalik hizmetin *beneficium* tarafından doğrulanan ve desteklenen bir ilişki olduğu düşüncesi yerleşti.

(148) Dopsch, s. 203; Bloch, s. 277.

(149) Anonim, *History of the USSR*, 3 vols, Moskova, Progress, 1977, c. 1, s. 61.

(150) Maillet, s. 611.

Kişisel bağımlılık, toprak bağımlılığıyla birleşerek feodalitenin temellerini oluşturmaya başladı[151].

Immunitas (Bağışıklık)

Merkezkaç güçlerin bağımsızlaşmalarına ve tamamen ayrı birer birim haline gelmelerine büyük etkisi olan kurumlardan biri de *immunitas*'tır.

Immunitas kurumunun da kökleri Roma'dadır. Roma'da İmparatorun kişisine bağlı topraklar (*fisci*, *saltus*) özel bir statüde yönetilmekteydiler ve bu topraklarda oturanlar olağan vergileri ödemezlerdi, imparator toprakları olağan vergi ve yönetim memurlarının denetimi dışında olup imparatorun özel memurları tarafından yönetilirlerdi. Bu yöneticiler, imparator toprakları halkını kendileri yargılarlardı. İmparatorluğun diğer alanlarında yargı yetkisini kullanan mahkemeler, imparator topraklarında yetkili değillerdi.

3. yy.dan itibaren Roma'da merkezkaç güçler merkezden bağımsız hale geldikçe ve merkez zayıfladıkça, bazı *latifundium* sahipleri *fisci* topraklarına ait bu *immunitas* hakkını elde ettiler. İmparator toprakları Merovenjlere geçince bu özel statüleri korundu. Ayrıca bu statü *fisci* kökenli olmayan tüm kral topraklarına da yaygınlaştırıldı. Krallar önceleri Kilise'ye toprak temlik edince, bu bağışıklıklar (*immunitas*) toprağa bağlı sayıldı. Başlangıçta Kilise'yle iyi geçinmeyi tercih eden Merovenjler, Kilise'nin bu tavrını benimsediler. Bir süre sonra aynı uygulama kral topraklarından laik unsurlara yapılan *beneficium* temliklerinde de geçerli oldu.

Diğer yandan, Merovenj hanedanı döneminde, Roma kökenli *Potentas*'ın Roma döneminde elde ettikleri *immunitas*'lar da devam etmekteydi.

Zamanla, hizmet soyluluğunun merkezi güçlendirmek amacıyla ön plana geçmesi karşısında *immunitas* üzerinde çatışmalar ortaya çıktı. Hizmet soyluları, *beneficium*'ları ırsi olmadığından görev süresince elde ettikleri *immunitas*'ı da ırsileştiremiyorlardı. Fakat buna karşılık, Kilise ve *potentas immunitas*'ları ırsiydi. Bu durum Frank soyluları ile *potentas*'ı karşı karşıya getirdi. Hizmet soyluluğunun esas amacı, *immunitas* ırsiyetini bahane ederek Kilise ve *potentas*'ı topraklarından yoksun bırakmaktı. (Hizmet soyluluğu bu amacına kısmi olarak Charles Martel döneminde Kilise topraklarına el koyarak ulaşacaktır. Fakat feodalleşme döneminde Kilise bu toprakları fazlasıyla geri alacaktır. *Potentas* merkezin yükselen gücü karşısında ayaklandı. Toprak soylularının bu ilk açık ayaklanmaları 584'te kral Chilperic'in öldürülmesiyle sonuçlandı[152]. Uzun süren bir iç savaş ve fetret döneminden sonra iktidarı tek başına ele geçiren II. Clothar, toprak soylularına ve ona destek olan Kilise'ye tüm topraklarında *immunitas* tanıdı. 614 tarihli bu ferman, başka bir platformda, *Magna Carta Libertatum*'un atasıdır[153].

(151) loc.cit.

(152) Dopsch, s. 200.

(153) *ibid.*, s. 206.

Merkez soyluluğu, daha doğrusu hizmet soyluluğu, merkezin gücünü sağlayarak kendi durumunu konsolide edemeyeceğini anlayınca, bu kez kendisi için toprakların ırsi hale getirilmesi ve *immunitas* elde edilmesi mücadelesine girişti. Bu süreç sonunda 9. yy.da *immunitas* elde etmeyen toprak kalmadı. Charlemagne döneminde, ceza yargılamalarının *immunitas* kapsamından çıkartılarak, merkezin yetkisi içine alınma çabaları sonuç getirmedi ve soylular merkeze bir nebze güç kazandırabilecek bu girişimi tüm güçleriyle engellediler [154].

Immunitas bir belge ile verilirdi. Bu belgenin en önemli özelliklerinin başında, kamu yargıçlarına yani devletin maaşlı yargıçlarına (*judices publici*) bağışıklık kazanmış toprağa herhangi bir nedenle girmelerini ve oradaki yargı işlerine karışmalarını yasaklamak gelmekteydi.

Böylece bağışıklık belgesi elde eden toprak, kamu denetiminden çıkardı. Bunun yanında, bağışıklık belgesi, toprak sahibine de belirli bazı haklar sağlardı. Bunlardan en önemlisi, bağışıklık kazanan toprak sahibinin, *judices publici*'nin tüm yetkilerine kendi toprağı üzerinde sahip olmasıydı. Böylece, bağışıklık kazanmış toprak üzerinde, vergi toplama yargılama vb. gibi devlet yetkileri tam anlamıyla bağışıklık kazanana geçerdi[155].

Başlangıçta halk için kaza mahkemeleri (*plaid, county court*) yetkili iken, bu yetkiler *immunitas* yoluyla önce Kilise ve *potentas*'a geçmiş, daha sonra da toprak soyluluğunun temel dayanaklarından biri olmuştur[156].

Immunitas'ın toprak sahiplerine ne gibi haklar sağladığını görebilmek için bir *immunitas* belgesi örneğini aktarmak yararlı olacaktır.

> «Bundan böyle (*immunitas* alanın adı)'nın (*immunitas* alan toprağın adı)'da elinde bulundurduğu topraklar, bu topraklar ister bizden, ister başka birinden edinilmiş olsun, isterse kendinin olsun; bütünlüğü içinde, tüm toprak, ev, bina, serf, köle, bağ, koru, tarla, bataklık, otlak, nehir, değirmen ve eklentileriyle tam bağışıklık içinde, herhangi bir yargıcın girmesi men edilmiştir. Yargıçlar ne nedenle olursa olsun bu mülk ve eklentilerine giremezler ve mülk sahibinin bu hakkını tartışamazlar.
>
> Bu kararname kendi elimizle hazırlanmıştır.
>
> Kral (ad)
> Mühür»[157]

(154) N. Uavlov-Silvanski, *Le Féodalisme...*, *op. cit.*, s. 275'ten Lev Tcherepnine, art. cit., s. 14.

(155) Maillet, s. 583-85.

(156) Dance, s. 62.

(157) Downs, s. 44-45. Eski bir tartışmaya yeniden dönmek anlamsız gözükebilir, ama yukarıda sunduğumuz belgenin ışığında, Roma-Germen sentezi kuramcılarının iddia ettiklerinin tersine, *communia* adı verilen alanın, yani otlak, çayır, mera, orman vb. gibi alanın toprak mülkünün eklentileri olduğu ve Germanik geleneklere daha yakın olan Merovenjlerde bile bunların özel mülk sayıldıkları açıkça gözükmektedir. Diğer yandan, bunların köylüler tarafından ortaklaşa temellük

Beneficium, *vassalite* ve *immunitas*'ın böylece birleşmeleriyle ortaya Karolenj döneminin temel ekonomik birimi olarak artık sadece *villa* çıkmaktadır. 8. yy.dan itibaren Batı ekonomisinin temeli toprağa dayalı olmaya başlamıştır. Ekonomik hayatın ise temeli *villa*'dır. Karolenj *villa*'sı (*fundus* da denir) birkaç yüz hektardan, birkaç bin hektara kadar çeşitli büyüklüklerde olabilen ama Roma *latifundium*'unun aksine coğrafi bir bütün oluşturan bir tarım işletmesidir. Roma *villa*'sından daha farklı bir örgütlenme biçimine sahiptir.

Her *villa*'nın artık ayrı bir örfü ve örgütlenme biçimi oluşmuştur. Büyük senyörlerin çok sayıda *villa*'ları olmasına rağmen, aynı senyöre ait *villa*'ların tümünde aynı örf ve adet geçerli olmamaktadır. Bu durum da yerelleşmenin boyutunu göstermektedir.

Karolenj *villa* örgütlenmesinde ekonomik açıdan esas olan, kendine yeterliliktir. Yani bu işletmelerde, üretim pazar için değil, *villa* sahibi ve *villa* halkının ihtiyaçlarını karşılamak içindir. Diğer bir deyimle, *villa* üretimi kullanım değeri yaratmakta, ancak değişim değeri yaratmamaktadır. Bunun yanında, bu üretim basit yeniden üretim olup genişleyen yeniden üretim değildir. Yani idame yatırımları dışında, herhangi bir sermaye birikimi yoktur.

Sermaye birikiminin olmaması, ekonomiyi sürekli bir durgunluğa mahkûm etmektedir. Çalışma yöntem ve teknikleri çok geridir, toplam ürün çok düşüktür, ulaşım yavaş ve pahalıdır[158].

Pazar hemen hemen hiç yoktur. Zaten zayıf olan bölgeler arası işbölümü tamamen ortadan kaybolmuştur. Ürünün büyük bölümü yerinde tüketilmektedir. Nadir olarak, tüketimden artan tasarruflar, lüks mallar alımı ile Kilise yapımı gibi verimsiz yatırımlara harcanmaktadır. Aslında *villa*, Roma dönemindeki boyutlarından çok şey kaybetmiştir, bu da meta üretimi ve dolaşımının engellenmesine hem katkıda bulunmuş hem de kapalı ekonomik dokunun sürekliliğini sağlamıştır[159].

Karolenj *villa* rejimi bu koşullarda ve eskinin mirası üzerine oluşmuştur. Karolenj *villa*'sının esası, toprağın iki ana parçaya ayrılmış olmasıdır: *réserve ve tenure*'ler[160].

edildiklerine dair en küçük bir belirti olmadığı gibi, kullanma hakları olduğuna bile dair en ufak bir işaret yoktur.

(158) Ticaretin daha canlı, Roma yollarının daha iyi korunmuş olduğu Merovenj çağında bile tüccarlar ve yolcular, hangi araçlarla olursa olsun, günde karada 30-35 km.'den fazla yol alamamaktaydılar. At nalı bu dönemde henüz kullanılmamaktaydı. Büyük taşların toprağa çakılmalarıyla yapılmış olan Roma yolları çabuk bozulmakta ve onları onaracak herhangi bir kamu makamı bulunmadığından, bir süre sonra yol diye bir şey kalmayacaktır. Latuche, s. 107.

(159) Tcherepnine, *art. cit.*, s. 50.

(160) Karolenj *villa*'sının esaslarını *polyptique* ve *brevium exempla* adı verilen *villa* envanter defterlerinden öğrenmekteyiz. Senyörler 9. yy.da, topraklarındaki *mansus* (bağımsız, veya sınırları belirlenmiş tarla)'ların alanını, çiftçilerin sayı ve niteliklerini, senyöre karşı yükümlülüklerini ayrıntılı bir biçimde kaydetmeye başlamışlardı. Maillet, s. 535-36.

Senyörün bizzat işlettirdiği toprağa, 9. yy.da *indominicatum* veya *terra indominicata* (egemene ait toprak) adı verilmektedir. Senyör burayı kendi işletmemekte, kral topraklarında *judex*, senyör topraklarında ise *major* veya *villicus* adı verilen bir kâhya aracılığıyla işlettirmektedir.

Résérve ise üç unsurdan oluşmaktadır. *Curtis* adı verilen bölüm, senyörün ikametgâhı, köleler ve *résérve* işçilerinin barınakları, ahır, samanlık, atelyeler vb. gibi binaları kapsamaktadır. *Résérve*'in ikinci elemanı olan, değirmen, birahane gibi işlikler, *curtis* dışında uygun yerlere dağılmışlardır. Üçüncü olarak, *curtis*'in etrafında, meyve bahçeleri, bostan ve bunların dışında bütünsel durumda (*couture*, *condamine*) çayırlar yayılmaktadır. En dışta, orman, bataklık ve boş alanlar yer almaktadır.

Résérve'in (Bu alana *résérve*: ayrılmış, saklanmış denildiği gibi, *indominicata*: *dominus*'a ait sözcüğünün bozulmuşu olarak *domain*, *demesne* de denilmektedir.) işlenebilir alanları, bir yandan *résérve*'e bağlanmış işçiler, köleler (Bunlar doğrudan senyöre bağlı olup onun tarafından beslenip barındırılırlar.), diğer yandan, angaryayla yükümlü, *tenure* (Geçimlik tarla, *mansus* da denir) sahipleri tarafından işlenmektedir. *Résérve*'de elde edilen ürün senyör ve maiyeti ile *résérve*'de yaşayan ve senyörün sorumluluğunda olan halkın ihtiyaçlarına harcanmaktadır.

Villa'nın diğer bölümü ise *terra mansionaria* adını almaktadır. Bu bölüm, çiftlikler halinde kiracılara (*colonus*) verilmiştir. *Mansus* adını taşıyan bu çiftlikler, 1-2 hektardan 20-30 hektara kadar çeşitli büyüklüklerde olabilmektedir, ama genellikle rastlananlar, 5-10 ile 15-20 dönümlük çiftliklerdir. *Mansus* büyüklüğünün saptanmasında esas ölçü, orayı işleyen ailenin geçimini sağlayacak kadar olmasıdır. Kiracılar kendi çiftliklerinde kendi inşa ettikleri evlerde yaşamaktadırlar. Kiracıların iki temel ekonomik fonksiyonları vardır: Bir yandan, *mansus*larını işlemek ve yaşamlarını sürdürecek ürünü sağlamak, diğer yandan da toprak sahibine bunun bedeli olarak bazı ödemelerde bulunmak. Bu ödemeler üç türdendir: Belirli bir miktar para (*capitatio*). Bu para olmayan ekonomide, nakdi ödemeler, hemen hemen sıfıra inmiştir. Ayni yükümlülükler ikinci ödeme türüdür. Kiracı *mansus*'unun ürününden bir bölümü, örf gereği ve değişmez miktarlarda olmak üzere senyöre verir (Birkaç kümes hayvanı, birkaç yumurta, biraz tahıl, bazen bir domuz vb.). Son ödeme biçim olarak da hizmetler. İlke olarak, kiracı senyöre bazı hizmetler sağlamakla yükümlüdür. Bazen *riga* veya *aratura* adı verilen sistemle, kiracı *résérve* toprağının belirli bir bölümünü işlemekle zorunlu olur. Kiracı burayı bildiği yöntemle işler ve elde edilen ürünün tamamını senyör alır. *Corvada* (angarya) sisteminde ise kiracı senyörün emrine, haftanın belirli sayıda iş gününü tahsis etmek zorundadır. Bu zorunlu hizmet, ailenin tek bir bireyi tarafından yerine getirilebilir. Bu nedenle feodalitenin kemikleştiği dönemde, *mansus*'lar aile büyüklüğüne göre belirlenecek ve ailenin tüm bireylerinden angarya talep edilecektir.

Angarya süresi, Karolenj döneminde henüz kesinlik kazanmamıştır. Ancak, ortalama olarak, haftada 2-3 gündür. Angarya ile yükümlü olanlar, kendilerine senyör veya kâhyası tarafından verilen işleri yapar-

lar: Tarla sürme, ekim, biçme, dövme, taşıma, çit yapımı, onarım, bağ bozma, temizlik vb. Karolenj çağında angaryalar, *mansus*'un niteliğine göre değişmektedir. O çağda üç cins *mansus* vardı: *mansus ingenuiles* (özgür kimselere ait *mansus*'lar), *mansus lidiles* (azatlı kölelere verilen *mansus*'lar) ve *mansus serviles* (köle statüsünü muhafaza edenlerin işledikleri *mansus*'lar). İlke olarak, *mansus*'un niteliği onu işleyenin statüsüne göre ortaya çıkmaktaydı ve Karolenj çağında özgür doğrudan üreticilerin tabi tutuldukları angarya süresi çok az iken, örneğin sadece, koşulu hayvanlarla tarla sürmeye inhisar ederken (Hayvanların koşulu olması çok önemlidir. Çünkü o çağda hayvanları koşmak çok zaman alan ve oldukça zahmetli bir işti ve bu işlem de ayrı bir angarya konusu idi.), köle angaryaları, kol gücüne dayanan işlerin tamamını kapsamakta ve haftada iki günden altı güne kadar uzanabilmekteydi[161]. Feodal örgütlenmenin tamamlandığı dönemde ise *mansus*'lar arasında statü farklarının kalktığını ve angarya süresinin ve ağırlığının herkes için eşitlendiğini göreceğiz.

Mansus'lar arası statü farklarının kalkmaya ve angarya sürelerinin eşitlenmeye başlamasına, Karolenj döneminin sonlarına doğru güçlü bir eğilim izlemekteyiz [162].

Bu süreç esnasında, *mansus*'ları sınırlayan çitler, Charlemagne döneminden itibaren önce Kuzey'de kalkıp, *open field* (açık tarla) sistemine geçilmeye başlamıştır. Böylece, *open field*'e geçen *villa*'larda *mansus*'lar 0.4 hektarlık üçer dilim halinde çeşitli bölümlere dağıtılmakta ve *mansus*'lar arasında verim eşitliği sağlanmak istenmektedir[163].

(161) Maillet, s. 537-38.

(162) Postan, mansus'lar arasındaki statü farklarının kalkmasını fetih hakkına bağlamaktadır. Oysa bu durumun emek açlığıyla ilgili olduğunu ileride göstermeye çalışacağız. Bu konuda bkz.: M. M. Postan. *The Medieval Economy and Society*, Harmondsworth, Penguin, 1978, s. 13. Marx da Postan'dan yüz yıl önce benzeri bir fikir ileri sürmüştü: *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'da*, «Fetihle ortaya çıkan üretim tarzı»ndan söz etmekte ve serfliğin kaynağını fetihte görmektedir. Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Ankara, Sol Y., 1976, s. 263-64.

Ancak, Marx ölümünden birkaç yıl önce yazdığı bir mektubunda, bu konuda şüpheye düşmüş görünmektedir, «... serflik ve angarya yükümlülüğü özgül olarak Orta Çağ'a ait feodal bir biçim değildir, fatihin toprağı yerli halka kendi hesabına işlettiği her yerde ya da hemen her yerde buna rastlıyoruz... Bu olgu, Orta Çağ'da serflik konusunda benim görüşümü bulandırdı... Serfliği yalnızca fetih olayına dayandırmaya pek eğilimli değildik; bu, işi fazlasıyla kolaylaştırıyor ve birleştiriyordu.» Karl Marx, «Londra, 22 Aralık 1882 tarihli Mektup», *Kapitalizm öncesi*, *op. cit.*, s. 270.

Ancak, Marx gene de fetih ve serflik arasında doğrusal bir ilişki olduğu inancını korumuştur. Oysa daha önce de göstermeye çalıştığımız üzere, serfliğin kökleri Roma *colonus*'unda olup, Merovenj ve Karolenj çağları gelişmeleri serfi *colonus*'tan üretmiştir. Zaten bu konuda en güçlü kanıt, özellikle Frank krallığında olmak üzere, tüm barbar krallıklarında, Roma imparator topraklarını ele geçiren ve bunlara fetih hakkına dayanarak el koyan barbarların aynı fetih hakkına dayanarak *colonus*'ları serfleştirmedikleri gibi, aksine *colonus*'ları serfleştirenlerin Roma kökenli *potentas* olduğudur. Bunun yanında, barbar kralları, *colonus*'ların serfleştirilmelerine karşı toprak soylularıyla mücadele de etmişlerdir.

(163) «History of Agriculture», *Encyclopaedia Brittanica*, c. I, s. 330-32.

Feodal üretim tarzının konumu, oluşumu, işleyişi ve niteliği üzerindeki tartışma-

Böylece, bu işletmelerde, serfin kendini yeniden üreteceği tarlaların alan ve verimlilik bakımlarından eşitliklerinin sağlanmasıyla serflerin gerekli ürün miktarları eşitlenmekte, bunun sonucu olarak da serf başına artık ürünün eşitlenmesi mümkün hale gelmektedir.

Karolenj çağında *villa* artık sadece tarımsal yönden değil, endüstriyel yönden de kendine yeterli ekonomik bir birimdir. *Mansus* sahipleri kendilerine gereken mamulleri kendileri üretmekte, bazen de takas yoluyla komşularından elde etmektedirler. *Réserve* ise kendine gerekenleri üretmek için, atelyeler ve senyöre doğrudan bağlı zenaatkârlar aracılığıyla örgütlenmiştir. *Réserve* atelyelerinde, çeşitli aletler, silah, elbise, ayakkabı, koşum avadanlıkları, mutfak aletleri vb. üretilmektedir. Bunun yanında, tarla angaryasıyla yükümlü olmayan kadın serfler, senyör konağının *gynécée* adı verilen bölümünde toplanarak senyör hesabına eğirme ve dokuma işleri yapmaya başlamışlardır[164]. Bu da feodal dönemde, angaryaya tabi olmayan kimsenin kalmaması ilkesinin öncüsü olmaktaydı.

Karolenj çağı *villa*'sında, ticaret çok marjinal bir olaydır ve *villa* üretiminin açık veya fazla vermesi durumunda, buna uyan bir başka *villa* bulunabildiği hallerde ve genellikle takas biçiminde gerçekleşmekteydi.

Villa örgütlenmesi, 9. yy. boyunca giderek feodal dönemin *manoir* örgütlenmesini oluşturmaya başladı. 9. yy.ın başında, bazı *villa*'larda bazı *mansus*'lar boşken (*mansi absi*), diğer yandan, bazı *mansus*'larda ise çok kalabalık bir nüfus barınmaktaydı. Kalabalık *mansus*'larda 2 ile 4 aile aynı *mansus*'un 1/2, 1/3 veya 1/4'ünü işliyordu.

Bu durum bazı bölgelerde nüfusun hızlı artması sonucu *mansus*'ların kuşaklar boyu paylaşılması sonucu ortaya çıkmıştı. Bunun yanında ve

---

lar ülkemizde henüz başlangıç aşamasındadır. Bu nedenle feodalitenin nitelikleri konusunda fikir ileriye sürenler, bazen bu üretim tarzına ait olmayan özellikleri sanki ona aitmiş gibi ileri sürebilmektedirler, örneğin Baykan Sezer, «... Toprağı tasarruf hakkı, mülkiyet hakkını elinde tutan '*seigneur*' tarafından köylüye bırakılmıştır. Köylü bu tasarruf hakkına karşılık, toprak rantı olarak elde edilen ürünün belli bir oranını *seigneur*'e bırakmaktadır. Yine köylü düzenin ve bu düzen içinde *seigneur*'ün toplum içindeki yerinin gerektirdiği işlerle angarya ile de yükümlü tutulacaktır.» Baykan Sezer, *art. cit.*, s. 53.

Göstermeye çalıştığımız ve ileride daha derinlemesine incelemeye çalışacağımız üzere, feodalitenin oluşum sürecinde, köylünün artığına angarya yoluyla el koymak yolunda hızlı bir gelişme vardır. Bu oluşumun sonucunda, angarya feodal üretim tarzının kemikleştiği aşamada sistemin temel ögesi olacaktır. Bu dönemde, artığın tamamına artık sadece angarya yoluyla el konulacaktır Ürün-rant ise tüm toprak kiracılığı ilişkileri içinde rastlanılan bir olgu olup daha çok colonus sistemine özgüdür ve bu ilişki feodalitede sembolik düzeye iner. Bunun anlamı, ürün-rantın feodal üretim tarzını belirleyen bir öge olmadığı gibi, feodal üretim tarzında bu artık ele geçirme biçiminin marjinal kaldığıdır. Bunların yanında, feodal üretim tarzının oluşum döneminin en önemli olgularından birisi, senyör tarlası ile serf tarlalarının alan ve verimlilik açılarından birbirlerine eşitlenme eğilimidir. Yani, Baykan Sezen'in ileri sürdüğü gibi, serf tasarrufunda bulunan tarlalarda, serflerin çalışıp ürettikleri üründen bir bölümünü toprak rantı olarak senyöre bırakmaları, hayali bir modeldir ve feodal oluşum aşamasına da feodal üretim tarzına da asla tekabül etmez.

(164) Lütfü Güçer, *İktisat Tarihi*, İÜ İktisat Fak. Y., 1976, s. 61.

bununla birlikte, angaryadan mümkün olduğu kadar az pay almak isteyen bazı ailelerin aynı *mansus*'a yığılmaları bu sonuca etki ediyordu. Bu durum karşısında senyörün üretimden aldığı pay azalıyordu. Bir kere, her *mansus*'tan sadece bir kişinin angarya ile yükümlü olmasına dair Karolenj uygulaması, senyörün yeterli miktarda bedava emek-gücü sağlamasını son derece güçleştiriyordu. Diğer yandan, bir tek *mansus*'tan bu kadar çok insanın geçinmeye uğraşması, hem senyörün ayni haklarını elde etmesini olanaksız hale getiriyor, hem de işlenmeden duran tarlaların sayısı giderek artıyordu[165].

Karolenj döneminin feodaliteye giden yol üzerindeki önemli gelişmelerinden biri de merkez adına yargı yetkisini kullanan Kilise'nin bu yetkisini kaybetmesidir. Daha önce de incelediğimiz gibi, *immunitas* yoluyla merkeze ait olan yargı yetkisinin merkezkaç unsurlar eline geçmesi eyleminde Kilise önderlik etmişti. O dönemin, yasaları okuyabilecek düzeyde elemanlara sahip yegâne kuruluşun Kilise olması nedeniyle yargı yetkisinin merkezin elinde kaldığı alanlarda da bu yetki Kilise mensupları aracılığıyla kullanılmaktaydı. Senyörler de kendi topraklarında ele geçirdikleri yargı yetkisini aynı nedenden ötürü Kilise mensupları aracılığıyla kullanıyorlardı. Ancak, bu dönemde hukuk henüz pek fazla yerelleşmemişti ve Roma hukuku kurallarına göre davranmaya özen gösteriliyordu. Ancak zamanla senyörler kendilerine ait olan yargı yetkisinin Kilise mensupları tarafından kullanılmasının daha çok Kilise'ye yaradığını gördüler. Ayrıca, Karolenj döneminin sonlarına doğru, hukuk iyice yerelleşmişti ve bu açıdan da Roma hukukunu bilenlere ihtiyaç kalmamıştı.

Merovenj çağında baş yargıç kraldı. Köylerde ise yukarıda andığımız nedenden ötürü Kilise mensupları yargıç görevini görüyorlardı. Köyün papazı aynı zamanda köyün yargıcı da oluyordu. Gidemediği köylere ise *archidiacre* (rahip yardımcısı) adında bir Kilise görevlisi yollayarak yargı görevini yerine getiriyordu[166]. Fakat Karolenj döneminde, din adamlarının yargı yetkileri sadece kendi topraklarıyla sınırlı kaldı. Örf ve adet hukukunun yaygınlaşması ve her tarımsal işletmenin tam anlamıyla dışa kapanmalarıyla toprak sahipleri kendi topraklarında yargıyı kendileri yerine getirmeye başladılar.

Merovenj çağında büyük sayıda olan *alleu* topraklar, Karolenj çağında *commendatio* işleminin yaygınlaşması nedeniyle giderek azalmaktadırlar. Hâlâ ayakta duran *alleu* sahipleri, kişi ve mal varlığı olarak tamamen özgür ve hukuksal ehliyetleri tam kişilerdir. Yükümlülükleri sadece devlete

(165) Angaryanın toprağın büyüklüğü ile orantılı olması, sadece feodal üretim tarzına has bir olgudur. Toprak büyüklüğü ile oransal bir bağıntısı olmayan cinsten angarya uygulamalarına hemen hemen her ekonomik tarzda rastlanır. Angarya ile feodaliteyi bu bağlamda özdeşleştirmek yanlıştır. Oysa bazı iktisatçılar veya sosyologlar angarya gördükleri her yerde, hatta köleci sistemde bile feodalite görmüşlerdir, örnek olarak bkz.: Richard Thurnwald, *L'Economie Primitive*, Paris, Payot, 1937, «La Féodalite» bölümü, s. 256-67.

(166) Maillet, s. 552. İleride göreceğimiz üzere Osmanlı'da da yargı görevi, merkez adına din adamları tarafından yerine getirilmiştir. Bu konuda ilginç bir benzerlik, köylerde yargı görevini yerine getiren kadıların gidemedikleri köylere, naip adı altında daha alt seviyede bir din görevlisini yollamalarıdır.

karşı ve vergi ile askerlik hizmetinden ibarettir. Bunları yargılamaya, *plaid* denilen kral mahkemeleri yetkilidir.

Karolenj döneminde *alleu*'lerin sayıları azaldığı gibi, ölçekleri de hibe, satış, zoralım gibi nedenlerden ötürü çok küçülmüştür. Artık, Karolenj dönemi *alleu*'leri ortalama olarak 2-3 *mansus*'tan ibarettir. Bu işletmeleri sahipleri ya kendi emekleriyle işlemekte ya da ürün karşılığı kiraya vermektedirler (*mansi tributarii*).

Colonus'lar *villa* çalışanlarının büyük çoğunluğunu oluşturmakta ve henüz Karolenj çağında özgür sayılmaktaydılar. Roma döneminde bunların toprağa bağlanmış olmaları, Frank döneminde ortadan kalkmıştı. Ancak, Merovenjler çağında Roma'dan esinlenilerek yeniden üretilen ve Karolenj çağında da şiddeti giderek artan bir uygulamayla, bunlar toprak sahibi senyöre bağlılık yemini ederek, kişisel olarak bağlanmaktaydılar. Bu kişisel bağımlılık sonucu, senyörün *colonus* üzerindeki hakları giderek artmaktaydı. Bu hakların başında yargı yetkisi gelmektedir. Önce disiplin yargılaması biçiminde ortaya çıkan senyör yargısı, Karolenj çağında *immunitas* yoluyla ceza yargılamasını da kapsayarak tam bir yargılama hakkına dönüşmüştür. Bu durumda, senyör *colonus*'un gerçek anlamda «egemen»'i olmuştur.

Ekonominin kapanması ve pazar için üretimin sıfıra çok yakın bir düzeye inmesi sonucu, köle ve azatlı gibi unsurlar, 7. yy.da çok sayılarda olmalarına karşılık, 9. yy.da hemen hemen yok olmuşlardır. Sadece *réservé*'de ve senyörün özel hizmetinde birkaç tane kalmıştır. Senyörün bunları kendi hesabına beslemesinin Karolenj ekonomisi açısından hiçbir mantığı yoktur. Böylece, köleler ve azatlılara *mansus* verilerek senyöre angarya ile yükümlü serfler haline dönüştürülmüşlerdir.

Tüm 9. yy. Karolenj tarihi, feodaliteye doğru bir değişimin tarihidir, ilk Karolenj kralları ve özellikle Charlemagne, merkezi güçlendirmek için birçok tedbirler almış, ama bunların tümü, merkezkaç güçleri geliştirmekten başka işe yaramamışlardır.

Çağın anlayışı ve olanakları gereği, merkezi güçlendirmenin krala ait toprakları artırmakla mümkün olduğu düşünülmektedir. Bunun da ancak fetihle mümkün olması yüzünden, merkezin asker gereksinmesi hem süreklidir, hem de boyutları artma eğilimi göstermektedir. Charlemagne'ın çıkardığı fermanların büyük bir bölümü askerî hizmet (*ost*) ile ilgilidir[167].

İmparator *ost* hizmetinden iki şey amaçlamaktadır. Önce tüm özgür kişilere askerlik yaptırarak otoritesini pekiştirmek, sonra da yeni topraklar edinerek merkezin gelirini ve gücünü artırmak. Ancak yeni topraklar elde etmek için elde edeceğinden daha fazla toprak temlikinde bulunmak zorunda kalması, düşünülenin aksine, merkezin sürekli aşınmasına yol açmaktadır.

Askerlik hizmetinin Charlemagne zamanında nasıl düzenlendiğinin, ileride feodalitede bu hizmetin alacağı biçimle karşılaştırabilmek amacıyla

(167) Riché, s. 256.

bazı düzenleyici hükümlerden örnekler aktarmanın yararlı olabileceğini düşünüyoruz.

> «Her kim askerden kaçarsa veya kralın emirlerine uymazsa... cani sayılacak, malları müsadere edilecek ve yaşamını yitirecektir.»[168].
>
> «2 *mansus*'u olan her özgür kişi bir mızrakla orduya katılacaktır.»[169]
>
> «Kendinde veya herhangi bir kimseden *beneficium* olarak 4 *mansus*'u olan her özgür kişi kendi teçhizatını kendi sağlayarak orduya senyörüyle birlikte katılacaktır. Eğer senyörü yoksa *come* ile katılacaktır. 3 *mansus*'u olan, tek *mansus*'u olanın teçhizatını sağlayacak ve onun orduya katılmasını sağlayacaktır.
>
> 2 *mansus*'u olan bir başka 2 *mansus*'u olanı bulacak ve bunlardan biri, ortaklaşa olarak sağlanan teçhizatla orduya katılacaktır.»[170]
>
> «12 *mansus*'u olan atlı ve zırhlı olarak orduya katılır.»[171]
>
> «Orduda hizmet eski örfe göre yılda altı aydır.»[172]
>
> «Her kont otlağının yarısını ordu yararına tahsis edecektir ve toprağına ordu geçsin diye iyi köprüler yaptırıp, iyi sandallar bulunduracaktır.»[173]

Charlemagne sonrasında da merkezi güçlendirmek için birçok tedbir alınmıştır. Bunların en ilginci, kontlukların irsi hale getirilmesidir. Kral kontların böylece merkeze daha sadık olacaklarını planlamıştır. Ancak gelişme ters yönde olmuş ve kontlar irsilikten yararlanarak, kendi bölgelerindeki kral topraklarını mülkiyetlerine geçirmişlerdir.

Bu gelişmelere yol açan ferman 877 tarihli Kiersey fermanıdır:

> «Eğer bu krallığın bir kontu ölürse, oğlu kontun yakın çalışma arkadaşları ve piskoposla birlikte bölgeyi yönetmelidir. Ona babasının tanıdığımız tüm şanı tanırız.
>
> Eğer oğul küçükse onu şereflendirmemiz için bize gelmelidir.
>
> Eğer kontun oğlu yoksa, bizim oğlumuz eyaletin idaresini yeni bir kont atanana kadar üstüne alır.»[174]

(168) 801 tarihli *Capitulare Italicum*, md. 3, Norton Downs, *Basic Documents...*, *op. cit.*, s. 27.

(169) 805 tarihli *Capitulare missorum*, md. 6. *ibid.*, s. 28.

(170) 808 tarihli *Capitulare missorum de exercitu promovende*, *Loc. cit.*

(171) Malet et Isaac, s. 149.

(172) 811 tarihli *Capitulare Bononiense*, md. 3, Downs, s. 29.

(173) *Loc. cit.*

(174) *ibid.*, s. 47-48.

Charlemagne merkezi güçlendirmek için, bazı ekonomik tedbirler alma girişimlerinde de bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi, merkezkaç güçlerin gelişimini engellemek amacıyla küçük çiftçinin korunması ve geliştirilmesi yönünde harcanan büyük çabalardır. Sorunun doğru konulmuş olmasına rağmen, ilişkilerin düzeyi izin vermediğinden bu girişimlerden pek fazla bir şey sağlayamamıştır.

Charlemagne döneminde girişilen fetih savaşları kısa bir süre için köle bolluğu yaratmış ve bunların ölesiye çalıştırılmaları sonucu, bazı *villa*'lar pazarlanabilir artık elde edebilmişlerdir. Bunun sonucu tahıl fiyatları düşmüştür. Oysa küçük ve orta çiftçi, endüstriyel ürünleri kendi üretecek örgütlenmeye sahip olmadığından, bunları kent pazarından sağlayabilmek için mutlaka tarımsal ürünlerini kent pazarında pazarlamak zorundadır. Tahıl fiyatlarının düşmesi, son pazar ilişkileri kırıntılarının yok olmasına ve özgür çiftçilerin *commendatio* yoluyla senyörlere bağlanmalarına neden olmuştur.

Pazarlanabilir tahılın böylece azalması ve *villa*'ların otarşi eğilimleri, Charlemagne'in pazarları canlı tutabilmek için harcadığı tüm çabalara rağmen, iç ticaret hacmini çok daraltmıştır. Charlemagne'in fuar kurdurtması, ölçü, ayar ve fiyatları sürekli olarak denetlettirmesi, yol ve köprü yaptırması, var olanları onartması, Ren ve Tuna'yı birleştiren bir kanal açtırması[175], altın kıtlığına rağmen para arzını sabit tutmaya çalışması, bu olgular karşısında başarıya ulaşamamış ve feodalleşme tüm hızıyla sürmüştür[176].

Bu gelişmeler sonucu, tarım gittikçe tek ekonomik faaliyet olmaya yönelmektedir. Toprakların çok büyük bir bölümü senyörlerin elinde toplanmıştır. Tarım dışı ekonomik faaliyetler, *villa* örgütlenmesi içine entegre olmuşlar, kentlerde kalanlar da çok zayıfladıklarından bu işlerle uğraşanlar ayrı bir toplumsal katman oluşturabilme durumundan çok uzağa düşmüşlerdir. Diğer yandan, ekonominin kendine yeterli ve birbirleriyle bağlantısız *villa*'lar halinde örgütlenmesi, ulusal düzeyde bir ekonomik birlik olanaklarını tümden yok etmiştir.

İktidarın sözleşmeye dayalı olduğu kavrayışı merkezi yok etmekte, kral da diğer senyörler arasında bir senyör haline dönüşmektedir. Merovenj kralı, bürokratlarına nakdi maaş verirken, Karolenj kralı toprak vermek zorunda kalmaktadır. Tanıma dayalı bir ekonomide, kral güçlü olabilmek için en büyük toprak sahibi olmak zorundadır. Ama *beneficium* kurumu, kralın topraklarını küçültmekte, onu diğer senyörler düzeyine indirmektedir[177].

Böylece, gücü topraklarının büyüklüğüyle sınırlı hale gelen kralın bürokrasisi, devletin ajanlarından oluşan bir kurum olmaktan çıkıp kral-senyörün kişisel vassalleri haline dönüşmüşlerdir[178].

(175) Will Durant, *The Age of Faith*, New York, Simon and Schuster, 1950, s. 465.

(176) Bazı Batılı tarihçilerin, Charlemagne'ın bu faaliyetlerini Roma uygarlığının yeniden canlandırılması olarak görmeleri ilginçtir. Örneğin bkz.: Dawson, *op. cit.*, Bishop, *op. cit.*, Bainville, *op. cit.*

(177) H. Pirenne, *Mahomet...*, s. 202.

(178) H. Pirenne, *Economic...*, s. 7.

Bu koşullarda, kral da dahil, tüm toprak sahipleri senyör olurken diğer tüm sınıflar serf haline dönüşmüşler ve toprağa bağlanmışlardır.

Artık herkes toprağın geliriyle geçinmektedir. Senyörlerin belirli bir ikametgâhları yoktur. Maiyetleriyle birlikte *villa*'dan *villa*'ya giderek, paylarını yerinde tüketmektedirler. Charlemagne bile bu tarzda yaşamaktadır. O devirde söylendiği gibi, hayatı «*villa*'dan *villa*'ya dolaşmakla» geçmiştir[179].

İmparator hayatının son bir iki yılını Aix la Chapelle'de geçirmiş, bunun dışında savaşmadığı zamanlar, *villa*'larının ürününü yerinde tüketmek amacıyla maiyetiyle birlikte tüm malikânelerini dolaşmıştır[180].

Villa'ların ürünü çok azdır ve kısa sürede tükenmektedir. Charlemagne Bu nedenle *villa*'larındaki ürün miktar ve cinslerini düzenleyebilmek amacıyla bir ferman çıkartmıştır. Ünlü *Capitulare de villis*'den (*villa*lar fermanı) aldığımız şu parçadan bu dönemde imparatorun bile birinci endişesinin, yeteri kadar besin maddesi bulabilmek olduğu anlaşılmaktadır.

> «*Villa*'larımızda kurutulmuş veya tuzlu etler, şıra, şarap, hardal, peynir, tereyağı, bira mayası, bira, idromel, bal, balmumu, un'un mutlak bir temizlikle hazırlanmasına özen gösterilmelidir. Kimse üzümü ayağıyla ezmemelidir... Ana tarlamızda mutlaka 100 tavuk, 30 kaz bulundurulmalıdır.
>
> *Villa*'nın bir odasında yeterli sayıda karyola, yatak örtüsü, yorgan, çarşaf, yastık, yastık yüzü ve gereken tüm araçlar bulundurulacaktır ki, başka yerden ödünç aramak zorunda kalınmasın... Kâhya emri altında iyi işçiler, demirciler, gümüşçüler, terziler, marangozlar, sabuncular, biracılar, fırıncılar (ki bizim için pasta yapacaklar) ve sayması uzun sürecek tüm zenaatkârları bulunduracaklardır. Kâhyalar bahçemizde her türlü bitki, zambak, gül, kabak, kavun, limon, bakla, bezelye, anason, nane, şalgam, havuç, turp, soğan, lahana vb. bulunduracaklardır. Ağaçlara gelince, her tür elma ağacı, armut, kestane, şeftali, erik, dut, nar, kiraz, vişne vb. ağaçları olacaktır. Her yıl kâhya bize neyimiz ne kadar var bilelim diye, ayrıntılı bir envanter çıkaracaktır.»[181].

Bu fermana uygun olarak yapılan sayımlardan bir örnek, bize Karolenj *villa*'larının üretim düzeylerinin düşüklüğünü gösterecektir:

> «Asnapium *villa*'sında *réserve*'de taştan iyi inşa edilmiş bir kral evi gördük. Bu evin üç odası balkonlu, kadınlar için on bir daire var. Ayrıca, 1 kiler, 2 kapı var.
>
> *Réserve*'in içinde 17 tane tahta ev var, bunların odaları

(179) Malet et Isaac. s. 142; H. Pirenne, Economic..., s. 8; Maillet, s. 540; Riché, s. 251-53.

(180) Keen, s. 48.

(181) *Capitulaires*, *op. cit.*, s. 83-90'dan Malet et Isaac, s. 144-45.

iyi inşa edilmiş. 1 ahır, 1 mutfak, 1 değirmen, 1 tahıl ambarı, 3 samanlık var.

Kral evinde, 1 yatak takımı, 1 masa takımı, 1 peçete takımı var. Edevat: 2 bakır kazan, 2 içki kupası, 2 bakır bakraç, 1 demir bakraç, 1 kızartma sobası, 1 çift ızgara, 1 lamba, 2 küçük balta, 1 makas, 2 balta, 1 dişli balta, 1 bıçak, 1 satır, 1 küçük satır, 2 büyük çatal, 2 orak, 2 bel, yeteri kadar tahta araç.

Çiftlik üretimi: Geçen yıldan kalan 90 çuval un, 100 ölçü kara buğday. Bu yıldan 110 çuval çavdar, 60 çuval ekilmiş, geri kalanını bulduk. 100 ölçü buğday, 60'ı ekilmiş, geri kalanını bulduk. 98 ölçü yulaf, hepsi ekilmiş. 1800 ölçü kara buğday, 1100'ü ekilmiş, geri kalanını bulduk. 430 ölçü arpa, 1 ölçü bakla. 5 değirmende 800 ölçü (küçük ölçüler). 4 birahanede 650 ölçü, 240'ı prébendier'lere (*Réserve*'de oturma ve iaşe karşılığı çalışan, ama senyöre kişisel olarak bağımlı olmayan topraksız köylüler veya tarım işçileri) verilmiş, geri kalanını bulduk. 2 köprüden 60 ölçü tuz ve 4 şiling, 4 bahçeden 11 şiling, 3 ölçü bal, aşağı yukarı 1 ölçü tereyağ, 43 ölçü peynir.

Hayvanlar: 51 öküz, 16 inek, 50 yavrulu inek, 150 kuzulu koyun, 200 kuzu, 120 toklu, 30 keçi, 30 oğlak, 2 teke, 30 kaz, 80 civciv, 22 tavus kuşu.»

Asnapium, imparatorun elindeki en zengin *villa*'dır. Diğer *villa*'larda ürün daha da azdır.

«Hemen yandaki *villa Grisio*'da, *domain* binaları, 3 samanlık ve duvarla çevrili bir avlu bulduk. Burada ağaçlı bir bahçe, 10 kaz, 8 ördek, 30 civciv var.

Diğer bir *villa*'da *domain* binaları, 3 samanlık ve duvarla çevrili bir avlu bulduk. Burada yarım dönüm bağ, ağaçlı bir bahçe, 15 kaz, 20 civciv var.

4. *villa*'da da *domain* binaları, 2 samanlık, 1 tahıl ambarı, 1 bahçe, 1 duvarlı avlu var.

Tüm ağırlık ve sıvı ölçeklerini yerlerinde bulduk. Hiçbir mücevherci, demirci, avcı ve diğer hizmetler için tutulmuş adamlar bulamadık.

Bulduğumuz bitkiler: leylak, soğan, kabak, *libesticum*, lâle vs.

Bulduğumuz ağaçlar: Ayva, elma, şeftali, erik.»[182]

(182) Roland P. Falkner, «Statistical Documents of the Middle Ages», s. 4-5'ten Brentano (ed.), *op. cit.*, s. 175-76.

Charlemagne'ın ölümünden sonra, feodalite tüm kurumlarıyla belirmeye başlamıştır. İmparatorluk yönetiminin görünüşteki birliği, İmparatorluğun üç veliaht arasında paylaşılmasıyla sona ermiştir. Kuzey'den, Doğu'dan ve Güney'den bitmez tükenmez, Norman, Macar ve Arap saldırıları, imparatorluk yönetim sisteminin son kırıntılarının da yok olmalarını çabuklaştırmıştır.

Sürekli ordunun, senyörlerin askerî hizmetlerini yerine getirmekten kaçınmaları nedeniyle yok olması, donanmanın zaten bulunmaması, ordu toplanabildiği zamanlarda da Frank süvarisinin hafif barbar süvarileri karşısında ağır ve seferber edilmesinin çok güç olması gibi nedenlerle Karolenj hizmet aristokrasisi, ikinci barbar saldırıları sırasında ve bunu izleyen iç savaşlarda, krallığı savunurken yok oldu. Merkezî yönetim kuklaya döndü. 850'lerden itibaren *beneficium*'un irsiliği yasallaştı. 870'lerde son *missi dominici*'ler yok edildiler. 880'lerde *vassi dominici*'ler (kral vassalleri) yerel güçlülere katıldılar. 890'larda kontlar ve yerel toprak soyluları haline dönüştüler[183].

Macarlar ve Normanlar Avrupa içlerine kadar girip, ortalığı dehşete boğarlarken, *feudum* sözcüğü, *fief*'in atası olarak kullanılmaya başladı.

Tüm Avrupa artık yeni felaket karşısında, kral izni gerekmeden özel şatolar ve tahkimatlarla bezendi. Bu yeni kaleler kırsal halk için hem birer korunma aracı hem de birer hapishaneydiler. Kırsal halk, bu 9. yy. sonu karışıklıkları içinde tam anlamıyla ve bütünüyle genel serflik durumuna girdi. Yerel güçlüklerin ve merkez unsurlarının doğmakta olan fief sistemiyle bütünleşerek, toprak kazanımlarını da sabitleştirerek, köylülük üzerinde kesin egemenlik kurmaları, feodalitenin beşiğini sallamaya başladı.

Toprak sahiplerinin güvenlik gereksinmeleri pek yoktu. Kapalı manorial ekonomi (Bu kargaşa döneminde *villa*'nın adı artık *manoir*'a dönüşmüştür.) anarşi ortamına çok uygun düşüyordu. Bu durumda tüm toprak sahipleri, kralsız bir sistemden yanaydılar. Halkını koruyamayan ve onları tam anlamıyla yerel güçlülere terk eden kral, vergi ve para basma haklarından da vazgeçirtildi. Nihayet, Hugues Capet ile krallık seçimli hale geldi[184].

Aristokrasi ve feodalite yedi yüzyıl süren savaşı kazanmışlardı.

İkinci Barbar Göçleri ve Feodalitenin Kemikleşmesi

909'da Trosly'de toplanan Reims bölgesi papazları «Tanrının gazabının patladığını yakından görüyorsunuz. Ortalıkta sadece boş kentler, yıkılmış, yakılmış manastırlar, terkedilmiş tarlalar var... Her yerde güçlü, zayıfı eziyor ve insanlar denizdeki balıklar gibi birbirlerini yiyorlar.»[185] diye anlatıyorlardı. Bu büyük karışıklığın nedeni ikinci barbar göçleriydi. Kuzeyden

(183) Bouşsard, *The Civilization of Charlemagne*, s. 227-29'dan ve L. Musset, Les Invasions, *Le Second Assaut Contre L'Europe Chrétienne*, Paris, 1965, s. 158-65'ten Anderson, Passages..., s. 142.

(184) H. Pirenne, *Mahomet*..., s. 206-7.

(185) Bloch, s. 24.

Normanlar ve Doğu'dan Macarların saldırıları, Akdeniz'den Arapların saldırılarına eklenince, Roma'nın son dönemlerinden biri oluşmaya başlayan feodal ilişkiler, bu kargaşanın içinde kemikleştiler.

Norman ve Macar saldırılarının temel nedenleri, bunların ekolojik dengelerinin bozulması[186] ve Kuzey ile Doğu Avrupa Germen nüfusunun, uzun oluşum döneminde, önce Roma sonra da Frank sistemlerine entegre olarak yerleşik hayata geçmeleridir. Böylece Germenlerden doğan boşluk, Normanlar ve Macarlar tarafından dolduruluyordu[187].

Avrupa üzerinde en fazla etki yapan Macar ve Norman saldırılarıdır. Charlemagne'ın Avarları yok etmesiyle Doğu'da Macarları engelleyecek hiçbir güç kalmamıştı. Ancak Macarlar, bugün adlarını taşıyan ülkeye yerleşmiş olduklarından, niyetleri Batı Avrupa'da kendilerine yurt aramak değildi[188]. Macarların göçebeliklerini hâlâ sürdürmeleri, onların yerleşik toplumları talan etmek için Batı'ya sürekli akınlar düzenlemelerine neden olmuştur. Macar kabileleri, bir devlet halinde örgütlenemediklerinden, her kabile bağımsız olarak talana girişiyordu. Bu yüzden, Macar akınları sadece Macaristan'a komşu bölgelere değil, Fransa ve İspanya'nın Güney'ine kadar uzanmaktaydı. Macarların savaş donanımlarının hafifliği ve atlı güçlerinin hızı, Macar akınlarını Avrupa için çok yıkıcı hale getiriyordu. O dönemin kroniklerinden öğrendiğimize göre, 918'de Bremen'i yıkan Macarlar, 924'te sadece Pavia'da 44 kiliseyi yakmışlardı. Ertesi yıl, tüm Kuzey İtalya, Macar atlıları tarafından çiğnenmiştir. O dönem kiliselerinden hiç eksilmeyen dua, «Tanrım bizi Macarların oklarından kurtar.» idi[189].

Macar akınları sadece açık arazide ve korumasız köyler ile manastırlar üzerinde etkili olmaktaydı. Kırsal alanlarda Macar akınlarının yarattığı dehşet bu bölgelerde yoğun bir biçimde kale ve şato yapımına neden olmuştur. Böylece etkinliklerini kaybeden Macar göçebeleri, ilk kez Saksonya'da Mersebourg'da 933'te yenilmişler[190] ve 955'te Augsbourg savaşıyla Avrupa için tehlike olmaktan çıkmışlardır [191].

Macar akınları çok etkili ve yıkıcı olmalarına karşın kısa sürmüşlerdir. Buna karşılık Kuzey'den gelen Norman akınları, 9. yy.ın hemen başından 10. yy.a kadar bir yüzyıl sürmüştür ve Batı Avrupa'nın Roma'nın yıkılmasından Karolenj dönemine kadar oluşan tüm dengelerini bozmuştur.

(186) *ibid.*, s. 69.

(187) Bu bağlamda Oğuz göçlerinin de 9. yy.dan başlayarak 10. yy.da yoğunlaşması, göçebe yaşam alanlarında meydana gelen boşluklarla ilgilidir. Bu konuya ileride döneceğiz.

(188) Yerleşme dediğimiz zaman, *Macarların yerleşik tarım ekonomisine geçtiklerini* söylemek istemiyoruz. Sadece, Asya'daki göçebe atlı yaşamlarını terkederek, Macaristan'da *transhümans* uygulamaya başladıklarını belirtmek istiyoruz. 11. yy.da bile Macarların büyük çoğunluğu çadırlarda yaşıyorlar ve hayvancılıktan başka bir işle uğraşmıyorlardı. Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul, MEB Y., 1970, s. 15.

(189) F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, Ankara, TTK Y., 1949, s. 17.

(190) *ibid.*

(191) Eckhart, *Loc. cit.* ve Grenard, *Loc. cit.*

793 yılında başlayan Norman akınları, 845'te Paris'e ulaştı. Halkı tarafından terkedilen kent, Normanlar tarafından taş üstünde taş kalmamak üzere yıkıldı. 860'da ise Normanlar Kuzey Afrika kıyılarına varmışlardı[192].

Macar akınlarının aksine Norman akınları kentleri de yok ediyordu. Nehir yollarını ilkel gemileriyle kullanan Normanlar, Avrupa'nın en büyük ulaşım yollarından biri olan Ren Nehri üzerindeki limanların tümünü yok ettiler. Örneğin Ren deltasındaki Durstede Limanı tamamen yıkıldı Canche Nehri üzerindeki Cjuentovic kenti bir balıkçı köyü haline dönüştü. Nehir yolları bu saldırılar sonucu tüm güvenliklerini yitirdiler. 861'de gemileriyle beraber kentlerini bırakıp kaçan Parisli tüccarlar Sen nehri üzerinde Normanlar tarafından yakalandılar, gemileri batırılıp kendileri köle haline getirildi.

Kırsal bölgeler Normanların akınlarından çok daha fazla etkilendiler. Toulouse'da Freinet haydutlarının kovulmalarıyla 30 yıl aradan sonra topraklar yeniden ekilebildiler. (Norman akınlarının bir etkisi de Batı Avrupa'nın her yanında, köylere saldıran haydut çetelerinin türemesidir.) Bu ekilmeyen sürede, tarlaların eski sınırları tamamen tanınamaz hale geldiğinden herkes gücüne göre toprak ediniyordu[193].

Bunlara ek olarak, nüfus çok azalmıştı. Örneğin Martigny'de 17 *mansus* Norman akınlarından sonra tamamen boş hale gelmişti. Charlemagne zamanında her *mansus* üzerinde 2-3 ailenin yaşadığı bu toprakta şimdi sadece 6 aile reisi bulunmaktaydı. Bunların da çoğunun karısı ve çocukları ölmüştü. Ayrıca, saldırganı açlığa mahkûm etmek amacıyla üretim bilhassa düşürülmüştü. Saldırganlar da bu durumda bulduklarını götürmekteydiler. 894'te Chester'e saldıran bir Viking grubu «tüm hayvanları götürmüş, ekini yakmış, tüm çayırı hayvanlarına yedirmiştir.»[194].

Saldırılardan en fazla zarara uğrayan unsur köylüler olmuş ve kendilerini koruyacak bir güç olmadığından, çeteler halinde örgütlenerek Normanlara karşı durmaya çalışmışlardır. Fakat silah yokluğu ve kötü örgütlenme yüzünden, bu köylü çeteleri Normanlar tarafından yok edilmiştir.

Nüfusun çok azalması ve üretimin büyük düşüşler göstermesi, duvarlarının arkasında Normanlara biraz dayanabilen kent halkının aç kalmasına ve bunun sonucu, tek tük kalmış kentlerin de tam anlamıyla terkedilmelerine neden olmuştur.

Senyörler, köylülerin büyük sayılarda öldürülmelerinden ötürü ürün elde edemez duruma düşüp fakirleşmeye başlamışlardır.

Bu durum karşısında herkesi büyük bir endişe kaplamıştır. Talanın alışılmış bir durum haline geldiği bu ortamda, sözleşmeler bile nitelik

(192) Bu yıllarda, Normanların Fas'tan ele geçirdikleri siyah esirleri İzlanda'da köle olarak sattıklarını görüyoruz. Bloch, s. 44.

(193) *Cartulaire de l'Abbaye de St. Victor de Marseille*'den. Bloch, s. 73.

(194) *ibid.*, s. 74.

değiştirmiştir. Örneğin bir kira sözleşmesinde 876 yılında kiracı, «eğer Normanlar evleri, içindekileri ve değirmeni yıkar veya yakarlarsa» kirayı ödeyemeyeceğini hüküm altına almaktadır. 18 yıl sonra bir Wessexli senyör topraklarını tahsis ettiği sadaka dağıtımına «eğer bu topraklar üzerinde insan ve hayvan kalırsa ve eğer bu topraklar çöle dönmezse» devam edeceğini bildirmektedir[195].

Bu endişe ve korku ortamında, Normanlardan korunmanın tek yolunun surlar gerisine çekilmek olduğu düşünülmüş ve tüm Avrupa şato ve kalelerle kaplanmıştır[196].

Kralların Normanlarla mücadeleleri de etkisiz olmaktadır. 881'de III. Louis'nin Normanların yolunu kesmek için Escaut üzerinde yaptırdığı şato «şatoyu koruyacak kimse bulamamıştır.»[197]

Şato barbar akınlarına karşı, Avrupa'nın bir direnme simgesidir. Senyörlerin, kendilerini, serflerini ve zenginliklerini korumak için inşa ettirdikleri ilk tahkimatlar tahtadan yapılmış basit korunaklardı (*castella*). Ancak, Norman ve Macar akınlarının boyutunun artmasıyla ve *castella*'nın yeterli koruma sağlamaması üzerine, Batı Avrupa baştan aşağı taştan şatolarla kaplandı (*château-fort*). Şatoların arkasına çekilen senyörler, buralarda Norman belasından kurtuldukları gibi, artık krala ve birbirlerine kafa tutabiliyorlardı[198].

Tehlikeyi gören kral Kel Charles, kendinden izin alınmadan yapılan tüm şatoların yıktırılmasını emretti. Ama bu emre uyan çıkmadı[199].

Bu durum karşısında şato yaptırtacak olanaklara sahip olmayan tüm küçük senyörler bir büyük senyörün adamı olabilmek için yarış ettiler. Toprağı olmayanlar ise sırf güvenlik kaygısıyla serf olmayı bile içinde bulundukları duruma tercih ettiler. O zamana kadar bir adet olan *commendatio hommage*, artık kural oldu[200].

Haydutların, nehir korsanlarının, güçlü senyörlerin kol gezdiği bir ortamda, bir senyöre bağlanmayan hiç kimse kalmadı.

Anlatmaya çalıştığımız bu oluşum, daha çok feodalitenin klasik modelini oluşturan Fransa ve civar bölgelerindeki gelişmelerdir. Buna karşılık, Fransa'dan kaynaklanan İngiliz ve Alman feodaliteleri ithal malıdır. Örneğin Fransız feodalleşmesiyle birlikte 10. yy.da Ren bölgesinde ortaya çıkan Alman feodalitesi, 12. yy.dan itibaren Almanya içlerinde yayılmaya başlamıştır. Önce Saksonya ve Thuringiya, sonra Bavyera ve Savabia'da egemen unsur olan allodial köylülüğü zor kullanarak yok etmiş, köylüleri serfleştirmiştir. Kamu hukuku ile yerel örfi hukuk silinmiş ve feodal

(195) *ibid.*, s. 75.

(196) Keen, s. 40; Bloch, s. 75 ve Anderson, s. 156. 862'de papaz Ermentaire, «Herkes kaçıyor» diyordu. Bloch, s. 93.

(197) Bloch, s. 94.

(198) Berl, s. 118.

(199) Malet et Isaac, s. 174.

(200) *Loc. cit.*

yargı egemen olmuştur. Aristokrat sınıf kendi hiyerarşisini bu bölgelere de taşımış, fief temliki yoluyla tüm Alman toprakları feodaller arasında paylaşılmıştır[201].

Aynı biçimde, 1066'da Normandiya dükü Guillaume'un Hastings savaşıyla İngiltere'yi ele geçirmesi sonucu, Fransız feodal kurumları İngiltere'ye taşınmış, zaten feodaliteye müsait bir zemin oluşturan İngiliz oluşumu üzerine yerleşmiştir[202].

Bu oluşum içinde, senyörlerin şato yaptırmalarına engel olmayan krallar, kendi şatolarını da koruyamamışlardır. Bir yandan Norman ve Macarlara karşı krallığı korumak için, diğer yandan da güçlenen senyörlerin saldırılarına karşı kralın kendi topraklarını korumak için yaptırılan şatolar, kralın sadık adamlarının komutasına verilmiştir. Ancak bir süre sonra, bu sadık adamlar, bu şatolarda krala karşı birer direnme odağı oluşturmuşlardır[203]. Böylece, feodalleşmeye engel olmak isteyen krallar, yaptırdıkları şatolar aracılığıyla topraklarının bir bölümünü daha kaybederek bu oluşuma katkıda bulunmuşlardır[204].

Ancak, bu kadar yıkıma yol açan ikinci barbar saldırıları, Batı Avrupa için 10. yy.da sona ermiştir. Buna karşılık, Dünyanın geri kalan bölgelerinin hiçbiri Japonya hariç, 14. yy.dan önce göçebe akınlarından kurtulamayacaklardır.

Barbar akınları sırasında nüfusun azalması ve dağılması, ulaşımı çok güçleştirmiştir. Karolenj İmparatorluğu'nun da çökmesi, kamu hizmetlerini yapabilecek son gücü de ortadan kaldırmıştır. Eski Roma yolları bile bakımsızlıktan yok olmakta ve birer keçi yoluna dönüşmektedirler. Köprüler onarım görmediklerinden çökmektedirler. Bunlara bir de yolların güvensizliği eklenince ulaşımın çok aza indiği anlaşılır[205].

Yolların bu kadar güvensiz olmalarına karşılık, gene de bir trafiğin devam etmesinin nedeni, senyörlerin çeşitli bölgelere dağılmış topraklarını sırayla ziyaret ederek ürünlerini yerinde tüketmeleridir. Senyörleri bu yola başvurma zorunda bırakan neden, son barbar akınlarının artırdığı bir Karolenj dönemi mirasıdır. Bir kere üretim, Merovenjlerin son dönemlerinden itibaren düşmeye devam etmiş ve incelediğimiz dönemde en alt düzeye gelmiştir. Bu çok düşük üretimden pazarlanabilecek bir artık kalmamaktadır. Eğer arızi olarak bir tasarruf doğarsa, bunu pazarlamak, hem kara ulaşımının pahalı olması hem de yolların büyük güvensizlik içinde olmaları nedeniyle olanaksızdır. Ayrıca, tarım 10. yy.da tam anlamıyla

(201) Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany*, Oxford, 1962, s. 136'dan Anderson, *Passages...*, s. 164.

(202) Anderson, *Passages...*, Bloch, *passim.*, Postan, *passim*, Dance, *passim.*

(203) Bloch, s. 552.

(204) Normandiya dükü Guillaume İngiltere'yi fethettikten sonra, feodal usule uygun olarak, fethedilen toprakları, vassallerine fief olarak vermiştir. Ancak bu baronların hiçbirinin şato yapmasına izin vermediği gibi, kendisi ve onu izleyen İngiliz kralları ülkenin her tarafına kral şatoları yaptırmışlardır. Dance, s. 84. 93. İngiltere'nin feodaliteyi ilk aşan ülke olmasının bir nedeni de budur.

(205) Bloch, s. 100-101.

doğa koşullarının fonksiyonundadır. Böylece, iyi hasat yılının tasarrufu, kötü hasat yılının açığını kapatmak için saklanmak zorundadır ve zaten böyle yapılmaktadır. Bu durumda, uzun dönemde, üretimde tasarruf yoktur. Üretimin tamamı *manoir* içinde tüketilmektedir. Ayrıca, bu engeller aşılsa bile iç ticaret gene de olanaksızdır; çünkü kentsel talep, ortada kent kalmadığından sıfıra inmiştir.

Tüm ekonominin *manoir*'lar içine kapanması, ticareti ve parayı sistemin arızi unsurları haline getirmiştir. Bunun sonucu, daha önceki dönemlerde, zaten çok azalmış olan nakdi ücret tamamen ortadan kalkmıştır. Böylece, bir senyör birini çalıştırmak istediği zaman ya onu yanına alıp besleyip barındırmakta (*provende*) ya da ona geçimini sağlayacak bir toprak vermektedir. Bu durum, kişisel bağımlılığı tek mümkün ilişki haline getirirken toprak üzerinde mülkiyet birimlerinin de küçülmelerine neden olmaktadır.

Provende uygulamada arızi kalırken, hizmet karşılığı alınan topraklar, bu kapalı ekonomide, alan tarafından mülkiyet olarak görülmektedir[206].

Avrupa'nın tarımsal işletmelere çekilmesi ve bu işletmelerin birbirleriyle ilişkilerinin mümkün en aza inmesi sonucu, barbar krallıklarının ve sonradan da Merovenj ve Karolenjlerin tüm ülke için uygulamaya çalıştıkları hukuk sistemi çökmüştür. Bir yandan eski hukuk unutulurken her bölgenin hatta her *manoir*'ın ayrı hukuku oluşmuştur.

Bu içine kapalı ortamda, her küçük veya büyük tarımsal topluluk, sınırları belirli alanlar içinde geçerli, kendi örf hukuklarını oluşturmaya yönelmişler ve kısa zamanda da oluşturmuşlardır[207].

Roma'nın son dönemlerinden itibaren boyutları ve yoğunluğu giderek artan merkezî otorite buhranı, bir yargılama buhranını da doğurmuştu. Çok sayıda mahkeme kendini yetkili sayıyor ve kime gideceklerini bilemeyen davalı ve davacılar kendi aralarında hakem tutarak anlaşmazlıklarını çözmeye çalışıyorlardı. Ayrıca, ikinci barbar akınlarının yarattığı karışık ortamda, kimse davasını mahkeme veya hakem önünde çözmemeye başlamıştı. Herkes gücüne göre haklı veya haksızdı[208].

Bağımlılık ilişkilerinin sonuna kadar geliştiği bu toplumda, herkes yargıç olmak istiyordu. Çünkü yargı hakkının ele geçirilmesi, bağımlılığın gerçek bir denetimini ve bunun sürdürülmesi olanağını sağlıyordu. Bunun yanında, yargı hakkını ele geçiren senyör, kendine bağlı serflerin artığına sonuna kadar el koyma olanağına kavuşuyordu. *Justicia* (adalet) sözcüğünün bu dönemde, tüm senyör haklarını kapsayan bir anlam kazanması, bu bağlamda değerlendirilmelidir. Bu olanakların ışığında, tüm senyörler, serflerinin yegâne yargıcı haline geldiler. Feodalitenin karakteristik özelliklerinden biri de önce hukukun yerel ve örfi hale dönüşmesi, sonradan da yargı hakkının senyörlere geçmesidir. Hukukun yerelleşmesi,

(206) Bloch, s. 110.

(207) *ibid.*, s. 169.

(208) Oysa Roma'dan Karolenj döneminin sonuna kadar merkezden tayin edilen yargıçlar ve merkezce oluşturulan hukuk egemendi. *ibid.*, s. 166.

her bölgenin üretim özelliklerinin senyörün artığa el koyma yöntemlerini bölgenin özelliğine göre oluşturabilmesi ihtiyacı ile ilgilidir. Yargı hakkının senyöre geçmesi ise oluşan artığın tümüne el konulabilmesini sağlamak içindir.

Roma'nın son dönemlerinde ortaya çıkan ve 3. yy.dan 10. yy.a kadar yaşanan karışıklık dönemlerinde, büyük toprak sahipleri çıkarlarını koruyabilmek için özel askerler beslemeye başlamışlardı. Son barbar saldırılarından sonra, herkes şatosu olan bir senyörün yanına kapılanmaya koştu. Artık, *hommage* (adamı olma) işlemiyle tüm güçsüzler güçlülerin adamı oldular.

Barbar toprak paylaşımları sırasında ortaya çıkan *alleu* topraklar da bu oluşum sırasında ortadan silindiler. Güvensizlik ortamında *alleu*'lerini saldırılara karşı koruyabilecek olanakları olmayanlar bu topraklarını senyörlere bağışlıyorlar ve onlardan aynı toprakları fief olarak geri alıyorlardı. *Alleu*, bu biçimde fief'e dönüşürken, eski *alleu* sahibi de *alleu*'sünü bağışladığı senyörün *hommage* yoluyla vassali oluyordu[209].

Alleu'lerini kendiliklerinden bağışlamayanlar ise güçlü senyörler tarafından buna zorlanıyorlardı. Örneğin babalarından kalan *alleu*'leri için Herroi ve Hackett adlı iki kardeşin Boulogne ve Guines kontları tarafından zorlanmaları sonucu, Hackett, «insanlardan Tanrı'dan korktuğundan daha çok korktuğundan» Guines kontuna *hommage* yapmıştır. Herroi ise *alleu*'den kendine düşen payı, Thèrovanne piskoposuna bağışlamıştır. Bu bağıştan sonra onun adamı olan Herroi, *alleu*'sünü bu kez fief olarak almış[210] ve Kilise'nin koruyucularından biri haline dönüşmüştür.

Diğer yandan, bu anlatmaya çalıştığımız gelişmeler içinde, *beneficium* kurumu yok olmuştur. Sadece kurum değil kavram da ortadan kaybolmuştur. 876'da Kel Charles'ın bir memuruna ve ailesine *beneficium* olarak verdiği (Ailesine ibaresi *beneficium*'un irsiliğini belirlemektedir.) Cavalicus *villa*'sı, 914 yılındaki sahibi tarafından *hommage* yoluyla Limoges kontuna bağışlanırken, sözleşmede, «ailemden kalan Cavalicus *alleu*»sü olarak anılmaktadır. Böylece, son kargaşa döneminde, neyin *alleu*, neyin *beneficium*, neyin mülk toprak olduğu birbirine karışmış ve sonunda bir senyörden *hommage* karşılığı alınan toprakların tümüne fief denilmiştir[211].

(209) Roma'da köküne rastlamadığımız tek Germen kurumu olan *alleu*'nün feodalitenin oluşumu sırasında hemen hemen tamamen ortadan kalkması, feodalitenin bir Roma-Germen sentezi olduğu iddialarını bir kez daha yanlışlar niteliktedir.

(210) Bloch, s. 245.

(211) Fief sözcüğünün kökeni, iktisat tarihi yazınında oldukça tartışmalıdır, ancak üzerinde daha çok durulanı, bu sözcüğün Latince *feodum* veya *feudum*'dan gelme olduğu ve geçimlik anlamına geldiğidir. 14. yy.da *Saksonların Aynası* adlı bir kitapta, fief'in şövalyenin maaşı olduğu söylenmiştir. Bugün modern İngilizcede avukat ve tabip ücretine aynı kökten fee denilmektedir. Webster's «fee», maddesi.

Fief uygulamasının yaygınlaşmasıyla birlikte, *alleu* topraklar iyice azalmış, «İnsanlarla birlikte, topraklar da bağımlı hale gelmişlerdir.»[212] Bunun yanında, fief kesinlikle ırsi olarak uygulanmıştır. Ancak, miras paylaşılırken, fief'in en büyük oğula geçmesi usulü, gene bu ortamda bir kural haline gelmiştir (*Droit d'Ainesse*)[213].

İkinci barbar saldırıları döneminin yol açtığı bir gelişme de Karolenj döneminde ancak bir senyörün vassali olunabilirken, bu dönemde birden fazla senyöre vassal olma uygulamasının ortaya çıkmasıdır.

Bu uygulama Roma'nın son dönemlerinden beri oluşmakta olan vassalin senyöre sadakatinin reddidir. Birden fazla senyörün adamı olmakla, vassal kendini garantiye almakta ve o da bu topraklardan toprak vererek kendi de büyük senyör olmaktadır. Bu gelişme karşısında, siyasal ve ekonomik karar birimleri giderek parçalanmakta, hiçbir senyör öbürlerine egemen olacak genişlikte güç oluşturamamaktadır.

Bu uygulamanın bir sonucu da vassalin yemin ettiği iki senyörün birbirleriyle savaşmaları halinde, her ikisinin de adamı olan vassalin hiçbirine yardım etmeyerek yükümlülüklerinden kurtulması olmuştur. Böylece, ilerideki gelişmelerle vassallerin senyörlere hizmetleri sembolik düzeye inmiştir.

Karolenj döneminde, merkezin gücünü sağlayan, herkesi kapsayan askerlik hizmeti, kral mahkemelerinin yetkisi, *come* ve *duce*'lerin merkez memurları olmaları, ülkenin her tarafına yayılmış kral vassalleri (*vassi dominici*) ve kralın Kilise üzerindeki yetkilerinden, ikinci barbar saldırıları sonrasında hiçbir şey kalmamıştır. Fransa kralı sayılan Hugues Capet'ye birkaç vassalinden başka hiç kimse yeminle bağlı değildir. Kral da diğer senyörler düzeyine inmiştir. Hatta bazı senyörler kraldan daha güçlüdür. Eude de Blois, Hugues Capet'nin bir vassaline ait Melun şatosuna el koymuş, ancak bu davranışının krala karşı olmadığını ileri sürmüştür[214]. Burada kastedilen, kralın şahsına karşı bir harekete girişilmediğidir. Ama birçok senyör, kralın şahsına karşı da harekete girişeceklerdir. Bu olaylar da göstermektedir ki artık tüm kurumlarıyla feodalite sahnededir.

(212) Bloch, s. 246.

(213) *ibid.*, s. 268.

(214) *ibid.*, s. 584.

B. FEODAL ÜRETİM TARZININ KURUMLARI

Feodalite şansız bir terimdir. İlk kullananlar, Boulainvilliers ve Montesquieu, Fransız eski rejimini kötüleme amacıyla bu terimi küçültücü bir anlamda kullanmışlardır. 18. yy.da terim, doğumundan getirdiği hastalıkla, tamamen politik bir örgütlenme biçimini ifade eder tarzda ve özellikle Avrupa'nın monarşik rejimlerini belirtmek için kullanılmıştır.

Feodalitenin ayrı bir üretim tarzı olduğunu ilk sezen Adam Smith olmuştur. Kapitalizmin ve iktisat biliminin gelişmeleriyle özellikle 19. yy.ın başlarından itibaren feodal ekonominin unsurları araştırılmaya ve bu üretim tarzı hakkında bütüncül ekonomik yorumlar yapılmaya başlanmıştır. Ancak 18. yy.a ait, feodalitenin bir yönetim biçimi olduğu algılaması, etkilerini bugün de ağırlıklı olarak sürdüren derin izler bırakmış bir olgudur.

Feodalite teriminin şansızlığı bir diğer açıdan da Batı toplumsal gelişmesinden üreme bir kavram olmasındadır. Avrupa merkezli tarih anlayışına sahip bazı iktisat tarihçileri, Avrupa dışında oluşan bazı kurumları, ciddi bir içerik çözümlemesine tabi tutmadan, hemen Batı kurumlarıyla özdeşleştirmekte ve bunun sonucu her yerde feodalite görmektedirler[1].

Bu yaklaşımların tam zıddı olarak, feodaliteyi salt bir Batı kurumu ve sadece Batı'ya özgü gören diğer bazı tarihçiler ise feodal kurumların kendi ülkelerinde ortaya çıkmadığını, çünkü kendi ülkelerini gelişme çizgisinin kendine özgü olduğu görüşündedirler.

Feodal üretim tarzının kurumlarını incelemeye başlamadan önce, feodaliteye iktisat dışı açılardan yaklaşan bazı görüşleri de belirtmeyi, iktisadi açıdan bakmanın zorunluluğunu belirlemesi umuduyla yararlı olabileceğini düşündük.

Feodalite terimini ilk kez kullananlardan Montesquieu'ye göre, bu sistem, tam anlamıyla iktidarın bölündüğü yerel yönetim alanlarında atomize bir biçimde odaklaştığı bir yönetimdir. Yani «Kanunların Ruhu» yazarına göre feodalite, merkezî yönetimin yetkilerinin yerel birtakım odaklarca paylaşıldığı bir yönetim sisteminden ibarettir. Gene aynı yazara göre, feodalite sonradan, bu atomize güçlerin merkezde odaklaşmasıyla mutlak monarşi haline dönüşmüş ve halkı daha da ezen bir sistem olmuştur. Montesquieu'ye göre, feodalite bir yönetim sistemidir ve özellikle mutlak monarşi haline dönüştükten sonra meşruiyetin anti-tezinden başka bir şey değildir[2].

(1) Sovyet Bilimler Akademisi tarafından hazırlanan 10 ciltlik *Dünya Tarihi*, resmî Sovyet tarih görüşünü yansıtmaktadır. Orta Çağ'a ayrılan 4. ve 5. ciltler «köleci Roma»nın çöküşünden 17. yy.a kadar oniki yüzyıllık bir dönemi kapsamakta ve bu dönemde tüm dünyada feodal üretim tarzının egemen olduğu bildirilmektedir. A. Miller, «Interprétation de l'Histoire de la Turquie dans l'Histoire Universelle'Soviétique», *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTKY., 1967, s. 599-601.

(2) Charles Louis de Secondat, Baron de Montesquieu, *L'Esprit des Lois*, Paris, Garnier-Flammarion, 1964, *passim*, ve Défense de L'Esprit des Lois, Paris. Garnier-Flammarion> 1964, *passim*.

19. yy. tarihçi ve devlet adamı Guizot'ya göre, feodalite kişisel siyasal hakların, senyör despotizmi yüzünden kullanılamadığı ve siyasetin sadece soylular tarafından yapıldığı bir sistem, bir cins oligarşidir[3].

Amerikalı çağdaş tarihçi Strayer'e göre, feodalite belirli bir toplumsal ilişkiler sistemi değildir. Yorumu çağlara göre değişen, itibari bir deyimdir. Ona göre, feodalite her şeyden önce, «bir yönetim biçimidir.» Toplumsal ve ekonomik oluşumlarla ilgisi yoktur[4].

Amerikalı uygarlık tarihçisi ve sosyolog Eisenstadt ise feodaliteyi imparatorluğun zıddı olarak görmektedir. Ona göre, İmparatorluğun tersine olarak feodalite, merkez ve alt merkezlerin çokluğuyla özellik kazanır. Bu merkezler arasında belirli bir hiyerarşi olmakla birlikte, içlerinden hiçbiri tümü denetleyememektedir. Bu durum da her merkezin bağımsızlığı oranında kendi siyasal ve kültürel farklılığını üretmesine neden olmaktadır[5].

Tarihçi ve düşünür Emmanuel Berl ise feodaliteyi, «minimum bir siyasal örgütlenmede taş çağına dönüş» olarak görmektedir[6].

Tanınmış tarihçi Henri See açısından da feodalite, bir siyasal bölünmedir. Roma merkezî yönetimi parçalanıp yerelleşmiştir. Bu açıdan, *latifundium* ile fief arasında herhangi bir fark yoktur. Feodalitenin tek katkısı modern anlamda bireyciliği yaratan ortamı meydana getirmesidir[7].

İktisatçı Sencer Divitçioğlu, feodaliteyi, Osmanlı terminolojisinden alınmış bir terim olan «derebeylik» ile karşıladıktan sonra ekonominin içine kapanmasıyla devlet otoritesinin gevşeyeceğinin açık olduğunu bildirerek, feodaliteyi daha çok siyasal nitelikte bir olgu olarak görmektedir[8].

Bu noktada belirtmeliyiz ki, feodalite teriminin «derebeylik» ile karşılanması kanımızca hatalıdır. Derebeylik, 17. yy.dan itibaren Osmanlı'nın Batı baskısı karşısında kalması ve klasik sistemin bozulma sürecinde ortaya çıkan bazı merkezkaç güçleri ifade eden bir terimdir. Ancak, derebeyler hiçbir zaman duruma egemen olup bir sistem oluşturamamışlar ve feodal üretim tarzında olduğu gibi kurumsallaşamamışlardır. Sadece, merkezi belirli ölçüde dışlayabilen, potansiyel merkezkaç unsurlar olarak kalmışlardır. Bu güçlerin ortaya çıkışları, feodaliteyi mümkün kılan merkezkaç unsurların ortaya çıkışlarından tamamen farklı olup bunlar Batı ekonomisinin yörüngesine girmekte olan Osmanlı ekonomisinin etkinliği çok dar ürünüdürler.

(3) François Pierre Guizot, *Histoire de la Civilisation en Europe*, Paris, Didier et Cie., 1882, s. 98-124.

(4) Joseph Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton, University Press, 1970, s. 24.

(5) S. N. Eisenstadt, *Revolution and the Transformation of Societies*, New York, The Free Press, 1978, s. 140.

(6) Berl, *op. cit.*, s. 120.

(7) Sée, *op. cit.*, s. 89.

(8) Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul, İÜ, İktisat Fakültesi Y., 1967, s. 97.

İktisat tarihi araştırmalarında en büyük güçlük, bazı terimlerin içeriklerinin evrensel varsayılarak yerli benzer terimlerle karşılanmalarıdır. Örneğin birçok yazarımız ve çevirmenimiz, fief yerine tımar sözcüğünü kullanmakta hiçbir sakınca görmemektedirler[9].

Aynı biçimde *beneficium* da çoğu zaman tımar ile karşılanmakta, bazen de gene Osmanlı terminolojisinden alınan «dirlik» bu terim için uygun bir karşılık olarak düşünülmektedir. Bu karışıklık eski metinler de devreye sokulduğunda, büyük boyutlara ulaşmaktadır. 19. yy.da yaşamış olan Balıkhane Nazırı Ali Seydi Bey, *beneficium*'u «dirlik» ile karşılamış[10] tarihçi Ahmet Cevdet Paşa ise Karolenj *beneficium*'larına dirlik derken[11], krala ait toprakları ise Osmanlı sistemine izafeten «mir'i» olarak adlandırmıştır[12].

Daha sonraki yazarların, eski kaynaklarda karşılaştıkları dirlik terimini tımar ile bir kez daha değiştirmek istemeleri, içinden çıkılması çok zor karışıklıklara neden olmaktadır.

Divitçioğlu'nun bibliyografyasında da yer alan, Cahen'in ünlü makalesinde belirtildiği üzere, Doğu kurumlarına ait terimlerle Batı kurumlarına ait terimlerin aynı anlamlarda kullanılmasının doğurduğu sakıncalara ilişkin şikayetine katılarak, teknik terimlerin birbirlerinin yerine ikame edilmelerinin tamir edilmez sakıncalara yol açtığı görüşünü paylaşıyoruz[13].

İktisatçı İdris Küçükömer ise feodaliteyi büyük toprak sahiplerinin egemen oldukları, en büyük toprak sahibi olan kralın da onları denetleyemediği bir sistem olarak görmektedir[14].

Muzaffer Sencer'e göre ise feodalite «egemen senyörler ile karşılıksız senyör adına çalışmak vb. gibi yükümlülükleri olan serf durumundaki köylüler arasındaki çatışkınlığa (*contradiction*) dayalı» bir sistemdir. Gene aynı yazar, aynı sahifede kapitalizmin beşiğinin yeni gelişmekte olan tüccar sınıfının yaşadığı kentler olduğunu söyleyerek kendisiyle «çatışkınlığa» düşmektedir[15].

Buraya kadar verdiğimiz feodalite tanımlarının ağırlığı, feodalitenin bir yönetim biçimi olarak algılanması biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Feodalitenin yönetsel tarafına ağırlık veren çok sayıda yaklaşımın olması, kanımızca, feodal üretim tarzında, ekonomik alt dokunun toplumsal

(9) Örnek olarak: Cemal Süreyya'nın Zubritski, et.al., İlkel Toplum..., op. *cit.*, çevirisi; Kenan Somer'in Marx ve Engels, *Kapitalizm öncesi...*, op. *cit.*, çevirisi; Murat Belge'nin Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çevirisi; Muammer Sencer, *Toprak Ağalığının Kökeni*, İstanbul, Tel Y., 1974; Hüseyin Avni Şanda, *Reaya ve Köylü*, İstanbul, Habora, 1975.

(10) Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilat-ı Kadimemiz*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 197.

(11) Ahmet Cevdet Paşa, op. *cit.*, c. I, s. 261.

(12) *ibid.*, s. 257.

(13) Claude Cahen, «Réflexions sur l'Usage du Mot Féodalité», *Journal of the Economic and Social History of Orient*, vol. III., Part, I, April 1960, s. 20.

(14) İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma*, İstanbul, Ant, 1969, s. 17.

(15) Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, Ant, 1969, s. 150.

oluşumlardaki etkisinin hemen görülememesindendir. İşgücünün metaya dönüşmediği, üretimin değişim değeri değil, kullanım değeri elde etmek için yapıldığı için bu sistemde, artığın oluşumunda ve paylaşımında üst doku kurumları çok etkili olmakta, hatta son çözümlemede belirleyici olmaktadır. Üst dokunun son çözümlemedeki bu belirleyici niteliği, feodalitenin bazı yazarlarca, yönetsel bir sistem olarak görülmesine neden olmaktadır.

Bir başka şanssızlık da bazı iktisatçıların feodaliteyi bir doğal ekonomi olarak görmeleridir[16].

Doğal ekonomi yaklaşımları içinde en ilginç olanı 1930'ların resmî Sovyet tarihçisi Pokrovsky'e ait olanıdır. Ekonominin kendine yeterli birimlerden oluşmuş olması, Pokrovsky için geriliğin ve doğal ekonomi olmanın kanıtıdır. Oysa kendine yeterlilik, artığa el koyma sisteminin sonucudur. Aslında, kendine yeterlilik, *manoir* açısından düşünülünce beliren bir kavramdır. Olaya doğrudan üreticiler açısından bakınca bir artıkla karşılaşırız. Pokrovsky, kendine yeterliliği, artığı dışlar anlamda kullandığından ötürü hatalıdır.

Feodaliteyi bir doğal ekonomi olarak gören bilim adamlarını bu düşünceye yönelten olgu, feodalitede meta üretimi olmaması, yani değişim değeri üretilmemesidir. Ancak, meta üretimi olmayan her üretim tarzı, doğal ekonomi değildir.

Doğal ekonominin birinci belirleyici ögesi meta üretiminin bulunmaması ise ikinci ögesi de doğrudan üreticilerin artık üretmemesidir. Doğal ekonominin en tipik örnekleri ilkel ekonomilerdir ve bunlar ne değişim değeri ne de artık üretirler[17].

Doğal ekonomiye örnek gösterilecek ikinci tür ise saf göçebe ekonomileridir. Bunlar da değişim değeri ve artık üretmezler[18].

Feodal ekonomi, değişim değeri üretmeyen, kendine yeterli *manoir* işletmelerinin tarzıdır ama üretime doğrudan katılmayan toprak sahipleri için kullanım değeri üretilmesi, onun doğal ekonomi olamayacağını belirlemektedir[19].

Bütün bu farklı yaklaşımlar arasında bizim yapmak istediğimiz, feodalitenin ekonomik açıdan bir çözümlemesini yapmaktır. Bunu yapmaya başlamadan önce, feodal ekonominin bir özelliğini belirtmemiz gerekmektedir. O da feodalite dışındaki tüm üretim tarzlarının hem mikro hem

(16) Örneğin Oskar Lange, *Ekonomi Politik*, 4. cilt, İstanbul, Ataç Kitabevi, 1965-68, C. 3, s. 8-12; Anderson, *Passages...*, *op. cit.*, s. 147, M.N. Pokrovsky, *Brief History of Russia*, Vol. I, s. 289'dan Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London, RKP, 1975, s. 34.

(17) Örnek olarak bkz.: Jacques Maquet, *Les Civilisations Noires*, Verviers, Marabout, 1966.

(18) Örnek olarak bkz.: A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Ankara, Kültür Bakanlığı Y., 1976.

(19) Marc Bloch, «Economic Nature ou Economic Argent: un Pseudo-dilemme», *Annales d'Histoire Sociale*, I, 1939, s. 13-14'den Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, New York, Academic Press, 1974, s. 17.

de makro düzeylerde incelenebilmelerine karşılık, feodal ekonominin ancak mikro düzeyde incelenmesinin mümkün olduğudur.

Feodal işletme birimi *manoir*'ın tam anlamıyla kendine yeterli olması nedeniyle feodal üretim tarzının çözümlenmesi demek, *manoir* ekonomisinin çözümlenmesi olmaktadır. *Manoir* ekonomik ve toplumsal örgütlenmesi, doğrudan üreticiden feodal rantın emek-rant biçiminde elde edilmesi üzerine kuruludur[20].

Feodal rantın varlığı, toprak sahipleriyle doğrudan üreticilerin farklılaşmaları halinde mümkündür. Feodal üretim tarzında, belirleyici üretim aracı olan toprağın mülkiyeti, toprağı işleyenlerden artık-ürün elde etmenin hukuksal dayanağı olmaktadır[21].

Rant, kapitalist üretim tarzının da bir kategorisidir. Ancak, kapitalist rant, feodal ranttan türeme değildir ve aralarında nitelik farkı vardır. Kapitalist rant artık-değerin bir bölümüdür ve pazar ilişkileri içinde oluşur. Kapitalist üretim tarzında elde edilen ürünün satılmasıyla bir artık-değer gerçekleşmektedir. Bu artık-değer hem kapitalist çiftçinin kârını hem de toprak sahibinin toprağını kiralaması karşılığı aldığı rantı içermektedir[22]. Feodal rant ise hem oluşması hem de el konulması açısından, kapitalist ranttan çok farklıdır. Bir kere, feodal rant, doğrudan üreticinin farklı bir mekânda yaptığı üretim faaliyeti sonucu oluşur, yani serfin *réserve*'deki üretimidir. İkincisi, bu ranta pazar dışı el konulur. Oysa kapitalist rant, elde edilen ürünün satışıyla gerçekleşen artık-değerin bir bölümüdür ve artık değere, emeğin meta haline dönüşmüş olması nedeniyle ücret ilişkileri içinde el konulur. Sonuç olarak feodal rant, pazar için üretimin dışlandığı bir sistemin ürünüyken kapitalist rant meta üretimini öngerektirir. Bunun yanında, feodal rant artık-ürünün tümünü kapsarken, kapitalist rant artık değerin bir bölümünü, yani ortalama kârın üstünde kalan kısmını kapsar.

Feodalitede toprak, kişisel bağımlılık ilişkileri içinde doğrudan üreticiye verilmektedir. Feodalitenin oluşum döneminde *colonus* toprak sahibine ürün ve para cinsinden rant ödemekteydi ama toprağa da bağlıydı, yani bir kiracılık oluşmuştu. *Colonus*'un, sürekli kiracılığının karşılığı olarak, ürün ve para rant ödemesi, feodal dönemde rantın dolaşım dışı elde edilmesinin temelini sağlamıştır. Pazar için üretimin olmadığı manoriol ekonomide, serfin artık ürünü, senyörün kendi toplumsal konumunu yeniden üretmesi için gerekli ürün olmaktadır. Bu nedenle senyör, serfin artık ürününe ekonomi dışı zorla el koyar[23].

(20) Barry Hindess and Paul Q. Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, London, RKP, 1975, s. 221-259.

(21) Stephen Resnick and Rick Wolff, «The Theory of Transitional Conjunctures and the Transition From Feudalism to Capitalism in Western Europe» *Working Paper*, University of Massachusetts, s. 37.

(22) Günter Hoell, *Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı*, Ankara, Bilim Y., 1973, s. 22-23. Artık değer, bu unsurların yanında devletin aldığı vergi, tüccar kârı gibi unsurları da kapsamaktadır.

(23) Resnick and Wolff, *art. cit.*, s. 37.

Feodal rantın kapitalist ranta göre durumunu belirledikten sonra, kapitalizm öncesi biçimiyle «vergi rant»a göre de durumunu belirlemek gerekmektedir.

Max Weber'den gelen bir yaklaşımla, kapitalizm öncesinde Doğu toplumlarında var olan devlet vergilerinin, özünde feodal renttan pek farklı olmadığı, birçok yazar tarafından savunulmaktadır. Weber'e göre, Doğu'da Batı'nın aksine devlet güçlü kalmış ve uyruklarından vergi sağlayabilmiştir. Batı'da, fief ekonomik ve siyasal olarak merkezin kaybolmasını sağlarken Doğu'da devlet güçlü olduğundan, bürokrasinin elemanlarına fief değil, vergi toplama hakkını (*prebend*) devretmektedir. Batı feodalleşirken (Weber'in kullandığı anlamda fiefleşirken), Doğu «Prebend»elleşmiştir[24].

Olaya bu bağlamda yaklaşan Samir Amin, feodal rantı da bir vergi türü sayarak, ilkel üretim tarzıyla kapitalizm arasındaki tüm tarzlara «vergisel üretim tarzı» adını vermektedir. Amin'e göre, bu tarzda üretici üretim araçlarından ayrılmadığı için artık ekonomi dışı yolla ele geçirilir ve yönetici sınıf tarafından gaspedilir. Üretimin yalnızca bir kullanım değerinin söz konusu olması, feodalite de dahil, tüm kapitalizm öncesi tarzların «vergisel tarz» olmasına neden olur. Samir Amin'e göre, «vergisel tarz» içinde feodalitenin özelliği, siyasal merkezin yokluğudur. Oysa Doğu toplumlarında merkezileşme vardır. Bunun dışında, Batı ile Doğu arasında herhangi bir fark yoktur[25].

Hindess ve Hirst, feodal rantın, vergi rantın desantralize biçiminden başka bir şey olmadığı konusundaki görüşleri özetlerken[26] bildirdiklerine göre, bu görüş hem «vergi rant» hem de feodal rantın siyasal egemenliğe dayanılarak elde edildiğini, diğer bir deyişle her iki sistemde de artığa el koyanların üretim faaliyetine katılmadıklarını ileri sürmektedir. «Vergi rant» sisteminde, devlet tek toprak sahibidir ve artığa vergi yoluyla el koyar. Feodal rant sisteminde ise senyör devlet otoritesini temsil eder ve artığa bu statüsü aracılığıyla el koyar[27].

Vergi ile feodal rant arasında özdeşlik bulan bu görüşler, feodal rantın niteliği konusunda açık değildirler. Onlara göre, artığa el konulmasının nedeni, politik egemenliktir. Bu nedenle de egemenliğin merkezi veya parçalanmış olması rantın niteliğini değiştirmez.

Oysa feodal rantın temel özelliği, artığa angarya yoluyla el konulması, artık ürün ile gerekli ürünün üretimlerinin zaman ve mekân bakımından farklılaşması ve buna bağlı olarak gerekli emek (ürün)-artık emek (ürün) miktarının birbirlerine eşitlenmesidir. Bir başka söyleyişle feodal rant, artığın tamamına eşittir. Oysa «vergi rant» adı verilen sistemde, rant köylünün üretiminin belli bir oranını ifade etmektedir. Bu oran ne büyüklükte

(24) Max Weber, *Religion of India*, s. 70-71'den Wallerstein, op. *cit.*, s. 58.

(25) Samir Amin, *Accumulation on a World Scale*, New York MRP, 1974, s. 138-42; Seyfettin Gürsel, «Tarihi Maddecilik ve Sorunları» *Toplum ve Bilim*, Sayı 2, Yaz 1977, s. 123-25.

(26) Hindess and Hirst, op. *cit.*, s. 224-25.

(27) *ibid.*, *Loc. cit.*

olursa olsun, gerekli-emek ile artık-emek birbirlerinden zaman ve mekân bakımından farklılaşmadıklarından, artığın tamamına el koymak mümkün değildir. Bu sistemde, yıllık ürün miktarı değişmeleri halinde, gerekli ürünün sabitliği varsayımı altında, artık miktarı sürekli değişecektir; ister ürünün belirli bir oranı cinsinden ister sabit bir miktar cinsinden ifade edilen vergi yoluyla artığın tamamına el konulamayacağı açıktır. Vergi sisteminde, iyi ürün yıllarında köylünün elinde el konulamayan bir artık kalacak, kötü ürün yıllarında ise köylünün gerekli ürününe tecavüz edilecek, böylece köylülerin bir bölümünün kendilerini yeniden üretmeleri engellenerek, bir dönem sonrasının mümkün vergi miktarının düşmesine neden olunacaktır.

Vergisel sistemle feodal rant arasında özdeşlik kurarken düşülen hatalardan biri de, Amin'in de savunduğu gibi, her iki sistemde de doğrudan üreticinin, üretim araçlarından kopartılmadığı görüşüdür. Feodal üretim tarzında, serf işlediği tarlanın ve kullandığı aletlerin maliki değil, zilyedidir. Zaten feodal rantın, zaman ve mekân bakımından gerekli üründen farklılaştırılması, bu yolla mümkün olabilmektedir. Ayrıca, her iki sistemde sadece kullanım değeri üretildiği de doğru değildir. Biliyoruz ki, vergisel sistemde ürün olarak alınan vergilerin yanında, önemli miktarda para-vergi de vardır. Para-verginin varlığı köylünün belirli oranda değişim değeri ürettiğinin göstergesidir. Değişim değeri üretilen bir sistemde ise sabit bir miktar olarak saptanmış para-vergiyle artığın tümüne el konulamaz, çünkü bu ancak çok uzun dönem sabit fiyat yapısıyla mümkündür. Oysa tarımsal ürün fiyatları, arz ve talep yapılarındaki değişmeler doğrultusunda çok oynaktır.

1. Manoir Örgütlenmesi

Feodalitenin oluştuğu 3. ve 9. yy.lar arası, Batı Avrupa'nın sürekli savaşlarla geçmiş dönemidir. Özellikle 4. yy.dan sonra, büyük nüfus azalışları yaşanmıştır. Barbarların Roma topraklarına yerleşmeleri, sayılarının azlığı nedeniyle nüfus üzerine olumlu bir etkide bulunmamıştır. İkinci barbar istilalarının yarattığı ortamda ise Avrupa nüfusu gene büyük oranlarda düşme kaydetmiştir. Özetle emek kıtlaşmıştır. Bu emek kıtlaşması, serf başına işlenebilir tarla ölçeğini artırmıştır. Bu açıdan, feodalite bir emek açlığı dönemi olarak ifade edilebilir. Emek açlığının getirisi, rantın emekten sağlanması olmuştur.

Aslında rant, ancak kıt faktörden sağlanabilir. Feodal üretim tarzında ise sadece iki faktör vardır: Emek ve toprak. Toprak emeğe göre boldur. Bu durumda, rantın tek kaynağı olarak emek kalmaktadır. Bu açıdan, feodaliteyi belirleyen en temel özellik, artığa emek-rant (angarya) yoluyla el konulmasıdır. Marx'ın işaret ettiği gibi «feodal beyin kudreti diğer bütün hükümdarlar gibi mülklerinin çokluğuna değil, adamlarının sayısına ve bu

da kendi toprakları üzerinde çalışan köylülerin sayısına» dayanır[28]. Aynı doğrultuda, Engels'e göre feodalitenin özü serfe el koymaktır[29].

Bu açıdan feodalitede senyörler arası mücadele, birbirlerinin topraklarını ele geçirmekten çok, birbirlerinin serflerini ele geçirme yönündedir[30]. Feodal dönemde kaçan serfin yakalanıp senyörüne iade edilmesi konusundaki örfi hükümler, bu emek açlığı karşısında, pek uygulama olanağı bulamıyordu. Baron'un kaçan serfini nerede olursa olsun bulup getirme hakkı (*poursuite*), feodallerin en kutsal haklarından biri sayılmakla birlikte, baronlar gene de kaçan serfi iade etmemeyi yeğliyorlardı.

Böylece, feodalitede baronlar arası ana mücadele emek rant için olmaktadır[31]. Bu mücadelenin sahnesi ise *manoir* ve feodal rantı optimum noktaya çıkartan *manoir* örgütlenmesidir.

Manoir örgütlenmesinin özü, büyük ölçekte bir toprak parçasının üzerinde[32] farklı iki mekân üzerinde ve farklı iki zamanda yapılan tarımdır.

Serfler bir yandan kendi küçük tarlalarında (*mansus*) kendilerini yeniden üretmek için gerekli ürün üretirlerken, diğer yandan senyörün büyük tarlasında (*réserve, domain, demesne*) artık ürün üretmektedirler. Marx'a göre, serfin gerekli ürün üretmek için harcadığı emekle artık ürün üretmek için harcadığı emeğin yer ve zaman bakımından ayrılmaları, feodalitenin temel noktalarından biridir[33].

Feodalitenin diğer temel bir noktası da serflerin hem ekonomik hem de hukuksal açıdan senyöre bağımlı olmalarıdır[34].

Manoir'in merkezi, senyörün şatosu tarafından işgal edilmiştir. Merovenj döneminde kraldan izin almadan kimse şato inşa edemezdi. 9. yy.da ise dinî senyörlerin bile şato yapmaya başladıklarını görüyoruz. 10. yy.da barbar akını, 11. yy.da da özel savaşlar nedeniyle şatosuz senyör kalmamıştır. Feodalitede iktidarın en tipik belirtisi olan yargı hakkı da ancak şato sahiplerine ait bir haktır (*Jurisdictio castro inhaeret*)[35].

Senyör, şatosunda maiyeti ile birlikte yaşamakta, şatonun sürekli hizmetleri ise hizmetçi serfler (*servi quotidiani*) tarafından görülmektedir. *Manoir* kâhyası (*villicus, major*) da şatoda yaşamaktadır[36].

(28) Karl Marx, *Kapital*, 3 cilt, Ankara, Sol Y., 1975, C. I, s. 734.

(29) Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Ankara, Sol Y., 1977, s. 305.

(30) Henri Sée, *op. cit.*, s. 9.

(31) Rodney Hilton, *art. cit.*, s. 157.

(32) İşletmelerin çoğu 2500 hektardan büyüktür. 10.000 hektar olanına bile rastlanmaktadır. Shepard B. Clough, *European Economic History*, New York, Mc Graw-Hill, 1968, s. 53; Henri Pirenne, *Economic...*, *op. cit.*, s. 59; Bloch, *op. cit.*, s. 336.

(33) Marx, *Kapital*, *op. cit.*, I, s. 552.

(34) Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System*, London, NLB, 1976, s. 9.

(35) P.C. Timbal, *Histoire des Institutions*, Paris, Dalloz, 1957, s. 74.

(36) H. Pirenne, *Economic...*, s. 59; Clough, *op. cit.*, s. 55.

Manoir'in toprakları ayrılmaktadır: *Domain* veya *réserve* (*terra indominicata*, *mansus indominicutus*) doğrudan senyörün hesabına işlenen tarlaları ifade eder. İkinci bölüm serf tarlalarını (*terra mansionaria*, *mansus servi*) kapsamaktadır. Son bölüm ise *communia* (*marca communis*) adı verilen, orman, çayır, mera gibi alanları kapsamaktadır. Serf tarlalarının büyüklüğü aile büyüklüğüne göredir[37].

Communia toprağı tüm serflerin kullanımına açıktır. Ancak bu kullanım serfin elindeki *mansus*'un büyüklüğüyle orantılı olup sınırsız değildir[38].

Serf tarlaları (*mansus*) toprağın verimliliğine ve aile büyüklüğüne göre çeşitli ölçülerdedir[39].

Manoir içindeki serflerin hepsinin *mansus*'u yoktur. Bir kısmı, *servi quotidiani* veya *mancipia* adı altında, eski kölelerin kalıntısı olarak, şatonun çeşitli hizmetlerinde kullanılmaktadırlar. *Casati* adı verilen zenaatkârlar ise endüstriyel üretimde istihdam edilmektedirler[40].

Serf tarlaları (Fransa'da *manse*, Almanya'da *hufe*, İngiltere'de *virgate* veya *yardland*) toprağın verimine ve aile büyüklüğüne göre çeşitli ölçülerdedir[41].

(37) H. Pirenne, *Economic...*, s. 61.

(38) Birçok Marxist yazarın ve özellikle Engels'in *communia* toprağının ortak kullanımında Germenlerdeki toprağı ortaklaşa temlik (*mark*) örgütlenmesinin bir kanıtını ve bu örgütün devamını görmeleri kanımızca bir zorlamadır. Bir kere, *communia manoir*'in bir parçasıdır ve senyörün özel mülküdür. O çağda söylendiği gibi: «nulle terre sans seigneur» senyörsüz toprak olmaz. İkincisi, bu alandan serflerin yararlandırılmalarının ekonomik mantığı vardır. Bilindiği üzere, serf kendi tarlasında çalıştığı sürede gerekli ürün üretmektedir. Ancak, gerekli ürünün tamamını tarlasından üretmesi mümkün değildir. Çünkü kendini yeniden üretmesi için gereken maddeler arasında *communia* toprağının ürünleri de vardır (odun, hayvanlar için ot vb.). Bu açıdan, senyörün serfinin *communia*'dan yararlanmasına izin vermesi, onun gerekli ürününü tamamlaması içindir.

Serfin *Communia*'dan ancak gerekli ürününü tamamlayacak kadar yararlanabilmesi nedeniyle bu alana «ortak» (*communia*) adı verilmektedir. Latouche, op. *cit.*, s. 78-9. Serflerin *communia*'dan yararlanma hakları denetim altındadır. Her serfin odun olarak yararlanacağı ağaçlar birer birer işaretlenmektedir. *ibid.*, s. 93.

Zaten *communia*'dan yararlanma payının serfin tarla büyüklüğüyle orantılı olması, buranın ortaklaşa temellük edilen bir alan olmadığını kanıtlar niteliktedir. Clough, op. *cit.*, s. 56; H. Pirenne., *Economic...*, op. *cit.*, s. 61; Postan; op. *cit.*, s. 61.

Ayrıca, serf kendi gerekli ürününü tamamlarken senyörün de gereksinimini karşılamakta ve böylece burada da artık ürün üretmektedir.

(39) Bloch, op. *cit.*, s. 159: Latouche, op. *cit.*, s. 81; E.H. Dance, op. *cit.*,s. 150.

(40) H. Pirenne, *Economic...*, op. *cit.*, s. 62.

(41) İngiltere'de *mansus büyüklükleri* 5-15 hektar arasındadır. Bishop, s. 247. Brabant (kuzey Fransa ve Belçika)'da 5-15 hektar arasındadır. Pirenne, *Economic...*, s. 61. Fransa'nın diğer bölgelerinde 5-30 hektar arasındadır. Bloch, s. 159 ve Latouche, s. 81. Almanya'da ise *Mansus* büyüklerinin bu kadar farklı olmalarının nedeni, toprağın ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye büyük verimlilik farkları göstermesinin yanı sıra çeşitli bölgelerde, ortalama serf ailesi büyüklüğünün de büyük farklılıklar göstermesidir, ileride daha derinlemesine inceleyeceğimiz üzere, feodalite'de *mansus* büyüklüğü, aile bireylerinin sayısına göre saptanmaktadır.

Manoir içindeki serflerin veya daha doğru bir deyimle bağımlı doğrudan üreticilerin hepsinin *mansus*'u yoktur. Bir kısmı, *servi quotidiani* veya *mancipia* adları altında, eski köle ve azatlıların kalıntısı olarak şatonun çeşitli gündelik hizmetlerinde kullanılmaktadırlar. *Casati* (Senyör tarafından iskân edilen ve iaşe edilen) adı verilen zenaatkârlar ise endüstriyel üretimde istihdam edilmektedirler[42].

Manoir'ın en önemli kişisi, *sénéchal* veya *major* denilen baş kâhya'dır. Küçük *manoir*'larda bizzat senyörün kendisi tarafından yürütülen üretimin düzenlenmesi işi, birden fazla *manoir*'ı olan senyör fieflerinde, senyörün vassali olan bir aile tarafından yürütülmektedir.

Major'un temel görevi, serflerin çalışmalarını düzenlemek ve artığın tamamının senyöre intikalini sağlamaktır.

İngiliz tarihçisi H.S. *Benett major* veya *sénéchal*'i şöyle anlatıyor :

«*Sénéchal*, *manoir*'ın ölçeğini ve ihtiyaçlarını, kaç hektar tarlanın ekileceğini, ne kadar tohumluk gerektiğini tam bilmelidir. Tüm ekip başlarını iyi tanımalı, lordun işlerini nasıl gördüklerini, serflere nasıl davrandıklarını denetlemelidir. Bir teneke tahıldan ne kadar un elde edileceğini, ne kadar tohumdan ne kadar ürün alınacağını, her otlağın kaç hayvan kaldırabileceğini çok iyi bilmelidir.»[43].

Manoir'ın, hem *réserve* tarlalarında hem de serf tarlalarında, tarımsal faaliyet ortaklaşa yürütülmektedir. Serf tarlalarının birbirlerine ve *réserve* tarlalarına olan sınırları, özgür çiftçi tarımından farklı olarak çit veya duvarlarla değil, bazı noktalara konulan taşlarla belirlenmektedir. *Open-field* (açık tarla) adını alan bu sistemle herkesin eşit derecede emek sarfetmesi sağlanmaktadır[44].

Ortaklaşa tarımın bir nedeni de çağın geri teknolojisi içinde toprakların aşırı yıpranarak çölleşmesini önlemektir. Herkes, bu sistemde, istediği gibi tarım yaparsa fazla ürün hırsıyla toprağın kısa sürede tükenmesi söz konusudur.

Ortaklaşa tarım yoluyla tarlaların her yıl yarısı nadasa bırakılarak (*two field*) üretimin sürekliliği sağlanmaktadır[45].

Çağın kayıtlarını yıllarca süren bir araştırmadan sonra değerlendiren İngiliz tarihçisi Homans'ın vargısı «Orta Çağ köylerinde tarım işlerinin ortaklaşa yürütülmesinin temel olduğu»dur[46]. Oysa etkili iktisatçı Dobb, ekonomik faaliyetlerin feodal dönemde geniş bir biçimde bireysel oldu-

(42) H. Pirenne, *Economic...*, s. 62.

(43) Zikreden, Bishop, s. 246.

(44) Bishop, *op. cit.*, s. 250.

(45) K. Ritler, *Dünya Ziraat Tarihi*, Ankoro, AÜ Ziroot Fok. Y., 1962, s. 59-68; Clough, *op. cit.*, s. 63; Georges Dubuy, «Medieval Agriculture», Glasgow, Fontana, 1975, C. I, s. 190.

(46) George C. Homons, «English Villagers of the Thirteenth Century», Yehudi A. Cohen (ed), *Man in Adaptation, the Cultural Present*, Chicogo, Aldine, 1974, s. 472.

ğunu ileri sürmektedir[47]. Bu ancak feodalitenin çözülme aşaması için geçerli olabilecek bir yargıdır.

Manoir ekonomisinde gerçekte ortaklaşa çalışma egemendir. Bu duruma, yukarıda saydıklarımızdan başka, emek üretkenliğinin düşüklüğü, yani kullanılan teknolojinin geriliği ve sermaye birikiminin düşüklüğü ile üretim araçlarının mülkiyeti neden olmuştur.

Roma dönemi tahıl tarımı daha çok Akdeniz iklim kuşağının yumuşak topraklarında yapılmaktaydı. Bu tarımda kullanılan hafif saban *aratra* adını taşımakta ve iki öküz veya iki insan tarafından çekilmekteydi. Bu saban toprağı derinlemesine sürmemekte, sadece bir çizgi meydana getirmekteydi[48]. Sürüm tekniğinin geriliği düşük verime yol açıyordu. Romalılar, lateral genişleme sonucu, Akdeniz iklim kuşağının dışında Kuzey topraklarını da tarıma açınca 8-10 öküzle çekilen *Carruca* adı verilen ağır pulluklar kullanmak zorunda kaldılar. *Carruca*, *aratra*'ya nazaran daha gelişmiş bir pulluktu[49].

White Jr., *carruca*'nın Kuzey topraklarında kullanılması nedeniyle feodalitenin Kuzey'de ve teknolojik değişme nedeniyle ortaya çıktığını ileri sürmektedir[50]. White Jr.'a göre, ağır pulluk (*heavy plough*, *carruca*) 8-10 öküzle çekildiğinden küçük tarlalara uygulanamaz, bunun sonucu ise *open-field* ve *manoir* arazisinin ikiye ayrılmasıdır (*two field*). Bu da feodalite demektir[51].

Bu görüş, feodalitenin nedenini bir tek faktöre indirgemektedir. O da *carruca*'nın kullanılmasıdır. Oysa açıklamaya çalıştığımız üzere, feodalite birçok faktörün bir arada değişmesinin sonucudur. Bu konuda, White Jr.'un doğru olgulardan çıkardığı yanlış sonuçlara katılmamız mümkün değildir. Bunlardan birincisi, *carruca*'nın sadece Kuzey topraklarında kullanıldığı tezidir. Bu bizce yanlıştır.

6. yy.da Slavların bunu kullandıkları, Po vadisinde de yaygın bir biçimde kullanıldığına dair 643 tarihli kayıtlar, ağır pulluğun Kuzey'e özgü olmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Slavların 6. yy.dan beri *carruca*'yı bilmelerine rağmen feodalleşmeleri 14. yy.da olmuştur[52]. Diğer yandan, Batı'da feodalitenin 9. ve 10. yy.larda tam egemen olmasına karşılık *carruca*'nın yaygınlık kazanması 11. yy.dadır[53].

(47) Maurice Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London. RKP, 1975, s. 36-37.

(48) Postan, *op. cit.*, s. 51.

(49) *ibid.*, s. 52.

(50) Feodal üretim tarzı teknolojik iyileşmeyi dışlar. Çünkü sistem, sabit teknoloji, sabit emek üretkenliği ve buna bağlı olarak artığa emek rant yoluyla el konulması esasına dayalıdır. Teknolojik iyileşme, emek üretkenliğini artırarak, sistemin ücretli emeğe dayalı bir başka tarza dönüşmesine yol açar. Hindess and Hirst, *op. cit.*, s. 246.

(51) Lynn White Jr., Medieval Technology..., *op. cit.*, s. 43-44.

(52) Kula, *op. cit.*, *passim*.

(53) Heaton, *op. cit.*, s. 100.

İkinci olarak, White Jr.'la birlikte Postan'ın da savunduğu *carruca*'nın verim artışına yol açtığı görüşü de doğru değildir. 8-10 öküzle çekilmesi toprakların çok ağır olmasıyla ilgilidir. Yoksa verim artışı için geliştirilmiş bir teknik değildir. Öküzlerin boyunlarına bağlanan koşum sistemi, onların tüm güçlerini kullanmalarını büyük ölçüde engellemekte ve verim çok düşük olmaktadır[54].

Carruca'nın gerçekten verim artışı sağlaması ancak 12. yy.da mümkün olacaktır. Çekim hayvanı olarak öküzün yerine atın kullanılması ve Romalılardan beri bilinen ama kullanılmayan, gücü omuzlara yükleyen koşum sisteminin uygulanmasıyla gerçek bir verim artışı sağlanacaktır[55].

Open-field sisteminin uygulanmasının nedeni de ağır pulluk olamaz. Çünkü ağır pulluğun kullanılmadığı bölgelerde de *open-field* vardır. *Open-field*'in nedeni bizce, daha önce belirttiğimiz üzere, *manoir* üzerindeki verim farklılıklarına göre, serf başına düşen angarya süresini farklılaştırmamak içindir.

White Jr. ve Postan'ın *carruca*'nın *two field* sistemine yol açtığı konusundaki görüşlerine de katılmıyoruz. Eğer *carruca* geniş alan üzerinde sürüm yapmayı gerektiren bir sistemse ve çağın teknolojisi gereği, toprakların yarısını nadasa bırakmak gerekliyse, o zaman *réserve* arazisi ve serf arazisi farklılaştırılmasına gerek kalmazdı. Nadasa bırakılan tarlalar dışında kalan alan serfler tarafından işlenir ve elde edilen ürün baron tarafından serfler arasında paylaştırılırdı. Oysa *réserve* arazi ve serf arazisi ayırımı, feodalitenin en güçlü unsuru olarak korundu. Bunun anlamı, feodalitede artık ürün ve gerekli ürünün üretilmelerinin birbirlerinden zaman ve mekân bakımından ayrılmalarının şart olduğudur.

Zaten tüm tarlaların tek bir tarlaymış gibi toptan sürülmemesi ve her tarlanın ayrı ayrı sürülmesi, bir *mansus* bitmeden, diğerine geçilmemesi[56] feodalitenin nedeninin ağır pulluk olmadığını kanıtlamaktadır.

Bunun yanında, White Jr. ve izleyicilerinin hesaba katmadıkları önemli bir husus da tarımsal faaliyetin sadece tarla sürmeden ibaret olmadığıdır. Örneğin demir aletlerin oldukça yaygınlaştığı ve 10. ve 11. yy.lara göre teknolojinin oldukça geliştiği 1380 yılında 100 hektarlık bir alanda ekin biçilmesi 275 kişi tarafından 2 günde bitirilmektedir[57].

Bu, hektar başına 5,5 kişi/gün demektir. Tarımsal mevsimin tüm yılı kapsamadığı ve sürme, biçme gibi faaliyetlerin yanında; ekim, dövme, taşıma, öğütme, depolama vb. diğer işlerin de hesaba katılması halinde, feodalitede çalışmanın örgütlenme zorunluluğu ortaya çıkar. Emeğin toprağa göre kıt olduğu bu tarzda, çalışmanın örgütlenmemesi ve herkesin kendi tarlasını işlemesine izin verilmesi, artığı azaltıcı etki yapar. Giderek hiç artık oluşmayabilir. Bu da gerekli emek/artık emek oranının, gerekli

(54) Postan, op. *cit.*, s. 52.

(55) Pierre Ducassé, *Tekniklerin Tarihi*, İstanbul, Gelişim Y., 1976, s. 55-56.

(56) Heaton, op. *cit.*, s. 97 ve Latouche, op. *cit.*, s. 33.

(57) Heaton, op. *cit.*, s. 103.

emek lehine bozulması demektir ki; daha önce göstermeye çalıştığımız üzere, köleci tarzı olanaksız hale getiren, bu oranın işaret ettiğimiz yönde bozulması ve giderek hiç artık doğmamasıdır.

Bizce *open field*'in bir nedeni de, emek kıtlığından ötürü küçük ölçekli tarım yapılmasından doğan kayıpları önleme arzusudur[58].

Carruca'nın ortaklaşa çalışmaya neden olduğu, çünkü hiçbir serfin 8-10 öküz edinecek olanağa sahip olmadığı tezine de[59] katılamıyoruz. Burada olaya tersinden bakılmaktadır. Hiçbir serfin 8-10 öküz edinecek olanağı olmadığından ortaklaşa çalışma ortaya çıkmamış; aksine ortaklaşa çalışma her serfin ancak gerekli ürününü temellük etmesine izin vererek tasarruf ve buradan da yatırım olanaklarını yok etmiştir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, *manoir*'da çalışmanın ortak olmasına karşın her serfin tarlasının belirlenmiş olmasıdır. Eğer toprak ortaklaşa temellük edilseydi[60] ortaklaşa üreticiler bir işbölümü yaratırlar ve üyelerinin emek güçlerini çeşitli işlerde farklılaştırırlardı. Bunun yanında, ortaklık, gerekli ürünün ortaklar arasında paylaşımını da kendi düzenler ve bu durumda, artık ürün, üretimden sonra nominal bir toprak rantı olarak toprak sahibine verilirdi. Bu durumda, toprak sahibi üretimin bir ajanı, bir düzenleyicisi olamazdı ve üretim araçlarının fiili denetiminden uzaklaşmış olurdu. Bu durumda da toprak sahibinin doğrudan üreticileri yönetmesi mümkün olamazdı, çünkü toprak sahibi artık bireysel serflerle değil, ortaklaşa üreticiyle karşı karşıya kalırdı. Böylece baron tek tek serflere uyguladığı üretim dışı bırakmak yaptırımını ortaklığa uygulayamaz duruma düşerdi. Çünkü bunu yapabilmesi, baronun *manoir* ekonomisi dışında geliri olmasını gerektirmektedir. Görülüyor ki, toprakların serfler tarafından ortaklaşa temellükü, feodal üretim ilişkilerinin iki temel unsurunu ortadan kaldırmaktadır. Bunlar, üretimin senyör tarafından denetlenmesi ve serfin üretim dışı bırakılabilmesidir[61].

Bunların ışığında, feodal üretim tarzında, çalışmanın ortaklaşa olmasına karşılık serfin gerekli ürününü ürettiği tarlanın bireysel olmasının nedenini anlıyoruz[62].

Feodalite, üretim araçlarının senyör tarafından tam denetimine dayalıdır. Tarlaların 8-10 öküzle, 2 öküzle veya insan koşularak sürüldüğü tüm sistemlerde ortaklaşa çalışmaya rastlanır. Ortaklaşa çalışma, serfin üretim araçlarından uzaklaştırılmış olmasının sonucu ve bunlara ulaşmasının, bunları kendi hesabına edinmesinin engellenmesi için vardır.

(58) Bizi destekleyen bir görüş: *ibid*, s. 87.

(59) White Jr., *op. cit.*, s. 44 ve Postan, *op. cit.*, s. 53-54.

(60) Birçok yazar feodalitede ortaklaşa temellük görür. Örneğin Engels, *Ailenin..., passim*.

(61) Hindess and Hirst, *op. cit.*, s. 243-44.

(62) İş burada da kalmamakta ve Karolenjlerin son döneminde beliren bir uygulamayla, serfin *réserve*'de işlemesi gereken alan da belirlenmektedir. *Ansange* adı verilen bu *réserve* parçası serfin *mansus*'una eşit büyüklük ve verimdedir. Perrin, «De la Condition des Terres dites *'ancingae'*», *Mélanges F. Lot*, s. 627'den, Latouche, *op. cit.*, s. 193.

13. yy.da *husbandry* sisteminde, kiracı çiftçi, çekim hayvanı elde edecek güce kavuşunca hem ortaklaşa çalışma sona ermiş, hem de *open-field* sistemi ortadan kalkmıştır. Bunun sonucu olarak kiracılar, kiraladıkları tarlaları diğerlerininkinden ayırabilmek için çitle çevrelemişlerdir[63].

Husbandry sistemiyle *open-field*'in yok olması, *réserve*'in kiralanarak yavaş yavaş küçülmeye başlaması ve ayrıca üç ayrı bölgeye dağılmış tarlaların toplulaştırılmaları[64], White Jr.'un tezinin tersini kanıtlar nitelikte oluşumlardır.

13. yy.da Avrupa'da genellikle kullanılan sürüm aracı ağır pulluktur ve öküzden daha da pahalı olan atla çekilmektedir. O halde neden *open-field*'den sınırları çitlerle çevrilmiş tarlalara geçilmiştir? Bunun nedeni bizce çok açıktır. Feodalitede emek-rant üretilmektedir ve *open-field* o nedenle gereklidir. Diğer bir deyişle emek cinsinden artığa el koymanın yolu, rantın üretilmesinin gerekli ürün üretilmesinden zaman ve mekân bakımından farklılaştırılmasıdır. Oysa *husbandry* sisteminde, artık-değer üretilmektedir ve artığa aynı zaman ve mekânda el konulmaktadır. Bir başka açıdan, ücretli emek ilişkilerinin belirmiş olması nedeniyle kapitalist kiracı, değişim değeri üretmekte, böylece artık-ürüne ekonomi içi el koymaktadır.

Serfin kendi tarlasında, sadece gerekli-ürün üretmesi ve senyörün tarlasında üretilen ürünün de serf için artık ürün ama feodal bey için gerekli ürün olması, feodal üretim tarzında pazarlanabilir bir artık oluşmasına olanak vermemektedir. Bu durumda, feodalitede pazarlama ve sermaye birikimi oranları teorik olarak sıfırdır. Feodal üretim tarzında, amortismonlar hariç, sermaye yatırımı yoktur ve buna bağlı olarak teknoloji durağandır. Marx bu konuda, «Açıktır ki üretilenin değişim değeri yerine kullanım değerinin hakim olduğu belirli bir toplumsal ekonomik biçimlenişti, artık-emek az veya çok, belirli bir seri gereksinmelerle sınırlandırılır ve burada üretimin mahiyetinin kendisinden artık-emek için sınırsız bir arzu doğmaz.» demektedir[65].

Feodalitenin oluşum döneminde, *manoir*'ın ne kadarının *réserve*'e ne kadarının serf tarlalarına ayrıldığı kesinlik kazanmamıştı. Feodalitede bu bire bir olmuştur. Yani işlenebilir alanın yarısı *réserve* yarısı da serf tarlalarıdır. Bunun böyle olması, feodal rantın oluşmasıyla ilgilidir ve başka türlü olması da mümkün değildir. Eğer *réserve*, serf tarlaları toplamından büyük olursa *réserve*'in bir bölümü işlenmeden kalır. Çünkü teknoloji düzeyi veri iken aynı büyüklükte iki tarlanın işlenmesi aynı zamanı alır. Bu nedenle de ya serf gerekli ürününü üretemez, ki bu kendini yeniden üretememesi demektir ya da *réserve*'in serf tarlalarını aşan bölümü işlenmeden kalır.

(63) Homans, art.cit., s. 472 vd. Kiracılığın yayılmasıyla réserve de ortadan kalkmakta ve kiralanmaktadır. Kosminsky'nin hesaplarına göre, 1279'da İngiltere'deki toprakların % 40'ında réserve yoktur. Heaton, s. 87.

(64) Postan, s. 55, 76; Resnick and Wolff, art.cit., s. 54.

(65) Marx, *Kapital*, c. I, s. 260.

Eğer serf tarlaları *réserve*'den büyük olursa bu artığına el konulamayan bazı serflerin varlığı veya tüm serflerin artıklarının bir bölümüne el konulamaması demektir.

Her iki olasılığın da önlenmesi açısından *manoir*'ın işlenebilir alanının tam eşit olarak ikiye bölünmesi gerekir.

Ancak, *manoir* topraklarının her yeri aynı verimlilikte değildir. Verimlilik farklılıklarını giderecek sermaye yatırımı ve girdi kullanımı olmadığından, serflerin gerekli ürünlerini eşitlemek için, serf tarlaları *manoir*'ın üç ayrı bölgesine dilimler halinde dağıtılmıştır. Bunun yanında, senyör tarlaları da aynı biçimde dilimler halinde bu üç bölgeye dağılmıştır(66). Böylece gerekli ürün ile artık ürünün tam eşitliği sağlanmıştır. Doğal olarak, bu eşitliğin sağlanması, gerekli emek ile artık emek eşitliğinin sağlanmasına bağlıdır. Bu nedenle oluşum aşamasında aile büyüklüğünü hesaba katmayan toprak dağıtımı, feodal dönemde serf ailesindeki çalışabilecek kol sayısına göre *mansus* büyüklüğünü saptama biçimine dönüşmüştür(67). Buna bağlı olarak, feodal artık sadece angarya ile elde edilebildiğinden feodalite öncesi dönemin köylüleri arasındaki statü farkları kalkarak hepsi serf statüsünde birleşmişlerdir.

İşlenecek alana oranla emek fazlasının ortaya çıkması feodaliteyi çözücü etki yapar. Emek fazlasının varlığı serfliği de çözücü etki yapar. Çoğunlukla söylendiğinin aksine, angarya serflikten değil, emek kıtlığı nedeniyle serflik angaryadan doğmuştur. 15. ve 16. yy.larda Batı'da serflik nüfus fazlalığından çözülmüşken Doğu Avrupa'da serflik ve angaryanın belirmesi bunun kanıtıdır(68).

13. yy.dan 14. yy.ın ortasına kadar Batı Avrupa'da nüfus iki katına çıkmıştır. Bunun sonucu, emek ranttan para ranta geçiş olmuş ve kiracılık ilişkileri başlamıştır. Feodalitede kiracılık ilişkilerinin ortaya çıktığı her yerde kapitalist ilişkiler de doğmaya başlamaktadır(69).

(66) H. Pirenne, *ibid.*, s. 61; Haberman, s. 13.

(67) Marx bu olguya, «Angarya sisteminde toplumsal bağı teşkil eden, emeğin genelliği değil, özelliğidir» diyerek işaret ediyor. Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Ankara, Sol Y., 1976, s. 53.

(68) Bu konuda bkz.: Marx, *Kapital*, I, s. 251-53.

(69) Dobb, Marx'ın para ranta ilişkin yazılarına dayanarak, feodalitenin çözülme aşamasında ortaya çıkan para rantın da feodal rant sayılması gerektiğini söylemektedir. Ona göre, bu dönemde henüz kiracılık ilişkileri yoktur ve «cebri artık emek şimdi artık ürünün satışı ile elde edilen parayla ödenmektedir» Marx, *Kapital*, III, s. 926'dan Dobb, «Bir Cevap» in Dobb et.al., *Feodalizmden...*, *op. cit.*, s. 69. Bu analiz ancak arz ve talebin sabit kaldığı ve dolayısıyla fiyatların sabit kaldığı bir ortamda geçerlidir. Fiyat değişmeleri halinde (ki gerçek durum budur) sabit para rant serfin tüm artığına el konulmasını engeller. Artığın tümüne el konulamaması ise serflerin tasarrufa başlamaları demektir. Bu tasarrufda bazı serfleri kapitalist çiftçi haline getirir. Tersine, kötü ürün yıllarında para rantı ödeyemeyen serf barona borçlanır. Borcunu ödeyemeyen serf tarım proleteri haline dönüşür. Demek ki, bazı Marxistlerin iddia ettikleri, emek rantın yerine para rantın ikâme edilmesinin feodal üretim ilişkilerini bozmayacağı görüşü yanlıştır. Bu konuda bizle aynı doğrultuda bir görüş için bkz.: Hindess and Hirst, *op. cit.*, s. 247.

12. ile 14. yy.lar arasında Avrupa'da yaşanan nüfus artışı sonucu, toprağın nispi olarak kıtlaşmasıyla birçok serf topraksız kalmıştır. *Cotarii* veya *bordarii* adı verilen bu serfler kiracı haline dönüşen zengin serfler tarafından işçi olarak istihdam edilmişlerdir. Senyör de kiracılık ilişkilerinin başlaması nedeniyle angarya uygulayamaz hale geldiğinden, *réserve* tarlalarını işletmek için bunları işçi olarak istihdam etmektedir(70).

Toprağın emeğe göre nispi kıtlığı, kiracılık ilişkilerine; kiracılık ilişkileri ise ücretli emek istihdamına yol açmaktadır. Köleciliğin aşılmış olması ve emek-rantın artık geçersiz olması nedeniyle ücretli emek zorunlu hale gelmektedir. Feodal dönem, tarihte ilk kez kent-kır arasında dinamik bir çatışma meydana getirdiğinden, yani kır ve kent birbirlerinden bağımsız kaldıklarından kapitalizmin oluşma aşamasında kentler kırsal üretime talep yaratarak ve kendi ürünlerini arz ederek kapitalist bir ekonominin oluşmasını sağlamışlardır(71).

Böylece, anlattığımız gelişmeler sonucu, feodal rant kapitalist ranta yerini bırakmaktadır.

Aynı dönemde kentlerin canlanması ve nüfus artışıyla birlikte toplam tahıl talebinin büyümesi karşısında besin maddeleri arz ve talep fiyat esnekliklerinin katı olmaları nedeniyle fiyatlar artmıştır. Bu uygun durum karşısında gelirlerini artırmak isteyen senyörler ve Kilise, yeni toprakları tarıma açmaya başlamışlardır. Tarıma yeni açılan topraklarda geleneksel yöntemlerle tarım yapmanın mümkün olmaması, teknolojik iyileşmeye neden olmuş, bunun sonucu emek üretkenliği artmıştır.

Toprağın nispi kıtlığı, rantın kaynağının toprak olmasına neden olmuş ve para-rant uygulamasının başlamasıyla *réserve* tamamen ortadan kalkmıştır(72).

Ancak, 14. yy.ın ortalarına doğru toprak genişlemesinin sınırlarına gelinmesi, diğer yandan uzun süren kötü hasat yıllarının birbirini izlemesi, nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bu olayların arkasından kara ölüm (*Black Death, La Peste Noire*) denilen, salgın vebanın Avrupa nüfusunun ortalama % 40'ının üstünde bir bölümünü yok etmesi(73) özellikle kent nüfusunun büyük oranda düşmesi, buğdaya olan talebi büyük miktarlarda

(70) H. Pirenne, *Economic...*, op. cit., s. 63; Bishop, op. cit., s. 248, Postan, op. cit., s. 37.

(71) Anderson, Lineages..., s. 422.

(72) Oysa 12. yy.ın başında nispi anlamda toprak o kadar bol, emek o kadar kıttır ki, toprağın belirli bir değişim değeri bile yoktur. Pierre Brizon, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, Ankara, Onur Y., 1977, s. 260. Fakat 13. yy.da durum tersine dönmüş ve toprak nispi olarak kıtlaşmıştır. Bu durumda *réserve* tarlalar da kiraya verilmiş, nispi nüfus bolluğuna rağmen, *mansus* alanları ortalama iki katına çıkmış ve tarlalar çitle çevrilmiştir. Latouche, s. 273, 276.

(73) Philip Ziegler bu oranın % 48.6 olduğunu söylüyor. Dowen'in tahminlerine göre, kent nüfusunun % 60'ı, kır nüfusunun % 40'ı ölmüştür. Papalığın kayıtlarına göre, vebadan ölenlerin sayısı 42.836.486'dır. Philip Ziegler, *The Black Death*, Harmondsworth, Penguin, 1976, s. 52, 61, 209; Postan, s. 42-43.

düşürmüştür[74]. Buna bağlı olarak fiyatların hızla düşmesi, toprak/emek oranının yükselmesiyle aynı zamana denk gelmiştir. Bu durum karşısında işlenmeyen toprakların ortaya çıkması ve çoğalması sonucu, senyörler tekrar emek-rant'a dönmek istemişler, ancak serflerin kentlere kaçarak özgürlük hareketini başlatmaları ve köylü isyanlarının birbirlerini izlemesi, senyörlerin bu girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur[75]. Bunun sonucu, Batı Avrupa'da feodalite tam anlamıyla çözülmeye başlamıştır. Buna karşılık, feodalite Doğu Avrupa'ya taşınmış ve özellikle 15. yy.dan itibaren Doğu Avrupa'da köylüler yoğun bir biçimde angaryaya tabi hale getirilmişlerdir[76].

Doğu Avrupa geç feodalitesinde, serf sayısının *réserve*'in alanına göre fazla olması halinde, bazı serflerin angarya yükümlülükleri emek sıkıntısı çeken komşu çiftliklere kiralanmıştır. 18. yy.da ortaya çıkan bu uygulamayla senyörlerin serflerinin emek-rantlarını kiralamaları, ileride serflerin hizmet yükümlülükleri yerine para ödeme usulünün yerleşebilmesine olanak vermiştir[77].

Bu durum Doğu Avrupa'da da feodaliteyi çözücü etki yapmıştır. Polonya'dan aldığımız bu örnek, feodalitenin ancak artık-emek ve gerekli-emek miktarlarının eşit olduğu durumlarda olabileceğini kanıtlamaktadır. Örneğimizde, emek fazlası «ihraç» edilerek başka bir *manoir*'ın dengesi sağlanmaktadır. Ancak, feodalitede sadece mikro dengelerin olabileceği, makro denge diye bir dengenin olamayacağı varsayımı altında, bu emek kiralama işlemi feodal ilişkileri bozucu etki yapmaktadır.

Böylece feodalitede serf üzerine bindirilen hukuksal ve fiili zorlamaların nedeni anlaşılmaktadır. Çünkü feodalitede üretimin hacmi serf sayısıyla sınırlıdır[78]. Ancak serf sayısının sınırı, *manoir* örgütlenmesinde artık-emek, gerekli-emek miktarlarının eşitliğiyle sınırlı olduğundan, *manoir*'da serf ve toprak optimum bileşimde olmak zorundadır.

Bu eşitliğin korunamadığı durumlarda, feodalite mutlaka, para-rantın hakim olduğu kiracılık ilişkilerine doğru bir değişme göstermektedir. Bunun en iyi kanıtı, senyörlerin gelir ihtiyacı karşısında yeni teknolojileri uygulamalarının bu dengeyi bozmasıdır. Özellikle 11. yy.dan itibaren bazı *manoir*'larda su değirmeninin kurulması, senyörün bu değirmeni serflere kullandırtması karşılığı *banalité* adı verilen bir bedel almasına yol açmıştır. Teknolojik iyileşmenin tekelci karakterde olması, serflerin tahıllarını senyörün değirmeninde öğütme zorunluluğunu getirmiştir.

(74) Feodalitenin çözülmesini nüfus dengeleriyle açıklamak istemiyoruz. Zaten feodalitenin çözülmesinin incelenmesi bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Biz sadece, toprak nüfus oranlarının etkilerini bir miktar örneklendirmek istedik. Zaten veba olmasaydı feodalitenin içinde bulunduğu konjonktür gereği, nüfus gene de azalma eğilimindeydi.

(75) Resnick and Wolff, s. 68-74.

(76) Dobb, *Studies...*, s. 40-41.

(77) Kula, s. 46.

(78) *ibid.*, s. 47.

Banalité'nin özünde serfin gerekli-ürününe tecavüz niteliğinde olması, bazı serflerin başka *manoir*'lara kaçmalarına neden olmuştur. Bu durumda dengesi bozulan ve yeteri kadar artık toplayamayan baron kiracılık ilişkilerine geçmek zorunda kalmıştır[79].

Senyörlerin kiracılık ilişkilerine girmeleri, tarımsal üretimin riskini köylü üzerinde bırakan bir sistem oluşturmuştur. Ancak, iyi hasat yıllarında, köylünün elinde fazla ürün kaldığını gören senyörler *taille* adı verilen anlaşma dışı bir bedeli zoralım yoluyla elde etme yoluna başvurmuşlardır. Bu olgu, köylünün elindeki pazarlanabilir artığın bir bölümünün senyöre transferinden ibarettir ve feodal rantın bozulduğunun ifadesidir[80].

Feodalite hakkındaki yanlış kanılardan biri de *taille* olgusundan kaynaklanmaktadır. Feodaliteye ekonomik açıdan çok, hukuksal açıdan yaklaşan birçok tarihçi, aslında aynı anda bir arada bulunmaları mümkün olmayan bazı kurumları bir arada göstererek bir feodalite tanımı yapmakta ve anakronizm içine düşmektedirler.

Bu tanımlardan en ünlüsü, feodal dönem serfinin *taillable et corvéable à merci*: istendiği kadar *taille* alınabilir, istendiği kadar angaryaya tabi tutulabilir, olduğudur. Avrupa'da tarih ders kitaplarına girecek kadar benimsenmiş olan bu terim, ekonomi mantığı açısından geçersizdir[81].

Taille ve angarya birbirlerini dışlarlar. Angarya, serfin artık ürününe emek-rant biçiminde el konulmasının ifadesidir. *Taille* ise para-ranttır. Açıklamaya çalıştığımız üzere, feodal rantın geçerli olduğu bir ortamda, serf pazarlanabilir artık elde edemediğinden, *taille*'ı ödeyecek paraya sahip olması olanaksızdır.

Bu açıdan, Sovyet iktisat tarihçilerinin çoğu feodal rantın içine *taille* gibi unsurları da kattıklarından, feodalitede serfin mücadelesinin rantı sabitleştirmek yönünde olduğunu ileri sürmüşlerdir[82].

Oysa feodalitede artık-ürün ve gerekli-ürünün birbirlerine eşitlenmeleri yüzünden rant sabittir. Feodalitenin bozulma döneminde, kapitalist çiftçinin ortaya çıktığı sırada, senyörler keyfi ranta başvurmuşlardı. Kiracının mücadelesi ise rantı önce oransal olarak, sonra da nominal olarak sabitleştirme yönünde olmuştur.

Feodal rantı bozan diğer bir uygulama da 12. yy.dan itibaren serf tarlaları arasına dağılmış olan *réserve* tarlalarının toplulaştırılması ve *manoir*'ın en iyi tarlalarının *réserve* haline getirilmesidir[83]. Bu uygulamanın sonucu, *réserve* getirisi, serf tarlalarının toplam getirisini aşmış,

(79) Bu konuda bkz.: Marc Bloch, «The Advent and Triumph of Watermill», Anonim, *Land and Work in Medieval Europe*, London, RKP, 1967, s. 136-68 ve ——, *La Société Féodale*, s. 351.

(80) Bloch, s. 350.

(81) Örnek olarak Fransız lise tarih kitaplarından Albert Malet, *Le Moyen Age*, s. 236.

(82) Örneğin Lev Tcherepnine, art.cit., s. 27 ve ——, *De L'Histoire des Rapports Féodaux en Russie aux XIVe-XVIe Siècles*, 1940, s. 31-80.

(83) Huberman, s. 13.

ancak bu durumda da serfler gerekli ürünlerini üretemez hale gelince, bazı serfler ölmüş veya kaçmış ve *réserve* üretimi düşmüştür. Bu durumda da senyör tarlalarını kiralamak zorunda kalmıştır[84].

Böylece, feodalitede serf üzerine bindirilen hukuki ve fiili zorlamaların nedeni anlaşılmaktadır. Çünkü feodalitede üretimin hacmi, kıt faktör emek olduğundan serf sayısıyla sınırlıdır[85]. Bu durumda, feodal ekonominin en önemli konularından biri, artık emeğe el koymanın sürekliliğini sağlamak olmaktadır. Genelde tarım, özelde feodal tarımın devrevi karakteri, artık emeğe sürekli el koymayı zorlaştırmaktadır. Kış aylarında tarımsal faaliyette bulunulmaması bu zorluğun başlıca nedenidir. Bu durumda senyör serflerini tarımsal mevsim dışında, ağaç kesme, onarım, inşaat, avcılık gibi hizmetlerde kullanmakta ve böylece artık emeğe sürekli el koymaya çalışmaktadır. Ancak, burada akla hemen gelen soru, tarımsal mevsim dışında serfin, kendi tarlasında çalışmadığı için gerekli emeğini nasıl ürettiğidir. İkinci bir soru ise serf kendi tarlasında çalışmadığına göre, tarımsal mevsim dışındaki serf emeğinin tamamı artık emek midir? Buna bağlı olarak gerekli emek, artık emek eşitlenmesi nasıl sağlanmaktadır?

Bu sorular, feodalitenin genellikle model düzeyinde de olsa sadece tarımsal üretime dayalı bir tarz olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır. Oysa *manoir*'ın kapalı yapısı, tarımsal ürünler kadar, diğer gereksinmelerin de *manoir* içinde üretilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu durumda, tarım dışı faaliyetlerde de aynı tarımsal faaliyette olduğu gibi, gerekli emek, artık emek eşitliği vardır. Örneğin serf, baronun şatosunun inşa veya onarımına katılmakta ama kendi evini de inşa etmekte ve onarmaktadır. Bu konuda çarpıcı bir örnek, feodalitenin oluşum döneminde senyöre ait hayvanların beslenmesi için serf tarlalarının ikiye bölünmesi deneyidir. Tarlanın bir parçasında serf kendini yeniden üretecek, diğer parçada da hayvanları yeniden üretecekti. Ancak kötü hasat yıllarında önce senyörün hayvanları doyurulup bazı serflerin hayvanları açlıktan ölünce baron serfin gerekli ürününe tecavüz etmiş oldu. Bu da serf emek gücünün azalmasına neden olarak, baronun el koyabileceği artık emeğin azalmasına yol açınca tüm *manoir* hayvanlarının otlakta beslenmesi yoluna gidildi ve bu yolla da tarım dışı faaliyetlerde de artık emek, gerekli emek eşitliğini sağlama çareleri aranmaya başlandı[86].

Buraya kadar üretmeye çalıştığımız teorik çerçeveye göre, feodal üretim tarzında, gerekli emek, artık emek eşitliği nedeniyle *réserve* alanı ile serf tarlaları alanının birbirlerine nicelik ve nitelik bakımından eşit olmaları gerekmektedir. Ancak, bu görüşün tersi görüşler çoğunluktadır. Örneğin Hollandalı iktisatçı Van Bath *réserve*/serf tarlaları oranını 1/2 olarak tahmin etmektedir[87]. Huberman'da *réserve*'in *manoir*'ın 1/3'ünü oluştur-

(84) Postan, s. 124.

(85) Kula, op. *cit.* s. 47.

(86) Kula, op. *cit.* s. 49.

(87) Van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, s. 45-46'dan Anderson, *Passages...*, op. *cit.*, s. 184.

duğunu, geri kalan alanın da serf tarlalarına ait olduğunu bildirerek, Van Bath paralelinde yer almaktadır[88].

Bu görüşün iki örtülü varsayımı olduğunu düşünüyoruz. Bu gizli varsayımlar, *réserve*'de başka, serf tarlasında başka teknoloji uygulandığı ve eğer bu geçerli değilse, artık ürün/gerekli ürün oranının da 1/2 olduğudur. Oysa daha önce de belirttiğimiz gibi, feodal üretim tarzında bunların ikisi de olanaksızdır. Çünkü serf kendi tarlasında çalıştığı süre kadar, baronun tarlasında da çalışmaktadır. Eğer oran gerçekten 1/2 olsaydı serfin kendi tarlasının yarısı kadar bir tarlada, kendi tarlasında çalıştığı süre kadar çalışması gerekmezdi. Bu durumda, ya angarya süresi 2 gün kendi tarlasında çalışma süresi 4 gün olurdu; ya da eğer angarya süresi 3 günde kalıyorsa, serf kendi tarlasında, *réserve* tarlasındaki teknolojiden iki kat daha etkin bir teknoloji uygulamak zorunda kalırdı.

İkinci örtülü varsayım ise artık ürün/gerekli ürün oranının da 1/2 olduğudur. Bu varsayım da feodal ekonomi açısından geçersizdir. Erneğin toprağa göre kıt olduğu ve işlenmeyen tarlaların olduğu bir sistemde, bu oran mümkün değildir. Senyör kendini yeniden üretebilmek için mümkün en fazla artığa el koymak zorundadır. Bu durumda işlenmeyen tarlaların (*terra inculta*) varlık nedenini açıklamak Van Bath için olanaksızdır. Oysa artık emek/gerekli emek oranının 1/1 olduğu kabul edilince işlenmeyen tarlaların nedeni açıkça ortaya çıkar.

Ayrıca olgular da tezimizi destekler niteliktedir. Anderson'un Batı Avrupa uygulamasından derlemeleri ile Kula'nın Polonya için yaptığı monografik araştırma, feodalitede gerekli ürün/artık ürün oranın 1/1 olduğunu göstermiştir[89].

Bu açıdan, feodal üretim tarzında angarya süresinin 2 ila 4 gün arasında değiştiğini ileri sürmek yanlış olmaktadır[90].

Bu bağlamda diyebiliriz ki, manorial örgütlenmede, tarımsal ve tarım dışı tüm ekonomik faaliyetlerde artık ürünün büyüklüğünü gerekli emek tayin etmektedir.

Burada bir sorun daha ortaya çıkmaktadır. Serfin gerekli ürünü, aslında sadece kendini yeniden üretmesini değil, ailesini de yeniden üretmesini kapsamaktadır. Bu nedenle de feodalitede, serf tarlaları aile büyüklüğüne orantılıdır. O çağda denildiği gibi, «*portiounius familae*» (aileye

(88) Huberman, *op. cit.*, s. 12. Fakat bu analizde maddi bir hata var. Manoir'ın bir bölümünü de communia adı verilen, orman, çayır, mera gibi topraklarla; *terra inculta* denilen ekilmeyen alanlar oluşturmaktadır. Bunların hesaba katılması halinde serf tarlalarının manoir'a oranının 2/3 olması olanaksızdır.

(89) Anderson, *Passages...*, s. 184-87; Kula, *op. cit.*, s. 28-111. İngiltere'deki uygulamayı derinlemesine araştıran Homans'ın bulgularına göre, serfler kendi tarlalarında çalıştıkları süre kadar senyörün tarlasında çalışmaktadırlar. George C. Homans, art.cit., s. 469-71. Bu da sabit ve tek teknoloji varsayımı altında, gerekli emek-artık emek ve dolayısıyla gerekli ürün-artık ürün miktarlarının birbirlerine eşit olduğunu belirler.

(90) Örneğin Cameron, ortalama 3 ila 4 gün olduğunu bildirerek, çeşitli angarya süreleri olabileceğini ima ediyor ki, bu feodalitede olanaksızdır. Bkz.: Cameron, *op. cit.*, s. 249.

uygun pay) verilmektedir[91]. Burada sorun olan nokta, feodal dönemde tahıl üretim usullerinin kadın ve çocuk emeğini dışlamasıdır. Bu durumda, gerekli emek, artık emek eşitliği bozulabilir mi?

Feodal tarzda buna olanak yoktur. Artığına el konulamayan veya artık üretmeyen serf bulunması, sistemi çatlatır. Zaten feodalitenin oluşum aşamasında aile büyüklüğü ile köylü tarlaları arasında oransal bir ilişkinin olmaması, bazı köylülerin zenginleşmelerine karşılık, diğer bazılarının fakirleşmelerine yol açmıştır. Ama feodal dönemde bu ilişki oransal hale gelmiştir. Öyleyse, tarımsal üretime katılmayan serflerin artığına nasıl el konulmaktadır?

Bunun cevabı, özellikle kadınların, *manoir* üretimi içinde oldukça büyük yer tutan dokuma, terzilik gibi faaliyetlerde çalışmaları ve şato hizmetlerinde kullanılmaları ile çocukların çobanlık ve diğer küçük hizmetlerde çalıştırılmalarıdır[92].

Feodalitede, uygulamadaki başlıca sorunlardan biri de serf tarlalarının optimal büyüklüklerinin saptanmasıdır. Bu sorun, özellikle tarımsal üretimin doğa koşullarına aşırı bağımlılığından kaynaklanmaktadır. İyi ürün yıllarında serf kendi tarlasında gerekli ürününü aşan bir ürün elde edebilir. Tersine, kötü ürün yıllarında da gerekli ürünün altında kalabilir[93].

İyi ürün yıllarında serfin eğilimi gerekli üründen artan kısmı pazarlamak, baronun eğilimi ise serfin tarlasını küçültmektir. Ancak bu, sürekli denetim isteyen bir iştir ve 12. yy.dan itibaren serfin elinde bir miktar pazarlanabilir artık kalmaya başlayacak ve bu da feodaliteyi çözücü etki yapacaktır[94]. Ancak, feodal dönemde iyi yılların ürününden artan, kötü yılların açığını kapatmak için saklanmakta ve sistem böylece uzun dönemde de dengede kalmaktadır[95].

(91) A. Déléage, *La Vie Rurale en Bourgogne Jusqu'an Début du XIe-Siècle*. Paris, 1941. s. 306-7'den Latouche, *op. cit.*, s. 81.

(92) H. Pirenne, Economic..., *op. cit.*, s. 62.

(93) Serf tarlasının gerekli üründen fazlasını üretmeyecek bir büyüklükte olması, senyörün en büyük kaygısıdır. Feodal dönemde, serfin kendini yeniden üretmesi için gereken tarla büyüklüğüne *contenementum* adı veriliyor ve bunun üstüne çıkılmamasına özel dikkat gösteriliyordu. Zaten ekilmeden duran tarlaların varlık nedenlerinden biri de bu dikkattir. Norton Downs, *op. cit.*, s. 50.

(94) Kula, *op. cit.*, s. 50.

(95) İncelememizin bu aşamasında büyük bir parantez açarak, ülkemizde feodal üretim tarzı hakkında ne denli değişik kanılar olduğuna dair iki örnek vermek istiyoruz. Bu örnekler, ülkemizde özellikle akademik çevrelerden olmayan yazarların konuya ne kadar özgür yaklaştıklarını göstermek ve feodalitenin özünü kavramaktan ne kadar uzak olduklarını belirtmek açısından gereklidir. Politik uzantılarının çok fazla olduğu bir konu olan üretim tarzı tartışmaları, bilimsel olma kaygısından uzaklaşıldıkça, yanlışların asıl, doğruların istisna olduğu «söylence»ler haline dönüşmektedir.

Ülkemizde «özel» bilim çevreleri ne yazık ki feodalitenin özünü pek kavramadan, bu tarzın oluşum aşaması, olgunluk dönemi ve bozulma aşamasındaki kurumları eş zamanlıymışçasına düşünerek veya sanarak, bazı feodalite yaklaşımlarına varmaktadırlar.

Bu yaklaşımlara en çarpıcı örnek Muammer Sencer'in ileri sürdükleridir. Sencer,

feodalitede köylülerin hem «angaryaya koşulduklarını» hem de para ve ürün-rant ödemek zorunda olduklarını söylemektedir. Muammer Sencer, *Toprak Ağalığının Kökeni*, *op. cit.*, s. 16. Gene aynı yazar, Marx'tan esinlendiğini söyleyerek, «feodal toplumun elementi şehirdir, şehir tüccarları, zenaatkârlardır» demektedir. loc. cit. Biraz ileride ise serfin lord adına «artı-değer» ürettiğinden söz etmektedir. *ibid.*, s. 17. Bu çok tipik bir örnektir. Tüm kavramlar birbirlerine karışmış ve karıştırılmıştır. Feodalitenin kapitalizme doğru evrim gösterdiği dönemin tarzı olan kiracılık ilişkilerinden doğan para-rant, feodalitenin bir elemanı sanılmaktadır. Gene, kapitalist ilişkilerin doğmaya başlamasıyla canlanmaya başlayan kentler, feodalitenin bir anlamda karşıtı olmalarına rağmen, feodal toplumun elemanıymış gibi gösterilmektedir. Son olarak, tamamen kapitalist üretim tarzına ait bir kategori olan artı-değerin feodaliteye ait olabileceğinin düşünülebilmesi çok şaşırtıcıdır.

Örnek olarak aldığımız ikinci yazar Doğan Avcıoğlu ise Fransa'da merkezin güçlenmesiyle birlikte köylüler üzerine vergi konulmasının, «devleti feodal olmaktan çıkartmayacağını» söylemektedir. Porcheney'e dayanarak, bu duruma «feodal rantın merkezde toplanması» ve F. Fincker'e dayanarak «devlet feodalizmi» adlarını vermektedir.

Avcıoğlu açısından, «verginin ranttan ağır basması önemli bir ayrılık meydana getirmez». Bu kanısını desteklemek için Melekchvili'den şu alıntıyı yapmaktadır. «...Feodal rejimin özü, yönetici sınıfın vergi ya da toprak rantı yoluyla doğrudan üreticinin emeğiyle yarattığı artık ürüne el koymasında bulunmaktadır... Özgür komün üyelerinin (köylülerin) emekleriyle yarattıkları artık ürüne vergi ve başka görevler yoluyla devlet tarafından el konulmasıyla toprak mülkiyeti hakkını ve kişisel özgürlüğünü yitirmiş yöresel halka rant ödettirilmesi arasında özde bir fark yoktur.» Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, İstanbul, Tekin Y., 1979, 3. kitap, s. 2100-2101.

Avcıoğlu'nun yargıları, feodaliteden başka ve feodalitenin dışında, tamamen oynamak için üretilmiş model düzeyinde ve olgularla ilişkisi olmayan bir üretim tarzı için geçerli olabilir ama feodal üretim tarzı için asla.

Kavramların bu kadar özgürce kullanılması, ortaya feodalite adına, olmayan bir üretim tarzı modeli çıkartmaktadır.

Bir kere, «devletin feodal olması» devlet kavramını dışlayan feodal politik örgütlenmede, mümkün değildir. İkincisi, feodal rant ancak *manoir* içinde oluşur ve manoir içinde el konularak tüketilir. Bu açıdan, «feodal rantın merkezde toplanması»da düşsel bir kavramdır.

Avcıoğlu'nun feodaliteye mal ederek ve feodal rantın niteliğini değiştirmeyeceğini söyleyerek, feodal bir kategori haline getirmeye çalıştığı vergi, aslında feodalitenin çözülme döneminin 13. yy.dan itibarenki oluşumlarının ürünüdür. Manoir'ın daha önce açıklamaya çalıştığımız koşullar ve biçimlerde, feodal niteliğini yitirdiği bu dönemde, ekonominin monetarizasyonu, oluşmakta olan merkezin vergi almasına izin verecek ölçüdedir. Tarımda kapitalist ilişkilerin doğmaya başladığı bu oluşum döneminde senyör, tarlalarını kiracı çiftçilere (*husband*) kiralamaktadır. İşçi çalıştırarak tarım yapan bu kiracı çiftçiler, işçilerine *ücret*, toprak sahibine *rant* ve devlete *vergi* ödemektedirler. Marx'ın da işaret ettiği gibi «İngiltere'de serflik 14. yy.ın sonuna doğru tamamen ortadan kalkmıştı. Nüfusun büyük bir çoğunluğu o zaman ve daha büyük ölçüde olmak üzere 15. yy.da mülkiyet hakları hangi feodal ad altında gizlenirse gizlensin, kendi topraklarını işleyenler, ücretli tarım işçileri, boş zamanlarda malikânelerde çalışan köylüler ve özel bağımsız ücretli işçilerden oluşuyordu.» Karl Marx, *Kapital*, c. I, s. 756. Bu durumda ödenen vergi, feodal rant değil artık değerin bir bölümüdür. Hindess and Hirst, s. 244-45. Bu vergi, fiyata yansıtıldığı oranda tüketiciler tarafından da ödenmektedir. Eğer fiyata yansıtılamazsa, artık değerin birer parçası olan, kiracı çiftçinin kârı ile toprak sahibinin toprağı kiralama bedeli olan rantın üzerinde kalma olasılığı vardır. Ancak, toprak rantı sabit olduğundan, verginin rantta mı kârda mı yoksa her ikisinin birden üstünde mi kalacağı artık değer kitlesinin büyüklüğüne bağlıdır.

Avcıoğlu'nun bilmediği gerçek, 13. yy.da artık kiracı çiftçiliğin egemen ilişki ha-

Bu bağlantıda, serflerin artık ürünün, senyörün gerekli ürününü oluşturduğu konusundaki görüşümüzü de açıklığa kavuşturmak gerekmektedir.

Feodalitenin oluşma döneminde kişisel bağımlılık ilişkileri gelişmişti. 3. yy.dan 9. yy.a kadar yaşanan anarşinin güvenlik gereksinmesini büyük boyutlara çıkartması, her senyörün korunası altın da girenlerin sayısını artırmıştı. Bunun yanında, merkezin tam anlamıyla ortadan kalkması nedeniyle hiyerarşi içindeki yer, senyörlerin vassallerinin sayısına göre belirlenir olmuştu. Bu durumun sonucu olarak, her senyör vassallerinin sayısını artırmak istemektedir. Bu istek, hem vassallere yapılan toprak temlikleri yüzünden senyörlerin toprak varlıklarını azaltıyor, hem de her senyörün yanında kalabalık bir maiyet beslemesine neden oluyordu. Böylece, senyörün bu sistemde kendini yeniden üretmesi demek, feodal hiyerarşi içindeki konumunu yeniden üretmesi olmaktadır. Bunun sağlanması için beslenmesi gereken tüm adamlar, gerekli ürün kategorisi içinde düşünülmelidir. Yoksa senyör ve ailesinin kişisel tüketimleri ihmal edilecek düzeydedir[96]. Artık ürün miktarı, senyörün gerekli ürün miktarına eşittir derken anlatmak istediğimiz budur. Senyör ne kadar artık ürün elde ederse o kadar adam besleyebilir ve artığa el koymasını sağlayan feodal hiyerarşi içindeki bu yerini yükseltebilir, koruyabilir veya düşürebilir[97].

Manoir örgütlenmesi konusunda pek tartışılmadan kabul edilen görüşlerden biri de iş aletlerinin mülkiyetinin serfe ait olduğudur[98].

Üretim tarzını, doğrudan üreticinin artığına el koymanın özel ekonomik biçimleri olarak tanımlamıştık. Feodaliteye bu açıdan bakınca, feodal tarzda, artığa el koymanın özel ekonomik biçiminin emek rant olduğunu belirlemiştik. Hal böyle olunca, *manoir* sistemi içindeki tüm üretimden baronun artık elde etmesi gerekmektedir.

---

line gelmeye başladığıdır. O dönem İngiliz ve Fransız kayıtlarında serf sözüne artık pek az rastlanmaktadır. İngiltere'de kiracı çiftçinin adı *husband*, Fransa'da ise laboureur'dür. Tarım işçisi ise İngiltere'de *cottar*, Fransa'da manouvrier adını almaktadır. Homans, art.cit., s. 467 ve Dubuy, art.cit., s. 191-94.

(96) Kula, *op. cit.*, s. 51.

(97) Senyörlerin birbirlerine karşı sürekli savaş sürdürdükleri bu ortamda en çok vassali olan kazanmaktadır. Daha çok vassal edinmek daha çok toprak edinmeye bağlıdır. Will Durant, *op. cit.*, s. 571-72; Bloch, *op. cit.*, s. 409, 569-79 ve Timbal, *op. cit.*, s. 75. Diğer yandan savaşta esir düşen baronun geri alınması, bir kurtarmalık (rançon) ödenmesine bağlıdır. Malet et Isaac, *op. cit.*, s. 208. Bu ve bu gibi nedenlerle baronun gelir ihtiyacı her zaman yüksektir.

(98) Korkut Boratav, toprakların baronun, iş aletlerinin serfin mülkiyetinde olduğunu söyleyerek, bu görüşleri özetlemiştir. Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara, AÜ SBF Y., 1980, s. 15. Baykan Sezer ise feoadalitede tüm üretim araçlarının serfin mülkiyetinde olduğunu bildirmektedir. Baykan Sezer, «Türk Toplum Tarihi Tartışmaları». *Toplum ve Bilim*, Kış 1977, s. 53. Bu görüşlerin kaynağı sanırız Marx ve Engels'dir: «Feodalitede her üretici kendi üretim aracına sahiptir». Engels, *Anti-Dühring*, Ankara, Sol Y., 1977, s. 427. Engels bunu feodalitenin hangi aşaması için söylemiştir, belirsiz ama ancak çözülme döneminde kiracı çiftçi üretim aracına sahip olmuştur. Bunun dışında, doğrudan üreticinin üretim aracına sahip olduğuna dair bir örnek yoktur.

Daha önce de gördüğümüz üzere, *manoir* içi tüm endüstriyel üretim baronun denetimindedir. Serflerin kendi olanaklarıyla üretmeleri mümkün olmayan demir ve diğer metal alet ve avadanlıklar baron tarafından imal ettirilmektedir[99]. Tüm artık ürününe el konulduğundan serfin bunları barondan satın alacak olanağı yoktur. Öyleyse feodalitede iş aletleri baronun mülkiyetinde, serfin zilyetliğindedir. *Manoir* içinde, baron kanalından geçmeyen herhangi bir mübadelenin olmaması bu bağlamda değerlendirilmelidir. *Manoir* içinde üretilen tüm tarım dışı ürünler baronda toplanmakta, dağıtımı gene baron tarafından yapılmaktadır[100]. Gene aynı doğrultuda, baronun serfin tek mirasçısı olması (*mainmorte*) serfin iş aletlerinin maliki değil, zilyedi olduğunun kanıtıdır. Feodal dönemde söylendiği gibi, serf «*nihil praetor ventrem*» yani karnından başka hiçbir şeye sahip değildir[101].

Marx bu bağlantıda serfin üretim araçlarından koparılmadığı inancındadır[102]. Onu izleyen birçok Marxist yazar aynı şeyi tekrarlamaktadır[103].

Marx *Kapital*'de, Kapitalizm = doğrudan üreticilerin üretim araçlarından uzaklaştırılması ve artığa ekonomi içi el konulması, Pre-kapitalist tarzlar = doğrudan üreticilerin üretim araçlarından uzaklaşmaması, bu nedenle artığa el koymak için ekonomi dışı yolların kullanılmasının gerektiği genellemesini yapmıştır.

Aslında Marx'ın amacı kapitalizmin tarihselliğini kanıtlamaktır. Marx Pre-kapitalist adını verdiği tarzların kapitalizmden farklılığını göstererek, bu tarzın kendinden öncekilerden türediğini kanıtlayarak, onun bir geçmişi ve bir geleceği olduğunu ortaya koymak istemiştir[104].

Marx'ın esas amacı, kapitalizmin incelenmesi olduğundan ve kapitalizm öncesi tarzlara kapitalizm noktasından baktığından, bu tarzlar hakkındaki incelemelerini *en passant* yapmıştır[105]. Bu nedenle de doğrudan üreticinin «Pre-kapitalist» tarzlarda üretim araçlarından uzaklaştırılmamış olduğu, kapitalizmin farklılığını üretmek için en passant varılmış bir yargı olup gerçeklerle uyuşmamaktadır.

Feodal rantın elde edilebilmesi, toprak sahibi senyörün üretim faaliyetiyle doğrudan ilişki içinde olması halinde mümkündür. Diğer bir deyişle, feodal toprak sahibinin, diğer pre-kapitalist tarzlardaki toprak sahiplerinden farkı, üretim faaliyeti içinde yer almasıdır. Feodal baron, üretim faa-

(99) Latouche, *op. cit.*, s. 185.

(100) «Primitive and Non-Urban Human Cultures, The Medieval Manor», *Encyclopaedia Brittanica*, c. 8, s. 1165.

(101) Bishop, *op. cit.*, s. 247.

(102) Marx, *Kapital*, III. s. 771.

(103) Örneğin Engels, *Anti-Dühring*, s. 427; John C. Taylor, *From Modernization to Modes of Production*, London, Mac Millan, 1979, s. 78.

(104) Clande Meillasoux, «From Reproduction to Production: A Marxist Approach to Economic Anthropology», Harold Wolpe (ed.), *The Articulation of Modes of Production*, London, RPK, 1980, s. 192.

(105) Harolm Wolpe, «Introduction», Wolpe (ed.), *op. cit.*, s. 5.

liyeti içinde, üretim araçlarının tek sahibi olarak, serfi üretimden uzaklaştırma hakkına sahiptir. Bunun da anlamı, doğrudan üreticinin feodalitede üretim araçlarından uzaklaştırılmış olmasıdır. Feodal rant, bu bağlamda, doğrudan üreticilerin üretim araçları ile ilişkilerini ve üretim araçlarının yeniden üretimini sağlamaktadır. Feodal üretim tarzında, toprak sahibinin tüm üretim araçlarının mülkiyetini ve denetimini elinde tutması, doğrudan üreticilerin kendilerini yeniden üretebilmeleri için artığın tümüne el konulmasını zorunlu hale getirmektedir.

Feodal tarzda, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından uzaklaştırılmaları senyörün üretim birimlerinin ölçeğini, yapısını ve üretim birimlerinin yeniden üretimini (örneğin hangi toprakların nadasa kalacağı kararı) denetlemesi sonucu ortaya çıkmakta ve serfin üretim araçlarıyla ilişkisi, üretim süreci içindeki zilyedlikten öteye gidememektedir. Oysa feodal olmayan pre-kapitalist ekonomik oluşumlarda, doğrudan üretici kendini yeniden üretebilmesini sağlayan toprağın kullanımı karşılığı vergi ödemekte ve üretim araçlarının sahibi olmaktadır. Oysa feodal üretim tarzında toprak sahibi, sahibi olduğu toprağın tüm üretimini ve tüm üretim araçlarını denetleyerek doğrudan üreticilerin üretim araçlarıyla ilişkisini ve doğrudan üreticinin kendini, senyörü ve üretim araçlarını yeniden üretmesini örgütlemektedir. Feodal rant, bu denetim sırasında ortaya çıkmaktadır[106].

Kapitalizmde, doğrudan üreticinin üretim araçlarından uzaklaştırılması nasıl ücretli emek yoluyla artık değer oluşumuna yol açıyorsa, feodalitede de serflerin üretim araçlarından uzaklaştırılmaları, artık emek yoluyla feodal ranta yol açmaktadır. Zaten kapitalizme feodaliteden geçilmesinin nedeni, tarihte ilk kez feodal üretim tarzında doğrudan üreticinin üretim araçlarından tam uzaklaştırılmış olmasıdır[107].

Feodal rant, yani emek rant *réserve* üretimini mümkün kılmaktadır. *Réserve*'in varlığı, doğrudan baronun denetiminde bir üretime yer vermektedir. Burada baron üretimin koordinatörü olarak üretim sürecine katılmaktadır. Bununla beraber baron, *réserve* üretimini denetleyerek tüm *manoir* üretimini denetlemektedir. *Réserve*'in serf tarlalarına oranı, artık emek/ gerekli emek oranını tayin etmektedir[108]. Bu oranın 1/1'lik ilişkide sabit tutulması halinde baron tüm *manoir* ekonomisini denetleyebilmektedir. Oranın değişmesi, mutlaka feodal üretim tarzını bozucu etki yapmaktadır.

Senyör bu oranı sabit tutmanın yanında, bireysel serf tarlalarının ölçeğini ve verimlilik açısından konumunu da saptayarak gerekli emek/artık emek oranının serfler arasında da farklılaşmasına engel olmaktadır. Böylece senyör, artık ürünün sürekliliğini, serfin tasarrufuna bıraktığı üretim araçlarını denetleyerek sağlamaktadır.

(106) Hindess and Hirst, *op. cit.*, s. 235-36.

(107) Kölecilikte, kölenin kendisi üretim aracı olduğundan üretim araçlarına göre durumu söz konusu olmamaktadır.

(108) Hindess and Hirst, *op. cit.*, s. 239.

Olaya bu açıdan bakınca, feodalitede temel mücadele; senyörün, serfi bağımlı üretici olarak muhafaza etmek, bunu sağlamak için de onu üretim araçları mülkiyetinden uzak tutmak için sürekli çaba harcaması ile serfin üretim araçları mülkiyetine sahip olarak bağımsız üretici haline dönüşmek ve bu sayede senyöre ödediği rantı toprağın kullanım bedeli haline çevirerek, tutarını sabitleştirmek çabası arasında olmuştur[109]. Bu mücadele, feodal çözülme sürecinin içsel dinamiğinin önemli bir unsuru olmuştur.

Baronun serfin üzerinde kurduğu baskı ve bu sayede artığın tamamına el koyması, onun sadece toprağın sahibi olmasının ve üretimin etkin bir unsuru olmasının ürünü değildir. Bunların yanında, serfler üzerinde siyasal ve hukuki otorite sahibi de olması, ona bu olanağı vermektedir[110].

Baronun serfler üzerindeki hukuki otoritesini yitirme süreciyle feodalite içinde kapitalist ilişkilerin yeşerme sürecinin bir aradalığı, feodalitede baronun serfler üzerindeki kişisel egemenliğinin önemini vurgulamaktadır.

2. Feodal Üretim Tarzının Üst-Dokusal Çerçevesi

Feodal üretim tarzını belirleyen temel unsurun, feodal artığın oluşum biçimi ve buna el konuluş tarzı olduğunu gördük. Şimdi, bu artığa hangi üst-dokusal çerçeve içinde el konulduğunu görmemiz gerekiyor.

Feodalitenin oluşum döneminde ortaya çıkan ilişkilerin sonucu olarak serfin senyör tarafından korunmasına karşılık, siyasal, hukuki ve ideolojik bağımlılığı oluşmuştur.

Karolenj döneminde, siyasal iktidarın sözleşmeye dayalı bir karakter kazanması, senyör-serf ilişkilerine de yansımıştır. Baronun serf üzerindeki tüm hakları sözleşmeden gelmektedir.

Dobb feodaliteyi şöyle tanımlamaktadır: «Gerçekte serflik ile ifade ettiğimiz anlamla özdeştir: Gerek bazı hizmetlerin görülmesi ve gerekse para veya ürün olarak ödenecek yükümlülükler biçiminde bir feodal beyin ekonomik isteklerini yerine getirmesi için zorla ve kendi iradesinin dışında üreticiye yükledikleridir»[111]. Bu sözleriyle Dobb, feodal serften değil, olsa olsa 13. yy.dan sonraki dönemin, yani kapitalist ilişkilerin ortaya çıktığı geçiş döneminin serfinden söz ediyor olmalıdır. Çünkü feodalitede senyörün serften artık ürün elde etmesi, sözleşmeden gelen bir haktır ve Dobb'un iddia ettiği gibi, serf «iradesi dışında ve zorla» çalışmaya koşulmamaktadır. Feodal rantın elde edilmesini sağlayan mekanizma, baronun üretim araçları mülkiyetini ve üretimi denetleyen bir ekonomik ajan olması ve koruma karşılığı serfin *réserve*'de çalışmasıdır. Burada herhangi bir zor yoktur. Serfin barona doğrudan değil de toprağa bağlanma yoluyla aidiyeti ve *manoir* örfü dışına çıkılamaması, serf üzerinde fiili bir zorlama olmadığını göstermektedir.

(109) *ibid.*, s. 248.

(110) H. Pirenne, *Economic...*, s. 67.

(111) Dobb, *Studies...*, *op. cit.*, s. 35.

Ancak, köleci ekonomide ve feodaliteden kapitalizme geçiş döneminde zora başvurulmuştur. Bunların birincisinde köle sahibi, ikincisinde ise baron güç kullanmıştır, ama bu iki tarz da feodalite değildir. Zaten feodalitede baron açısından fief ırsi hale gelirken serf açısından da tarlası ırsi hale gelmiştir[112]. Bu da tam tanımlanmış ekonomik ilişkilere tekabül eder. Bu tam tanımlanmış ekonomik ilişkiler sonucu serfin tüm artığına el konulmakta, buna karşılık serfin gerekli ürünü garanti edilmektedir. Bu sistemde herhangi bir zor, serfin gerekli emeğine tecavüz anlamına gelir ki bunun sistemi çatlatıcı etkisi açıktır.

Avrupa köylüsünün gerçek anlamda ezilmesi, feodal rantın ortadan kalkmasıyla başlar. Feodal rantın kalkması, serfin yanı sıra, toprak sahibinin de azat edilmesi anlamına gelir ve topraklarını artık kiralayan toprak sahibi, piyasa değişmeleri karşısında, akit yoluyla kirayı her zaman artırabilir hale gelir. Bunun köylü üzerine yansıması, kiracının kirayı köylülere ödetmek için mutlak artı değeri artırma çabasıdır ki bu da köylünün ezilmesi demektir[113].

Feodalitenin bağrında, baron-serf arasındaki doğrudan kişisel bağımlılık ilişkileri, feodal üst dokunun, parçalanmış siyasal otorite, baronun adalet ve yasa tekeli biçiminde ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İşte, üst dokunun bu karakteri, baronun alt dokuyu sürekli denetleyerek sistemin kendini yeniden üretme koşullarını yaratmasına güçlü destek sağlamaktadır.

Feodalitede kişisel bağımlılık, serf açısından farklı bir uygulamaya yol açmıştır. Soylular arasındaki senyör-vassal bağında, kişinin kişiye bağımlılığı söz konusuyken; serf, Roma oluşumlarının mirasıyla toprağa bağlanmıştır. Serfin feodalitedeki hukuki tanımı *glebae adscripti* (toprağa kayıtlı)'dır[114].

Serf tarlaları senyörün mülkiyetinde olmakla birlikte fiilen ırsidirler. Ancak tarlaların intikal ederken ölçeklerinin değişmemesine çok ciddi bir biçimde dikkat edilirdi. Ayrıca, evlenmeler veya başka yollarla serf tarlalarının ölçeklerinin büyümesine de kesinlikle olanak tanınmazdı[115].

Feodal rantın elde edilebilmesi, baronun serfleri bireysel düzeyde denetleyebilmesine bağlıdır. Kapitalizmde emekçinin özgür olması ve işgücünün meta haline dönüşmüş olması, kapitalistin sadece bu meta haline dönüşen işgücünü satın alması, satın aldığı iş gücünü, satın aldığı süre için ve üretim ilişkileri içinde tam denetlemesi söz konusudur. Ama feodalitede, emek özgür olmadığından, serfin tam denetlenebilmesi, ekonomi dışı

(112) Claude Cahen, «Réflexions Sur l'Usage du Mot de 'Féodalité'» *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. III, Part I, April, 1960, s. 9.

(113) H. Pirenne, *A History of Europe From the Invasions to XVI th Century*, New York, 1939, s. 533'den Paul M. Sweezy, «Bir Eleştiri», Dobb, et.al., *op. cit.*, s. 55.

(114) Bu tanım Roma hukukunun tanımıdır. Ancak Roma döneminde değil, 11. yy.da Roma hukuku bilginleri tarafından ortaya konulmuştur. 14. yy.da serflerin özgürlük hareketleri canlanınca senyörler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Marc Bloch, *Les Caractères Originaux...*, s. 89-90'dan Anderson, *Passages...*, s. 147.

(115) Clough, *op. cit.*, s. 56.

mekanizmaları da gerektirmektedir. Bu mekanizmaların başında da baronun *manoir* içinde adalet ve hukuk tekeline sahip olması gelmektedir.

Baronun adalet ve hukuk tekeline sahip olması, bir yandan devletin ortadan kalkması, diğer yandan da fief'in ırsi hale gelmesiyle mümkün olmuştur.

Devletin ortadan kalkması, tüm ülke için geçerli bir hukuk sisteminin varlığını olanaksız hale getirmiştir. Merovenjler ve Karolenjler döneminde yaşatılmaya çalışılan Roma hukuku, feodal dönemde işlerliğini tamamen yitirmiştir. Feodal dönemde tüm Batı Avrupa, her *manoir*'ın ayrı hukuk geliştirdiği bir örf ve adet hukuku içinde yaşamıştır (*coutume, custom*).

Eski yazılı hukukun unutulması ve her *manoir*'ın ayrı hukuk geliştirmesi, baronun egemenliğini perçinleyen en önemli unsur olmuştur. Ancak, burada hemen belirtilmesi gereken nokta, *manoir*'lar arası örf farklılıklarının ayrıntı düzeyinde olduğudur[116]. Ana konularda tüm feodal Avrupa, yazılı hukukun ortadan kalkmış olmasına rağmen şaşırtıcı bir birlik göstermiştir.

Ayrıntıda farklılık, buna karşılık temel unsurlarda ayniyet, feodal üretim tarzında artığın oluşması ve bu artığa el konuluş tarzıyla yakından ilgilidir. Feodal düzenin egemen olduğu yörelerde, toprak yapılarının ve verimlerinin farklılığı; serf statüsünün oluşmasında hangi kaynaklardan hareket edildiği gibi konular, bu ayrıntı farklılıklarına neden oluyordu. Ancak artığa emek-rant yoluyla el konulması temeldeki ayniyeti sağlıyordu.

Feodal dönemin başlarında, teorik olarak bir senyör vassalini, vassalinin vassallerini ve serflerini yargılama hakkına sahipken (*Haute Justice*), fiefin ırsileşmesiyle senyörlerin bu hakkı ortadan kalktı ve serfleri fiefin sahibinden başka hiç kimse yargılayamaz hale geldi[117]. Bu bağlamda, *Justicia* (adalet) sözcüğünün, senyörün tüm iktidarını temsil etmesi rastlantı değildir. Roma'nın son dönemlerinde *villa*'larda doğan özel adalet ve özel hapishane, mülk sahibinin *colonus*'lar üzerindeki egemenliğini perçinleyerek onların topraktan ayrılmalarını veya mülk sahibinin emirleri dışına çıkmalarını engelliyordu[118]. Bu uygulama feodal oluşum döneminde *immunitas* yoluyla yaygınlaştı ve feodal dönemde kendi serfini kendi yargılamayan hiçbir senyör kalmadı. Marx'ın dediği gibi, «Fransa'da feodalitede 160.00 yargıç vardı, şimdi 4.000 yetiyor.»[119].

Türkçeye «adalet» olarak aktardığımız *justicia*, feodal dönemde yargılama hakkının ötesinde ve ondan daha önemlisi, yasama hakkını da kapsıyordu. Senyör mahkemesinin yetkisi, *manoir* üzerinde «yatan ve kalkan» herkesi kapsamaktaydı[120]. Feodal yargılama senyörün başkanlı-

(116) Bloch, *op. cit.*, s. 170.

(117) *ibid.*, s. 496.

(118) *ibid.*, s. 499.

(119) Marx, *Kapital*, I, s. 762.

(120) Timbal, *op. cit.*, s. 77.

ğında yürütülmekte ve tamamen sözlü olmaktaydı. Yargılananların, avukat, itiraz vb. hakları yoktu. Senyörün kararı kesindi. Bunun yanında, feodal yargılamayı gerçek bir iktidar unsuru haline getiren husus, infaz hakkının da senyörün tekelinde olmasıydı[121]. Böylece, feodal yargılama serf üzerinde gerçek ve en güçlü denetim unsuru olmaktaydı.

Manoir mahkemesi açık havada toplanır ve geçerli bir özürü olmayan tüm *manoir* halkı duruşmayı izlemek zorundaydı. Cezalar ise çok ağırdı. Crowland piskoposu 16 yumurta çalan bir serfi astırırken[122] komşusununkiyle kendi tarlası arasındaki sınır taşının yerini değiştiren bir serfi de çok ağır bir cezaya çarptırılabilirdi[123].

Üretim süreci içinde gerekli ürün, artık ürün oranının korunmasına kıskançlıkla dikkat eden senyörler, serfin gerekli ürününü aşan ürün elde etmek için işlediği suçlarda çok katı davranırlarken bu ilişkiyi bozmayan suçlarda ise hoşgörülü davranmaktaydılar.

Tarihçi O.G. Tomkeieff'in İngiltere'deki Lincoln köyünden derlediği suç ve ceza dökümü bu açıdan ilginçtir «1 yıl içinde işlenen 430 suçtan, 114 tanesi cinayet, 89'u saldırı, 65'i yaralama 49'u kaçırmadır. Bunlardan sadece, hırsızlık yapan iki kişi asılmıştır»[124].

Emeğin kıt olduğu bu ortamda, adalet bu kıtlığı hesaba katmak zorunda kalmakta ama gerekli ürünün aşılmasını da asla bağışlamamaktadır.

Réserve'de çalışmanın, ancak serfin gerekli ürününü üretebileceği bir tarlası olması halinde mümkün olduğunu, bir yargılama tutanağından öğreniyoruz. Angarya yükümlülüğünü yerine getirmemekle suçlanan bir serf, tarlasına bir başka serfin el koyduğunu, bu nedenle angarya yükümlülüğünü yerine getirmediğini ileri sürmektedir. Suçlanan serf ise masum olduğunu, çünkü elinde tuttuğu tarla kadar *réserve*'de tarlası işlediğini bildirmektedir[125].

Senyörün mahkemesinde sadece asayişe ilişkin konular değil, onlardan da fazla, ekonomik konular görüşülürdü. Bunların başında, serf tarlalarının babadan oğula aktarılması, aile nüfusunda meydana gelen değişikliklere göre, serf toprağının büyütülüp küçültülmesi, bu değişikliklere göre serfin *réserve* arazide izlemek zorunda olacağı toprak büyüklüğünün belirlenmesi gibi konular, gelirdi[126].

Hukukun yazılı olmaması, uygulanmayan eski kuralların kısa sürede unutulmalarına ve yeni kurallarında 3-4 tekrardan sonra yerleşmelerine

(121) *ibid.*, s. 79.

(122) Bishop, *op. cit.*, s. 255.

(123) G.G. Coulton, *Medieval Village*, Cambridge, University Press'den, *ibid.*

(124) O.G. Tomkeieff, *Life in Normand England*, London, G.P. Putnam's Sons'dan, *ibid.*

(125) Paul L. Hughes and Robert F. Fries, *Readings in Western Civilization*, Ames, Iowa, Littlefield Adams and Co., 1956, s. 25.

(126) Bloch, *op. cit.*, s. 169.

neden oluyordu[127]. Böylece feodal hukuk, oluşmuş bir kurallar sistemine dayanan normatif bir uygulama olmaktan çok, senyörün gereksinmelerine göre değişen bir uygulama olmaktaydı. Bloch'un deyimiyle feodal hukuk senyörün arzularının meşrulaştırılmasından başka bir şey değildi[128].

Manoir'ın kapalı bir ekonomik birim olduğu kadar, kapalı toplumsal bir birim olmasını sağlayan temel araç, örfi hukuk ve baronun yargılama hakkıydı. Her *manoir*'ın örfü, herkesin görev ve sorumluluklarını en ince ayrıntılarına kadar saptamaktaydı. Bu durumda, bunların ihlali, basit bir iş sözleşmesi ihlali olmaktan çıkıp hukukun ihlali haline geliyordu. Bu bağlamda, baron görünüşte adaleti sağlarken aslında *manoir*'ın ekonomik düzenini koruyor ve üretim ilişkilerinin feodal niteliğinin sürekliliğini sağlıyordu. O çağda söylendiği gibi: *Justicia magnum emolumentum* (Adalet en büyük gelirdir.)[129].

Senyörün bizzat bulunmadığı *manoir*'larda mahkeme başkanının, aynı zamanda ekonomik ilişkileri düzenleyen *manoir* kâhyası (*villicus*, *bailiff*) olması, feodalitede adaletin üretim ilişkilerinin bir fonksiyonu olduğunun ciddi bir kanıtıdır[130].

Baronun serf üzerindeki hakları da bu hukuk sisteminden kaynaklanıyordu. Görünüşte, iki taraf için de bağlayıcı olan örfi hukukun özü, serfi toprağa bağlı tutmaya yönelikti. Serfin toprağa bağlı tutulması, rant kaynağı olan kıt emeğin *manoir* içinde kalmasını sağlama amacını taşıyordu.

Baronun serfini toprağa bağlamasını sağlayan ana örfi hukuk kuralları şunlardı:

a) *Droit de Poursuite* (takip hakkı): Baron, *manoir*'ı terkedip kaçan serfini, nerede olursa olsun yakalayıp geri getirme hakkına sahiptir.

b) *Formariage:* Kural olarak serflerin *manoir* içinden evlenmeleri esastır. Eğer serf kızlardan biri *manoir* dışından evlenmek ve kocasının yanına taşınmak isterse *formariage* adı verilen çok yüksek tutarda bir bedel ödemek zorundadır[131].

Serfin dışarıdan kız alması halinde ise *formariage* yükümlülüğü doğmaz.

c) *Ius primae noctis* veya *Droit de Seigneur* (ilk gece hakkı veya senyör hakkı): Evlenen serf kadınlarının ilk gecelerini senyörün yanında geçirmelerini gerektiren bir kuraldır[132].

d) *Mainmorte:* Ölen serflerin tüm miraslarının senyöre kalmasını sağlayan bir kuraldır. Uygulamada, senyör bu mirası, ölen serfin tarlasını kime veriyorsa ona bırakmaktadır.

(127) *ibid.*, s. 172.

(128) *ibid.*, s. 173.

(129) Heaton, *op. cit.*, s. 96.

(130) Pirenne, *Economic...*, s. 63.

(131) Durant, *op. cit.*, s. 556.

(132) *ibid.*

Baron bu dört temel örfi hukuk kuralı ile serfi tamamen denetim altında tutmakta ve emek rantın tamamına el koymanın sürekliliğini sağlamaktadır.

Takip hakkı ile baron serfin *manoir*'dan kaçmasını önlemekte, *formariage* ile de kadın serflerin evlenerek *manoir* dışına çıkmalarını engellemektedir. Kuramsal olarak serfin *formariage*'ı ödedikten sonra serbestçe *manoir*'dan ayrılma hakkı vardır, fakat bunu ödeyecek parası hiçbir zaman olamayacağından, bu uygulama baron açısından bir gelir kaynağı değil, aksine emek arzının azalmasını önleyici bir tedbir halini almaktadır[133].

Ius primae noctis, *formariage*'ın mantıksal bir uzantısıdır. Serf *manoir*'ı terkedemiyeceği gibi doğacak çocuklar da senyör kanalıyla *manoir*'a bağlı olacaklardır. İlk gece hakkı, bu bağlamda, senyörün doğacak çocuklar üzerinde de hak sahibi olduğunun sembolik bir göstergesidir. Uygulamada baron bu hakkını kullanmamakta, ancak gelecek kuşak serflerin üzerindeki egemenliğinin bir sembolü olarak bir hukuk kuralı biçiminde muhafaza etmektedir.

Serfin tek mirasçısının baron olmasının (*mainmorte*) ikili anlamı vardır. Birincisi, serfin üretim araçları mülkiyetinden uzak tutulması ve mülkiyetin değil, zilyetliğin serfe ait olduğu ilkesinin titizlikle korunması; ikincisi ise serflerin kuşaklar boyu, miras yoluyla herhangi bir zenginlik biriktirerek serma sahibi olmalarını önlemektir. Baron, artık ürünün tamamına ancak serflerin tamamen mülksüz olmaları halinde el koyabileceğini bilmektedir.

Mainmorte'a bağlı önemli bir hukuk kuralı da *rachat* veya relieftir[134]. Yeniden satın alma anlamına gelen bu kurala göre, serf öldüğünde, işlediği tarlanın oğlu tarafından barondan yeniden alınması gerekmektedir. Bu da baron açısından gelir amaçlamayan ideolojik bir kuraldır. *Rachat* ile baron iki şeyi amaçlamaktadır. Bunlardan birincisi, serf tarlalarının mülkiyetinin senyöre ait olduğunun hatırlatılması[135], ikincisi ise serfin tüm çocuklarının mirasa girerek gerekli emek üretilen alanların küçülmesi ve dengenin bozulmasının önlenmesidir[136].

Feodalite hakkındaki çözümlememizi bitirirken son olarak bir noktaya daha değinmek istiyoruz. Feodalite üzerine yazılan yazıların büyük bir çoğunluğunda, senyör-vassal ilişkisi feodalitenin özü olarak gösterilmektedir. Hatta bazı yazarlar, feodalite kelimesi fieften türediği için, feodaliteyi sadece fief temlikine indirgemekte, *manoir* ekonomisini tanım dışında bırakmaktadırlar[137].

(133) Bazı yazarlar *formariage*'ı barona ödenen parasal bir yükümlülük saymakta ve feodalitede emek-rant ile para-rantın bir aradalığını savunmaktadırlar. Örneğin Durant, loc.cit.; Timbal, *op. cit.*, s. 41; Dobb, *Studies...*, s. 35; Pirenne, *Economic...*, s. 66; Bishop, *op. cit.*, s. 254; Postan, *op. cit.*, s. 137.

(134) Timbal, *op. cit.*, s. 42; Durant, *op. cit.*, s. 556.

(135) Bishop'un deyimiyle bunlar «hatırlatma vergileri»dir. Bishop, *op. cit.*, s. 245.

(136) Bu gibilere, *terra inculta*'dan toprak verilmektedir.

(137) Örneğin Timbal, *op. cit.*, s. 9-10.

Oysa kanımızca fief kurumu, atası olan *beneficium*'da da olduğu gibi, toprak mülkiyetinin parçalanmasına ve kendine yeterli ekonomik birimlerin ortaya çıkmasına neden olmaktan başka bir etkinliğe sahip değildir. Bu anlamda, feodal üretim tarzını hazırlayan etkenlerden biridir ama feodal üretim tarzının hiç de önemli bir parçası değildir.

Feodalitenin şafağında kişilerin birbirlerine bağlı olmalarının zorunlu olduğu bir ortamda ortaya çıkan fief temliki, o haliyle feodaliteyi doğuramazdı. Feodalitenin bir üretim tarzı olarak kemikleşmesi için fiefin irsi hale gelmesi, yetin kural olması ve senyör-vassal bağlarının sembolik düzeye inmesi gerekiyordu.

İşte 9. yy.da ve 10. yy.ın başında yaşanan olaylar bu olguların oluşmasını sağlamış ve feodalite bir üretim tarzı olarak ancak o zaman ortaya çıkabilmiştir. Senyörün vassal üzerinde yetki ve haklarının olduğu pre-feodal dönemde, vassal el koyduğu artığın bir bölümünü senyörüne transfer etmek durumunda kalıyordu. Bu da feodal düzen içinde vassalin kendi konumunu yeniden üretmesi için gerekli ürüne senyörün tecavüzü anlamına geliyordu. Oysa bu, feodalitenin özünü oluşturan *manoir* içindeki ürünün *manoir* içinde tüketilmesi; *manoir*'ın tam anlamıyla ekonomik ve sosyal bir birim olarak dışa kapanması ve gerekli ürün-artık ürün eşitliğinin oluşmasına engeldi. Bu engeller, fiefin irsi hale gelmesi ve vassalin senyöre olan yükümlülüklerinin uygulamada tamamen ortadan kalkmasıyla aşıldı. Bunun sonucu, gerçek anlamıyla feodal üretim tarzı oluştu.

Fiefin irsi hale gelmesiyle vassallerin hizmet yükümlülükleri kendiliğinden yok oldu. Charlemagne zamanında yılda 6 ay süren askerlik yükümlülüğü (*ost*) 9. yy. sonunda 40 güne indi. 10. yy.da ise kimse kimsenin hesabına askerlik yapmıyordu. Artık senyörler arasındaki tek fark, topraklarının büyüklüğü idi. Herkes şatosuna çekilince statüler eşitlenmişti. Bu bağlamda, feodalitenin özü olduğu iddia edilen «feodal hiyerarşi» de ortadan kalktı. Hiyerarşi, pre-feodal döneme ait bir olguydu [138]. Feodalite bunu dışladı[139].

«Feodal hiyerarşi», bir soylunun birden fazla senyörün vassali olma uygulamasının yerleşmesiyle daha da bozuldu[140]. Bu koşullar altında, feodalite öncesinin kişisel bağımlılığı tüm anlamını yitirdi. Bir senyör, bir başka senyörle savaştığı zaman, her ikisinin birden vassali olan, savaşa katılmadı ve bu durumda her *manoir* tam anlamıyla kapalı ve egemen

(138) Kilise ise kendi hiyerarşisini bozmamak için papazların evlenmelerini yasakladı. Emmanuel Berl, *Europe et Asie*, Paris, N.R.F., 1969, s. 145; Huberman, op. *cit.*, s. 25.

(139) Vassalin askerlik hizmetinden kaçınması, her senyörün toprak vermeden yanında beslediği ve barındırdığı şövalye sınıfının ortaya çıkmasına neden oldu. Durant, op. *cit.*, s. 572-78. Şövalyeliğin ortaya çıkışı senyör ve vassalin uygulamada eşitlenmeleri ve tüm toprak sahiplerinin, senyör statüsünde birleşmelerini simgeleyen gerçek bir feodal kurumun oluşumunu belirlemektedir.

(140) Örneğin bir Alman baronu 20 ayrı senyörden, bir diğeri de 43 ayrı senyörden fief almıştı. W. Lippert, Die Deutschen Lehnsbüchen'den Bloch, op. *cit.*, s. 300.

bir birim olarak ortaya çıktı. İşte bu *manoir*, feodal üretim tarzının çekirdeğidir.

Hukukçuların düşüncelerindeki tabakalı ve hiyerarşik bir feodalite modeli gerçekle uyuşmaz[141]. Feodalitede hiyerarşi görmek, feodal senyörler sınıfı içinde bir birlik ve buradan giderek bir yetki ve sorumluluk hiyerarşisi görmek demektir. Oysa feodal üretim tarzında her toprak sahibi, konumunu her gün yeniden üretmek zorundadır. Özel savaşlar, fidye ve diğerlerinin anlamı budur.

Feodalitede hem aşırı bir siyasal parçalanma hem de merkezîleşmeyi içeren hiyerarşi görmek saf bir çelişkidir[142].

Bu bağlamda, feodalitede adalet, artığa el konulmasını sağlayan tüm üst-doku kurumlaşmasının simgesi veya bir ünlü tarihçinin deyimiyle «iktidarın günlük adıdır»[143]. Böylece, Alman feodalleşmesinin, Alman aristokrasisinin köylülüğü serf haline getirmesiyle mümkün olduğunu ama bu serfleştirmenin, ancak Alman özgür köylülüğünün dayanağı olan kamu hukukunun ortadan kaldırılarak, yerel manorial hukukun egemen kılınmasıyla gerçekleştirilebildiğini daha iyi anlıyoruz. Aynı biçimde, 1156 yılında Almanya'nın Slavlarla sınırını oluşturan Doğu ucunda (*Östermark*, sonradan Osterreich: Avusturya) bir dükalık kurulurken bu toprakların yeni düke «tüm yargı yetkisiyle» verilmesinin anlamını kavrayabiliyoruz [144].

(141) Örneğin Maurice Ken, *op. cit.*, s. 103-4 ve Timbal, *op. cit.*, Passim.

(142) Niyazi Berkes, 10. yy.dan itibaren sık sık görülen *defidatio* (vassalin yeminini bozması) uygulamasının az görülen bir uygulama olduğunu, çünkü yemine uymakta senyör ve vassalin karşılıklı çıkarları olduğunu bildiriyor. Bu yargıya katılmamız mümkün değil. *Defidatio* sözcüğünün «yemini bozma» anlamını yitirerek «meydan okuma» anlamını kazanması, sözünü ettiğimiz senyörler ve vassaller arası statü eşitlenmesi döneminin ürünüdür ve bir çıkar birliği değil, zıtlığını belirler. Bkz.: Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul. Gerçek Y., 1972, c. I, s. 29.

(143) Anderson, *op. cit.*, s. 153.

(144) Henderson, «The Establishment of the Duchy of Austria». *Documents*, s. 215-17'den, Downs, s. 84.

III. OSMANLI ÖNCESİ ANADOLU

A. OSMANLI ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİ

1. Asya Türk Göçebeleri

Asya stepleri bilinen en eski zamanlardan beri, göçebelerin at koşturduğu alanlar olmuştur. Asya step göçebesi, doğanın verdikleriyle yetinmek zorunda kaldığı ekonomik bir örgütlenmenin içindedir. Bu nedenle de Asya step göçebeleri, hayvanlarını otlatabilmek için her zaman çok geniş alanlara ihtiyaç duymuşlardır.

Asya step göçebeleri, hayvanlarını otlatabilmek için ihtiyaçları olan otlakların oluşmasını doğadan beklemişler, bunları yeniden üretmek için herhangi bir çaba göstermemişlerdir. Bu durumda da doğa koşullarına tam anlamıyla bağımlı olmuşlardır.

Bu tam bağımlılığın sonucu, göçebe toplumlarda, insan ve hayvan varlığının, otlak varlığı ve verimliliğiyle doğrusal ilişkide olması kaçınılmazdır. Ancak, doğa koşullarındaki değişikliklerden ötürü, otlak alanlarının azalmasına veya verimde meydana gelen bir azalmaya insan ve hayvan nüfusunun hemen intibak etmesi olanaksızdır. Bu durumlarda, göçebelerin makro düzeyde dengeye gelebilmelerinin çeşitli yollarından en etkilisi, bazı kabilelerin başka alanlara göç ederek geride kalanların optimal dengeyi sağlamalarına olanak yaratmalarıdır.

Asya steplerinde doğal dengelerin bozulması sonucu ortaya çıkan göç, aslında kabileler arası yaşam alanı savaşları sonucu ortaya çıkmaktadır ve bu savaşlarda yenilen kabileler, kendilerine başka yaşam alanları bulmak zorunda kalmaktadırlar. Bu olgudan hareket eden Amerikalı coğrafyacı Owen Lattimore, kuraklık dönemleri ile Asya step göçebelerinin yerleşik toplumlara yönelik istila hareketleri arasında bağıntı aramıştır[1].

(1) René Grousset, *Bilan de l'Histoire*, Paris, UGE, 1962, s. 277; Owen Lattimore, «The Geographic Factor in Mongol History», *Studies in Frontier History*, 1936, s. 242 vd.'den Carl Max Kortepeter, «The Origins and Nature of Turkish Power», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. VI, sayı: 10-11, 1968, s. 235.

Lattimore'un kuramı, Toynbee'nin bu konudaki klasikleşmiş kuramına bir tepkidir. Toynbee'ye göre, «dış proletarya» adını verdiği göçebeler, kuraklık durumunda stepten «dışarıya itilmekte» veya yerleşik uygarlıkların çökmesiyle stepten «yerleşik dünyaya çekilmektedirler»[2].

Oysa Lattimore'a göre, stepte farklı ekonomik çıkarlar ve farklı toplumsal gruplar arasında sürekli bir dengeleme savaşı vardır. Bu dengeleme savaşlarının sonucunda, göç etmek zorunda kalan unsurlar, Toynbee'nin sandığı gibi, o bölge göçebelerinin tümü değil, sadece ortaya çıkan yeni konumda, sisteme marjinal kalan unsurlardır.

Stepteki göçebe ekonomisinin özü kendine yeterlilik olduğundan, Lattimore'a göre stepin periferisinde kalan göçebe unsurlar sık sık marjinal duruma düşmekte ve göç etmek zorunda kalmaktadırlar. Böylece step göçebe dünyasında değişmeyi sağlayan unsurlar, sisteme marjinal unsurlardır. Bu varsayıma, olgusal düzeyde bir kanıt getirmek isteyen Lattimore, Cengiz Han'ın da babası gibi kendine «uçlar beyi» unvanını verdiğini söylemektedir. Bunun anlamı, stepi birbirine katan ve sonradan yerleşiklere yönelik büyük saldırı örgütlerinin uçlarda oluştuğu, çünkü uçlarda yer alan göçebe unsurların step dengeleri açısından bir fazlalık meydana getirdikleridir[3].

Wolfram Eberhard ise bu konuda başka bir kuram geliştirmiştir. Ona göre göçebe toplumlar, yerleşik toplumlarla yan yana yaşamaktadırlar. Göçebelerde bir nüfus artışı, yeni otlak ihtiyacı yarattığından, göçebelerin sınırlarını yerleşikler aleyhine genişletmeleri bir zorunluluk olmaktadır.

Tersine, yerleşiklerde bir nüfus artışı, tarım alanlarının göçebeler aleyhine genişlemesine neden olmaktadır. İşte Eberhard'a göre göçe yol açan neden, bu yerleşik-göçebe çatışmasının sonucu, yerleşiklerin askerî tedbirlere başvurmalarıdır[4].

Bu etkilerin sonucu, bazı göçebe grupları, steplerin optimal dengesi nedeniyle sistem dışına atılmaktadır. Sistem dışına atılan bu marjinal grupların kendilerine yeni yaşam alanları bulabilmeleri için örgütlenmeleri gerekmektedir.

İlk aşamada, göçün örgütlenmesini amaçlayan kabileler arası birleşmeler, sonradan yeni toprakların (göçebe açısından yeni otlakların) fethinin örgütlenmesi biçimine dönüşmektedir. Steplerde otlakların kıt bulunması, atlı göçebeliği gerektirmektedir. Atın en hızlı binek hayvanı olması nedeniyle göçlerin menzili çok uzun olabilmekte ve step göçebeleri, çıkış noktalarından binlerce kilometre uzağa göç edebilmektedirler[5].

Bu kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde, 11. yy.dan itibaren Anadolu'ya

(2) Toynbee, *Tarih Bilinci, op. cit.*, c. II, s. 388-404.

(3) Lattimore, s. 243-48, 251-52, 253-58'den, Kortepeter, s. 255.

(4) Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers, Social Forces in Medieval Chine*, Leiden. 1952, s. 75-85'den Kortepeter, s. 252-53. Benzeri bir görüş. Michel Rouche, *Les Empires Universels, op. cit., passim.*

(5) Mehmet Ali Şevki, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*, İstanbul, Elif Y., 1968, s. 31.

girmeye başlayacak olan Türk göçebe unsurlardan Oğuzların, Batı'ya doğru hareketlerinin nedenlerinin incelenmesi gerekmektedir[6].

Türkolog James Hamilton'un Çin, Doğu Türk ve Bizans kaynaklarını titiz bir biçimde inceledikten sonra vardığı sonuçlar, tarihçiler arasında genellikle kabul görmektedir. Hamilton'a göre, 5. ve 6. yy.larda On Uygur adı verilen bir kabileler federasyonu Batı'ya doğru harekete başlamıştır[7].

630 yılında Uygur kabilelerinden oluşan ve Dokuz-Oğuz adını alan yeni bir federasyon, Çinlilerin baskısı sonucu Moğolistan'a doğru gerilemek zorunda kalmıştır. Bu federasyon Aral gölü ile Hazar denizi arasındaki bölgeyi yurt edinmek zorunda kalmıştır[8].

Step dengeleri kabileler arası sürekli bir savaş ortamı doğurmaktadır. Bu savaş ortamı göçebe kabilelerin geleneksel dokularında bazı değişikliklere yol açmaktadır.

Bunların başında, Türk kabilelerinde *bagatur* (bahadır), Moğol kabilelerinde ise *nukur* (nöker) adı verilen, takipçilik, adamı olma kurumunun ortaya çıkması gelmektedir. Daha önce, Germen kabilelerini incelerken gördüğümüz bu kurum, Asya göçebelerinde de aynı nedenlerle kan bağlarının yerine geçmekte ve savaş şefi ile savaşçı arasında bağımlılık ilişkisi doğurmaktadır. Bu bağımlılık ilişkisi, *anda* adı verilen, *bahadır*'ın veya *nöker*'in şefe bağlılık yemini etmesiyle ortaya çıkmaktadır. Kabilenin özgür üyeleri arasında ortaya çıkan bu bağımlılık ilişkilerinin yanı sıra, step savaşları sırasında, yenilen bir kabilenin yenen kabileye bağlanması uygulaması da yaygınlık kazanmıştır. *Unagan bogol* (toplu bağımlılık) adını alan bu uygulama ile yenik kabilenin tüm mal varlığı yenen kabileye geç-

(6) Bir yazarımız, göçün nedenini, göçebe imparatorlukların dağılması sonucu bağımsız hale gelen kabilelerin yaşama koşullarının daha uygun olduğu bölgelere yönelmeleri olduğunu söylemektedir. Tevfik Çavdar, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, İstanbul, Köz Y., 1974, s. 49.

Bu çok ilginç bir tezdir. Stepten başka bir yeri tanımayan göçebeler dünya coğrafyasından ve ekonomisinden haberli varsayılmaktadırlar. Yoksa nereye gideceklerini ve gidecekleri yerin içinde yaşadıkları stepe nazaran daha uygun olduğunu nasıl bilebilirlerdi? Çavdar'ın varsayımları tamamen hipotetiktir. Step yaşamından başka bir yaşam tanımayan göçebe için step dışı bilinmezdir ve bu nedenle de zorlanmadan step dışına çıkmaz. Gerçekte, stepte marjinal hale gelip stepten atılmayan hiçbir kabile göçe başvurmaz. Aksi takdirde, stepten çıkan tüm göçebelerin mutlaka bir savaş sonunda bu yola başvurmak zorunda kalmalarını açıklamak mümkün olamazdı.

(7) Hamilton'a göre Oğuz sözcüğü, On Uygur'dan türemedir. Uygur sözcüğü, eski Türk lehçelerinde bağdaşık anlamına gelmektedir. Bu durumda, on-uygur, on adet bağdaşık kabile anlamına gelmektedir. Bu anlamda da göçün örgütlenmesi için birleşen kabileleri ifade etmektedir. James Hamilton, «Toquz-Oguz et On-Uygun», *Journal Asiatique*, ccl/1, 1962, s. 23-63'den Kortepeter, *art.cit.*, s. 258.

(8) Step göçebelerinde *transhumance* uygulayanların yaylak ve arasındaki periyodik hareketlere «göç», yaşam alanını değiştiren yük hareketlere ise «yurt tutmak» adı verilirdi. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, Kültür Bakanlığı Y., 1978, s. 5, Aral gölü ile Hazar denizi arasındaki bölgeye, Arap kaynaklarında Maveraünnehr adı verilmektedir. Sonradan buraya yerleşen Oğuzlarda bu adı benimsemişlerdir.

mekte ve yenik kabilenin genç savaşçıları yenen kabilenin savaş şeflerinin nökerleri haline gelmektedirler[9].

Kabilenin içinde bağımlılık ilişkilerinin ortaya çıkışının temel nedeni, otlakların ortak olmasına [10] karşılık, hayvanlar üzerindeki mülkiyetin bireysel olmasıdır[11].

Bu mülkiyet kabile hiyerarşisini belirlemektedir. Bu bağlamda, her şef daha fazla hayvana sahip olmak ve ayrıca elindekileri de korumak istemektedir. Bunun da tek yolu, insanların birbirlerini talan etmesinin kural olduğu, hatta bu talan savaşlarında yararlık göstermenin bir erdem sayıldığı bu ortamda, mümkün olduğu kadar fazla sayıda nökere sahip olmaktır. Bu durum, kabile örgütlenmesine de yansımaktadır. Kabilenin, yenik diğer kabilelerden devralınmış ve bu nedenle mülkiyetsiz kalmış elemanlarıyla kabilenin başlangıçtan beri birer elemanı olup da bir türlü hayvan sahibi olamayanlar arasında herhangi bir ayırım yapılmamakta ve bunların hepsine birden, kökenlerine bakılmaksızın *kara kemik* adı

(9) James Lattimore, *Inner Asian Frrontiers*, s. 535-36'dan Kortepeter, s. 265-66.
Nökerlik kurumunun Türk kabilelerindeki karşılığı *bahadır* (bagatur) veya *kahraman* adı verilen bağımlı savaşçılardır. Türk kabilelerinde, aynı Germenler ve Moğollarda olduğu gibi, kişisel bağımlılık ilişkisi gelişmiştir. Fuad Köprülü, «Bahadır», *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 216-19. Aynı biçimde, Türklerin yurt edinmek için stepi terk etmelerinden sonra sıklıkla kullanılmaya başlayan *alp* sözcüğü de şefe bağımlı savaşçı anlamına gelmektedir. Sonradan bu sözcük aynı içeriği koruyarak, İslamiyet etkisiyle «gazi» haline dönüşecektir. Fuad Köprülü, «Alp», *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 379-84. Gene Köprülü'ye göre, Selçuklu ve Osmanlı'da ortaya çıkan «bey» sıfatı bu *bahadır, alp* veya *gazi*'lerin devamıdır. Fuad Köprülü, «Bey», *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 579-81 ve René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, Otüken Y., 1980, s. 218-19.

(10) Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, Kültür Bak. Y., 1976, s. 175.

(11) Türklerde otlakta her hayvan sahibinin yeri belirliydi. Bu pay yurt adını alırdı. Ögel, otlaktan herkese pay ayrılmasının *ikta* (fief. *İkta*'ı fief olarak Ögel adlandırmaktadır) olarak verilmesi olduğunu ileri sürmektedir. Bu yorum bizce yanlıştır. Paylaşılan otlak değil, kullanım hakkıdır. Ayrıca, bunun *ikta* veya fief olması mümkün değildir, çünkü otlağın sahibi yoktur. Yani temliki yapacak bir güç ortada yoktur. Ayrıca, temlikin yapılabilmesi için otlak üzerindeki hakkın sürekli olması gerekir ki stepte bu mümkün değildir, çünkü bir otlağın fizik olanakları tüketildikten sonra başka bir otlak aramak üzere yola çıkılır ve eski otlak terkedilir. Bu durumda otlaklar üzerinde mülkiyet paylaşımı diye bir konunun olması, hele bunun *ikta* yoluyla temellük edilmesi mümkün değildir. Buna karşılık, hayvanların özel mülkiyet konusu olduğu, üzerlerinde kime ait olduklarını belirleyen damgaların bulunması nedeniyle kesindir. Hayvanların damgalanmalarının bir nedeni, mülkiyet belirlemek ise ikinci nedeni, otlak üzerinde özel mülkiyet olmaması nedeniyle hayvanların birbirlerine karışma olasılığına karşı bir tedbirdir. Zaten otlakta özel mülkiyet olsaydı hayvanlarda da özel mülkiyet olduğuna göre, mutlaka herkesin otlak payı çitle çevrilirdi. Bu konuda bkz.: Ögel, *ibid*., s. 25, 29 ve ——, «İslam'dan önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi». *IV. Türk Tarih Kongresi*, *op. cit.*, s. 242-51. Bazı yazarlarımız ise tüm Göçebe toplumlarda, eşyanın tabiatı gereği rastlanan, toprak üzerinde özel mülkiyetin olmaması olgusunu sadece Türk göçebelerine has sanmakta ve buradan giderek, Türk göçebelerinde tüm toprakların kamu toprağı olduğunu, bu yüzden de Osmanlı mir'i rejiminin Türk kökenli olduğunu savunmaktadırlar. Örneğin Tahsin Ünal, *Türk'ün Sosyo Ekonomik Tarihi*, Ankara, Emel Y., 1977, s. 73. Osmanlı mir'i toprak rejiminin göçebe kurumlarıyla hiçbir ilişkisinin olmadığını ve bu konuya ileride döneceğimizi belirtelim.

verilmektedir. Bu mülkiyetsiz üyeler kara çadırlarda yaşamakta ve kabilenin özgür elemanlarından sayılmamaktadırlar. Buna karşılık, kabilenin hayvan sahipleri, aynı zamanda kabilenin özgür üyeler topluluğunu da oluştururlar. Bunlar ve nökerleri *ak kemik* adını almaktadırlar. Nökerlerin şeflerine bağımlılıkları tamdır. Savaş zamanında şeflerinin yanında savaşan bu nökerler, barış zamanında şeflerinin her türlü hizmetini görmektedirler[12]. Bunlara karşılık şef, nökerini beslemek ve onu korumak zorundadır[13]. Dede Korkut masallarında anlatılan yiğitler, bu nökerlerden başkaları değildir[14].

Asya steplerinde sürekli olarak otlak peşinde olan boyların marjinal hale gelen unsurları, devamlı step dışına sürmelerine rağmen otlaklar gene de hemen kıtlaşmaktadır. Bu sürekli otlak açlığı, sürekli savaş demektir. Bu savaş ortamında, nökerlik ön plana çıkmakta ve geleneksel kandaşlık bağları (*irgen*) çözülmektedir[15]. Bunun sonucu, kabile şeflerinden oymak beylerine kadar herkesin özel asker (nöker, bahadır) beslemek zorunda kalmasıdır[16].

Bunların yanı sıra, sürekli kaygıları, sürülerine otlak (*nutuk*, *yurt*) bulmak olan sürü sahiplerinin bir diğer kaygıları da bu sürüleri güdecek adam bulmaktır. Bağımlı hale getirilen yenik oymakların galip kabilenin bünyesi içine alınarak muhafaza edilmesinin anlamı da buradadır[17]. Bu da savaş demektir. Savaş ise daha fazla nöker için çaba demektir.

9. yy.ın ilk yarısında Maveraünnehr'e gelen Oğuzlar da bu örgütlenme içindedirler. Ancak bölgenin büyük çaplı step tipi göçebe hayvancılığa izin verir nitelikte olmaması nedeniyle Oğuzların önemli bir bölümü, İslamiyeti kabule ve yerleşmeye başlamışlardır. Fakat gene de göçebelik Oğuzlar arasında yaygın olarak sürmektedir. Göçebeler açısından yerleşik hayata geçmek, bilinmeyene doğru önemli bir dönüşümdür, yerleşik hayatta kendilerini neyin beklediğini tam kestiremeyen Oğuzların çoğu, bölgenin genellikle elverişsiz olmasına rağmen göçebeliğe devam etmekte ve bilinmeyeni tercih ederek yerleşen soydaşlarına da *yatuk* (tembel) diyerek kendi eylemlerini doğrulamak istemektedirler[18].

(12) Bu nedenle Azeri lehçesinde nöker, hademe, hizmetçi anlamına gelmektedir. Kars'ta da yerel bir kullanım olarak nöker sözcüğüne hizmetçi anlamı verilmektedir. Ahmet Caferoğlu, «Türk Tarihinde Nöker... » *art. cit.*, s. 255-57.

(13) *ibid.*

(14) Orhan Şaik Gökyay (haz.) *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul, Kültür Bak. Y., 1976, passim. Özellikle 40 yiğit imajına dikkat edilmelidir.

(15) A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Ankara, Kültür Bak Y., 1976, s. 28. Örneğin Cengiz İmparatorluğu'nun ileri bir kolu olan İran Moğollarında *irgen* sadece hanedan üyelerinin ülkenin tamamına ortaklaşa sahip olmaları konusunda kalmıştır. Bunun dışında, tüm yönetim hanedan üyelerinin nöker ve *bagatur*'ları aracılığıyla yürütülmüş. Kişisel bağımlılık ilişkileri, kesinlikle kandaş ilişkilerin önüne geçmiştir. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Ankara, TTK Y., s. 500-1.

(16) Mario Grignaschi, «Les Guerriers Domestiques...» art.çit., s. 208-9.

(17) Grousset, Bozkır..., s. 191.

(18) Faruk Sümer, «Oğuzlar» *İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 381.

Oğuzlar Maveraünnehr'i yurt tuttuktan sonra kabile yapılarının yavaş da olsa (bazen çok hızlı) parçalanmaya başladığını görmüşlerdir. Bir kere, kabile şefleri ve sürü sahiplerinin çoğu, yerleşiklerden gelen talebin de baskısıyla kentlere yerleşerek, hayvan varlıklarını kabile içi ekonomiden çekerek, yerleşik toplumun ekonomisi içine sokmaktadırlar. Böylece, kabile içi ekonominin dışına çok büyük miktarda hayvan varlığının çıkması, birçok mülkiyetsiz *kara kemik*'i geçim olanaklarından yoksun bırakmaktadır. Diğer yandan, şeflerin çoğunun yerleşmesiyle birçok nöker hem bağlantısız kalmakta hem de talandan mahrum kalmaktadır. Yerleşik ekonominin içinde kendilerine bir yer bulamayan bu unsurlar da çoğunlukla geçim olanaklarını yitirmektedirler. İşte bu durum, yani Oğuz kabile yapılarının parçalanması ve kabile ekonomisinden yerleşik ekonomiye geçişin dışladığı unsurların büyük sayılara ulaşması, talihli bir tesadüf sonucu, İslam dünyasının en karışık zamanına rastgelmiştir. Tüm İslam dünyası 10. yy.da büyük bir feodalleşme eğilimi içindedir ve kendine bir beylik, bir eyalet, hasılı egemen olabileceği bir toprak parçası kopartmak isteyen herkes, İslam dünyasının merkezi olan halifeliğe karşı ilan edilmemiş bir savaş açmış durumdadır. Bu, herkesin merkeze karşı ve herkesin herkese karşı savaşı ortamında, asker ihtiyacı ulaşabileceği en yüksek noktadadır. İşte bu durum karşısında, bağlantısız kalan Türk göçebe unsurlar, islam dünyasında çatışan tarafların askerleri haline gelerek yerleşen Oğuzların dengelerinin bozulmamasına olanak tanımışlardır[19].

Oğuzların geleneksel kabile dokularının böyle birdenbire çözülüşünün temel nedeni, göçebelerde mülkiyetin toprak üzerinde değil de hayvanlar üzerinde olmasındandır.

Bu konuda, Sovyet iktisat tarihçisi Yakubosvkiy, stepten atılan göçebe unsurların, geliştirdikleri kurumlar nedeniyle feodalleşme süreci içinde olduklarını ve tarım bölgelerine bitişik alanlara geldikleri zaman yerleşmek zorunda olduklarını ve bu yerleşmeden de feodalleşmenin çıktığını ileri sürüyor. Sovyet iktisat tarihi yazını, Vladimirtsov'dan itibaren «göçebe feodalizmi» adı verilen bir kavram üretmiştir. Bu kavram, Batı'daki Roma-Germen sentezi iddialarının Sovyet varyantıdır. Feodalitenin ancak, toprak üzerinde bireysel mülkiyetin varlığı durumunda ortaya çıkabileceğini bilen Sovyet yazarlar, Rus feodalitesinin, Rusya'nın kendi dinamiği içinde ortaya çıktığını ve yerel olduğunu kanıtlayabilmek amacıyla bir göçebe feodalizminden söz etmektedirler. Bu teorik çerçevenin oluşturulmasında amaç, feodalitenin her toplumda ortaya çıkacağını veya başka bir açıdan, klasik beşli şemanın her toplum tarafından yaşanacağı dogmasının kanıtlanmasıdır[20]. Oysa yukarıda incelediğimiz gibi, göçebelerde toprak üzerinde mülkiyet olmadığı gibi, yerleştikten sonra feodal eğilimler taşımaları da söz konusu değildir. Hele bir feodal oluşumun ortaya çıkmasına neden olacak sentez elemanlarına sahip olmaları hiç söz konusu değildir.

(19) *Loc. cit.*

(20) B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, Ankara, TTK. Y., 1944, *passim*.: Yakubovskiy, s. 5.

Aslında Maveraünnehr'e gelen Oğuzlar, toprak mülkiyetinden çok hayvan mülkiyetleriyle ilgilidirler ve Germen istilalarından sonra meydana gelen toprak paylaşımlarına buralarda rastlanmadığı gibi yerleşik hayata geçen sürü sahipleri, hayvan varlıklarını nökerleriyle paylaşmaktan titizlikle kaçınmaktadırlar. 10. yy. Arap gezgini İbn-i Fadlan'ın bildirdiğine göre Oğuzlar arasında 10.000 baş, hatta 100.000 baş hayvana sahip olanlar vardır[21].

Bu durumda geçinme olanaklarından yoksun kalan ve bir şefin de nökeri olarak kalamayan unsurlar, kabilelerinden koparak paralı asker haline gelmişlerdir. Kabilelerinden kopamayan diğer unsurlar ise birkaç hayvanın peşinde göçebeliğe devam etmektedirler[22].

2. Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu'nun Fethinin Örgütlenmesi

Oğuz boylarından bir tanesi olan Selçuklular, İç Asya'daki yurtlarını terkederek 70 yıl içinde 4 kez yer değiştirdiler. Önce Cend'e, oradan Maveraünnehr'e gelen Selçuklular, son olarak Harizm'i yurt tutmak istediler ama yerleşik ve göçebe unsurların karşı koymaları sonucu, 1035 yılında 10.000 atlı ile Horasan'ı işgal etmek zorunda kaldılar[23].

Step dengelerinin dışladığı Selçuklu'nun Horasan'ı ele geçirmesinde, başlangıçta herhangi bir fetih bilinci yoktu[24]. Göçebe kabile sadece hayvanlarına otlak arıyordu.

Aynı biçimde, Asya steplerinde yaşama olanağı bulamayan çok sayıda Oğuz kabilesi, Selçuklu'nun açtığı yoldan yararlanarak Horasan'ı doldurmaktaydı. Bu durum, Horasan'ı ellerinde tutan Gazneliler için büyük bir tehlike oluşturmaktaydı. Ülkeyi göçebe istilasından kurtarmak isteyen Gazneli'nin 1040'da Dandanakan'da Selçuklu'ya büyük bir orduyla saldırmasına rağmen yenilmesi, Horasan ve giderek İran egemenliğinin Selçuklu'nun eline geçmesine yol açtı. Selçuklu kabile reisi Tuğrul Bey, Sultan oldu. Ancak, göçebe egemenlik anlayışı doğrultusunda fethedilen ülke, kabile başkan ailesinin ortak malı sayıldığından, ele geçen topraklar Tuğrul Bey'in aile üyeleri arasında paylaşıldı[25].

(21) İbn-i Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, Bedir Y., 1975, s. 41.

(22) Bu unsurlar göçebeliğin savunmasını şöyle yapmaktadırlar «Dayım daima nasihat ederdi, derdi ki: Sakın olmaya ki şehirlerde oturasınız, yerleşesiniz. Zira şehirde oturanların ili ve boyu malum olmaz, asalet ve şerafeti kalmaz, beylik ve asalet ancak göçebelikte ve Türkmenliktedir.» Anonim, *Selçukname*'den, Gökalp, *ibid.*, s. 25.

(23) Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, TKAE Y., 1965, s. 52-53. Selçukluk kabilesinin 985'te Cend'i terk etmesinin nedeni, otlakların bir bölümünün kuruması (Mevdudi, *Selçuklular Tarihi*, Ankara, Hilal Y., 1971, s. 67-8.) ve böylece stepte marjinal hale gelmesidir.

(24) Ali Sevim, *Suriye Selçukluları*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1965, s. 1.

(25) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, TTK Y., 1970, s. 22 ve Mevdudi, s. 162.

Tuğrul, Çağrı ve İnanç Beyler arasında üçe bölünen ülkede, her türlü egemenliğe sahip üç ayrı devlet ortaya çıkmış olmakla birlikte, Çağrı ve İnanç Beyler, gene de Tuğrul Bey'in yüksek egemenliğini tanıyorlardı.

Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasından itibaren, Samani ve Gazneli bürokratların, yönetim bünyesi içinde de ağırlıklı olarak yer almaya başlamaları, yeni Selçuklu Devleti'nin, geleneksel İran devlet modeline göre biçimlenmesine yol açtı. Selçuklu kabile aristokrasisinden birkaç kişinin yeni oluşan devletin bürokrasisinde yer alabilmelerine karşılık ağırlık, büyük ölçüde İranlılardaydı. Bu İran etkisi ve etkinliğinin sonucu olarak, göçebe geleneğine göre, ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaştırılması gerekirken, merkeziyetçi eğilimler ortaya çıkmıştır. Daha doğrusu, merkezin İranlı unsurların elinde kalması nedeniyle göçebelerin, toprakları paylaşmaya yönelik eğilimleri, merkezin devam ettiğini, Selçuklu hanedanının iktidara gelmesini basit bir hanedan değişikliği olarak gören İranlı unsurlar tarafından bastırılmaktadır. Bu gelişmelere bağlı olarak Tuğrul Bey, örneğin İbrahim Yınal'a Kûhistan, Kutalmış'a da Gurgân ve Damgân'ı vermekle birlikte, hutbe okutmak, nevbet çaldırmak gibi egemenlik sembollerini kullanmalarına izin vermedi[26]. Hatta, Tuğrul Bey daha da ileri giderek, merkezkaç eğilimleri önlemek için, İranlı unsurların telkinleriyle Selçuklu kabile aristokrasisini sürekli olarak merkezde, yanında tuttu. Bu merkeziyetçi tutumlar, kabile aristokrasisinin tepkisini çekerek isyanlara yol açtıysa da yükselmekte olan basınç, merkezkaç güçlerin Anadolu'nun fethine yollanmasıyla düşürüldü[27].

Başlangıcından itibaren bir İran Devleti haline dönüşen ve tamamen yerleşik İranlı unsurların denetimine giren Selçuklu Devleti'nin[28] en büyük sorunu, ardı arkası kesilmeyen Oğuz göçleridir.

Kendi boy örgütlerinden veya savaş şeflerinden başka herhangi bir otorite tanımayan ve sürekli olarak otlak peşinde olan bu unsurlar, İran yerleşik unsurları için büyük bir tehlike meydana getirmekteydiler. Geçtikleri alanların tüm zenginliklerini talan eden göçebeler, merkezin vergi gelirinin düşmesine neden olmakta ve böylece merkezin egemenliğini sürdürebilmek için güçlü olmak zorunda olan Selçuklu Sultanı'nın çıkarlarına köstek vurmaktadır[29].

(26) Turan, *ibid.*, s. 63.

(27) *İbid.*, s. 64. Ancak, Türkmen soylularının merkeze karşı isyanları Selçuklu Devleti'nin son dönemlerine kadar sürmüştür. Bunlardan en önemlisi, ilk paylaşım sırasında, daha doğrusu ilk yurt tutma sırasında, Kirman'ı alan, fakat İnanç ve Çağrı Beylere tanınan ayrıcalıkların kendine de tanınması için ayaklanan Kavurd'un Alparslan zamanındaki isyanıdır. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara, Kültür Bak. Y., 1980, s. 40-68.

(28) Tüm Selçuklu tarihi boyunca, 23 vezirden sadece bir tanesi Türk'tür. Geri kalanların hepsi *dihkan* (İran toprak soylusu) kökenli yerleşik unsurlardandır. Aydın Taneri, «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik», TAD, C.V., Sayı: 8-9, 1967, s. 86.

(29) Merkezi güçlü bir biçimde İran mirası üzerinde devam ettirmek isteyen Selçuklu sultanları göçebe Türklerin merkezkaç hareketlerine karşı köle kökenli *gulam*'ları ordu ve bürokrasinin üst kademelerine getirmişlerdir. M. Altay Köymen, «Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı» TAD, C.V., Sayı: 8-9, s. 4; Orhan Türkdo-

Selçuklu sultanlarının merkezkaç güçlerin üstesinden gelebilmeleri ancak bu anarşik ve merkezi dinlemeyen göçebe unsurların İran dışına çıkarılmalarıyla mümkündür. Bu nedenle de Oğuzlara (Türkmenlere) Anadolu hedef olarak gösterilmiştir[30].

1018'den 1044 yılına kadar çok sayıda Türkmen Anadolu'ya yollanmıştır. Ancak, bunların örgütsüz, dağınık ve çoğu zaman da amaçlarının tam belirlenememiş olmasından ötürü, Bizanslılar tarafından büyük ölçüde kırılmışlardır.

Bizans İmparatoru Vasil çağında (976-1025) aynı Selçuklu'da olduğu gibi, merkezi güçlü kılma çabaları vardır. Bu amaçla Bizans merkezi, Doğu Anadolu'daki dağınık ve merkezkaç Ermeni prensliklerini kaldırarak, bu bölge Ermenilerini Sivas'a nakletmiştir. Bu durum karşısında, Bizans artık Türkmenlerle doğrudan doğruya karşı karşıyadır. Vasil politikasının Konstantinus döneminde de (1042-1055) devam etmesi, Türkmenlerin düzenli ordular karşısında ilerleyememelerine ve İran içlerinde) birikmelerine yol açmıştır. Bu durumda Tuğrul Bey, Anadolu'nun Türkmenlere açılmasını, İran'ın selameti açısından, bir devlet sorunu olarak görmüş ve Kutalmış'ı düzenli bir ordunun başında Anadolu'ya yollamıştır.

1045 yılında Selçuklu ordusunun Bizans ordusunu yenmesi, Anadolu yolunu Türkmenlere tekrar açmıştır. Bunun arkasından, 1048 yılında, bu kez İbrahim Yınal komutasındaki bir Selçuklu ordusunun tekrar Bizans ordusuna saldırması ve yenmesi[31], Selçuklu'nun, Anadolu'nun Türkmenlere açılmasına ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Türkmenler, Selçuklu-Bizans sınırında oluşan uçlara yığılmaktadırlar. Bu bölgenin özel bir statüsü vardır. Bizans'la savaşanlara *gazi*, komutanlarına *salar* denilmektedir. Bunlardan vergi alınmadığı gibi, ayrıca maaş da verilmekteydi[32].

Stepte uç hayatına alışkın olan Türkmenler, Selçuklu uçlarında yabancılık çekmediler. Ayrıca Türkmenleri, Anadolu'ya yollamak tam anlamıyla bir devlet politikası olduğundan, uçlardaki Türkmenlerin komutası, kendi kabile şeflerine emanet edilmedi ve merkezden köle kökenli *salar*'lar atandı[33].

ğan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, Ankara, Hasret Y., t'y., s. 426-27; Uzunçarşılı, *Medhal...*, s. 25, 49.

(30) Claude Cahen ve Paul Wittek, Türkmenlerin Anadolu'yu fethetmek gibi bir niyetleri olmadığını, asıl amaçlarının Suriye ve Mısır'da yurt tutmak olduğunu bildirmektedirler. Claude Cahen, «La Campagne de Mantzikert» *Byzantion*, IX, 2, 1934, s. 621-22'den ve Paul Wittek, «Deux Chapitres de l'Histoire des Turcs de Roum» *Byzantion*, XI, 1936, s. 292'den, Turan, ibid., s. 71.

Selçuklu veziri Nizam-ül Mülk ise Türkmenlerden her yıl 1.000 çocuğun gulam olarak saraya alınarak, göçebe direnişinin kırılmasını önermektedir. Nizamülmülk, *Siyasetname*, İstanbul, İU. Hukuk Fak. Y., 1954, s. 121.

(31) İbrahim Yınal'ın bu sefere girişmesinin nedeni 1047'de çok kalabalık bir Oğuz kitlesinin Nişabur'a gelmesidir, İbrahim Yınal bunlara, «Memleketim sizin oturmanıza imkân verecek kadar geniş değildir... Rum (Anadolu) gazasına gidiniz... Ben de arkanızdan gelip size yardım edeceğim.» demiştir, İbn-ül Esir, *Tarih*, Kahire, 1302'den Turan, *ibid.*, s. 74.

(32) Köymen, «Alp Arslan Zamanı...» *art. cit.*, s. 5.

(33) *ibid.*, s. 33.

Bir yandan, Selçuklu ordusunun peş peşe kazandığı iki zafer, diğer yandan da uçlardaki harekat sonucu, Türkmen kitlelerinin Anadolu'ya kitlesel hareketi başladı. Bu kitlesel hareket İran üzerindeki göçebe basıncını azaltarak, Tuğrul Bey'in merkezi güçlendirme faaliyetine olanak vermiştir.

Fakat 1050-54 yılları arasında, Asya'dan Oğuz göçlerinin tekrar yoğunluk kazanması ve bunların, Irak, Ahvaz ve Halvan bölgelerinde yığılarak yerli halkın Bağdat'a kaçmalarına neden olmaları üzerine, Tuğrul Bey, Anadolu'da güçlenen Bizans direncini kırmak ve Türkmenleri tekrar bu hedefe yöneltebilmek amacıyla büyük bir orduyla Bizans üzerine yürüdü. Savaşlar her iki taraf açısından da bir sonuç getirmemekle birlikte Selçuklu ordusunun büyük bölümünü oluşturan Türkmenler, bu seferler sonunda Anadolu'da kaldılar.

Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Alparslan zamanında da göçebe akınları yoğunlaşarak devam etti. Anadolu'ya birkaç yararsız sefer düzenleyen Alparslan, göçebe akınlarının ardının kesilmemesi nedeniyle artık göçebelerin kaynağını kurutarak İran yerleşiklerini güvenceye ve böylece de merkezi güvenceye alabilmek için, Oğuz göçebelerinin beşiği olan ve artık Türkistan adını taşıyan Maveraünnehr'e büyük bir orduyla bir sefer düzenledi. 1065 yılı sonlarında yapılan bu seferin o dönem tarihçileri (hepsi İranlı) tarafından anlatılışı ilginçtir. «Alparslan, Oğuz ve Türklerin yurdu olan Man-Kışlağ yarımadasına vardı. Kâfir Türkler ile birleşerek etrafı ve tüccarları yağma eden Türkmen, Kıpçak ve Cazıglara karşı sefer yaptı.»[34]

Bu alıntıda da görüldüğü üzere, artık Selçuklu Devleti, Firdevsi'nin *Şehname*'sinde ifadesini bulan ve en büyük düşman olarak göçebe Türkleri gören tam bir İran devletidir[35].

Fakat kaynak kurutma harekâtı başarılı olamadı. Ayrıca, Anadolu'ya giren Türkmenler, düzensizlikleri ve kale savaşlarına alışık olmamaları nedeniyle Bizans karşısında geriliyor ve İran'a geri dönüyorlardı. Göçebelerin bu iki yanlı hareketlerini ve İran yerleşiklerini bir kıskaç içinde bırakmalarını kesinlikle önlemek isteyen Selçuklular, tüm güçleriyle Bizans'a saldırmanın şart olduğuna karar verdiler. Bunun sonucu, 1071'de Malazgirt'te Bizans ordusunu kesin bir yenilgiye uğratan Selçuklu, Türkmenlere Anadolu yolunu artık tam anlamıyla açtı[36].

(34) *Tarih ul Bâb*, s. 24'den, Turan, *ibid.*, s. 108.

(35) Firdevsi, *Şehname*, Ankara, MEB, Y., 1967 ve Baykan Sezer, «Şehname Üzerine» in, *Asya Tarihinde...*, s. 121-68. Günümüzün bir İranlı tarihçisi, 11. yy.da İran'ı dolduran Türkmenler için, «ülkeye gereksiz bu insanların yeniden talana girişmemeleri için» mutlaka Anadolu'ya yollanmalarının gerekli olduğunu bildirmektedir. Hasan Gholi Moayedi, «Invasions Seldjoukides en Arménie Byzantine» TAD, c. VI, Sayı:10-11, 1968, s. 127.

Kutalmış ayaklanması sırasında Türkmenlerin yabancı bir ülkedeymişler gibi savaşarak tutsakları öldürmeleri (Mevdudi, s. 224; Köymen, «Selçuklular Devri Türk Tarihi Araştırmaları» TAD, c. II, sayı: 2-3, 1964, s. 64) artık Selçuklu sisteminden dışlandıklarının bilincini kazanmalarıyla ilgilidir. Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri*, İstanbul, May, 1974, s. 75-76.

(36) Barkan Selçukluların Anadolu'yu fethe yönelmelerini, büyük Türkmen göçünün

Selçuklu sistemi tam anlamıyla ancak 1071'den sonra oluşmaya başlamış ve Alparslan'ın oğlu Melikşah döneminde göçebe baskısından kurtulan devlet merkezin gücünü örgütlemeye başlayabilmiştir. Selçuklu Devleti'nin Türkler tarafından kurulmasına rağmen devletin tamamen İranlı bir karakter alması, buna karşılık Anadolu'nun kısa bir sürede Türkleşmesi, göçebelerin büyük çoğunluğunun bu bölgeye yöneltilmesindendir[37].

Bir yazarımız bu konuda oldukça ilginç bir yaklaşımla Selçuklu merkezleşme çabalarını «bütün Türk boy ve uluslarının bir bayrak altında siyasi birliğe kavuşturmak için mücadele» olarak yorumlamakta ve Türk unsurların sürekli İran dışına sevk edilmelerini gözardı ederek, Selçuklu'nun İranlılaşmasını göremernektedir [38].

Melikşah dönemi, Selçuklu yönetiminin göçebe geleneğinden tam anlamıyla sıyrılışının ve tipik bir İran devleti oluşunun tanığıdır. Zaten ilk Selçuklu sultan ve emirlerinin Türk adları taşımalarına karşılık, Melikşah'tan itibaren hepsinin İranlı adları almaları, bu boşanmanın tipik bir örneğidir.

Selçuklu Devleti kuruluşundan itibaren yoğun bir göçebe baskısı altında kaldığından, İran'daki melikler ve beyler ile emirler gibi merkezkaç unsurlar üzerinde mutlak bir otorite kuramamıştır[39].

Malazgirt'ten sonra göçebe baskısının azalmasıyla Selçuklu merkezi, merkezkaç unsurları tasfiye edebilmek amacıyla *ikta* adı verilen sistemi ağırlıklı olarak uygulamaya başlamıştır.

Selçuklular İran'ı ele geçirdikten sonra bu ülkede var olan toprak mülkiyeti ve vergi sistemine dokunmamışlardı. İlk Selçuklu sultanları, çoğunlukla aşiret güçlerinden oluşan askerlerini, vergi kaynaklarından besliyor ve onlara toprak temlikinde bulunmuyorlardı. Selçuklu egemenliğinin Melikşah'a kadar olan döneminde, boy beylerinin toprak edinmeleri ise merkezin temlikiyle değil, fetih hakkından doğan bir toprak paylaşması ile ortaya çıkıyordu.

Malazgirt'ten sonra Türkmenlerin Anadolu'ya yollanmalarının sağlanmasıyla birlikte merkez ücretli ve düzenli bir ordu kurulmasının olanaksızlığını gördü. Göçebe akınları ve merkezkaç hareketlerin yoğunluğu nedeniyle ülke harap olmuş ve vergi toplanamaz hale gelmişti. Bunun üzerine, Melikşah'ın veziri Nizam-ül Mülk, devlet topraklarını askerî hizmet karşı-

sistematik iskân ve kolonizasyonunu sağlamak olduğunu söylemektedir. Ömer Lütfü Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler» *Vakıflar Dergisi*, sayı: II, 1942, s. 280.

(37) Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, New York, Mentor, 1966, s. 35. Aynı doğrultuda, Köymen, «Selçuklular Devri...» s. 161-62; Grousset, *Bozkır...*, s. 158-59; Poul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul, Türkiye Y., 1971, s. 19; Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, İstanbul, Tekin Y., 1981, c. 4, s. 1505-8.

(38) Oğuz Ünal, *Horasandan Anadolu'ya*, Ankara, Töre Devlet Y., 1980, s. 78-9.

(39) Bir tarihçimizin dediği gibi, «Büyük Selçuklu İmparatorluğu bir Devletler manzumesi» olmuştur. Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1975, s. 40.

lığı *ikta* etti. Nizam-ül Mülk bu uygulama ile muktaların kendi çıkarlarını koruyacaklarını ve böylece üretimin artacağını düşünmüştü[40].

Selçuklu *ikta* sisteminin kaynakları konusundaki görüşler çok tartışmalıdır. Ancak bu konuda, gene de temel olarak iki yaklaşım vardır. Bazı tarihçilere göre *ikta* bir İslam kurumudur ve Selçuklulara oradan geçmiştir. Diğer bazı tarihçilere göre ise *ikta* göçebe Türk kurumlarının yerleşik yaşama uyarlanmış biçimidir.

Selçuklu *ikta*'ının İslam kaynaklı olduğunu savunanlar, özellikle Abbasilerde, 10. yy.ın başından itibaren aynı adlı bir kurumun ortaya çıkmış olmasına dayanmaktadırlar. Gerçekten de İslam fetihleri sırasında, devlet ele geçirdiği topraklarda, eski devletlere ait arazileri ve sahibi kayıp özel mülkiyet konusu olan toprakları, kendi mülkiyetine alıyor, bir kısmını devlet adına işlettirdikten başka, bu toprakların önemli bölümünü *Kati'a* adı verilen parsellere ayırıyor ve Roma sistemindeki *emphyteosis*'e benzer biçimde, Arap soylularına sürekli kiraya veriyordu. Böylesine mülklerin tasarruf hakkı'na (*day'a*) sahip olmak, devlet denetiminden kurtulmak anlamına gelmiyordu.

Kati'a sahibi, her Müslüman gibi devlete vergi ödemek zorundaydı. Ayrıca, *Kati'a* sahibi, bu toprakları bizzat işlemiyor, sadece köylülerin devlete ödemekle yükümlü oldukları bir vergi olan *harac*'ı kendi hesabına topluyordu. Kendi geliri ise Müslüman olarak ödemek zorunda olduğu öşür ile köylülerin ödediği *harac* arasındaki farktı[41].

Kati'a tasarrufuna sahip olan kimse, toprağın tüm haklarından yararlandığı gibi, tüm yükümlülüklerine de katlanmak zorundaydı. Bu uygulamanın temel nedeni, çok geniş bir alana yayılan İslam İmparatorluğu'nun vergi gelirlerinin sürekliliğini sağlamaktı[42].

Ancak, 900'lerde Abbasi Devleti'nin 14 milyon dinarlık bütçesinin hemen hemen yarısı ordu ücretlerine gitmekteydi. Bu durumda, önce büyük komutanlara bazı eyaletlerin, sonra da diğer askerlere çok daha küçük toprakların vergilerini toplama hakkı verildi. Aynı *Kati'a* kurumunda olduğu gibi, bunlar de devlete *öşür* (uşr) ödüyor ve aradaki fark, gelirleri oluyordu. *Kati'a*'nın askerî hale gelmiş bu biçimine, aynı kökten türeyen *ikta*, bundan yararlanana da *mukta* denildi.

Selçuklu *ikta*'ının göçebe kökenli olduğunu savunanlar genellikle göçebelerde otlakların paylaşılması olgusuna dayanmaktadırlar. Bu görüş ülkemizde genellikle, tarihçi Osman Turan'ın düşünceleri paralelinde ve etrafında üretilmeye çalışılmaktadır[43].

Genellikle Osman Turan'dan etkilendikleri anlaşılan bazı yazarlar da Selçuklu *ikta*'ının İslami karakteri ağır basan Türk-İslam sentezi olduğunu

(40) Nizamülmülk, s. 118.

(41) Claude Cahen, *L'Islam des Origines au Début de l'Empire Ottoman*, Paris, Bordas, 1970, s. 39-40; Uzunçarşılı, *Medhal...*, s. 17-18.

(42) Cahen, *ibid.*, s. 109.

(43) Osman Turan, «*İkta*», *İslam Ansiklopedisi*, c. 5-11, s. 953 vd.

ileri sürmektedirler[44].

İkta sisteminin İslami kaynaklı olduğuna dair kanıtlar, kurumun adının oradan gelmesiyle ilgilidir. Türk kökenli olduğuna dair kanıtlar ise step göçebelerindeki *ülüş* (paylaşma) uygulamasına dayandırılmaktadır[45].

Oysa Selçuklu *ikta*'ının Türkmen olmayan ve tamamen merkeze bağlı hizmet aristokrasisine verilen bir ödül olmasının yanında, ülüş göçebelerin kandaşlık ilişkilerinin bozulmadığı bir dönemde, ortak avlanan avlardan kimin ne kadar pay alacağını düzenleyen bir kurumdur[46]. Ayrıca, bu kurum tüm ilkel ve göçebe toplumlarda av konusunu düzenlemek üzere vardır[47].

Oysa ülkemizde pek üzerinde durulmayan nokta, belki de bilinmeyen nokta, *ikta*'ın göçebe kökenli olduğu düşüncesinin ilk kez 1930'larda Sovyet tarihçileri tarafından «göçebe feodalizmi» bağlamında üretildiğidir. Gerçekte, otlakların geçici paylaşılmasına sahne olan göçebe toprak tasarrufu, bir toprağın fief olarak tasarruf edilmesinin tamamen anti-tezinde bulunmaktadır. Bir kabile aristokrasisinin varlığı ve otlakların geçici paylaşımı kesinlikle bir feodalite belirtisi değildir[48].

Bu durumda, teorik bir tıkanıklık içine düşen Sovyet tarihçileri göçebelerin yerleştikleri zaman feodalleştiklerini ve Selçukla *ikta*'ının da bu oluşumun ürünü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa Selçuklu, kendi yerleştikten sonra, daha önce gördüğümüz üzere, diğer göçebeleri elindeki ülkeden uzaklaştırmaya gayret etmiş, bazı durumlarda, onlara, yaylak ve kışlak alanları tahsis ettiği zaman da göçebelerin, bölgenin yerleşik halkına müdahalelerine kesinlikle mani olmuştur[49].

Selçuklu Devleti'nde 1073'te ilk uygulamasına rastlanan *ikta* kurumunun yirmi yıl gibi kısa bir sürede İmparatorluğun tümüne yayılması[50] ve bu kadar geniş bir coğrafya üzerinde yer alan çok değişik halkların bu uygulamaya hiç itiraz etmemeleri ve isyanların çıkmaması, yukarıda aktardığımız görüşlerin aksine, *ikta* kurumunun kökeninin İslam'dan eski olduğunu ve bölge halkının çok eskiden beri tanıdığı bir sistem olduğunu ortaya koymaktadır[51].

(44) Örneğin D. Mehmet Doğan, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Dergâh Y., 1977, s. 36; Ziya Kazıcı ve Mehmet Şeker, *İslam-Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, Çağrı Y., 1981, s. 209-10.

(45) Örneğin Hilmi Ziya Ülken, «Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi (Osmanlılara Kadar) », *Vakıflar Dergisi* sayı: x, 1973, passim ve Gökalp, *Türk Medeniyeti...*, passim.

(46) Abdülkadir İnan, «Orun ve Ülüş Meselesi», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi* Mecmuası, c. I, 1931, s. 121-133.

(47) M.J. Herskovits, *Economic Anthropology*, New York, Knopf, 1960.

(48) Claude Cahen, «Selçuki Devletleri Feodal Devletler mi idi?» *İktisat Fakültesi* Mecmuası, c. 17, No. 1-4,1956, s. 350.

(49) loc.cit.

(50) Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, 2 cilt, Ankara, TTK Y., 1957, c. I, s. 122-34.

(51) Fuad Köprülü, *ikta* sisteminin eski İran devletlerinde ve Hellenistik devletlerde

Nitekim, M.Ö. 6.-4. yy.lar arasında İran'da egemen olmuş Akamenidlerde, fethedilen ülkeler toprakları, asker ve sivillere, merkez hesabına hizmet karşılığı verilmekte ve bu kurum *ilku* veya *kaştu* adlarını almaktaydı. *Kaştu*, bir okçunun geçimini sağlayacak büyüklükte bir topraktı. Darius döneminde toprak vergileri sabitleştirilmiş ve bir Babil kurumu olan, toprağın vergisini hizmet karşılığı terk etme, havale etme (*ilku*) kurumu böylece Akamenidlerde *kaştu* kurumuyla sabit bir ücret haline dönüşmüştür[52].

Hellenistik çağda, Akamenidlerin yerini alan Selevkoslar ise büyük ölçüde eski kurumları korumuşlardır. Bu çağda devletten *kleros* adı altında toprak alan kimseler, bunun karşılığında askerlik yapmaktadırlar[53]. Roma çağında İran'a egemen olan Arsasid hanedanı ise bu kurumu *keraga* adı altında korumuş ve sürdürmüştür [54].

İslam tarafından fethedilinceye kadar İran'a egemen Sasaniler çağında, bu kurumlar korunmuş ancak *dihkan* adındaki yerel güçlüler ile *mobad* adındaki din adamlarının bu askerî temlikleri irsileştirmeleri sonucu, İran M.S. 7. yy.dan itibaren feodalleşme sürecinin içine girmiştir[55].

Selçuklu fethiyle bu *dihkan*'lar Selçuklu yönetimine girmişlerdir. Ancak, merkeziyetçi eğilimlerin güçlenmesi karşısında, bir başka göçebe kavim olan Karahanlıları yardıma çağırmışlardır. Bu, tarihin tekerrür olduğu yanlış düşüncesini tahrik eden olaylardandır. Çünkü aynı *dihkan*'lar, Gazneli merkeziyetçiliğine karşı Selçukluları desteklemişlerdi.

Selçukluların ele geçirdiği bu bölge, bilinen en eski tarımsal uygarlıklardan beri adı ne olursa olsun, askerî hizmet karşılığı, toprağın vergi gelirinin devredilmesi usulünü tanımaktadır.

İslam toprak rejiminin kökleri de İslam'ın yayıldığı coğrafyanın eski uygulamalarındadır. İslam ilke olarak, fethettiği ülkelerin geleneksel toprak rejimlerini değiştirmemekte, sadece onları kendi sistemi içine katmakla yetinmektedir. Bu açıdan bakılınca *ikta* kurumunun, adı Arapçaya çevrilmiş çok eski bir Doğu kurumu olduğu ortaya çıkmaktadır. Emevi Halifesi Abd-ül Melik'in «İranlılara şaşıyorum. 1000 yıl hüküm sürdüler, bir an bize muhtaç olmadılar. Biz bir asır devlet idare ettik, bir an olsun onlardan müstağni olamadık.» demesi, olayı tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır[56].

çok eskiden beri uygulandığının muhakkak olduğunu bildirmektedir. Fuad Köprülü, «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar». *THİTM, c.I,* 1931, s. 222-23. Uzunçarşılı da bu görüşe katılmakta ve iktâ sisteminin çok eskiden beri tüm Doğuda uygulandığını bildirmektedir. Uzunçarşılı, *Medhal...*, s. 17

(52) Frye, s. 139.

(53) *ibid.*, s. 64.

(54) *ibid.*, s. 223.

(55) *ibid.*, s. 264-65

(56) Aydın Taneri, «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik». *TAD.* c. V. sayı: 8-9, 1967, s. 83.

Böylece, *ikta* kurumunun Selçuklularda kurucusu olduğu ileri sürülen vezir Nizam-ül Mülk[57]'ün kitabındaki açıklamalardan anladığımıza göre, *ikta* tamamen Doğu'nun ortak malıdır ve Selçuklular zaten var olan bu sistemi uygulamaktan başka hiçbir şey yapmamışlardır[58].

Siyasetname'den öğrendiğimize göre, *ikta* sahiplerinin kendilerine temlik edilen toprağın yasal vergilerini toplamaktan başka hakları yoktur. *Mukta*'ların (*ikta* sahibi) *reaya*'ya (*ikta* üzerinde çalışan doğrudan üretici) zulüm yapıp yapmadığını (angarya uygulayıp uygulamadığını) denetlemek için devlet müfettişleri, *ikta*'lara yollanmaktadırlar.

Merkez ordusu dışında, ücretli askerlik, *ikta* rejiminin yürürlüğe konulmasıyla kalkmıştır. *İkta* sahipleri kendi geçimliklerini ve donanımlarını kendileri karşılamaktadırlar[59].

Ancak, *ikta*'lar bir süre sonra irsileşmeye başlamışlardır. Hukuki olmaktan çok fiili bir biçimde ortaya çıkan bu irsileşme, *ikta*'ların mukta çocuklarına öncelikle verilmesiyle ortaya çıkmıştır[60].

Melihşah döneminde sayıları 350.000'e ulaşan *ikta*'lı askerlere[61] karşılık, merkez kendini güvenceye almak için merkez ordusunu, yani doğrudan Sultan'ın şahsına bağlı orduyu büyütmüş ve bu ordunun mevcudu 46.000'e ulaşmıştır[62].

Merkez ordusu üyelerine de *gulam* adı verilmekteydi. Bunun anlamı, hem bunların doğrudan Sultan'a bağlı köleler oldukları hem de Sultan'ın *ikta*'lı askerlere karşı bu yolla bir denge unsuru oluşturduğuydu[63]. Bu bağlamda, Anderson'a göre, merkeze bağlı köle ordusu, Batı tipi, toprağa bağlı soyluluğun oluşmasına en büyük engellerden birini meydana getirmektedir[64].

Selçuklu *ikta*'ının kurulduğu topraklar eskiden beri bu sistemi tanımanın yanında, Türkler gelmeden önce feodal parçalanma dönemine girmişlerdi. Bu nedenle *ikta* uygulamasının yaygınlaşmasıyla Sultan'dan ayrı olarak, valiler ve büyük *ikta* sahipleri de kendi *ikta*'larından daha

(57) Turan, «*ikta*», s. 954.

(58) Nizam-ül Mülk'ün devrinin en bilgili kişilerinden, İranlı bir aydın olduğu unutulmamalıdır. Vezir, bir *dihkan* ailesinden geldiği gibi, çağının mümkün en iyi eğitimini de almıştır. Selçuklu veziri kitabının her bölümünde, eski İran tarihinden, özellikle Sasani tarihinden örnekler vererek, tüm Selçuklu kurumları gibi, *ikta* kurumunun da kökünün İranlı olduğunu kanıtlamaktadır. Nizam-ül Mülk, *Siyasetname*, passim., özellikle, s. 44-53.

(59) Nizamülmülk, passim. ve Osman Turan, «*Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri*.» Belleten, XII. sayı: 47, 1948, s. 62-66.

(60) Melik Adil Nudeddin Mahmud'un askerleri «*İkta*'lar bizim mülkümüzdür, evlatlarımız bizden sonra varis olurlar.» demektedirler. Uzunçarşılı, *Medhal*..., s. 53.

(61) Nizamülmülk, s. 125.

(62) Ravendi, s. 109, 131.

(63) Uzunçarşılı, *ibid*., s. 53.

(64) Anderson, *Lineages*..., s. 506. Gulam sistemi konusunda bkz.: Köymen, «Alp Arslan Zamanı..» s. 9-32.

küçük *ikta*'lar vermeye başladılar[65]. Bunun yanında, *ikta* sahiplerinin birbirlerine, hatta Sultan'a karşı *ikta*'larını büyütme mücadeleleri, bu ikinci elden *ikta* verme eylemini artırdı. Özellikle, hanedan kavgalarının arttığı dönemlerde, *ikta* sahipleri arasında kanlı mücadelelerin artması, *ilca* (sığınma) adı verilen ve Batı *patronicium*'unu andıran himaye kurumunun yaygınlaşmasına yol açtı. Bazı köy sahipleri, köylerini vergi memurlarından korumak için büyük *ikta* sahipleri adına kaydettirdiler[66].

Feodal eğilimler Nizamülmülk öncesi dönemde çok güçlüydü. Vergiler köylüden, ürün elde edilmeden önce, ürünün tahmini miktarı üzerinden alınıyordu. Bu da vergi mükellefi olan doğrudan üreticinin yıkımına yol açıyordu. Nizamülmülk döneminde, verginin ürün elde edildikten sonra alınmaya başlanması[67], eski uygulamanın *ilca*'yı teşvik etmesindendir. Bunun yanında, kendi de İranlı büyük toprak sahibi olan Nizamülmülk'ün vakıf ve mülk toprakları ısrarla savunması, buna karşılık *ikta*'ların ırsileşmesine karşı çıkması, *ikta*'nın feodalleşme içindeki yerini belirler[68].

Ayrıca *ikta*, Türkmenler arasında, fetih hakkından doğan toprak paylaşımı eğilimlerini frenlediğinden, bu yanıyla da feodalleşmeyi engelleyici etki yapmaktadır. Nitekim, bir anlatıya göre, Suriye'ye giren Türkmenler Akkâ valisine Arap hücumlarına karşı yardım etmenin bedeli olarak bu toprakları, kılıç hakkını ileri sürerek paylaşmak istemişlerdir[69]. Bu örneğin de gösterdiği üzere, Türkmenler fethedilen ülkeleri paylaşma eğilimindedirler. *ikta* belki bunu engellemek amacıyla da yürürlüğe konulmuştur.

Selçuklu sultanlarının unvanlarının sadece *es-Sultanu'l Azam* (En büyük sultan) olması[70], merkezin merkezkaç güçlere tam egemen olamadığının belirtisidir. Nitekim, Nizamülmülk'ün Selçuklu sultanının Tanrı'nın insanları yönetmek için seçtiği kişi olduğunu belirtirken, bir başka yerde, sultan fermanlarına uyulmamasından şikayet etmesi, bir merkez egemenliği oluşturulmak istendiği, ancak bunda pek başarılı olunamadığını ortaya koymaktadır. Gene Selçuklu vezirinin mülk ve raiyetin sultana ait olduğunu her fırsatta tekrarlaması, bu bağlamda değerlendirilmelidir[71].

Bütün bunların yanı sıra, *Siyasetname*'de uzun uzun anlatılan ve İran geleneğinden miras alınan ayrıntılı bir protokol, sultanı erişilmez yaparak feodal parçalanmayı önlemeyi amaçlamaktadır[72].

Fuad Köprülü bu konuda, «... Nizamülmülk -yani onun en mükemmel şekilde temsil ettiği İslam bürokrasisi- Sasani-Müslüman hükümet

(65) Turan, «İkta» s. 955.

(66) Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 5 cilt, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1976, c. II, s. 201-7.

(67) A. A. Alizade, «Nizamülmülk, Reşiddeddin ve Muhammet Nahşivani'nin Islahatçı Görüşleri ve Ekonomik Sorunlarla İlgili Olarak Fikirleri» *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1972, c. I, s. 259-60.

(68) *ibid.*, s. 257.

(69) Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 31-2.

(70) Köymen, *ibid.*, s. 10.

(71) Nizamülmülk, *passim*.

(72) *ibid* ve Köymen, *ibid.*, s. 59, 99.

ananelerinin tesiri altında Selçuklu İmparatorluğu'nu mütemadi surette merkezîleştirmeye çalışmakla beraber, bu tribal mahiyetteki hakimiyet telakkisini büsbütün yıkmaya muktedir olamamıştır.» demektedir[73]. Köprülü bu yargısıyla göçebe Türklerin feodal eğilimlerine karşı, İranlı unsurların merkezi oluşturmaya çalıştıklarını vurgulamaktadır. Bu mücadelenin sonucu da Türkmenlerin, İran dışına yollanmaları, İran dışına yollanabilmeleri için de onlara Anadolu'nun hedef olarak gösterilmesi olacaktır.

Selçuklu *ikta* uygulaması ve merkezin tüm merkezkaç unsurlar üzerinde bir türlü tam bir egemenlik kuramaması, bazı Türk tarihçilerinin, Selçuklu düzeninin feodal olduğu sonucuna ulaşmalarına neden olmuştur[74].

Selçuklu feodalitesinin varlığını savunanlar, öncelikle *ikta* kurumunu fief sözcüğü ile karşılayarak, hukuki açıdan, Batı feodalitesiyle paralellik kurmaya çalışmışlardır[75].

Aslında *ikta* sahibi, *ikta*'ını mülkiyet gibi tasarruf etmektedir. Onu devredebilmekte, vakfedebilmekte, miras olarak bırakabilmektedir. *ikta* sahiplerinin devlete karşı yükümlülükleri, özel mülk sahiplerininkileriyle aynıydı. Fakat bunlara karşılık devlete *ikta*'lar üzerinden öşür ödemekle yükümlü olduklarından başka, *ikta*'da çalışan doğrudan üreticiler üzerinde devlete ait olan yönetsel ve yargısal yetkilerden hiçbirini ele geçirememişlerdi. Bu açıdan *ikta*, doğrudan üreticiye el konulan ve artığa emekrant yoluyla sahip çıkılan, Batı fief'inden kesinlikle farklıdır. *ikta* sahibi, Batı baronunun aksine, üretimi düzenlememekte, üretimin bir ajanı olmamakta sadece, devletin koyduğu vergileri belli bir toprak parçası üzerinde kendi nam ve hesabına tahsil edebilmektedir.

İkta, Batı'daki feodal oluşma dönemindeki *beneficium*'dan farklıdır. Bilindiği üzere, *beneficium* görev süresince verilen ama toprağın vergileri değil tüm getirisi üzerinde hak sağlayan bir temlikti ve bu niteliğinden ötürü fief'e dönüşebildi. Oysa *ikta*, sadece, vergi üzerinde hak sağlamaktadır ve bundan ötürü de bir başka değişme modelinin elemanı olup feodal kurumlarla uzaktan yakından ilişkisi yoktur.

İkta'nın en fazla benzediği Batı kurumu, Roma'da pek fazla yaygınlık kazanamayan ve aslında Roma'nın Batı'sından çok Doğu'sunda uygulanan *emphyteosis* kurumudur. Bu uygulamada belirli bir toprağın vergi geliri bir görevliye görev süresince bırakılmaktadır[76].

(73) M. Fuad Köprülü, «Orta Zaman Türk-İslam Feodalizmi» *Belleten*, c. V, sayı: 19, 1941, s. 332.

(74) Özellikle, Fuad Köprülü, «Orta Zaman...» ve Osman Turan, «*İkta*» ——, *Selçuklular Tarihi*... Turan'ın yaklaşımı ekonomik kavrayıştan uzaktır. Yazar, hukukçu bir yaklaşımla merkezin gücünü yitirmesi karşısında ortaya çıkan duruma feodal demektedir. Aynı yazar, göçebelik ve feodaliteyi de özdeş saymaktadır. Turan, «Tarih Şuuru», in, *Tarihî Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul, Nakışlar Y., 1980, s. 210.

(75) Bu iki kurumun birbirleriyle hiçbir benzerliklerinin olmadığı konusunda bkz.: Cahen, «Réflexions sur..» art. *cit.*

(76) Cahen, «Selçuki Devletleri...» s. 349.

Diğer bir açıdan, fief mutlaka belirli bir toprak parçasının ırsi biçimde temliki iken ve bu yolla toprağa bağlı bir soyluluğun gelişmesine yol açarken, *ikta* belirli miktarda vergi geliri cinsinden ifade edilen bir hak devridir. Bu niteliğinden ötürü, *ikta* sahibi toprak üzerinde egemenlik kuramaz, çünkü esas olan vergi geliri olduğundan *ikta* konusu topraklar muktalar arasında sık sık değiştirilmektedir. Aynı biçimde, *ikta*'ı artırılmak istenen bir kimseye daha yüksek vergi geliri olan bir başka toprak *ikta* edilmektedir[77]. Oysa feodalitede, gelirini artırmak isteyen baronunun önünde bir tek seçenek vardır, o da başka baronların serflerine el koymak çünkü daha önce incelediğimiz gibi, feodal rantın kaynağı serf emeğidir ve baronların emek kıtlığından boş duran çok miktarda tarlaları vardır. Bu durumda, feodalitede temel mücadele toprak üzerinde olmaktan çok serf üzerinde olmaktadır. Aslında, feodal özel savaşlarda, toprak için mücadele ediliyormuş gibi bir görüntü çıkmasına rağmen bir diğer baronun serflerini ele geçirebilmenin tek yolu onun şatosuna, yani serflerini koruduğu yere el koymak olduğundan, feodalitede bir toprak mücadelesi varmış gibi görünmektedir.

Selçuklu oluşumlarında ise toprağın kendisi veya reaya önemli olmamakta, sadece ne kadar vergi geliri olduğu ön plana çıkmaktadır. Bu durumda da *ikta* sahipleri bir toprak soyluluğu oluşturamamakta ve *ikta*'larını artırabilmek için merkeze bağımlı kalmaktadırlar.

Bunların yanında, *ikta* sahibi sadece vergi gelirine sahip olduğundan ve bu da sabit rakamlarla ifade edildiğinden, Batılı anlamda bir feodal baron haline dönüşmesi olanaksızdır. Daha önce göstermeye çalıştığımız üzere, feodalitede serfin artık ürünü, baronun gerekli ürününü oluşturur ve bu nedenle de baron feodal üretim tarzında üretim faaliyetinin etkin bir ajanıdır. Oysa *ikta* sahibinin, üretimin örgütlenmesiyle herhangi bir ilgisi yoktur.

Selçuklu egemenliğinin son dönemlerinde, *ikta* sahiplerinin *ikta*'larını belirli toprak parçaları üzerinde sabitleştirmeyi başarmaları, yani *ikta*'larına bir adres bulmaları, *ikta*'ların fief haline dönüşmelerine yetmemiş,[78] belki *beneficium*'a yaklaştırmıştır[79].

(77) Claude Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul, E Y., 1979, s. 56.

Osman Turan'a göre, *ikta* kurumu, *ikta* sahibinin gelirini artırabilmesi için üretime özen göstereceğinden, toplam üretim artışına yol açar. Turan, «İkta» ve *Selçuklular Tarihi*..., Oysa Cahen'in de belirttiği gibi toprağı kendine ait görmeyen ve gelirini artırmak istediği zaman üretimi artırmak yerine *ikta*'ını değiştiren *ikta* sahiplerinin tarımsal üretime hiçbir olumlu katkıları olmadığından başka, ilgisizlik nedeniyle de çoğu zaman, üretim hacminin daralmasına neden olmuşlardır. Cahen, *ibid.*, s. 56.

(78) Cahen, «Selçuki Devletleri... » s. 350.

(79) Doğan Avcıoğlu, bu oluşumlar sonucu, *ikta*'ların bir bölümünü filen ırsi hale gelmiş olmalarını, Selçuklu'yu feodal saymak için yeterli görmektedir. Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, op. cit., s. 1650, Avcıoğlu, Cahen'in kitabından yanlış bir biçimde yaptığı bir aktarıma dayanarak (Cahen, *Osmanlılardan Önce*..., s. 56) XV. yy. Mısır tarihçisi el Makrizi'nin «*İkta* sistemiyle Nizamülmülk'ün Büveyhoğulları *ikta* sistemini kaldırıp yerine Avrupa tipi bir 'feodal sistem' kurduğunu» ileri sürdü-

Bu feodalleşme süreci, 1243 yılında Moğolların Kösedağ'da Selçukluları büyük bir yenilgiye uğratıp tüm imparatorluğu ele geçirmeleriyle kesintiye uğramıştır. Ülkenin yeniden dengeye gelip yönetici İranlı unsurların bu kez de Moğol devletinin bürokratları haline dönüşmeleriyle 1303 yılından itibaren bu kez İlhanlı *ikta*'ı olarak yeniden tarih sahnesine çıktı.

Büyük Selçukluların İran'daki egemenlikleri dönemi, anlatmaya çalıştığımız üzere, merkez ile merkezkaç güçler arasında sürekli mücadelelere sahne olmuş, ancak merkez zaman zaman zayıflamakla birlikte, feodal güçlere her zaman egemen olabilmiştir.

3. *Anadolu'nun Türkler Tarafından Ele Geçirilmesi*

11. yy.da Anadolu'yu elinde tutmakta olan Bizans, sınırlarını artık iyi koruyamamaktadır. *Dunatoi*'lerin (Anadolu yerel toprak güçlüleri) köylü-askerlerin topraklarına el koymaları sonucu, sınırı koruyabilecek devlet gücü kalmamıştır. Bu durum karşısında, *dunatoi*'ler Türkmen akınlarına karşı kendi özel silahlı güçleriyle korunmakta fakat bu dağınık direnmeler pek fazla etkili olmamaktadır. Ayrıca eskiden beri sınırı koruyan Ermeni nüfusun iç bölgelere nakledilmiş olması ve Bizans ordusunun sadece paralı askerlerden oluşan ve sürekli İstanbul'da imparatorun yanında bulunan bir güç olması, Bizans sınırının savunmasız kalmasında en büyük etkeni meydana getirmektedir[80]. Bunun yanında, Doğu Anadolu, özellikle 11. yy.da Ermeniler ve Gürcüler arasında görülen hızlı bir feodalleşme süreci yaşamaktadır. Bölgede görülen iç savaşlar, doğrudan üreticiye el koyma çabaları ve toprak işgalleri, savunmasız bir ortam yaratmaktadır.

Bizans'ın bu feodalleşme sürecini geriletmek için bölgede giriştiği askerî harekâtlar, feodalleşmekte olan Ermeni ve Gürcü toprak soyluları arasında direnme yaratmakta ve bunun uzantısı olarak Türkler Bizans'a karşı bir ağırlık olarak desteklenmektedirler[81].

Bu nedenlerle Bizans ordusu 1071'de Malazgirt'te yok edilince Anadolu tamamen savunmasız kalmıştır. Bu durumda, otlak peşinde olan ve İran'da merkezin olumsuz tutumu nedeniyle barınamayan Türkmenlerin bu topraklar üzerinde yayılmaları hemen başlamıştır[82].

günü bildirmektedir. Bu pasaj iktisat tarihi yazını açısından eşine ender rastlanacak bir kargaşa içindedir. Tüm olanaksızlıklar bir araya getirilmiş; olması mümkün olmayan, mümkün kılınmıştır. Burada açık bir anakronizm vardır. İlk kez 18. yy.da kullanılan feodalite terimini bir 15. yy. Mısır tarihçisinin kullanmış olması mümkün değildir. Bunun yanı sıra, feodalitenin bir yönetim tarzı olmadığı, bir ekonomik tarz olduğu ve bir vezirin iradesiyle bir geceden ertesi sabaha daha önceki sistemin kaldırılarak bunun yerleştirilmesinin mümkün olduğunu düşünebilmenin bize çok şaşırtıcı geldiğini belirtmekten kendimizi alamıyoruz.

(80) George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford, Basil Blackwell, 1956, s. 291-92; M.V. Levtchenko, *Bizans*, İstanbul, Milliyet Y., 1979, s. 194, 220.

(81) R.A. Hüseynof, «Malozgirt ve Kafkaslar.» *TAD*, c. VI. sayı: 10-11, 1968, s. 64.

(82) Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, İstanbul, Hareket Y., 1973, s. 3.

Bir anonim Bizans Kroniğinin bildirdiğine göre «Kara ve Deniz, sanki bütün dünya Türklerin oldu, yerli halk çekildi.» Bir Gürcü kaynağına göre ise «Türkler Tiflis'ten Bardaa'ya kadar bu şirin yerlerde çadırlarını kurmuşlardı. At, katır, deve ve hayvanlar sayısızdı... Rumlar Doğu'daki bütün kent ve kaleleri boşaltıp gidiyor, bu bölgeleri Türklere bırakıyor... »[83]

Türkiye Selçukluları diye adlandırılmaları âdet olan, fakat o devrin İslam kaynaklarında Konya Sultanlığı olarak adlandırılan Devlet, bu yoğun göçler sonunda ortaya çıkmıştır. Bu konuda ilginç olan nokta, Batılıların Haçlı Seferlerinden itibaren Anadolu'ya *Turquia* adını vermeleridir. Yerasimos'un da belirttiği gibi[84], Bağdat'a hâlâ Babil demekte ısrar eden Batılıların daha 12. yy.da Anadolu'ya Türkiye demeleri[85], buna karşılık İslam ve Selçuklu kaynaklarıyla daha sonra Osmanlı kaynaklarında bu adın kullanılmaması, kullanılmamanın ötesinde Anadolu'ya böyle bir ad verildiğinden dahi haberleri olmaması ama buna karşılık Anadolu'ya kendilerinin *diyar-ı Rum* (Roma ülkesi) adını vermeleri, ilginç bir çelişkidir.

Malazgirt'ten sonra Anadolu'ya büyük göçebe kitlelerinin girmesiyle örgütlenme konusunda iki eğilim belirdi. Bunlardan birincisi, özellikle Doğu Anadolu'ya egemen olan göçebe aşiretlerin feodalleşme eğilimleri ile ikincisi, düzenli güçleri temsil eden Anadolu Selçuklularının merkeziyetçi eğilimi idi.

Bu iki eğilim arasındaki mücadele yüz yıldan fazla sürdü ve ikinci tarafın zaferiyle sonuçlandı.

İslamiyet'i, ancak İran topraklarından geçerken tanımış kabilelere dayanan feodal eğilimin temsilcilerinden Danişmendliler, paralarının üstüne Aziz Georgius'un resmini bastırtacak kadar, İslamiyet'i eğreti bir biçimde benimsemişlerdi[86].

Oysa Büyük Selçukluların Rum Selçukluları adını verdikleri Anadolu Selçukluları, İran devlet geleneğinin sürdürücüsüydüler. Bu yüzden onlar, Bizans'tan miras kalan kırsal alt doku üzerinde bir hizmet aristokrasisi oluşturarak Anadolu'ya egemen olmak istiyorlardı.

Bu farklı yaklaşımlar içinde Selçuklular Türkmen unsurların dışında bir hizmet aristokrasisi oluşturuncaya dek Türkmen merkezkaç unsurlar etkili oldular. Göçebeyi en sonunda dışlamayı başarabilen Anadolu Selçukluları, bunları tasfiye ederek merkezi Moğol istilasına kadar egemen kılabildiler[87].

(83) Satkas, *Bibliotheca Graeca*, VII, s. 169 ve Brosset, *Histoire de Géorgie*, St. Pétérsbourg, 1848, s. 349-59'dan Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 196 ve Turan'dan kaynak zikretmeden aynen aktaran Necdet Sakaoğlu, *Mengücek Oğulları*, İstanbul, Milliyet Y., s. 24.

(84) Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3 cilt, İstanbul Gözlem Y., 1977, c. I, s. 142.

(85) Turan, *Türkler Anadolu'da*, s. 29.

(86) Cahen, Osmanlılardan Önce...,

(87) Yerasimos, I, s. 145; Taneri, *Türk Devleti...*, s. 61.

Malazgirt'in hemen arkasından Anadolu'ya gelen Türkmenler, bu bölgede bazı beylikler kurdular. Bunlar, bölgenin eskiden beri tanıdığı merkezî devlet tipinden çok uzak ve feodalleşme eğilimleri çok yüksek oluşumlardı. Bu beyliklerin bir bölümü, göçebeleri bir an önce İran'dan uzaklaştırmak isteyen Alparslan'ın, Anadolu topraklarında bazı Türkmen beylerine *ikta* vermesi sonucu ortaya çıkmışlardı. Örneğin Ebu'l Kasım Saltuk'a *ikta* edilen Erzurum ve civarının sonradan Saltuklu beyliğine dönüşmesi, İran Selçuklularının andığımız tutumunun ürünüdür(88).

Bunun yanında, bazı Anadolu toprakları da göçebe şeflerine mülk olarak veriliyordu. Bunu Ebu'l Esvar'ın Gürcü saldırıları karşısında dayanamayacağını anlayarak sahibi olduğu Ani Kalesi'ni 60.000 dinara Saltuklu'ya satmak istemesinden anlıyoruz(89).

Bazı beylikler de doğrudan fetih hakkına dayanılarak kurulmuşlardır.

Meydana geliş nedenleri ne olursa olsun, bu beylikler başlangıçlarından itibaren hızlı bir feodalleşme sürecine girmişlerdir.

Ani Kalesi'nin 1153 yılındaki sahibi Fahreddin Şeddad Ani'yi Gürcülere karşı korumakta güçlükle karşılaşınca Saltuklu'ya elçi yollayıp «Bu şehri sana vereyim ve burada senin hizmetinde (tabiyetinde) kalayım» önerisinde bulunmuştur(90).

Bu öneride, Batı feodalleşme sürecinde rastladığımız kişisel tabiyet (*commendatio*) oluşumunun tipik bir örneğini görmekteyiz.

Gelişme burada kalmamıştır. Saltuk'un Gürcülere esir düşmesi sonucu, Ahlat şahı ile Artuklu beylerinin Gürcü kralına 100.000 dinar fidye yollayıp Saltuklu'yu kurtardıklarını görüyoruz(91).

Bu olay da, Batı feodalleşme sürecinde ortaya çıkan, vassalin senyörünü kurtarmak için fidye (*rançon*) ödemesinin bir *vassalite* zorunluluğu olmasıyla paralellik göstermektedir. Bilindiği üzere, Batı'da *vassalite*'ye, *comitatus* (takipçi, adam) kurumundan geçilmişti. Aynı biçimde, Türkmenlerde de nöker, alp, kahraman, yiğit adlarını alan benzeri ilişkiler oluşmuştu. Yukarıda aktardığımız olaydan, Doğu Anadolu'ya yerleşen Türkmenlerde de nökerliğin *vassalite*'ye doğru değiştiğini gözlemekteyiz.

Doğu Anadolu'da ortaya çıkan Türkmen beyliklerinin Batı tipi bir feodalleşme sürecinin içinde olduklarının pek çok göstergesi vardır. Bunlardan en önemlisi bizce, Doğu oluşumlarının hiçbirinde rastlanmayan bir olgunun bu beyliklerde ortaya çıkmasıdır. Gerek İran gerek Anadolu Selçuklularında ve gerekse diğer tüm İslam devletlerinde, devletten veya başka bir kimseden *ikta* veya başka bir biçimde toprak alan hiç kimse, topraklarında oturmamıştır. Buna karşılık, Doğu Anadolu Türkmen beyliklerinde, beylerin nökerleri veya akrabaları, kendilerine verilen topraklarda oturmaktadırlar. Örneğin Oğuzların Bayındır boyundan

(88) Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, Nakışlar Y., 1980, s. 4.

(89) *ibid.*, s. 7.

(90) *ibid.*, s. 10.

(91) *Loc. cit.*

Akkoyunlu Kara Osman, Bayburt bölgesini adamlarına ve akrabalarına paylaştırmıştır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Sınur köyü payına düşen Kutlu Bey, dığer toprak alanlar gibi bu köyde oturmaktaydı[92]. Bu çok önemli bir olaydır ve bizce Doğu Türkmen oluşumlarını Batı feodalleşme sürecine en fazla yaklaştıran olgudur. Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere feodalitede baron, üretimin etkin bir ajanıdır ve bu niteliği dolayısıyla da artığın tamamına el koyabilmektedir. Oysa, merkezî oluşumlarda, hak sahipleri sadece vergi gelirine sahip olabilmekte ve bu da daha önce tartıştığımız üzere feodal ranttan çok farklı bir nitelikte olmaktadır.

Doğu Anadolu Türkmen beyliklerinde, feodalleşme sürecini harekete geçiren en büyük etkenlerden biri de kandaşlık bağlarının çözülme sürecine girildiği ve kişisel bağımlılık ilişkilerinin göçebeler arasında güçlendiği bir dönemde, merkez güçlerinin askere olan gereksinmeleridir. Göçebelerin merkezkaç eğilimlerine karşı sürekli mücadele veren Anadolu Selçuklu yönetimi, onlardan tam olarak da vazgeçememekte ve bir anlamda devamlarını sağlamaktadır.

İlk Anadolu Selçuklu sultanı olarak sayılan Süleyman Şah'ın 1085'te Antalya seferi sırasında, İbn Mencik adlı bir Türkmen beyinin 300 süvari ile orduya katılmasını bu bağlamda değerlendirebiliriz[93]. Her aşiretin en az 5.000 atlı çıkartmasının olağan olduğu bir nüfus miktarına sahip göçebe kabileleri içinde bir aşiret reisinin 300 atlı ile sefere katılması, kandaşlık bağları yerine kişisel bağımlılık ilişkilerinin ön plana geçtiğini düşündürmektedir. Bu açıdan, bu 300 atlı, aşiret savaşçıları değil de İbn Mencik'in nökerleri olmakta, bu da *vassalite* oluşumlarını güçlendirmektedir.

Bu ortamda feodalleşmeyi teşvik eden unsurlardan biri de merkezin bu bölgede güçsüzlüğü nedeniyle eşkiyalığın büyük boyutlara ulaşmasıdır[94]. Bölgede sadece beylerin kale sahibi olmaları, güvenlik gereksiniminin arttığı bu ortamda, doğrudan üreticilerin, koruma karşılığı beylere bağlanmalarına yol açmaktadır.

Bunun yanında, Doğu Anadolu beyliklerinde, askerî hizmet karşılığı toprak alanların, bu topraklardan gene askerî hizmet karşılığı toprak vermeleri ve bir süre sonra bu verilen toprakların ırsileşmesi, sıklıkla rastlanan bir olgudur. Bu da Batı feodalleşme sürecindeki *sous-inféodation*'dan (alt fief temliki) başka bir şey değildir. Bu olguya bağlı olarak bu beyler arasındaki savaşlar artan bir sıklıkla devam etmektedir. Batı feodalitesinde, özel savaş adını alan bu olgu Doğu Anadolu'da o çağda, gündelik olay düzeyindedir[95].

Doğu Anadolu beyleri, birbirlerinin köylerine el koymaktadırlar. İbnül Esir'in bildirdiğine göre Artuklu beyleri topraklarına çiftçi celbedilmek için onlardan vergi almamakta[96], çoğu zaman da Hristiyan köylüleri sü-

(92) *Loc. cit.*
(93) *ibid.*, s. 56.
(94) *ibid.*, s. 126.
(95) *ibid.*, s. 155-60.
(96) *ibid.*, s. 203-4.

rüp kendi topraklarında iskân etmektedirler. Türkmen beylerinden Kara Arslan, «Biz getirdiğimiz bu insanları esir edecek değiliz. Bunları köylere naklediyoruz. Orada çiftliklerde bizim için çalışacaklar.» demektedir[97].

Bu olgu, Batı feodalitesinin oluştuğu emek kıt bir ortamın benzerinin Doğu Anadolu'da da yaşandığını belirlemektedir. İleride, Osmanlı sistemini incelerken göreceğimiz üzere, Osmanlı'nın bu bölgeyi ele geçirmesinden sonra, bir süre uygulamaya devam ettiği bölge âdetleri, feodal ranta (emek-rant) çok yakındır.

Bunların yanında, bölgede bulunan Ermeni soyluları İslamiyet'i kabul ederek, beylerden ferman almakta ve eski malikaneleri üstünde beylik kazanmaktadırlar [98]. Bu da yerli ve Türkmen beylerinin doğrudan üretici üzerinde tam bir egemenlik kurarak feodalleşme sürecinin ileri bir aşamasına ulaştıklarını belirlemektedir.

Merkezi güçlü kılmak için Süryani ve Ermeni beylerine feodal eğilimlerine engel olmak isteyen Bizans'a karşı, tamamen ayrı bir dinden olmalarına rağmen, Süryani ve Ermenilerin Türkmenleri desteklemelerinin nedeni, merkez ile merkezkaç güçler arasındaki savaşta gizlidir. O çağın Ermeni ve Süryani kaynakları, «Allah'ın rafızi Rumların fenalıkları ve hıyanetlerini kaldırmak için Türkleri bu istilaya memur» ettiğini yazmaktadırlar[99].

Aynı biçimde, Moğol istilası arifesinde, Doğu Anadolu Türkmen feodalleşmesini tasfiye eden Anadolu Selçukluları da dindaşlarını «rafızilik»le suçlamışlardır.

Moğolların Doğu Anadolu'yu ele geçirmeleri ve Selçuklu'yu küçük bir beylik düzeyine indirmeleriyle feodalleşme eğilimleri tekrar canlanmıştır. İran Moğol hükümdarı Abu Said'in vergi toplayabilmek için İran geleneğine sadık kalarak merkezi güçlü kılma çabaları vardır. 1319-1335 yılları arasında bu hükümdarın çıkardığı bir *yarlık*'a (ferman) göre, Doğu Anadolu'da zulüm had safhadadır, reaya kaçmıştır. Bunlar önlenmelidir[100]. Bu ferman karşısında, artık birer vergi mükellefi durumuna gelen yerel beyler, malikânelerini Moğol beyi birinin himayesine sokarak, hem kendilerini hem de reayalarını vergiden kurtarma yoluna başvurmuşlardır [101].

Doğu Anadolu Türkmen istilası sonucu, Bizans'ın son dönemlerinde kaldığı yerden devam ederek hızlı bir feodalleşme sürecinin içindeyken düzensiz göçebe grupları Anadolu içlerindeki yayla ve otlakları işgal etmeye başladılar. Bunun yanı sıra, Türkmen beylerinden Artuk 1072'de Bizans *Basileus*'u İzak Komnenos'u yenerek Sakarya'ya kadar ilerledi. Bu yenilgi üzerine saray darbeleriyle tahtından olma tehlikesi geçiren

(97) Gregory Abu'l Farac (Bar Habreus), *Abu'l Farac Tarihi*, 2 cilt, Ankara, TTK Y., 1945-50, c. I, s. 228, 294.

(98) Turan, *ibid.*, s. 235.

(99) *ibid.*, s. 232-33.

(100) W. Barthold, «İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet» *THİTM*, c.I, 1931, s. 138.

(101) *ibid.*, s. 149.

Komnenos'un Artuk Bey'den yardım istemesi sonucu, Türk ilerlemesi İzmit'e kadar uzandı.

Bu arada, 1064 yılında, Selçuklu'ya isyan edip öldürülmüş olan Kutalmış'ın oğullarından Süleyman, önce Konya'yı sonra da 1075 yılında İznik'i fethedip Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu[102].

Başlangıçta bir göçebe devleti görünümünde olan yeni devlet, 1080 tarihine kadar Türkmenlerin çok büyük kitleler halinde Anadolu'ya gelmelerine olanak verdi. Süleyman, bu tarihten 1086'ya kadar «Boğazlardan Suriye'ye kadar» tüm Anadolu'ya egemen oldu. Süleyman'ın 1086'daki ölümünden sonra oğullarının göçebe geleneği içinde ülkeyi paylaşmaları ve diğer Türkmen beylerinin de bu paylaşıma katılmaları sonucu, Anadolu'da çok sayıda beylik ortaya çıktı[103].

1092'de Türkiye Selçuklu tahtına geçen Kılıçarslan bu parçalanmışlığı gidermek için şiddetli bir mücadeleye giriştiyse de 1096'da Anadolu'ya giren Haçlılar karşısında gerileyerek, İznik'ten Konya'ya çekilmek zorunda kaldı. İznik ve Marmara bölgesi yeniden Bizans'ın, Çukurova ise Haçlıların eline geçti. Ancak, 1100-1101 yıllarında Haçlıların Anadolu Türkmenleri tarafından kesin yenilgiye uğratılmaları sonucu, Selçuklu'nun Anadolu'yu Konya merkezi etrafında birleştirme çabaları tekrar yoğunluk kazandı. Fakat 1107'de başlayan Bizans karşı saldırısı sonucu, Türkler bir süre için Batı Anadolu'dan çekilmek zorunda kaldılar. Ayrıca, Bizans güçleri artık merkez topraklarını savundukları için tüm güçlerini kullanarak örgütsüz ve dağınık göçebe Türkmenlerini Kuzey ve Güney Anadolu kıyılarından koparark içlere sürdüler[104].

Türkmenlerin Anadolu içlerine sürülmeleri, Anadolu'nun bu stepi andıran bölgesinde göçebelerin tüm aradıklarını bulmalarına yol açtı. Böylece, İç Anadolu'ya gelen Türkmenler, yerleşme motiflerini kaybederek, göçebe yaşantılarını sürdürmeye devam ettiler. Bu durum karşısında, vergi alabilmek içki yerleşik halkı desteklemek zorunda olan Anadolu Selçuklu merkezi de tıpkı İran Selçukluları gibi Türkmenleri yönetimden soyutladığı gibi, onları adeta yeni devletin istenmeyen kişileri haline getirdi.

Anadolu'da ilk toprak kazanımlarından itibaren, Bizans döneminde bağımlı hale getirilmiş köylüleri İran merkez geleneği içinde, vergi yumurtlayan tavuk olarak gören ve bu nedenle onları bağımlılıklarından azat ettiği gibi, onlara toprak dağıtan, Anadolu'nun yerli toprak soylularıyla özel anlaşmalar yapan Anadolu Selçuklu sultanları, devrin Ermeni

(102) Turan, *Selçuklular Tarihi*..., s. 199.

(103) Bunlarla birlikte Ege Bölgesi'nde Korsan Çaka Bey'in kurduğu beylik, Doğu Anadolu'daki çok sayıda küçük beylikler, Fırat ve Toros bölgesinde Ermeni prenslikleri ve Doğu Karadeniz'deki Rum Pontus Krallığı, Anadolu'yu aşırı parçalanmış hale getirmekteydi.

(104) Bunun sonucu olarak İç Anadolu Bozkırında step koşullarını bulan Türkmenleri yerleştirmek bir daha mümkün olamadı. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 160. Böylece Haçlı seferlerinin en önemli sonucu, Türkmenlerin İç Anadolu yaylasında «bir kara hayatına zorlanmaları» oldu. Doğan Kuban, *Sanat Tarihimizin Sorunları*, İstanbul, Çağdaş Y., 1975, s. 69 ve Cahen, *Osmanlılardan önce*..., s. 94.

ve Süryani kaynaklarında, olağanüstü bir biçimde övülmekte[105]; buna karşılık Türkmenler tarafından sürekli yerilmektedirler. Yerel Hristiyan halk Konya sultanına tam bir bağımlılık gösterirken Türkmenler, Babalılar isyanı gibi büyük boyutlu ayaklanmalara girişmektedirler[106].

Anadolu Selçuklu ordusu ve yönetimi büyük çapta köle askerlerle, çoğu Gulam kökenli veya Hristiyan beylerinden İslamiyet'e geçen *ikta*'lı sipahilere dayanmaktadır[107].

Bunun yanında, İranlı ve Arap din adamlarına devletin adalet ve yerel yönetim mekanizmalarını emanet eden Selçuklu, Türkçe yerine Farsçayı yeğlemektedir [108].

Bu ortamda, merkeze karşı sık sık ayaklanan Türkmenler ya uçlara sürülmekte ya da Bizanslı, Ermeni, Arap, hatta Frank paralı askerlerinden oluşturulan ordularla ezilmektedirler[109].

Bu arada, büyük ölçüde yerli nüfusunu kaybetmiş ve çiftçi sıkıntısı çeken Anadolu'da, göçebelerin yerleştirilmelerine gayret sarfedilmektedir. Ancak yerleştirilen göçebeler, aşiret örgütlerini korumaktadırlar. Bu yerleştirilmiş göçebeler, devlete yahut *ikta* sahibine, Selçuklu kanunnamelerinde yazılı olan vergiler yerine yıllık ve miktarı belirli, *mukarrerat* adını alan bir ödemede bulunmaktadırlar. Buna karşılık, eskiden beri yerleşik olan unsurlar, vergilerin kanunnamelere uygun olarak, raiyyetlik esasına göre ödemektedirler[110]. Bu ikili statü merkezi rahatsız etmekte ve göçebeleri reaya haline getirebilmek için yoğun baskı uygulamasına yol açmaktadır.

Türkmenler, bir yandan kurucusu oldukları devletin her türlü mekanizmasından dışlanmanın, diğer yandan da toprağa bağımlı hale getirilmek için uygulanan yoğun baskının sonucu olarak merkezin ortodoks Sünni dinsel ideolojisine karşı, Alevilik denilen, Asya şamanlığının da izlerini taşıyan heterodoks bir ideolojiyi protesto olarak geliştirmektedirler.

Bu ortam içinde, 1204 yılında İstanbul'un Latinlerin eline geçmesi Bizans'ı Anadolu mücadelelerinin dışına çıkartmıştır. Fakat 1243'te Moğolların Kösedağ'da Büyük Selçuklu Devleti'ni yok etmeleri, yeni ve büyük bir göç dalgasına yol açarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu hazırlayan ortamı doğurmaktadır.

(105) Turan, *Türkler Anadolu'da*, s. 47.

(106) Abdullah Tekin, *Babalılar Ayaklanması*, Ankara, Karacan Matbaası, 1978, *passim* ve Çetin Yetkin, *op. cit.*, s. 82-88.

(107) Ordunun belkemiğini kapıkulu askerleri oluşturmaktadır. Bunlar, Rum, Rus, Gürcü ve Deylemli kökenli kölelerdir. *Medhal...*, s. 101.

(108) Tüm Anadolu Selçuklu Sultanları içinde Türkmen beylerine biraz ayrıcalık tanıyan tek Sultan olan Adaeddin Keykûbat, «yabancı Türkmen unsuruna kendilerinden daha fazla önem verilmesine kızan» köle ve İranlı yöneticilerce zehirlenmiştir. Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü» *TAD*, c. III. sayı: 4-5, 1965, s. 38-9.

(109) Tekin, s. 24. Hatta bazen toplu kıyıma da başvurulmaktadır. 1237'de II. Kıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasıyla girişilen büyük çaplı Türkmen katliamı bunlardan biridir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 8-9.

(110) Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Cem Y., 1974, c. I, s. 26.

Moğol istilası, Malazgirt'ten sonra meydana gelen göçlerdekinden daha büyük bir akımın Anadolu'ya yönelmesine neden olmuştur. Moğol yayılmasının vahşet ölçülerini de aşacak derecede kanlı olması karşısında Anadolu'ya kaçan büyük Türkmen kitleleri, Anadolu'nun kesin anlamda Türkleşmesini sağlamışlardır. O çağları yaşayan bir yazar, Türkmenlerin kalabalıktan Aras köprüsünü geçemediklerini, «Erran'da karınca ve çekirgeler gibi kitleler» oluşturduklarını yazmaktadır [111].

Anadolu'ya sığınan bu kitleler, bu kez de Konya sultanlarının baskısıyla uçlara yığılıyorlar ve bölgenin nüfus yoğunluğunu artırarak, Bizans'ı büyük bir basınç altında bırakıyorlardı. Nitekim, daha 1261'de Denizli bölgesinde, 200.000, Kastamonu bölgesinde, 100.000 ve Kütahya-Afyon arasında 30.000 çadır olmak üzere, yaklaşık 3 milyon göçebe olduğuna dair çağdaş kaynaklardaki bilgiler[112], abartılmış olsalar dahi, Batı Anadolu'da ne kadar büyük bir Türkmen nüfusunun yığılmış olduğunu gösterir. O çağı ve olayları yaşayan bir Bizans tarihçisi «Moğollar tarafından püskürtülen Türkmenler, eyaletleri istila ediyor ve Rumları sıkıştırıyorlardı. Bu sebeple Moğol istilası onların felaketine değil, saadetine sebep oluyor; kitleler halinde *Paphlagonia*'dan *Pamphylia*'dan akıp geliyor ve Roma arazisini yağma ediyorlardı.»[113]

Başka bir kronik, bu basınca karşı Bizans'ın direnme gücünün nasıl zayıfladığını bildirmektedir. «Menderes havzası, yalnız halkları değil, hücrelerine yerleşmiş rahipleri tarafından da terkedilerek ıssızlaştırıldı. Herkes bir yana koşuyor, ancak müstahkem yerlere kaçanlar kurtuluyordu.»[114]

Türkmen baskısı sonucu, kentler de güvenli olmaktan çıkmaktaydılar; çünkü rahipler göçebelerle anlaşarak bunların kentlere yerleşmelerine izin vermekteydiler [115].

Türklerin Anadolu'ya yoğun göçlerinin başlamasından hemen önce, hem Bizans'ta hem de İslam devletlerinde, devlet topraklarının büyük bölümü, hibeler ve armağanlar yoluyla dağıtılarak özel mülkiyete dönüşmüştü. Küçük ve özgür köylülerin topraklarına el koyma yoluyla da büyük mülkiyet birimleri oluşturulmuştu. Türkler Anadolu'da devlet kurunca özel mülkiyet dışında kalan tüm toprakları devlet toprağı saydılar. Bunun yanında, Anadolu'da 10. yy.dan beri yaşanan oluşum içinde küçük köylü mülkiyeti büyük çapta ortadan kalkmış ve büyük toprak sahiplerinin (*dunatoi*) eline geçmişti. Bu topraklar sahiplerinin istila döneminde kaçmış olmaları veya zaten topraklarının başında oturmayan kimseler olmaları nedeniyle Türklerin eline geçti[116]. Böylece çok azınlıkta olan mülk toprakları dışında, Anadolu Selçukluları, Büyük Selçukluların

(111) Nasavi, *Celaleddin Mengüberti*, s. 159'dan Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 214.

(112) İbn Said, *Coğrafya*'dan, *ibid.*, s. 215.

(113) N. Gregoras, s. 137'den Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Ankara, TTK Y., 1944, s. 16.

(114) *ibid.*, s. 15,18, 25, 26.

(115) *ibid.*

(116) Cahen, *Osmanlılardan Önce...*, s. 117-79.

aksine, ülke topraklarının çok büyük bir bölümünü *miri* (devlet toprağı) haline getirebildiler.

Daha başlangıçtan itibaren, Anadolu topraklarının miri karakterinin ağır basması, Büyük Selçuklu ile Anadolu Selçuklu *ikta*'larının farklılaşmalarına neden oldu.

Büyük Selçuklu, kendinden önce İslam olmuş ve özel mülkiyetin çok yaygın olduğu bir bölgede kurulmuştu. Bu nedenle de devlete ait toprakların oranı düşüktü. Böylece Büyük Selçuklu *ikta*'ı devlet topraklarından yapılan temlikler olabildiği gibi, asıl büyük çoğunluğu, özel mülk topraklardan devlete ait vergi hakkının devredilmesi biçiminde ortaya çıkıyordu. Büyük Selçuklu *ikta*'larında, kamu topraklarından yapılan temlikler, bir süre sonra irsileşip özel mülkiyete dönüşürken zaten özel mülk olan topraklardaki *ikta*'ların muktaların mülkiyetine geçmesi pek de mümkün olamıyor, mümkün olduğu hallerde de bu iş çok uzun bir süreç sonunda gerçekleşiyordu.

Buna karşılık, Anadolu topraklarının büyük bölümünün miri olması ve *ikta*'nın diğer İslam devletlerinde taşıdığı önemi taşımaması nedenleriyle Anadolu Selçuklularında Moğol istilasına kadar *ikta* hem kısıtlı kalmış hem de büyük Selçuklu *ikta*'larında rastlanan irsileşmeye engel olunabilmiştir[117].

Anadolu Selçuklularında *ikta*'ların sınırlı kalmasının bir diğer nedeni de Doğu ve Batı Anadolu'da iki farklı oluşumdan kaynaklanan feodalleşme eğilimleridir.

Konya sultanları, Doğu Anadolu beyliklerini ancak Moğol istilasının yarattığı güvensizlik ortamı içinde, bunların köylülerini korumakta aciz kalmaları üzerine doğan inanç bunalımı içinde ele geçirebilmişler ve beylikleri tasfiye edebilmişlerdir.

Doğu Anadolu beyliklerini birer birer ele geçiren Anadolu Selçukluları, bunları Hristiyan toprağıymış gibi miri saymışlar ve devlet mülkü olarak kaydetmişlerdir. Aslında fetih anında İslamların elinde bulunan topraklara, şeriat açısından fetih kurallarının uygulanmaması gerekir. Yani fetihten önce İslamların elinde bulunan toprakların sahiplerinde bırakılmaları gerekir. Özel toprak mülkiyetini şiddetle savunan şeriatın bu konudaki açık hükümlerine rağmen Anadolu Selçuklularının bu kurallara aldırış etmemeleri, merkezi güçlü kılma *reelpolitik* içinde değerlendirilmelidir.

Merkez bu konumda olunca feodalleşmeyi engellemek için İslami kuralları ihlal ettiği gibi Hristiyan beyleri de Türkmenlere karşı kullanmıştır. Örneğin Alaiye'nin fethinden sonra, buranın Hristiyan beyine Doğu Anadolu'da *ikta* verilmiş[118] buna karşılık, Doğu'da toprakları ellerinden alınan Türkmen beylerine Batı'dan *ikta* verilmiştir[119].

Bunun yanında, Doğu Türkmen beylerinden ele geçirilen topraklardaki reayaya hayvan ve tohumluk dağıtılarak, bunların kendi hesaplarına

(117) *ibid.*, s. 183.

(118) İbni Bibi, *Tevarih-i Âli Selçuk*, s. 102'den Uzunçarşılı, *Medhal...*, s. 114.

(119) *ibid.*, s. 115-17.

tarım yapmaları sağlanmıştır[120]. Bunun anlamı, bey reayası, yani serf haline dönüşmekte olan ve emek-rant üretmeye başlamış olan köylülerin tekrar kendi hesaplarına üretim yapan, toprağa bağlı ama beye bağlı olmayan çiftçiler (*colonus*) haline dönüştürülerek merkezin vergi gelirlerini güvenceye almaktadır[121].

Anadolu Selçukluları tarafından alınan vergilerin esası, genellikle çok eskiden beri devam etmekte olan bir ölçüye göreydi. Bir çift öküzün sürebileceği alan olan *çift-i avamil* vergi matrahının esasını oluşturmaktaydı. Daha önce de gördüğümüz üzere, bu aynı anlama gelen Roma *Jugum* ve Bizans *Zengarion*'unun devamı olup Doğu'nun bildiği en eski toprak vergisi matrahıdır.

Çift vergisi genellikle para, bazen de ürünün belli bir bölümü olarak alınmaktaydı. Aynı büyüklükteki topraklardan iklim koşullarına, toprağın cinsine ve işleniş biçimine göre değişik miktarlarda vergi alınırdı. Bu durum, ya değişik büyüklükteki toprakları aynı verim derecesine indirgeyip bunları itibari olarak bir çift saymakla ya da çiftin değişmez bir alan sayıldığı bölgelerde, vergi oranlarını farklılaştırarak sağlanırdı[122].

Anadolu Selçuklu Devleti'nin böyle esnek bir vergi politikası izlemesi, reyayı yanına alarak merkezkaç güçlere teslim olmalarını engellemek içindir. Bu Hellenistik Çağ'dan beri Anadolu'da değişmez merkez politikası olmuştur.

Oysa bu gerçeğin farkında olmayan bazı yazarlarımız, Anadolu Selçuklu vergi sisteminin miri toprak rejiminin uzantısı olduğunu ve tüm Anadolu'nun fetihle ele geçirilmiş olmasından ötürü, Anadolu topraklarının baştan beri miri olduğunu ileri sürerek bu vergilendirme politikasının anti-feodal bir mücadelenin ürünü olduğunu görememektedirler. Ayrıca, bu tezin dayanağı olan, Anadolu topraklarının baştan beri miri olduğu görüşü[123], kanımızca savunulması mümkün olmayan bir tezdir. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız üzere, Malazgirt sonrası güçlü bir feodalleşme göz ardı edilemeyecek boyuttadır. Bunun yanı sıra, bu topraklar Anadolu Selçukluları tarafından Bizans'tan değil, o toprakları bizzat Bizans'tan fethetmiş olan daha önceki Türk-İslam fatihlerden almıştır.

Osman Turan'a göre, «İslam ülkelerinde askerî *ikta*'lar hususi toprak mülkiyet hakkı muhafaza edilerek kurulurken Bizanslılardan yeni fethe-

(120) Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 27, 110.

(121) Doğu Anadolu beyliklerinin Selçuklu tarafından bu kadar kolay tasfiye edilebilmelerinin en önemli nedeni, bunların kalelerinin olmamasıydı. Örneğin Doğu Anadolu'nun en güçsüz beylerinden olan ve sadece birkaç köye sahip olan Divriği Mengüceklerinin Moğol istilasından sonraya, yani 1277'ye kadar Selçuklu'ya dayanabilmelerinin nedeni bir kaleye sahip olmalarıydı. Sakaoğlu, s. 69.

Böylece, bu kalesiz feodaller hem reayalarını koruyamayarak onların güvenini hem de kendilerini koruyamayarak topraklarını kaybettiler.

(122) Cahen, *Osmanlılardan Önce...*, s. 189-90.

(123) Örneğin bkz.: D. Mehmet Doğan, *Tarih ve Toplum*, s. 45; Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, s. 41; Nejat Kaymaz, «Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitatında...» s. 98.

dilen ve binaenaleyh İslam hukukuna göre hukuki vaziyetleri daha evvel taayün etmemiş bulunan Türkiye'de, toprakla devlet mülkü (miri) haline getirildikten sonra *ikta*'lar bu topraklar üzerinde kurulmuştur.»[124]

Turan'ın ortaya koyduğu durum açısından, Doğu ve Batı Anadolu Türkmen beyleri Selçuklulardan önce özel mülkiyet oluşturmuşlar ve buralar İslam hukukunun kapsamına girmiştir. Selçuklu'nun bu beylikleri tasfiye ederek topraklarını miriye mal etmeleri, açık bir şeriat ihlalidir. Ancak merkez varlığının *raison d'état*'sı bu ihlallere göz yummak zorundadır.

Anadolu Selçuklularının fetih hakkına dayanarak veya dayanmayarak oluşturdukları miri rejim, Moğol istilasıyla sarsılmıştır. İran Moğol hükümdarı Olcaytu'nun Anadolu'ya vali olarak atadığı Ahmet Lahuşi'nin devlete ait birçok toprağı satmasıyla Anadolu'da özel mülkiyetin alanı genişlemiştir. Moğolların Anadolu'daki silahlı güçlerini belli bölgelerde, Roma usulünde, garnizon olarak tutmaları ve askerlere *ikta* dağıtmamaları nedeniyle Anadolu topraklarının özel mülkiyete geçme süreci hızlanmıştır. Bu durumdan kârlı çıkanlar, hemen Moğollara yanaşan Selçuklu hizmet aristokrasisi olmuş ve özel mülkiyete dönüşen toprakların büyük bölümü bunların ellerine geçmiştir.

Moğolların Anadolu Selçuklu Devleti'ni yıkmaları sonucu, eyaletlerin bir bölümü yüksek devlet memurlarının ellerinde beylikler haline gelmiş, diğer bölüm ise Moğol valilerinin ellerinde beyliklere dönüşmüştür. Daha aşağı düzeylerdeki memurları ise devlet topraklarını paylaşmışlar veya ellerindeki *ikta*'ları özel mülkiyet haline dönüştürmüşlerdir.

Moğol egemenliğinden sonra Anadolu beyliklerinde ve bağımlı bir beylik haline gelen Anadolu Selçuklu Devleti'nde saltanat çatışmaları birbirlerini izlemiştir[125]. Bu çatışmalarda taraflar galip çıkmanın yolu olarak devlet topraklarından mülkiyet olarak temliklerde bulunmayı görmüşlerdir. Hatta bazı sultanlar, karşı tarafın adamlarına eğer efendilerine ihanet edecek olurlarsa onların verdikleri *ikta*'ları özel mülkiyete çevireceklerini söylemişlerdir[126].

Bütün bunların yanında, bu karışık ortamda vergi toplamak çok güçleştiğinden devlet topraklarının satılması, gelir elde etmenin en etkin yolu olarak görülmüştür. Bu ortamdan yararlanan birçok kimse, birbirlerinin topraklarına zorla el koyarak mülkiyet birimlerini büyütmüşlerdir.

Anadolu Selçuklularının son dönemlerinde miri topraklardan yapılan satışlara dair oldukça çok sayıda belge vardır. Bunlardan bir tanesini örnek olarak vermekten yarar umuyoruz.

Moğol istilasından sonra Selçuklu sultanları küçük bir devletin yöneticileri haline gelmişlerdi. Üstelik, Moğol baskısıyla, sultan çocukları ülkeyi paylaşıyorlardı. Bunlardan II. İzzeddin Keykâvus 1256-1261 yılları

(124) Osman Turan, «Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku...» s. 551.

(125) Aurel Decei, «Le Probléme de la Colonisation des Turcs Seldjoukides» *TAD*, c. VI, sayı: 10-11, 1962, s. 96.

(126) Cahen, *ibid.*, s. 320.

arasında hüküm sürdüğü Kızılırmak'ın batısında kalan payından, toprak satışları yapmıştır. Bu satışlardan biri de Aksaray kazasının Kerfeli köyüdür. Bu köy, Sultan tarafından 1.200 Mısır altını karşılığı Konya Subaşısı Ebi'l Mahamid Mehmed bin el Hüseyin bin Ebi'l Fevaris'e satılmıştı. 1290 tarihinde gene mülk olarak satılan bu toprak, Osmanlı döneminde de bir süre mülk olarak kaldıktan sonra miriye alınmıştır.

Selçuklu Dönemi'nde miriden yapılan toprak satışları mülkname ile olurdu ve kadı'nın onayladığı bu belgeye sahip olan alıcı artık ebediyen bu toprağın sahibi olurdu[127].

Toprak satışları sadece sultanlar tarafından değil, ellerinde mülk veya karışık dönemde mülk haline getirilmiş toprak olan herkes tarafından yapılmaktaydı. 1231 tarihinde Ahlat'ta yapılan bir toprak satışına ait belgeden öğrendiğimize göre, 13. yy.da Anadolu'da özel mülkiyet genellikle sanıldığının aksine çok yaygındır ve toprak satışları sıklıkla rastlanan bir olaydır. Anadolu topraklarının, Türkler geldiğinden beri miri olduğu iddialarını yanlışlayan bu belgede, bunun yanı sıra, Selçuklu öncesi mülkiyet biçimlerinin ve mülk sahiplerinin de aynen korunduğunu görüyoruz[128].

Ancak, Osman Turan'ın yayınladığı bir belgeye göre yapılan bir toprak satışında, toprağın mülkiyeti değil doğrudan üreticilerin vergilerini toplama hakkının satıldığı belirlenmektedir[129]. Bu gibi satışların da varlığı, yukarıda andığımız, tüm toprakların miri olduğu tezinin ortaya çıkmasına etki eden nedenlerden biridir.

Toprakların satışının artmasıyla birlikte Anadolu Selçuklu toprak düzeninde bir feodalleşme eğiliminin belirmesine neden olan değişmelerden biri de askerî *ikta* topraklarının önemlice bir bölümünün vakıf haline dönüşmesidir.

Anadolu Selçuklu *ikta*'ında başlangıçta kısmi birlik vardı. Bir *ikta*'lı sipahi ölünce oğluna *ikta*'ı verilmekteydi ama ancak *ikta*'ın başlangıç kısmı[130]. Geri kalan bölüm tekrar miriye dönmekteydi. Bu durumda, *ikta*'lı sipahiler ve devlet görevlileri, kendilerine *ikta* edilen toprakları vakfederek bu toprakları fiilen iyileştirmekteydiler[131].

Anadolu Selçuklu Devleti böylesine bir parçalanma içindeyken devlet yöneticilerinin Moğollarla işbirliği yapmaları, bir yandan Türkmenlerin merkezden iyice kopmalarına yol açarken diğer yandan da uçlarda yoğunlaşmalarına neden olmaktaydı[132].

Böylece uçlarda türeyen beyliklerden biri de Osmanlı Beyliği'dir.

(127) Halil Sahillioğlu, «İkinci Keykâvus'un Bir Mülknamesi» *Vakıflar Dergisi*, sayı: VIII, 1969, s. 57-65.

(128) D. Sourdel et J. Sourdel-Thomine, «Un Acte de Vente Arabe Portant sur la Région d'Ahlat au XIIIe Siècle» *TAD*, c. VI, sayı: 10-11, 1968, s. 51-58.

(129) Osman Turan, «Selçuklu Devrine aid Köy Satışı Hakkında bir Vesika» *Vakıflar Dergisi*, sayı: X, 1973, s. 127-28.

(130) İkta belli bir para miktarı cinsinden ifade edilmekteydi ve zamanla *ikta*'lıya terakki denilen zamlar verilerek daha yüksek topraklar *ikta* ediliyordu.

(131) Akdağ, *Türkiye'nin...*, I, s. 37.

(132) Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inû'd-din Süleyman*, Ankara, DTCFY, 1970, s. 9-10.

B. BİZANS

Roma İmparatorluğu'nun Batı'sı ile Doğu'su, 4. yy.ın sonlarına kadar aynı siyasal birliğin içinde yer almakla birlikte hiçbir zaman aynı hatta benzer ekonomik değişim süreçleri izlememişlerdir.

Doğu Akdeniz bölgesindeki Roma işgali, bu bölgenin kendine özgü oluşumlarını çözüp Batı değişim kalıbına getirememiştir. Tersine, Hellenistik Çağ'da oluşan deniz ticaretine dayalı büyük nüfuslu endüstri ve ticaret kentleri, Doğu'da her zaman çok canlı kalmışlardır. Böylece, Roma tarafından işgal edilmiş olmak, Doğu'nun Hellenistik damgayı taşımasına engel olamamıştır.

Bu damganın iki önemli yansıması; çok sayıda kentin varlığı ile kırsal alanda egemen toprak mülkiyetinin küçük toprak mülkiyeti olmasıydı.

Eski Yunan tarımı köle emeği kullanmakla birlikte Batı'nın egemen tarımsal işletme tarzı olan *latifundium* tipi işletme Doğu'da ortaya çıkmamıştı[1]. Buna karşılık, Doğu'da kentler, hem nüfus hem de sayıları bakımından Batı'dakiler ile karşılaştırılamayacak kadar gelişkindiler[2].

Latifundium tipi tarımsal işletmelerin oluşmasında en büyük etken hiç kuşkusuz Roma senatör sınıfıdır. Roma'nın Cumhuriyet döneminde Roma vatandaşlığı ile devletin aynı anlama gelmesinin sonucu olarak senatörler fethedilen topraklara ve ele geçen kölelere sahip çıkmışlardır. Ancak, M.S. 1. yy.dan itibaren cumhuriyet'in yerini imparatorluğun alması ve bu yeni siyasal örgütlenmenin, senatörleri haklarından mahrum etmeye yönelmesi, Cumhuriyet döneminin bu etkin unsurlarını muhalefete yöneltmiştir. 3. yy.dan itibaren Batı Roma İmparatorluk dengelerinin bozulması sürecine girmeleri, senatörlere topraklar üzerindeki haklarını konsolide etme fırsatını vermiştir. Devletin zaafa düşmesinden yararlanan senatörler, doğrudan üreticiler üzerinde kurdukları himaye (*patronicium*) ile merkezi, askerî ve mali kaynaklardan önemli ölçüde mahrum etmişlerdir.

(1) Daha çok batı Roma tarımsal örgütlemesinin bir ürünü olarak ortaya çıkan *latifundium*, tarih yazınında genellikle Roma İmparatorluğu'nun tümüne mal edilmektedir. Oysa *latifundium*, Batı Avrupa topraklarının ilk kez Roma egemenliğinde tarıma açılmalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Roma yayılmasının bol ve ucuza sağladığı köle emeğinin, fethedilen bakir topraklarla birleşmesi sonucu, ortaya Roma egemen sınıfı olan senatörlerin mülkiyetinde geniş tarımsal işletmelerin çıkmasına neden olmuştur. Toprak ve kölenin, yayılma dönemindeki sınırsız arzı, Batı Roma tarımsal teknolojisinin sabit kalmasına neden olmuş, ürün artışı ancak ölçek büyüterek sağlanır hale gelmiştir. Bu olgunun getirisi olarak Roma tarımsal yayılması lateral olmak zorunda kalmıştır. Bu durumda, ürün artışı arzusu yeni topraklar ve yeni-köleler talebine dönüşmüştür. Fethedilen her yeni toprağın köleyi çağırması, ele geçen her kölenin yeni bir toprak parçasının tarıma açılmasına neden olması sonucu Batı Roma'da çok büyük ölçekte tarımsal işletmeler oluşmuştur. Buna karşılık, tarımsal üreticiliğin başlangıcına tanık olmuş Doğu Roma toprakları, küçük toprak mülkiyetinin gelişmişliği nedeniyle köle emeğini yer yer kullanmakla birlikte, tarıma açılmamış toprak yokluğu nedeniyle *latifundium* tipi işletme oluşturamamıştır.

(2) Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Londra NLB, 1977, s. 267.

Doğu'da ise senatörler hem sayıca az hem de etkisizdirler. Ayıca sahip oldukları topraklar, İmparator topraklarının Doğu'da yer alması nedeniyle Batı *latifundium*'larına oranla çok küçük, hükmettikleri doğrudan üretici sayısı çok azdı. Bu nedenlerle Doğulu senatörler merkeze karşı durumlarını konsolide edemediler ve kısa sürede merkez güçleri tarafından yok edildiler [3].

Doğu'da ekonominin daha çok kentlere dayanması, kentlerin genellikle deniz bağlantılı olmaları ve bu nedenle de çok iyi korunabilmelerinden ötürü, 3. yy.dan itibaren İmparatorluğu kasıp kavurmaya başlayan Barbar saldırıları, Doğu'da Batı'ya oranla çok daha az zararla atlatıldı.

Barbar saldırılarının ilk şoku geçtikten sonra Batı kentleri genellikle kara kentleri olmanın getirisi olarak can çekişme sürecine girdiler[4].

Buna karşılık Bizans kentleri büyüme eğilimindeydiler. Örneğin İstanbul'un hiç durmadan artan nüfusunu barındırabilmek için kale duvarlarını genişletmek gerekmiştir. İskenderiye, İskenderun gibi liman kentlerinin durumları da pek farklı değildir[5]. Diyarbakır gibi denizyollarından uzak bir kentin bile surları 5,5 km'ye kadar uzatılmıştır. 72 kulesiyle kenti güvenlik içinde tutan bu surlar, Kent Araplar tarafından fethedilinceye kadar birkaç kez daha uzatılmak zorunda kalmıştır[6].

Tüm Bizans kentleri içinde İstanbul'un bir milyona yaklaşan nüfusa sahip olması, merkezin eyaletler üzerinde sağlam bir denetim kurabilmesinin önemli unsurlarından biriydi. Bu kadar kalabalık bir nüfusu besleyebilmek için merkez, eyaletleri doğrudan denetim altında tutmak zorunda kalmaktaydı. Bu denetim ise büyük bir bürokrasi ve kalabalık bir ordu gerektirmekteydi. Bunların sağlanabilmesi ise eyaletlerden düzenli vergi alınabilmesine bağlıydı. Bu açıdan, Bizanslıların gözünde en iyi imparator, arkasında dolu bir hazine bırakan imparatordu[7].

Bu ilkenin ekonomik anlamı, devletin dış ticaret açığı vererek paranın ayarıyla oynamak zorunda kalmamasıdır. Böylece Batı Roma'nın aksine

(3) "Byzantine Empire», Encyclopaedia Brittanica, C. 3. s.550.

(4) Batı Roma kentlerinin büyük bir kısmı, Roma eyalet sistemi (provincia) gereği olarak, Batı Avrupa'nın içlerinde oluşmuştu. Halil Demircioğlu. «Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında», Tarih Araştırmaları Dergisi. C. V, Sayı : 8-9, 1967, s. 443-459. Bunun yanında, *latifundium* tipi tarımının pazara yönelik olması, buna karşılık kara ulaştırmasının deniz ulaştırmasına oranla çok pahalı olması gibi nedenlerden ötürü, Roma İmparatorluğu'nun batısında çok sayıda küçük yerel pazarlar oluşmuştu. Bu pazar yerlerinin zamanla kentleşmeleri, Batı'da Doğu'nun aksine çok sayıda ama az nüfuslu kentin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Frank William Walbank, «Trade and Industry Under the Later Roman Empire in the West». M. Postan. E.E. Rich (eds). *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. II. Cambridge University Press, 1952, s. 33-85 ve Levis Mumford. The City in Hislorv. New York. Harcourt Brace Jovanoviseh 1961, s. 205-213.

(5) M. V. Levtchenko, *Bizans*, İstanbul, Milliyet Y., 1979, s. 15 ve Louis Bréhier, *Vie et Mort de Byzance*, Paris, Albin Michel 1969, s. 15-16.

(6) Friedrich-Karl Kienitz. *Büyük Sancağın Gölgesinde*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 69.

(7) Steven Runciman, «Byzantine Trade and Industry», *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, *op. cit.*. s. 87.

Doğu Roma, iyi para ödeyerek merkeze bağlı bir ordu besleyebilmekte ve bu askerlere nakit kıtlığından ötürü toprak vermek zorunda kalmayarak onların merkezkaç güçler haline dönüşmelerini engelleyebilmektedir.

İstanbul'un yeri Bizans merkezinin bu avantajlı durumu koruyabilmesi açısından çok önemlidir. Bizans merkezinin büyük ticaret yollarının üstünde olması, İmparatorluğun dış ticaret açığı vermesine en büyük engeldir[8].

Batı'yı yıkan Germen saldırılarına karşı sağlam bir biçimde direnebilen Bizans, 7. yy.da, bundan sonraki oluşumları önemli ölçüde etkileyecek üçlü bir saldırı karşısında kalmıştır. Slav ve Avarların Balkanları işgali, İranlıların Anadolu içlerine kadar girmeleri ve Arapların Suriye ve Mısır'ı ele geçirmeleri, Bizans'ta önemli değişikliklere yol açmıştır[9].

Bu yoğun saldırıların sonucu olarak işgallerden insan ve toprak varlıklarının önemlice bir bölümünü yitirerek çıkan toprak aristokrasisi, Bizans'ın ilk yıllarındakinden daha da önemsiz hale geldi. Bunun yanı sıra, orta büyüklükte toprak sahiplerinin de durumları sarsıldı. Bu iki sınıfın gerilemelerine karşılık, 3. yy.dan beri Batı etkisiyle yaygınlaşmakta olan *colonus*'ları toprağa bağlama hareketi önemli ölçüde yavaşladı[10].

Bütün bu gelişmeler, devletin vergi endişeleriyle tarımsal alana daha yoğun olarak müdahale etmesi sonucunu doğurdu.

Bu müdahaleler kapsamında daha fazla vergi toplayabilmek amacıyla devletin, köy cemaatlerini müteselsilen sorumlu vergi mükellefleri saymaya başlaması sonucu, *colonus*'luk iyice gerileyip küçük tarımsal mülkiyet, egemen toprak tasarrufu biçimi halini aldı.

Böylece, köy cemaati (*chorin* veya *koinotes chorion*) artık, Bizans tarımsal oluşumlarının temelini oluşturmaktadır. Ancak, bu cemaatleri kapsamında yer almayan bağımsız çiftçiler (*ktesis*) de ihmal edilemeyecek bir oran oluşturmaktadırlar.

Köy cemaatinin temel özelliği, vergi karşısındaki zorunlu dayanışmadır. Köy cemaatinin üyeleri, devlet vergisine karşı müteselsilen sorumludurlar. Bağımlı köylülüğün arttığı bir dönemde, bu müteselsil sorumluluk (*epibole*), hem bağımsız köylüleri yerel güçlülere karşı korumakta, hem de devleti vergi hasılatı açısından güvenli kılmaktaydı[11]. Bir süre sonra devlet verginin güvenliğini daha da artırmak için köylülerin topraklarını terk etmelerini de yasaklamıştı[12].

(8) Stephan Viljoen, *Economic Systems in World History*, London, Longman, 1974, s. 88.

(9) Saldırıların ayrıntıları için bakınız: George, Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Oxford, Basil Blackwell, 1956, s. 92-107, 133-37 ve A.A. Vasiliev. *Histoire de l'Empire Byzantin*, 2 vols., Paris, Editions A. Picard, 1932, vol. 1, s. 275-292.

(10) Ostrogorsky, *op. cit.*, s. 134.

(11) Louis Bréhier, *Les Institutions de l'Empire Byzantin*, Paris, Albin Michel, 1968, s. 205.

(12) Karl Wittfogel, *Oriental Despotism*, New Haven, Yale University, 1964, s. 288.

Müteselsil sorumluluğun uzantısı olarak köy cemaati, köyde bulunmayan ama köy halkından sayılanların da vergilerini ödemek zorundaydı. Buna karşılık olarak, köy cemaatinin bu kimselerin tarlalarını işleyip, ürünlerine cemaat adına sahip olma hakkı da bulunmaktaydı.

Bu müteselsil sorumluluk aslında Bizans öncesi Hellenistik dönemin *homokenson chorion* (aynı vergiye tabi köy) uygulamasının kalıntısıdır. Bizans döneminde bu uygulama vergi dışına da taşırılarak devletin yüklediği tüm görevlerin köy cemaati tarafından ortaklaşa yapılmasının zorunlu hale getirilmesi sonucunu doğurmuştur.

Fakat 10. yy.dan itibaren köy cemaatleri, bir yandan merkezin zayıflaması, diğer yandan da merkezkaç güçlerin etkin hale gelmeleriyle gerilemeye başlamışlardır. Özellikle vergilerin ağırlığı nedeniyle köy cemaatlerinden kaçarak ayrı çiftlikler kuran köylülerin (*idiostata*) sayılarının artması ve 11. yy.dan itibaren de merkezkaç güçlerin devlet yönetimini ele geçirmeleriyle köy cemaatleri yerel güçlerin insafına kalmışlardır[13]. Gerçekte, devletin topladığı vergiler büyük rakamlara ulaşmaktadır. 10. yy.da her yıl hazineye giren vergi tutarının 600 milyon altın olduğu hesaplanmıştır[14]. Ancak devletin gelir ihtiyacının, vergi hasılatının önünde gitmesi, Justinianus döneminden beri her 15 yılda bir yapılan kırsal kesime ilişkin sayımların[15] yanında, devletin özgür köylüyü yok edecek derecede vergiler koyması, bu altın yumurtlayan tavuğun merkezin elinden kaçmasına neden olmuştur.

Bizans vergi sistemi özünde, 3. yy. Diocletianus reformlarıyla ortaya çıkan Roma vergi sisteminin aynıdır. Roma vergi birimi olan *capitatio* (baş vergisi) ve *iugatio*'nun (toprak vergisi) Bizans çağında da uygulanması ve vergisel sistemlerde verginin artık ürünle oransal bağlantısını sabit tutmanın olanaksızlığı nedeniyle devletin gelir sıkıntısı çektiği dönemlerde, bu vergi ikilisi doğrudan üreticinin gerekli ürününe büyük ölçüde tecavüz edilmesine neden olarak onların yerel güçlülere sığınmalarına veya kentlere kaçmalarına yol açmıştır[16]. Tersine bir oluşum ise vergilerin köylünün artığından az olduğu durumdur ki, bu da sonuna kadar Bizans'ta ticaretin canlı kalabilmiş olmasını açıklamaktadır. Bizans vergi sistemi zamanla Roma sisteminin özünü korumakla birlikte ondan farklılaşmaya başlamıştır. 12. yy.a kadar Bizans köylüsü toprağının büyüklüğüne ve verimine göre değişen *zevgaritikon* adı verilen bir toprak vergisi ile Roma *capitatio*'nun karşılığı olan *kephaliton* adlı bir baş vergisi vermekteydi[17].

(13) Hélène Antoniadis-Bibicou, «Byzance et Mode de Production Asiatique», CERM. *Sur le Mode de Production Asiatique*, Paris, Editions Sociales, 1974, s. 207-8.

(14) Jacques Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*, 4 vols., Neuchâtel, Ed. de la Baconnière, 1947, c. II, s, 44.

(15) Prokopius, *Gizli Tarih*, İstanbul, Milliyet Y., 1973, s. 168.

(16) Antoniadis-Bibicou, *art. cit.*, s. 216.

(17) İlber Ortaylı bu verginin Hristiyan olmayan unsurlardan alınan bir vergi olduğunu ve sadece gayrimüslimlerden alınan, İslam vergi hukukundaki cizyeye karşılık olduğunu ileri sürmektedir. Kanımızca bu bir yakıştırmadan ibarettir. *Kephaletion*, tüm antik Doğu'nun tanıdığı yaygın bir vergi türüdür. Hellenistik devletlerden

4. Haçlı seferinden sonra (1204-1261) Latin baronlarının eline geçen Yunanistan ve Ege adalarında yeni bir düzenin egemen olması, Bizans vergi sistemini kökünden etkilemiştir. 12. yy.dan itibaren Batı Avrupa'da feodalite çözülmekte ve feodal rant (emek-rant) yerini para ranta bırakmaktaydı. Bizans'a ithal edilen Latin baronlarının düzeni, çözülmekte olan Batı Avrupa feodalitesinin bu aşamasıydı. Fransız ve İtalyan baronlarının Bizans köylülerinden aldıkları para-rant, Batı'da feodal çözülmeyi belirleyen ödentilerden ibarettir. Bizans soyluları bu ödentileri Yunancaya çevirerek kendi topraklarında da uygulamışlar ve klasik *capitatio-iugatio* biçimindeki Bizans vergi sistemi böylece büyük bir değişim sürecine girmiştir.

Bu vergiler başlıca, *zevgarion* (toprak vergisi), *topos* (tapu resmi), *ippoforvi* (atyemikarşılığı), *ennomion* (otlakkullanmabedeli), *mandriatikon* (süt hayvanları resmi), *xirodekatiya* (domuz resmi), *melissonomion* (kovan resmi), *kapnikon* (köyün sürekli sakini olmayanlardan alınan harç), *partenofforiya* (ilk gece hakkının paraya çevrilmişi).

Görüldüğü üzere, tüm bu vergiler feodal-rantın paraya çevrilmiş biçiminden başka bir şey olmayıp Bizans oluşumlarının ürünü değillerdir[18].

Bizans doğrudan üreticisinin maruz kaldığı ödenti biçimlerindeki bu değişikliklerin yanı sıra, devlet gelirlerinin giderlerini karşılayamaması, ordu ve bürokrasinin maaşlarının ödenmesinde aksamalara yol açmaktadır. Bu aksama ise askerlerin sık sık devlete karşı ayaklanmalarına yol açmaktadır[19]. Ayaklanmalar karşısında çoğunlukla çaresiz kalan devlet,

---

Roma'ya *capitatio* olarak geçen baş vergisinin Yunanca çevirisinden başka bir şey değildir. Zaten hem *capitatio* hem de *kephaletion* kelime anlamı olarak da baş vergisi anlamına gelmektedir. Bunun dışında, merkezin egemenliğini tek inanç etrafında oluşturmaya çalışan Bizans açısından, Hristiyan olmayan unsurlara tahammül mümkün değildir. Gerçekte de Bizans ülkesinde Hristiyan olmayan nüfus yok denilecek kadar az sayıda olmuştur. Bkz.: İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, TODAİE Y., 1979, s. 23.

(18) Bu ödentilerin vergi bile sayılmaları kuşkuluyken ve bunların Latin kökenli oldukları ortadayken, Türk tarih yazınında bunlar genellikle Bizans kökenli vergiler olarak kabul edilmekte ve bazılarının karşılıklarının Osmanlı vergi sisteminde de bulunması nedeniyle Osmanlı vergi sisteminin Bizans kaynaklı olduğu ileri sürülmektedir. Oysa bu ödenti türleri, Osmanlı vergi sisteminin bütününü etkileyemeyecek kadar az sayıda olmanın ötesinde, Osmanlı ülkesinin tümünde uygulanmayıp büyük yerellik arz eden vergi cinslerindendir. Ayrıca, Osmanlı kendi vergi sistemini oluşturma aşamasında, fethettiği ülkelerin vergi sistemini bir süre korumakta ve zamanla bu bölgeleri de kendi asıl vergi sisteminin içine almaktadır.

Osmanlı tarih incelemelerinde, genellikte Batı feodalitesi pek incelenmeden hükümlere varılmaktadır. Yukarıda saydığımız bazı son dönem Bizans vergilerinin Batı feodalitesinin çözülme aşamasının ürünü olduğunu fark edemeyen birçok Batılı yazar, bunları Bizans'ın öz ürünü saymakta ve Osmanlı'nın bu vergileri ondan aldığını ileri sürmektedir (Örneğin Ludwig Fekete, Jean Deny, İorga, Alfred Rambaud, Charles Diehl ve Gibbons vb.).

Oysa Louis Bréhier'nin çok kapsamlı araştırmasında da görüldüğü üzere, yukarıda sayılan vergilerin hiçbiri 13. yy.dan önce Bizans'ta yoktur. Bréhier, *Les Institutions...*, *op. cit.*, s. 223-27.

(19) Ostrogorsky, *op. cit.*, s. 133.

ordu maaşlarını ödeyemediği durumlarda askerlere maaş yerine toprak vermek zorunda kalmaktadır.

Heraclius (610-641) *thema* adı verilen bir sistemle bazı askerlere, orduda hizmet karşılığı toprak veren ilk imparatordur[20].

Thema Bizans İmparatorluğu'nun bölündüğü eyaletlerin adıydı. Sayıları 7. yy.da 18'den 30'a çıkarıldı. Her *thema*, *turme*'lere bölünür ve *turmarkos* adında bir merkez görevlisi tarafından yönetilirdi[21].

Turme'ler ise belli sayıda *banda*'ya bölünürdü. Her *banda*'nın topraklarının verimine ve buradan elde edilen gelirine göre orduda ne kadar adamı ne kadar sürede bulunduracağı önceden belirlenmişti. Bu yükümlülük, kuramda toprağa yüklenmiş bir sorumluluk olduğundan, doğrudan üretici açısından fiili bir ırsi yükümlülük ortaya çıkmaktaydı. Bu sistemde yıllık geliri 4 altın Bizans lirası olan bir *banda*, *stratiote* adı verilen bir süvari beslemek ve donatmakla yükümlüydü. Getirisi 3 altın lira olan bir *banda* sahibi ise bir denizciyi beslemek ve donatmak zorundaydı. Bu topraklar, babanın ölümüyle oğula geçerdi. İşlenmeden duran topraklar ise isteyene verilirdi. Eğer boş toprağa talip olan kimse bulunamazsa savaş esirleri ve Balkanlardan sürülen Slavlar bu topraklara yerleştirilirlerdi. *Stratiote*'ler ayni ödemeler ve devlet angaryalarından bağışıktılar. Eğer bunlara bazı hizmetler yaptırılmak zorunda kalınırsa, karşılığı mutlaka ödenirdi[22].

Stratiote beslemekle yükümlü topraklar *stratiotikon ktema* (askerî mülk) adı verilirdi. Bu topraklar genellikle devlet toprağı olmakla birlikte özel toprak sahipleri de topraklarının bir bölümünü *stratiotikon ktema* olarak sicile işletebilirlerdi. Bu cins toprakların sahipleri bu toprakları satamazlardı. Toprağın karşılığı olan askerlik hizmetini bizzat kendileri yapabilecekleri gibi bir başka kimseyi teçhiz ederek yollayabilirlerdi de[23].

Özgür köylülerin kendi topraklarını *stratiotikon ktema* olarak kaydettirmelerinden en önemli amaç, yerel güçlülerin baskısına karşı devlet desteği sağlayarak hiç olmazsa ellerindeki toprağın bir bölümünü mülkiyetlerinde tutabilmekti[24].

(20) *Thema* sisteminin başlangıcı ve içeriği literatürde tartışmalıdır. Ostrogorsky'ye göre bu sistemi Heraclius'un başlattığı tartışmasızdır. Lemerle'e göre ise 7. yy.dan itibaren oluşmaya başlayan bu sistem, 10. yy.da tam anlamıyla işlerlik kazanmıştır ve kimin başlattığı belirsizdir. Ayrıca gene Lemerle'e göre, bu askerî topraklardan (*strateia*) alanlar kendileri asker olmayıp ordu için birer süvari beslemekle yükümlü köylülerdir. Bkz.: P. Lemerle, «Esquisse pour une Histoire Agraire de Byzance», *Revue Historique*, vol. 119, s. 70-77, vol. 120, s. 43-70'den, Anderson, *op. cit.*, s. 269.

(21) *Turmarkos*'ların Bizanslı olması gerekmediği gibi, bunların merkez bürokrasisine mensup olmaları da şart değildi. Bu konuda tek şart, turmarkos olarak atananların sadece Bizans merkezine hizmet etmeleriydi. Örneğin İmparator Leon (886-912) döneminde Ermenilerle sınır oluşturan Sebasteia *thema*'sında 3 Vasak, 1 Ermeni, 1 Rum ve 1 Arap'a *turmatos*'luk verilmiştir. Ernest Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Y., 1970, s. 62.

(22) Levtchenko, *op. cit.*, s. 163.

(23) Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3 cilt, İstanbul, Gözlem Y., 1977, c. 1, s. 41.

(24) Antoniadis-Bibieon, *art. cit.*, s. 212.

Bizans merkezinin yukarıda ana hatlarını vermeye çalıştığımız askerî topraklar rejimini devletin temel dayanaklarından bir yapmak için çaba sarf etmesinin başlıca nedeni, İzoryalılar hanedanı döneminde (717-867) merkezin Araplara ve Slavlara karşı giriştiği karşı saldırıdır. Bu dönemde ilk kez bir devlet donanması oluşturularak Araplar durdurulmuştur. Kara ordusu ise güçlendirilerek Balkanlar'ın yeniden fethine başlanmıştır. Bu politikanın Bizans merkezi açısından dayanağı, vergi sağlayabilmek için özgür köylülüğü; asker sağlayabilmek için de *thema* sistemini ayakta tutabilmekti[25].

Bizans merkezinin askerî ve vergisel nedenlerle küçük ve orta köylüyü sonuna kadar savunabilmesi ve onu yok olmaktan kurtarabilmesi, Bizans üretim tarzının, köleci tarzla feodal tarz arasında kendine bir yer bulamayışının sonucuydu. Bizans'ın toparlanma döneminde yürüttüğü savaşlar, gerçekte büyük çapta köle elde edecek genişlikte olmadığı gibi tarımsal mülkiyet yapısı da büyük çapta köle istihdamına izin verecek nitelikte değildir. Böylece savaşlarda ele geçen esirler, ya orduda topraklı asker olarak kullanılıyor ya da İran veya Arabistan'a köle olarak satılıyorlardı. Esirlerin bir bölümü de azat edilerek toprağa yerleştiriliyorlardı[26].

Latifundium tarımına izin verecek çapta köle elde edilememesi, devleti yerel güçlüklere göre ayrıcalıklı duruma getiriyordu. Nüfus azlığı nedeniyle işlenebilir toprakların boş kalmaması için devlet zorunlu iskân politikasına başvurarak[27], merkeze bağlı unsurların sayısını artırıyordu.

Böylece, Bizans merkezi, tehcir ve zorunlu iskân politikasıyla bir yandan vergi gelirlerini korumakta diğer yandan da doğrudan üreticilerin büyük kitlesinin yerel güçlükler eline geçmesini engellemektedir. Bu iki olgunun birleşmesi, küçük üretici ile merkez arasında bir kader birliğinin doğmasına yol açmakta ve iki tarafın da birbirlerini ayakta tutabilmek için ciddi çabalar harcamaları sonucunda Batı oluşumlarının aksine feodaliteye doğru gidiş engellenmektedir[28].

(25) Ostrogorsky, *op. cit.*, s. 272-4, 306-7.

(26) Levtchenko, *op. cit.*, s. 17. Bizans'ın fazla esir elde edemeyişinin bir diğer nedeni de İran-Bizans ve Arap-Bizans savaşlarında ele geçen esirlerin mübadele edilmesiydi. Honigmann, *op. cit.*, s. 80.

(27) Bizans'ta tehcir (bir bölge halkının zorla göç ettirilerek başko bir bölgede yerleştirilmesi) Doğu imparatorluklarından miras kalan eski bir uygulamadır. Bu politikanın ekonomik mantığı, boş topraklara doğrudan üretici yerleştirerek merkezin vergi gelirlerinin sürekliliğini sağlamaktır. Bununla birlikte, tehcirden, yerel direnme odaklarının kırılmasının amaçlandığı unutulmamalıdır. Bizans'ta tehcir başlangıçtan beri uygulanmaktadır. Örneğin 577 yılında Maurikios, Araplara geçme olasılığı olan Mezopotamya'daki Arzanane bölgesinin 10.000 kişilik üretici kesimini Kıbrıs'a nakletmiştir. Honigmann.

Fakat Bizans tehcirleri özellikle 10. yy.da yoğunlaşmışlardır. Örneğin 900 yılındaki Kayşun seferinde 15.000 kişi ve 915'te Maraş ve Tarsus'tan 50.000 kişi Anadolu içlerine sürülmüştür. Honigmann, s. 21-82.

(28) Bizans merkezi küçük köylülüğü, yerel güçlüklere (*dunatoi*) karşı korumak için çeşitli önlemler almışlardı. «Köylünün ensesine fizik ve moral bir baskı boyunduruğu yüklememeleri için» *dunatoi*'nin köylülerden bağış kabullenmeleri ve küçük toprakları satın almaları yasaklanmıştı. Charles M. Brand (ed.), *Icon and Minaret*,

Ayrıca nüfusları onbinlerle ve yüzbinlerle ifade edilen çok sayıda kentin varlığı, toprakların pazarla bağlantılarının kesilerek kendilerine yeterli birimler haline dönüşmelerini engelliyordu[29]. Bunun yanında, devletin ticaret tekelini elinde tutması ve genellikle ayni olarak ödenen vergilerin ticarileşmesini devletin sağlaması, belirli ölçüde ürün uzmanlaşmasına ulaşmış Bizans tarımında kendine yeterli tarımsal işletmelerin oluşmasına bu açıdan da olanak vermiyordu[30].

Bizans'ta, büyük özel toprak mülkiyeti, Batı Roma'nın aksine, İmparatorluk merkezinin tekelinde bulunan ticaretle bütünleşmişti. Aynı bağlamda, milyonları çok aşan kentsel nüfusun toplam tarımsal talebi, büyük toprak mülkiyetinin içine kapanmasını gereksiz hale getiriyordu[31].

Ancak bu koşullara ve merkezin yoğun desteğine rağmen büyük toprak sahipleri, emek kıtlığı nedeniyle özgür köylüyü toprağa bağlı *colonus* haline dönüştürme kavgasından asla vazgeçmemişlerdi. Devletin tüm çabaları küçük köylülüğün bağımlılaşmasını yavaşlatmakla birlikte durduramamıştır. 9. yy.dan itibaren, özellikle Anadolu'da büyük toprak mülkiyetlerinin sayısı artmaya başlamıştır. Açlıktan, vebadan ve sınır savaşlarıyla ayaklanmalardan ötürü mahvolan birçok küçük köylü kendiliklerinden Anadolu *dunatoi* ailelerine kapılanmak zorunda kalmışlardır. Bu gelişmelerle birlikte, Anadolu *dunatoi* aileleri, İslamla girişilen savaşlar sırasında elde edilen toprakları kenditopraklarına ekleme olanağını bularak, merkez otoritesini tehdit eder hale gelmişlerdir. Anadolu merkezkaç güçlerinin eyalet ordusunun önemli kademelerini de ellerinde tutmaları nedeniyle *dunatoi*'ler 976-979 yılları arasında meydana gelen ayaklanma sonucu, Bardas Skeloras başkanlığında Anadolu'da adeta bağımsız hale gelmişlerdir. Anadolu güçlülerinin ayaklanma halinin sürekli hale gelmesi ve giderek merkezi ciddi ölçekte tehdit eder boyut kazanması karşısında merkeze sadık Makedonyalı güçlerin 987-89 arasında isyancılara karşı geçici üstünlük kazanmaları, Anadolu merkezkaç unsurlarını zayıflatmaktan çok, merkeze karşı birleşmelerini sağlayarak aksine güçlendirdi. Digenis Akritas efsanesinde anlatıldığı üzere 10. yy Anadolu'su, birbirleriyle savaşan soylular, şatolar, serf haline getirilmekte olan köylülerle adeta Karolenjlerin son dönemlerindeki Batı Avrupa'nın bir benzeridir.

Ancak, *basileus*'un (Bizans imparatoru) kendine doğrudan bağlı bir merkez ordusuna (*tagmata*) sahip olması ve Balkanlı unsurların merkeze her durumda sadık kalmaları nedeniyle Anadolu soyluları henüz impa-

Sources of Byzantine and Islamic Civilization, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1969, s. 66-97. Justinianus yasalarıyla belirlenen kurallara göre ise devlet görevlileri köylülere «babaca» davranmak, onları tüm haksızlıklara karşı korumak ama vergilerini tam ödemelerini gözetmek zorundaydılar. Levtchenko, op. *cit.*, s. 89.

(29) *ibid.*, s. 23.

(30) Antoniadis-Bibicou, *art. cit.*, s. 214.

(31) G. L. Seidler, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF Y., 1980, s. 7.

ratorluk merkezini ele geçirememektedirler[32]. Fakat merkez ile Anadolu *dunatoi*'leri arasındaki ölüm kalım savaşı sürmektedir. Makedonya hanedanı döneminde (877-1057) yayınlanan yüzlerce ferman, *dunatoi*'lerin köylü topraklarına el koymalarının yasaklanmasıyla ilgilidir. Fermanlar etkisiz olunca 922'de bir yasa çıkarılarak, *dunatoi*'lerin özgür köylülerden toprak satın almaları veya kiralamaları yasaklanmıştır[33]. Ancak bu konuda çıkarılan fermanların çokluğu, 7. yy.da güçleri kırılmış bulunan büyük toprak sahiplerinin 9. yy.dan itibaren büyük güç kazanmaya başladıklarının kanıtıdır.

Merkez, Batı'da yaşanan *patronicium* (zayıfların güçlülerin himayesine girerek merkez denetim alanından çıkmaları) ve *colonus*'luk oluşumlarının ortaya çıkmasıyla asker ve vergi bulamayarak zayıflayacağının ve yerel güçlülerin eline düşeceğinin bilincindedir[34]. Fakat iki yüz yıl boyunca birçok imparatorun *dunatoi* güçlenmesini engelleme çabaları pek de başarılı olamamıştır. Yerel güçlülerin sadece özgür köylü topraklarını değil aynı zamanda *thema* topraklarını da ele geçirmeye başlamaları Bizans'ı feodalleşme sürecinin içine sokmuştur. Ancak Batı Roma'dakinin aksine, büyük toprak sahiplerinin devlet desteği sağlayamamaları, onların tam anlamıyla bağımsız birimler haline dönüşmelerini engellemiştir[35].

Bütün bunların yanı sıra, Bizans'ın girdiği bu feodalleşme sürecinden Batı tipi bir feodalite çıkmasının ciddi engelleri vardır. Bir kere, Justinianus'un 6. yy.da oluşturduğu bürokrasi beşyüz yıl sonra dahi tüm gücüyle bile olmasa henüz ayaktadır. İstanbul'daki merkez örgütü ülke üzerindeki yönetsel, mali ve askerî denetimini hâlâ büyük ölçüde korumaktadır. Genel vergileme hâlâ sürdürülmektedir. Devletin, endüstri ve ticaretin büyük bölümünü elinde tutması, merkezin gene de ülkenin en güçlü unsuru olarak kalmasını sağlamaktadır.

İkinci olarak merkez feodal aristokrasinin devleti ele geçirmesini engellemek amacıyla devlet görevlilerinin hadımlardan olması uygulamasını had safhaya çıkarmıştır. Akamenidlerden kaynaklanan hadım devlet memurları uygulaması, Hellenistik devletlerde gelişmiş, Bizans'ta şahikasına ulaşmıştır. 10. yy.da 18 yüksek görevden 8 tanesi hadımlar tarafından yürütülmektedir[36]. Merkez bürokrasisinde hadımların yoğun olarak kullanılmasının mantığı çok açıktır. Bu yolla devlet görevlerinin ırsileşmesi ve bunun sonucu olarak da bizzat merkezden kaynaklanan bir hizmet aristokrasisinin ortaya çıkarak bunların taşradaki yerel güçlülerle birleşmelerinin önlenmesi sağlanmak istenmektedir. Bizans merkezi, köksüz ve

(32) Pierre Riché, *Grandes Invasions et Empires*, Paris, Larousse, 1968, s. 397.

(33) K. Ritter, *Dünya Ziraat Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Y., 1962. s. 58.

(34) Anderson, *op. cit.*, s. 271.

(35) Yerasimos, *op. cit.*, s. 3.8,

(36) Wittfogel, *op. cit.*, s. 357. Runciman, Devlet görevlerinde hadım memurların kullanılmasını, «feodal soyluluğun iktidarı ele geçirip merkezi yok etmesine karşı Bizans'ın en büyük silahı» olarak nitelemektedir. Steven Runciman, *Byzantine Civilization*, New York, 1933, s 204'ten. ibid., s. 357.

kökleşmesi mümkün olmayan kimseleri yüksek devlet görevlerine getirerek merkezden kaynaklanabilecek bir parçalanmayı veya otorite dağılımını önlemek istemektedir[37].

Diğer yandan, Roma Cumhuriyet döneminin özerk kent yönetimleri, tüm dayanağını bağımsız köylülük üzerene oturtan Bizans merkezi tarafından yok edilmiştir. Böylece, *thema* sistemi ve küçük köylülüğün korunmasıyla kırları; kentsel bağımsızlığın yok edilmesiyle de kentleri denetim altında tutan merkez, iktidarın parçalanmasını uzunca bir süre engelleyebilmiştir[38]. Ayrıca imparatorun kendi de dahil, hiçbir merkez görevinin irsi hale getirilmemesi için gösterilen özen, merkezden kaynaklanan Karolenj tipi bir hizmet aristokrasisinin oluşmasına ve buradan da feodalleşmenin hızlanmasına olanak vermemektedir.

Anlatmaya çalıştığımız biçimde, sürekli kendini yeniden üreten Bizans merkeziyetçiliğinin odak noktası *basileus* kimliğinde ortaya çıkmaktadır. Bizans imparatoru hem Roma imparatorlarının yetkilerini hem de Doğu monarşilerinin mutlak egemenliğini kendilerinde toplamışlardır. *Basileus*, Roma imparatorunun aksine, iktidarını senatodan veya lejyonlardan değil, Tanrı'dan almaktadır. Tanrı'dan kaynaklanan bu iktidar ise tam anlamıyla mutlaktır[39].

Hristiyanlığın devletin resmî dini olmasıyla *basileus* aynı zamanda Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olma sıfatını da kazanmıştır. Doğu monarklarının mutlak egemenliklerinin Hristiyan ideolojisinin *monolithique* yapısıyla birleşmesi sonucu ortaya çıkan bu statü, Bizans imparatoruna tek kanun koyucu olma ve tüm iktidarın hem tek kaynağı hem de tek sahibi olma hakkını vermektedir[40]. İmparatorun bu gücü büyük oranda, tamamen kendine bağlı olan bürokrasiden gelmektedir. Bürokrasinin başı doğrudan imparator tarafından atanan büyük *domesticus*'tur (büyük hizmetçi). Diğer tüm kademeler hiyerarşik bir biçimde büyük *domesticus*'a bağlanmakta ve *basileus*, *domesticus* aracılığıyla tüm bürokrasinin denetimini elinde tutmaktadır.

(37) Aynı amaca yönelik benzeri bir davranış, Osmanlılarda devşirmeler aracılığıyla yürütülmüştür.

(38) 934 yılında Romanos Lecapenes'in yazdığına göre, merkez özgür köylünün korunmasının kendisi için ne kadar önemli olduğunun bilincindedir, «zayıfların güçlüler tarafından ezilmesi devleti çöküntüye götürür, çünkü küçük köylü verginin temelidir. Eğer küçük köylü ortadan kalkarsa her şey yok olur.» Riché, *op. cit.*, s. 396.

(39) Charles M. Braud (ed.). *Icon and Minaret...*, *op. cit.*, s. 3 - 13 ve Augusto Bailly, *Bizans Tarihi*, İstanbul, Tercüman Y. t.y., c. I, s. 44.

(40) 534 yılında derlenen ve Justinianus yasaları olarak tanınan Bizans yasaları, Roma hukukunun bir derlemesi olmalarına rağmen ondan temel bir noktada farklılaşmaktadır. Klasik Roma hukukunun vazgeçilmez ögesi olan bireysel davranış özgürlüğü Justinianus yasalarıyla tamamen yok edilmiş ve her şey *basileus*'un iradesine bağlanmıştır. Bu yasaları Bizanslı kılan özellik de budur. Bu konuda bkz.: Jacques Pirenne, *op. cit.*, s. 447 ve Ziya Umur, *Postklasik (Roma-Elen) Devrinde Kanunlaştırma Hareketleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Y., 1962, *passim*.

Taşra yönetimi ise gene doğrudan *basileus* tarafından atanan *thema* yöneticileri *strategicos*'lar aracılığıyla merkez denetiminde kalmaktadır.

Bürokrasinin iki temel görevi vardır: Merkeze gelir sağlamak ve hiçbir etnik ve dilsel bağı olmayan uluslardan meydana gelen bir imparatorluğu bu unsurlar arasında sürtüşmeye yol açmadan yönetmek. Bizans bürokrasisi değişik ırk ve dillere mensup 20 ulustan meydana gelen «bu yapay oluşumu»[41] «tek egemen, tek inanç» formülüyle yönetiyordu[42].

Bürokrasi bu çok uluslu topluluğa, ortodoks ideolojisi ve *basileus*'un kişiliği etrafında oluşturulan kutsal ve karizmatik yapı aracılığıyla egemen olabiliyordu[43].

Yunancanın resmî dil olması ve çok eski bir kültürün mirasçısı olan bu dile imparatorluğun diğer dillerinden hiçbirinin rakip olmaması, ayrılmayı veya en azından özerkliği sağlayacak kültür adacıklarının oluşmasını engelleyerek imparatorluğun yekpare yapısını sürdürebilmesine yardımcı oluyordu.

Halkları bir arada tutan çimentonun dinsel, yönetsel ve kültürel açıdan *basileus* ve onun emrindeki bürokrasi olması, yerel merkezkaç güçleri engelleyici en önemli faktördür[44].

Bunun yanı sıra, Doğu'da Batı'nın aksine, Kilise ile devletin bir ve beraber olmaları ve bu birliğin devletin, varoluşuyla özdeşleşmesi, doğu insanının gözünde din ile etnik unsurun aynı şey olarak algılanmasına neden olmuştur[45]. Bu açıdan, Bizans kendine saldıran barbarlarla yerli halkın bunlarla uzlaşamamaları nedeniyle asla uyuşamamış ve onlarla bir sentez oluşturmak yerine, onları kendi sistemi içinde eritmiştir.

(41) Charles Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, Auguste Picard, 1924, s. 116.

(42) Bu formülün başlangıcı Justinianus dönemindedir. Onun cağında, «tek devlet, tek kilise, tek yasa» denilmekteydi, Kienitz, *op. cit.*, s. 70. Zamanla kilise, devlet ve yasa *basileus*'un şahsında birleşince formül yukarıdaki biçimine ulaştı.

(43) Charles Diehl, *et. al.*, *Histoire de l'Europe Orientale de 1081 ô 1453*, s. 7-13. Eisenstadt'a göre, bu egemenliğin nedeni, Bizans merkezinin değiştirici unsurlara karşı esnek davranabilmesi ve bunları birbirlerine karşı kullanabilmesidir. S.N. Eisenstadt, *Revolution and the Transformation of Societies*, New York, The Free Press, 1978, s. 128.

Bizans imparatorunun resmî unvanı «hükümdarlara hükmeden hükümdarların hükümdarıdır» Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul, İÜ Ed. Fak. Y., 1976, s. 81. Bunun anlamı, *basileus*'un bu kadar farklı unsuru bir arada tutan çimento olduğudur. Bu olgunun sonucu olarak, Batı Roma'da olmayan hanedan usulü Bizans'ta ortaya çıkmıştır. Bréhier, *ibid.*, s. 21-27 ve 79.

(44) Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*, *op. cit.*, s. 117. İmparatorun halkın refahını düşünen tek adalet kaynağı olduğu inancı o kadar güçlü ve yaygındır ki, Bizans tarihinin en kanlı ve büyük ayaklanması olan Nika isyanı sırasında bile isyancılar *basileus*'dan adalet istiyorlar ve bizzat imparatora bağlı olan ve onun emirlerini yerine getiren bazı bürokratları haksızlıkların kaynağı olarak görüp imparatora şikayet ediyorlardı. Nurdoğan Taçalan ve Turgut Etingü (der.), *Suikastlar ve Ayaklanmalar Tarihi*, İstanbul, Milliyet Y. 1973: s. 44.

(45) Christopher Dawson, *The Making of Europe*, New York, Meridian, 1960, s. 68.

Tüm bunların yanında, Bizans'ın zaman zaman giriştiği yeniden fetih savaşları, *Imperrium Romanum*'u (Roma İmparatorluğu) diriltme ülküsü, merkezi surekli olarak yerel güçlülere karşı ayakta tutmuştur. 6. yy.da İtalya'yı ve Kuzey Afrika'yı yeniden fethederken 16.000 askerden ibaret olan Bizans ordusu, Slav, Arap, İranlı ve nihayet Türklerin Bizans topraklarında görülmeleriyle 9. yy.dan itibaren 120.000 askere yükselmiştir. Bu kadar büyük bir askerî güç barındıran merkez, yerel güçlülere her zaman boyun eğdiremese de onların merkezi ele geçirmelerini engelleyebilmektedir[46].

Ancak 10. yy.dan itibaren Bizans ordusunun dış saldırılar karşısında yetersiz kalması, önemli değişikliklere yol açmıştır. *Cataphract* adı verilen ağır zırhlı askerlerin, yenilgileri önlemek için ordu içindeki sayılarının artırılması, bu askerleri de beslemekle yükümlü kılınan *thema* birimlerini mali bakımdan güç duruma sokmuştur. Bir yandan, bu yeni ve ağır yüke dayanamayan *themata* köylüleri, yerel güçlülerin eline düşmeye başlarken diğer yandan da sınırların savunması daha da güçlükle sağlanır hale gelmiştir. Bu durum karşısında imparatorlar, ordunun ağırlığını eyaletlerden merkeze taşımayı yeğlemişlerdir. *Tagmata* adı verilen ve sürekli İstanbul'da tutulan, devamlı ve profesyonel süvari birliği, imparatorluk merkezinin korunmasının eyaletlerin korunmasından daha önemli hale geldiğini belirlemektedir. Bu merkez ordusu, zamanla artan bir oranda yabancı unsurlardan oluşturulmuştur[47]. Bu gelişmeyle birlikte eyalet askerlerinin merkez açısından güvenilirliklerim giderek yitirmelerinin sonucu olarak, *tagmata* askerleri, sınırlarda ve eyaletlerde, giderek artan bir yoğunlukta *themata* askerlerinin yerine geçmeye başladılar.

Ordunun bileşimindeki bu değişiklik, Bizans'ın iç dengelerinde önemli bozulmalara yol açmıştır. *Tagmata* askerlerinin egemen silahlı güç olmasından önceki dönemlerde eyalet askerleri, Anadolu büyük toprak sahiplerinin komutasında, ordunun ağırlığını oluşturuyorlardı. Profesyonel ordunun kurulması ve gelişmesi sonucu, ordu komutanlıkları daha çok

(46) Fetih nedeniyle ülke topraklarının çok büyük bir bölümü devlete aittir. Sürekli müsadereler ve miras yoluyla genişleyen devlet toprakları her zaman ülkenin en büyük bölümünü oluşturmuşlardır. Ayrıca, imparatorların şahıslarına ait toprakların da önemli miktarlara ulaşmaları, tüm çabalarına rağmen *dunatoi*'lerin ülkenin tümüne egemen olmalarına olanak vermiyordu. Antoniadis-Bibicou, *art. cit.*, s. 205. Bizans hukukunda hükümdar toprağı (*patrimonium principis* veya *episkepsis*) ile devlet toprağı (*demosiake*) arasında ayırım olmakla birlikte; hangi toprağın devlet toprağı, hangi toprağın hükümdar toprağı olacağına *basileus*'un karar vermesi, *basileus*'u diğer güç unsurlarının yanında, merkezkaç unsurlara karşı önemli bir direnç olanağı sağlıyordu. Honigmann, *op. cit.*, s. 71.

(47) *Tagmata* askerleri, *scholes, excubiteres, arithmos, hicantes* adlarını taşıyan dört alaya dağılmış 16.000 süvari ile bir o kadar *numeri* adı verilen piyadeden oluşuyordu. 10. yy.dan itibaren *tagmata*'lar tamamen Hazar, Peçenek, İber ve Rus-lardan meydana gelmeye başladılar. Levtchenko, s. 200 ve Honigmann, s. 110. *Tagmata*'nın kökü Justinianus döneminde sırf Ermenilerden oluşturulan *scholarii* idi. Prokopius, s. 205. Anadolu'daki Grek soylularının en büyük düşmanı olan Ermenilerden oluşan bu hassa ordusu, Ermeni unsurların da Anadolu feodalleşmesinde etkin rol oynamaya başlamalarıyla 10. yy.dan itibaren tamamen Bizans dışı unsurlardan oluşturulmaya başlamıştır.

yabancı unsurların eline geçmeye başlayınca ayrıca buna ilave olarak, merkezin eyalet askerlerine bağımlılığının azalması sonucu, *themata* birliklerinin asker mevcutlarının 4.000'e kadar inmesi[48] karşısında Anadolu *dunatoi* aileleri Bizans sisteminden tamamen dışlandıkları duygusuna kapıldılar.

Anadolu büyük toprak sahiplerinin, son dönem Batı Roma toprak sahiplerinin aksine kentlerde oturmaları ve zaman zaman da merkez bürokrasisinin içinde yer almaları, bu yeni durum karşısında merkezin asker ve sivil kanat olarak ikiye bölünmesine yol açtı.

Bu bölünmenin sonuçlarından birincisi, Anadolu feodallerinin, artık merkezi yok etmeye karar vererek ve bürokrasi içindeki yerlerinden yararlanarak Anadolu'daki toprak kazanımlarını genişletmeye başlamaları oldu. Bunun yanında, merkez ordusunun yerel korunma ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalması, yerel güçlülerin Arap, İranlı ve Türk unsurlara karşı Anadolu köylüsünün güvenliğini üstlenmelerine yol açtı. Bunun sonucu, kendilerine bağlı vassalleri ve topraklarını bağışlayarak himaye altına giren köylülerle Anadolu aristokratları Batılı anlamda birer senyör olmaya yöneldiler. Merkezin kendilerine zaman zaman tanıdığı bağışıklıklardan yararlanarak vergi ödemekten kaçınmaları ve kendilerine bağlanan köylüleri askere yollamamaları karşısında, merkezin bu durumun oluşturduğu tehlike karşısında gözü açıldıysa da 971 Bardas Phocas ayaklanmasından beri sürekli isyan halinde olan Anadolu feodalleriyle artık başa çıkamaz hale geldi[49].

Merkez ordusunun sınırları savunmadaki aczi, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Selçukluların Anadolu içlerine kolaylıkla girmelerine olanak sağladı. Bu durum ise 1081 yılında Anadolu'nun büyük merkezkaç ailelerinden *Komnenos*'ların imparatorluğu ele geçirmelerine yol açtı. Bir Anadolu toprak soylusunun imparator olması, feodalleşme sürecinde devlet engelinin önemli ölçüde ortadan kalkmasına neden oldu. Alexius Komnenos'un 1081 yılında tahta geçmesinden itibaren Bizans, devlet eliyle feodalleşme dönemine girdi.

Alexius, diğer soylu rakiplerini alt ederek taht üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırmak amacıyla doğrudan kendine bağlı bir soyluluk oluşturma yolunda bazı çabalar gösterdi. Alexius'un amacı, devlete bağlı soylular ve olmayan soylular ikiliği yaratarak Anadolu merkezkaç güçlerini bölmek; buradan da kendi hükümdarlığını tartışılmaz hale getirmekti. Bu amacına ulaşmak için Alexius'un başvurduğu sisteme *Pronoia* adı verilmektedir. *Pronoia* (hükümdarın lütfuyla) imparator yanlısı soylulara bu sadakatleri karşılığı, belirli topraklar üzerinde mali, yargısal ve askerî egemenlik kurmalarına olanak tanıyacak, bağışıklıkların verilmesiydi[50].

(48) Auguste Bailly, c. I. s. 25 ve Levtchenko, s. 201.

(49) Diehl, Histoire..., *Byzantin*, op. cit., s. 126-28.

(50) George Ostrogorsky, Pour l'Histoire de la Feodalité Byzantine, Brüksel, 1954, s. 9-257'den, Anderson, op. cit., s. 281.

Pronoia'nın ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, Alexius yanlısı toprak soylularına belirli hizmetler karşılığı belirli devlet topraklarının kullanım hakkının da bağışlanması, *pronoia* uygulamasını büyük çapta Karolenj *beneficium*'unun benzeri haline getirdi.

Komnenoslar zamanında görev süresince geçerli olan *pronoia*'lar Paleologos hanedanı döneminde (1261-1453) ırsi hale geldiler. Gene aynı dönemde, toprak soylularının tümü, Bizans uygulamasında *ekskousseiai* adını alan ve Batı *immunitas*'ına benzeyen yargı ve vergi bağışıklıkları kazandılar. Bunun yanında, gene toprak soyluları, merkezin desteğiyle Kilise topraklarının bir bölümüne el koyarak kendilerine ırsen bağlı topraklar (*charistika*) haline getirdiler. Bu oluşumlar sırasında özgür köylüler, giderek bağımlı hale getirilerek Batı serfini andıran *paroikoi* statüsüne indirildiler[51].

Pronoia sisteminin kökünde, zengin çiftçileri fakirlerin vergi borcundan sorumlu tutan *allelengyon* uygulaması yatar. Büyük toprak sahiplerinin küçüklerini yutmalarını önlemek için düşünülmüş olan *allelengyon* uygulaması[52] 11. yy.da *pronoia*'ya dönüşerek küçük çiftçinin bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. *Pronoia* sisteminin başlangıcında da her büyük toprak sahibi, onun hesabına çalışan küçük çiftçilerin vergilerinden sorumlu tutulmuştu. Ancak, Anadolu soylularının merkeze karşı hareketlerinin yoğunlaştığı Romanos Argyros döneminde (1028-1034), soylular arasında destek bulmak isteyen imparator, *pronoia*'yı tam bir vergi bağışıklığına dönüştürdü. Uygulamanın özellikle Anadolu'da yaygınlaşması, küçük köylülüğün büyük çapta ortadan kalkmasına neden oldu[53].

12. yy.da *pronoia* sahipleri ellerindeki toprakları ırsi hale getirdikten başka, alanlarını genişletmeye ve devlete vermekle yükümlü oldukları vergileri ödemekten kaçınmaya başladılar[54].

II. Alexius Komnenos döneminde (1180-1183) asker sıkıntısı çeken merkezin elinde *pronoia* bir başka nitelik kazandı. Kendine *pronoia* temlik edilen toprak soylusu, bu toprağın vergilerini toplamaya ve bunun karşılığı olarak da orduya bu gelire orantılı sayıda asker sağlamaya başladı[55].

Yasal olarak, *pronoia*'nın sahibi ölünce devlete dönmesi gerekirken, 11. yy.dan itibaren fetihlerin sona ermiş olması, *pronoia* temlik edilenlerin merkeze direnerek bu kazanmalarını ırsileştirmelerine olanak sağladı[56]. *Pronoia* sahiplerini bu bağlamda merkeze karşı güçlü kılan etken, merkez ordusunun ülke dışı savaşlara artık çıkmaması veya çıkamamasıydı. Böylece, merkez ordusunun görevi sadece iç isyanların bastırılmasına inhisar edince, *pronoia* sahipleri, orduya asker yollamama konusunda

(51) *Loc. cit.*

(52) Riché, *op. cit.*, s. 396.

(53) Levtchenko. *op. cit.*, s. 241 ve Bréhier, *Les İnstitutions...*, s. 308.

(54) Levtchenko, s. 292 ve Bréhier, s. 310.

(55) Charles Diehl, *et. al.*, *L'Europe Orientale...*, s. 30.

(56) «Byzantine Empire», *Encylopaedia Brittanica*, c. 3. s. 565.

güçlü bir gerekçe elde etmiş olmaktaydılar. Ancak, asker yollamamalarına rağmen *pronoia*'ları gene de muhafaza etmeleri bu kurumun önemli merkezkaç unsurlardan biri haline gelmesine yol açtı[57].

Feodalleşmenin yoğunlaştığı dönem, aynı zamanda Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki ticaret üstünlüğünü kaybettiği dönem oldu. 11. yy.a gelinceye kadar endüstri ve ticareti tekelinde tutan devlet, 1084'te verilen bir *chrysobull* (imtiyaz) ile Venedik ve Cenova tüccar kentlerine vergi bağışıklığı tanıdı. 12. yy.da ve özellikle 13. yy.da İtalyan endüstrisinin canlanması ve Bizans endüstrisinin feodalleşmenin etkisiyle gerilemesi sonucu, Bizans İtalyan mamullerinin ithalatçısı haline geldi. Bunlara karşılık, ihraç edilen sadece buğday ve zeytinyağından ibaret hale geldi[58]. Son dönemde ise Bizans ticareti tamamen İtalyanların eline geçti. Floransalı bankacıların 1385-1458 yılları arasında Atina'yı ele geçirerek içlerinden birinin Atina dükü olmasının yanında, 1204 tarihli 4. haçlı seferinden itibaren tüm Bizans ticaret ve endüstrisi, hatta İstanbul'un yönetimi İtalyanların eline geçti[59].

13. yy.da Bizans merkezinin gerilemesi büyük boyutlara ulaşmıştır. Merkezin gerilemesinin öbür yüzü merkezkaç güçlerin gelişmesi olduğundan bu yüzyıl, aynı zamanda devletin vergi gelirlerini toplamakta büyük güçlük çektiği ve bu nedenle de büyük bir nakit sıkıntısı içinde olduğu dönemdir.

(57) Türk İktisat tarihi yazınında sıklıkla yapılan hatalardan başlıcası, Batı Avrupa iktisadi oluşumlarına ait bazı kurumların Osmanlı kurumlarıyla karşılanması veya tersine bazı Osmanlı kurumlarının Batı kurumlarıyla bir ve aynı sayılarak birbirinin yerine ikame edilmesidir. Bu konuda, çok sayıda telif ve çeviri yapıtta büyük bir rahatlıkla kurumların birbirleri yerine kullanıldıklarını gözlemekteyiz. Rastladığımız örnekler burada sayılamayacak kadar çok olmanın ötesinde, bu konuda titizlik gösteren yapıtlar istisna olarak kalmaktadır. Bariz hataların başında, tamamen batı Avrupa'nın kendine özgü gelişmesinin ürünü olan *fief* kurumunun Türk İktisat tarihi yazınında, adeta ittifakla tımar kavramıyla karşılanması gelmektedir. Bunlar çok ayrı kavramlar olmanın ötesinde, birbirleri yerine kullanılmaları hem Batı iktisat tarihinin hem de Osmanlı iktisat tarihinin yanlış kavranmasında önemli rolleri olabilecek kurumlardır da. İki farklı oluşumun kurumlarının büyük bir özgürlükle birbirlerinin yerlerine kullanılmalarının bilime olan saygısızlığı belirlemenin yanında, her kelimenin mutlaka «Türkçe» karşılığını bulma merakının büyük anlam kargaşalarına yol açacak boyutta olduğunu düşünüyoruz.

İlgileneni az olduğu için daha az dikkati çeken, ancak doğurduğu sonuçlar açısından aynı vahamette hatalar, Bizans kurumlarının Osmanlı kurumlarıyla karşılaştırılması sırasında da sıklıkla yapılmaktadır. Bu açıdan, *pronoia* kurumu Osmanlı tımarının önceli olarak görülmekte, hatta bazı yazarlarımız, tımarı *pronoia*'nın Türkçeleşmiş biçiminden ibaret görmektedirler. Oysa tımarın *pronoia* ile bağlantısı henüz ciddi bir biçimde araştırılmamıştır. Bazı benzerliklerin bulunduğu kuşkusuz olmakla birlikte, bu benzerlikler, tımarın *pronoia*'dan türemiş olduğunu ileri sürmemize olanak verecek nicelikte değildir. Kaldı ki, bu iki kurum arasındaki benzerlik miktarındaki benzerlik, eğer amaç benzerlik bulmak ise, Osmanlı tımarıyla Hitit toprak temlikleri veya eski Mısır toprak yönetim tarzı arasında da kolaylıkla bulunabilir.

(58) Baily, *op. cit.*, s. 313.

(59) Régine Pernoud, *Les Villes Marchandes aux XIVe et XVe Siéles*, Paris, Editions de la Table Ronde, 1948, s. 19-88 ve Will Durant, *The Age of Faith*, New York, Siman and Schuster, 1956, s. 651.

Bunlara ek olarak 4. Haçlı Seferi sırasında İstanbul'un Haçlılar'ca işgal edilmiş olması, imparatorluk birliğini parçalamıştır. Görünüşte dinsel motifle hareket eden, ancak gerçekte toprak peşinde olan Haçlıların çeşitli nedenlerden İslam'a kadar uzanamamaları sonucu Bizans topraklarını işgal etmeleriyle Batı feodalitesinin kurumları bu işgal edilen bölgelere Latin baronları tarafından getirilmiştir[60].

Fransız baronları, ele geçirdikleri orta ve güney Yunanistan'da etkin olurlarken Venedik soyluları Doğu Yunanistan ve tüm Ege adalarında feodal birimler kurmuşlardır. İstanbul'u elinde tutan Flandre kontu Baudouin ise bu Latin baronları tarafından kral seçilmiştir[61]. Böylece ortaya çıkan ithal malı feodalitenin parçaladığı Batı Bizans toprakları şatoları, özel savaşları, serfleştirilen köylüleriyle 10. yy. Batı Avrupa'sından pek farklı olmayan bir hale gelmiştir[62].

Anadolu'da ise *pronoia*'lar ırsi hale gelmiş, köylülerin büyük çoğunluğu toprağa bağlı *paroikoi* haline getirilmişlerdir. Vassal-süzeren ilişkisi yaygınlık kazanmış, Paleologos hanedanının teşvikleriyle devlet hizmeti bile bu ilişki içinde algılanır hale gelmiştir. İtalyan tüccar kentleri dokunulmazlıklar ve imtiyazların yanında İstanbul'un içinde sadece kendilerine bağlı özerk adalar elde etmişlerdir. Bütün bu gelişmeler, son dönem Bizans ekonomisinin güçlü bir feodalleşme sürecine girdiğini göstermektedir[63].

İmparatorluğun bu şekilde parçalanmaya başlaması çok sayıda devletçiğin ortaya çıkmasına yol açtı. Komnenos ailesi Trabzon'da bir devlet kurdu. Epir'de Mihail Komnenos bir despotluk meydana getirdi. Diğer yandan, İznik'te Teodor Laskaris, Rodos'ta Gabales, Alaşehir'de Mankafa, Argos ve Korent'te Leon Sguras bağımsızlıklarını ilan ettiler[64]. Bu parçalanmadan payını almak isteyen Cenova'nın Sakız Adası'nı ve Anadolu'nun Ege ile Karadeniz kıyılarındaki birçok liman ve iskeleyi ele geçirmesiyle tablo tamamlandı.

1261'de İstanbul Haçlılardan kurtarıldığında Bizans, Anadolu'da Marmara Bölgesi, Avrupa'da Trakya ile Midilli, Semadirek ve İmroz Adalarından ibaret küçük bir devletçik haline gelmişti[65].

(60) Luchaire'in dediği gibi 4. Haçlı seferi, birçok Haçlı için her şeyden önce bir kazanç fırsatıydı. Luchaire, *Innocent III, La Question d'Orient*, s. 8.1'den Diehl, *et. al., L'Europe Orientale...*, s. 124.

(61) *ibid.*, s. 124.

(62) Durant, *op. cit.*, s. 651.

(63) Anderson, *op. cit.*, s. 284. Osmanlı tarihçisi Hayrullah Efendi, «Fakirler ve zayıflar arkontların zalimce tekliflerinden (vergilerinden MAK) bıkmış olduklarından kendilerini koruyacak kimseler peyda etmekteydiler.» demektedir. Hayrullah Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul, Son Havadis Y., 1972, C. V, s. 6, 16. yy.da yazılmış Grekçe anonim bir tarihte de aynı duruma bu kez merkez açısından işaret edilmektedir. «Heyhat. Talihsiz imparatorluk büyük bir fakirlik içinde idi. Arkontlar zengin, fakat devlet fakir idi.» Şerif Baştav (haz), *Anonim Osmanlı Tarihi*, AÜ DTCF, 1973, s. 94.

(64) Diehl, *et. al., L'Europe Orientale...*, s. 174.

(65) *ibid.*, s. 90.

Bizans'ın bu kadar küçülmesinin bir nedeni yerli feodaller ve Haçlı seferleri ise ikinci nedeni de Balkanlar üzerindeki Slav baskısıdır. Bizans ayrı bir devlet olarak ortaya çıktığı yıllardan itibaren barbar saldırılarına direnmek zorunda kalmıştır. 5. yy.daki Vizigot saldırılarını Batı'ya yönelterek az zararla atlatan Bizans 6. yy.dan itibaren göçebe ve yarı göçebe unsurlarla 700 yıl sürecek bir mücadeleye girmek zorunda kalmıştır. 580'de başlayan Avar-Slav saldırıları, bunların o zamanki adı Illyricum, bugünkü adı Yugoslavya olan bölgeye yerleşmeleriyle sona ermiştir. Bu yerleşmenin Bizans açısından getirisi Doğu ile Batı'nn kara bağlantısının tamamen kesilmesi ve Bizans'ın artık tam anlamıyla bir Doğu devleti niteliği kazanmaya başlaması olmuştur(66). Bunun yanında, 7. yy.da başlayan Bulgar göçleri, bunların Güney-Doğu Balkanlar'da bir devlet kurup yerleşmeleriyle sona ermiştir. Bizans'ın kuzeyinde böylece oluşan iki barbar devletine karşı Bizans'ın tavrı, bu toprakları yeniden ele geçirebilmek için savaşa girmek olmuştur. Ancak zaman zaman başarılar kazanan Bizans, Doğu'da 1071'den itibaren Selçuklu yayılmasının başlamasıyla Balkanlar üzerindeki etkinliğini yitirmek zorunda kalmıştır. Ayrıca 1065 yılında 600.000 kişilik Uz (Oğuz), 1089'da da 800.000 kişilik Peçenek göçebelerinin Balkanlar'dan Bizans topraklarına girmeleri, Bizans'ın bu göçebeleri yok etmek için son gücünü tüketmesine neden olmuştur. Uzlar ve Peçenekler ya yok edilmiş ya da Balkanlar ve Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Ama bu göçlerin görünüşte Bizans dengelerini bozmamış olmasına karşılık merkez ordusunun büyük çapta erimesi nedeniyle Bizans'ın Balkanlar'da etkisi kalmamıştır(67).

Burada akla hemen gelen soru, neden Doğu'da ve Batı'da olduğu gibi, barbar göçlerinden sonra ortaya feodal üretim tarzının çıkmadığıdır. Bu sorunun en kalın çizgileri içinde cevabı, feodalitenin Batı'da Roma-Germen sentezi olmadığı gibi Doğu'da da Bizans-Slav sentezinin aslında oluşmadığı, oluşsa bile bundan feodalite çıkmayacağıdır. Bizans feodaliteye ancak kendi iç dinamiğinin ürünü olarak geçebilirdi. Bu açıdan Roma'nın batısının ileri düzeyde feodalleşmiş son dönemiyle Germen saldırılarının birleşmiş olması, birçok tarihçi için Batı feodalitesinin bir Roma-Germen sentezi olduğu imajını yaratmıştır. Oysa Batı Roma'nın maruz kaldığı barbar saldırılarından çok daha şiddetlisine maruz kalan Bizans'ta feodalite ortaya çıkmamıştır. Aslında barbarlar Bizans topraklarına yoğun olarak girmeye başladıklarında, yukarıda incelediğimiz süreç içinde Bizans feodalleşme oluşumu içindedir, ancak merkez henüz barbarlara egemen olabilecek kadar güçlüdür. Bu nedenle de Batı'da rastladığımız türden Romalı-Germen kaynaşmasına benzer bir kaynaşma Doğu'da ortaya çıkmamış, Slavlar Bizans'tan bağımsız olarak kendi devletlerini kurmuşlardır.

(66) Henri Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris, P.U.F., 1970, *passim* ve Geoffrey Barraclough, *The Crucible of Europe*, London, Thames and Hudson, 1976, s. 13-14.

(67) Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1979, s. 251.

Kabile örgütlenmesinden, yerleşik devlet örgütlenmesine geçilen bu oluşumlarda Bizans etkisi hiç kuşkusuz vardır. Ancak gerek Sırpların gerekse de Bulgarların kendi dillerini korumaları, Batı'da bir süre sonra Latince konuşmaya başlayan Germenlerin aksine, bu göçebelerin çok büyük ölçekte Bizans etki alanının dışında kalmalarına ve kendi kimliklerini kendilerinin oluşturmalarına yol açmıştır.

Burada ilginç olan, aslında bir Türk kavmi olan Bulgarların Balkanlar'a geldikten sonra Yunancanın etkisine hiç girmeyerek Slavca konuşmaya başlamaları ve bir süre sonra da iyice Slavlaşmalarıdır. Bu olayın temel nedeni Bizans'ın barbarlara, kendi kültürlerini devam ettirme konusunda hiçbir şans tanımak istememesidir. Bizans merkezinin «tek inanç tek egemen» formülünün üzerine dayalı olması, halklar arasında çeşitliliğe, çok sesliliğe tahammül edememektedir. Bu durumda Bizans, barbarları ya kendi potasında eritmek ya da tamamen yok etmek yollarından bir başkasına tüm tarihi boyunca asla itibar etmemiştir. Batı Roma oluşumları içinde gözlediğimiz, yoğun Roma-Germen kültürel ilişkileri, Bizans oluşumları içinde hemen hemen hiç ortaya çıkmamıştır. Böylece Bizans periferisine yerleşen göçebelerin ya tamamen kendi hallerine bırakılmaları ya da Bizans içlerine *stratiote* olarak yerleştirilmeleri[68], Batı'da ortaya çıkan kaynaşma olanaklarını Bizans ve Slavlar açısından tamamen yok etmiştir.

Bunlarla birlikte, Bizans merkezkaç unsurlarının ağırlığının Anadolu'da olması, Slavların Balkanlar'da herhangi bir feodal oluşumla karşılaşmamalarına neden olmuş ve buralara yerleşen Slavlarda toprak mülkiyeti daha çok özgür küçük köylü mülkiyeti biçiminde ortaya çıkmıştır. Ancak bu toprakların fetihle ele geçirilmiş olması nedeniyle Slavlardan önceki yerel halk toprağa bağlı *paroiki* haline getirilmiştir[69].

Fakat 12. yy.ın başlarında Bizans merkezinin hızlı bir biçimde gerilemeye başlaması, Slav devletlerinin de kabile yapılarının çözülmesinin ürünü olarak bir aristokrasi oluşturmuş olmaları nedeniyle Balkanlar'da Bizans feodalleşmesinden ayrık ve farklı bir feodalleşme süreci ortaya çıkmıştır. Sırp Çarı Stepan Duşan kanunuyla (*zakonnik*) toprağa bağlanan ve belirli ölçüde angarya yükümlülüğü altına giren köylüler, Balkan feodalleşmesinin işaretleridirler.

Bulgar çarı 1189'dan itibaren kendini Bulgarların ve Greklerin çarı ilan etmiştir[70]. Merkez örgütlenmesi Bizans modeline göredir, ancak Bulgar kabile soyluluğunun güçlü unsuru boyarlar, merkez otoritesini sürekli tehdit altında tutmaktadırlar.

Sırbistan'da da benzeri bir oluşum gözlenmektedir. Kral veya çar unvanını taşıyan Sırp hükümdarları, Stepan Duşan (1332-1355)'dan itibaren kendilerini Sırpların, Greklerin, Bulgarların ve Arnavutların imparatoru ilan etmişlerdir[71].

(68) Antoniadis-Bibicou, *art. cit.*, s. 210.

(69) Anderson, *op. cit.*, s. 290.

(70) Charles Diehl, *et. al.*, *L'Europe Orientale...*, s. 270.

(71) *Ibid.*, s. 288-89.

Sırp yüksek soyluları hem bazı devlet görevlerini yerine getirmekte hem de kendi topraklarını yönetmektedirler. *Vlastele* adını alan Sırp yüksek soyluları, devlet görevleri karşılığı Çar'dan görev süresince kendi tasarruflarında kalan toprak almaktadırlar. *Vlastele*'lere doğrudan bağlı olan ve bu niteliklerinden ötürü Batı feodalitesini oluşturan kurumlardan *vassalite*'nin kurucu unsurlarından *homme lige* ile büyük benzerlikler arz eden *vlastelicici* ise askerî hizmet karşılığı, aynı Batı feodalitesinde olduğu gibi, kraldan veya adamı oldukları yüksek soyludan toprak almaktadırlar.

Sırp soyluları, bazı istisnalar dışında kendi topraklarında yargı yetkisini de kazanmışlardır. Batı feodal kurumlarından *immunitas* ile *judicia*'nın feodal soylulara sağladığı ayrıcalıklara benzer haklar sağlayan bu yargı yetkisi, Sırp soylularının feodalleşme sürecinde çok önemli bir aşamayı geride bıraktıklarını göstermektedir. Ayrıca, hanedan kavgalarından yararlanarak merkeze göre bağımsızlıklarını genişletmekte ve kraldan aldıkları toprakları iyileştirmektedirler. Osmanlı öncesi Sırp tarihinin en güçlü kralı Stepan Duşan'ın bastırma gayretlerine rağmen Sırp soyluluğu, Osmanlı işgaline kadar sürekli isyan halinde kalmıştır.

Hem Bulgaristan'da hem de Sırbistan'da köylülük, özgür köylüler (*sebri*) ve bağımlı köylüler (*paroiki*) olarak ikiye ayrılmıştır. *Sebri*'ler topraklarına tam tasarruf hakkına sahiptirler. Buna karşılık, *paroiki*'ler topraklarını terk edememekte ve toprak tasarruf biçimleri de ırsi kiracılık olmaktan öteye gidememektedir.

Stepan Duşan yasasından öğrendiğimize göre, toprak mülkiyeti Balkan toplumunda iki biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi *baştina* adını almakta ve soyluluğun ırsi toprak mülkiyetini ifade etmekte ve belirlemektedir(72).

İkinci mülkiyet biçimi ise devlete ait topraklarda çalışanların vergilerinin, belirli bir hizmet karşılığı bir soyluya görev süresince terk edilmesi uygulaması olan ve Bizans uygulamasından bir miktar farklılaştırılarak alınan *pronoia*'dır(73).

Gene Duşan yasasından anladığımıza göre, hem *baştina*'larda hem de *pronoia*'larda çalışan köylüler giderek bağımlı hale getirilmektedirler. *Baştina* köylüleri (*kmet*) krala toprak vergisi, *baştina* sahibine ise ürünün 1/3 veya 1/2'sini vermek zorunda olan yarıcılar haline dönüşmüşlerdir(74). *Pronoia*'larda ise angarya yoluyla efendinin tarlasında haftada iki, üç gün çalışma uygulaması yaygınlaşmaktadır.

(72) *Baştina* ırsi olarak verilen toprakları ifade etmektedir. Duşan yasasındaki *dati ü plemenito, datiu bastinu;* soyluya ait olarak vermek, miras hakkını da içererek vermek, anlamına gelmektedir. Örneğin Banus Stepan'ın (Kral Stepan Duşan) 1323'te Grgur Stipanic'e 5 köyü ona ve evlatlarına ebediyen vermesi (*u vike vikamo, niemu, injegova ostalomu*) *baştina*'nın irsi mülkiyet niteliğini belirlemektedir. Bkz.: Ciro Truhelka, «Bosnada Arazi Meselesinin Tarihi Esasları», Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. I, s. 54.

(73) Charles Diehl, *et al.*, L'Europe Orientale..., s. 290-91

(74) Ömer Lütfü Barkan, «Harp Sonu Tarımsal Reform Hareketleri», *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul Gözlem Y., 1980, s. 48.

Köylülerin toprağı terk etmelerinin gittikçe güçleştiği bu ortamda, köylünün angarya yükümlülüğü ve toprak sahibinin yargılama hakkını genişletmesi birlikte gerçekleşmektedir[75].

Baştina köylüleri (*kmet*) toprak sahibine her yıl vermekle yükümlü oldukları ürün payı dışında, angarya ile yükümlü olmadıkları gibi, özgürlükleri de kısıtlanmamıştı. Sırp toplumsal hiyerarşisi içinde *kmet*'ler toprak sahiplerinden pek uzakta değillerdi ve onlar gibi, «iyi Bosnalılar» (*Dobri Bosnajani*) arasında sayılırlardı[76].

Baştina sahibinin ürün payı genellikle 1/3 olduğudan *kmet*'lere *tretijenik* (üçte bir adam) de denilmekteydi. Ancak bazı *baştina*'larda bu pay 1/2'ye yükselebiliyor ve o *baştina*'ların *kmet*'leri *polovnik* adını alıyorlardı[77].

Her bir *kmet* işletilmek üzere kendine verilen ve ürünün belli bir oranını toprak sahibine vereceği tarladan başka 400 kulaç kare büyüklüğünde[78] *zlatica* adı verilen vergiden bağışık bir toprak parçası alırdı. Bunun üzerine evini inşa eder ve kendi gereksinimi için sebze ve meyve yetiştirebilirdi. *Kmet*'ler *baştina* ormanından kereste hakkına (*jus lignanini*), otlaktan yararlanma hakkına (*jus pasculandi*) sahiptiler. *Kmet* bu haklar karşılığında, her yıl belirli bir süre içinde *poklon* (hediye) adı verilen özel ödemelerde bulunmakla yükümlüydü. *Poklon* kural olarak, bir çift tavuk, 10 yumurta, bir kuzu veya oğlak vb.den ibaretti[79].

Baştina sahibi ile *kmet* arasındaki ilişkinin en önemli yönü *kmet*'in tarlasını *in patrimonium* (mülkiyet olarak) tasarruf etmesiydi. Ancak, *kmet baştina* sahibinin payına düşen ürünü düzenli bir biçimde vermezse veya toprağı kötü kullanarak tükenmesine neden olursa tarlasından uzaklaştırılabilirdi. Fakat bu durumda da toprağı ihya etmek isteyen bir başka *kmet*'e toprak sahibi *amelioramentum* denilen yardımları yapmak zorundaydı[80].

Baştina sahiplerinin topraklarındaki *kmet*'ler üzerindeki yargı hakları sınırlıydı. Davaların büyük bir bölümü, köylülerin cemaat mahkemelerinde görülürdü.

Osmanlı fütuhatı, Bizans mirasının üzerine kurulan fakat ondan bağımsız ve bir anlamda kendine özgü gelişen Balkan feodalleşmesini bu aşamasında ele geçirdi. Doğrudan üreticinin giderek bağımlılaştığı bu aşamada Balkanlar'da yayılmaya başlayan Osmanlı, Arnavutluk'taki bazı dağ kabileleri dışında halktan olumsuz hiçbir tepki görmemiş, aksine bir kurtarıcı olarak karşılanmıştır. Braudel'in belirttiği gibi, «Balkanlar'ın Türkler

(75) Ömer Lütfü Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü», *Ülkü*, C. X, Sayı: 56, 1937, s. 153.

(76) Truhelka, *art. cit*, s. 47.

(77) *ibid.*, s. 47.

(78) 1 kulaç: 1.89 m, 400 kulaç^2: 1.440 m^2.

(79) Truhelka, *art. cit.*, s. 49.

(80) *ibid.*, s. 50.

tarafından fethi bir toplumsal devrime yol açtığı için mümkün olmuştur... Türkler tarafından yüzyıllar süren çabalar sonucu fethedilen Anadolu'nun aksine, Balkanlar onlara hiçbir direnme göstermemişlerdir.»[81]

Braudel'in Balkanlar'a ilişkin olarak ileri sürdüğü görüş, aslında bir gerçeğin ifadesi olmakla birlikte Anadolu için de geçerlidir. Braudel'in sandığının aksine Anadolu'nun Türkler tarafından fethi, Balkanlar'ın fethinden de kısa sürmüştür. Ancak, özellikle Batılı tarihçilerin zaman zaman yanlışa düşmelerine neden olan nokta, Anadolu'nun Osmanlı tarafından fethinin uzun sürmüş olmasıdır. Balkanları ilk kez İslam gazasına açan güç Osmanlılar olmakla birlikte, Anadolu Malazgirt'ten sonra çeşitli Türk kavimlerince fethedilmişti. İşte yanılgı bu noktada ortaya çıkmaktadır. Bir İmparatorluk siyaseti olarak Anadolu'yu da kendi topraklarına katmak isteyen Osmanlı'nın bu topraklarda yürüttüğü savaşlar, Anadolu'nun ilk fatihleri tarafından, buraların zaten dar'ül İslam olduğu gerekçesiyle *gayrimeşru* görülmüş ve Anadolu'nun Osmanlılar tarafından fethinin tamamlanması 200 yıldan fazla zaman almıştır.

Balkanlar'da yukarıda anlatmaya çalıştığımız feodalleşme sürecinin hızlanması sırasında, Türk fethi öncesi Bizans Anadolu'su ise yoğun bir biçimde toprak soyluluğunun güçlenmesine ve doğrudan üreticilerin bağımlılaşmasına sahne olmaktadır. 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra başlayan Anadolu'daki Türk yayılması, Anadolu'daki Bizans feodalleşmesini coğrafya olarak gerileyen ama kurumsal ekleşmeler olarak ilerleyen bir süreç içine sokmuştur.

Bizans'ın dünya tarihindeki son yüzyılı olan 15. yüzyılda Bizans, Marmara Bölgesi'ne sıkışmış adı var sanı yok bir devlettir. Aslında bu kuruluşa devlet bile demek doğru değildir. İstanbul'un dışındaki tüm alanlar merkezkaç güçlerin elindedir. İstanbul ise bir imparatorluk merkezi olmaktan çıkmış 50.000'e inmiş nüfusuyla Latin tüccarlarının bıraktıkları kırıntılarla geçinmeye çalışan küçük bir kenttir.

Marmara Bölgesi'ne sıkışan Bizanslı merkezkaç güçler ise Osmanlılar tarafından tekfur olarak anılan, yerli halkın kendilerine *arkont* adını verdikleri birer toprak soylusudurlar. 19. yy. Osmanlı tarihçisi Mustafa Nuri Paşa bu tekfurların hukuken *basileus*'a bağlı olmakla birlikte tamamen özerk olduklarını bildirmektedir[82].

Osmanlı yayılması başlayınca şerfleştirilmekte olan halk tekfurlarına karşı kesinlikle Osmanlı'nın tarafını tutmuşlardır. O dönemi yaşamış olan Oruç Bey'in tanıklığına göre, «halk tekfurlara karşı kale kapılarını açarak kentleri Osmanlı'ya vermektedirler.»[83]

(81) Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Glasgow, Fontana, 1978, c. II, s. 663.

(82) Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, Ankara, TTK Y., 1979. C. I-II, s. 3.

(83) Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 40-41

Sürekli coğrafya terk etmek zorunda kalan Bizans Anadolu feodalleşmesi, Balkan feodalleşmesinin aksine güçlü bir soylu sınıf oluşturamadığından, Osmanlı fethiyle birlikte hemen hemen hiçbir iz bırakmadan kaybolmuş, oysa Balkan soyluluğu, Osmanlı ricali arasına katılarak kendini sürdürmüştür.

IV. OSMANLI ÜRETİM TARZI

A. OSMANLI ÜRETİM TARZININ ÜST DOKUSAL ÇERÇEVESİ

1. Üst Dokusal Çerçevenin Oluşma Süreci veya Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu

Osmanlı Devleti, 14. yy.ın hemen başında, çökmekte olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir uçbeyliği olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Yarı bağımsız bir statüde olan uç beyliklerinin temel görevi devletin ana gövdesine yönelebilecek saldırılara karşı bir güvenlik unsuru oluşturmaktır.

Osmanlı uç beyliği büyük çapta feodalleşmekte olan Bizans ve Anadolu Selçuklu Devletlerinin buluşma noktasında gelişmeye başlamıştır.

10. yy.dan itibarenki gelişmeler içinde Anadolu'nun önce feodalleşme sürecine girmesine, sonra da Türklerin eline geçmesine engel olamayan Bizans; Moğollar 1243'ten sonra Anadolu'ya egemen olmaya başladıklarında, Marmara Bölgesi'ne sıkışmış küçük bir devlet durumuna düşmüştür.

Osmanlıların ilk yerleştikleri Söğüt-Domaniç bölgesi, birbirleriyle savaşmakta olan Bizans merkezkaç unsurlarının yoğunlaştıkları alandı. Bunun yanında, Anadolu Selçuklu merkezinin İran Moğolları elinde bir kukla durumuna düşmesiyle «Türklerin memleketi öyle bir inhitata uğramıştı ki, yalnız valiler, eşraf ve muteberan devlet arazisini sayısız beyliklere bölmekle kalmıyor, oktan ve tirkeşten başka hiçbir şeyle müsellah olmayan adı sanı belirsiz adamlar da etraflarına yığılan ahaliden alaylar teşkil ederek eşkiyalık etmeye başlıyorlardı»[1].

(1) Nicephoras Gregoras'tan Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Ankara, TTK Y., 1944, s. 16.

Bizans'ın ve Anadolu Selçuklularının içinde bulundukları bu durum, feodal ayrılıkçı unsurların eline düşmemenin tak güvencesi olan merkezin yitirilmesine yol açtığından Hristiyan ve Müslüman doğrudan üreticiler tam bir acz içine düşmüşlerdir.

Hem Bizans hem de Selçuklu merkezlerinin giderek güç yitirmelerinin sonucu olarak Bizans ve Selçuklu yöneticileri feodalleşirken Selçuklu uçları da bağımsızlaşarak birer beylik haline dönüşmüşlerdir[2]. Bu ortamda Osmanlı uç beyliği de kendi hesabına fetih yapan bir merkezkaç unsur haline gelmiştir[3].

Tüm bu uç beylikleri içinden Osmanlı Beyliği bir imparatorluğa dönüşerek eski Bizans ve Selçuklu toprakları üzerinde merkezî bir egemenlik kurabilmiştir.

Osman Bey döneminde, Osmanlı ucu tam bir kargaşa içinde olmuştur. Güvensizlik ortamından ötürü uca komşu, Bizans büyük toprak sahipleri köylülerini yitirmişlerdir. Ucu tutan Osmanlı üretim tarzının oluşumu, devletin oluşum süreciyle yakından ilgilidir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin hangi ortam içinde ve nasıl kurulduğunu incelemek yararlı olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna dair en eski kuramlar Namık Kemal'in «Cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretten» dizesinde özetlenen ve Gibbons'un kitabıyla[4]da bilim dünyasına sunulan, devletin 400 çadırlık bir göçebe aşiret tarafından kurulduğudur. Gibbons'a göre bu küçük aşiret, komşusu Rumları da İslamlaştırarak ve on yılda on kat büyüyerek Osmanlı ırkını meydana getirmiştir. Devletin bu yeni ırk tarafından kurulmasının yanında kısa bir sürede, önce Balkanlarda sonra da tüm Avrupa'da yayılması, Hristiyanların İslamlaştırılması politikası sayesindedir[5].

Osmanlı kuruluşuna ilişkin bir başka kuram grubu, bir efsaneden hareket etmektedir. Bu cins kuramların başlangıcı, o dönem tarihçilerinin yazdıkları kitaplarda efsanevi bir nitelik almaktadır[6].

Fransız tarihçi Grenard, dört yüz çadırlık kurucu aşiret kuramı ile efsanevi kuruluş kuramlarını birleştirerek Osmanlı Devleti'nin, rüya sonucu Osman'a bağlanan Ahilerin yerli halk arasında taraftar toplamaları sonucu kurulduğunu «bilimsel» bir ciddiyetle ileri sürebilmektedir[7].

(2) Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, Ankara, TTK Y., 1979, c. I-II, s. 5.

(3) Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul, Cem Y., 1974, c. I, s. 103.

(4) Herbert Adams Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, London, 1918.

(5) Gibbons'un görüşleri için bkz.: M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara, Atay Kültür Y., 1972, s. 36-39 ve Şevki, s. 105-136.

(6) Oruç Bey'e göre, Osman Gazi'nin soyu, Nuh peygamberin oğlu Yafes'e uzanmaktadır. Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 19. Diğer tüm o dönem tarihlerinde bu efsane yer almaktadır. Örnek olarak bkz.: Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, İstanbul, Devlet Kitapları, 1970, s. 4; Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, Ankara, TTK Y., c. I, s. 21.

(7) Grenard, *op. cit.*, s. 41. Toynbee'ye göre sınır bölgesinde iktidarı elinde tutan

Gibbons tezini eleştiren Köprülü ise Osmanlı Devleti'nin tamamen Türk unsurlar tarafından oluşturulduğunu, Moğol istilasından sonra Batı'ya gelen Türkmenlerin 13. yy. sonuna kadar Bizanslı kalan bu alanları da «vasi bir şekilde Türkleştirdiklerini» söylemektedir[8].

Köprülü'nün kuramı, Bazı Batılı çevrelerden kaynaklanan ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki Türk damgasını yadsıyan kuramlara karşı bir tepki kuramıdır ve bu nedenle de Türklerin rolünü abartmaktadır.

Barkan ise konuya biraz daha tarafsız yaklaşarak «... bir aşiretle bütün bir Bizans dünyasının mücadelesini değil, maddi ve manevi kuvvetleriyle iki ayrı alemin kucak kucağa gelerek karışması nev'inden bir kaynaşışın alametlerini görmek lazım gelir... nüfus kitleleri büyük mikyasta yer değiştirmiş, memleketin ırki terekkübü ve nüfusun yayılış şekli değişmiştir.» demektedir[9].

Türklerin özellikle Moğol istilasından sonra Batı Anadolu'ya yoğun bir biçimde geldikleri gerçektir, ama yerli Hristiyan köylülerin de topraklarında kaldıkları ve dinlerini koruyarak üretime devam ettikleri de o kadar gerçektir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin oluştuğu Orta Anadolu yaylasının aksine Marmara Bölgesi, verimliliği nedeniyle oldukça kalabalık yerli bir Hristiyan nüfus barındırmaktaydı. Osmanlıların bu yerli unsurları İslamlaştırmadıkları, sadece vergi mükellefi üreticiler olarak muhafaza ettikleri, 15. ve 16. yy.a ait belgelerde, bu bölgede oldukça kalabalık bir Hristiyan nüfusun varlığının ortaya konulmasından anlaşılmaktadır.

Kuruluş kuramlarından bir tanesi de Mustafa Akdağ'ın ileri sürdüğü «Marmara İktisadi Ünitesi» yaklaşımıdır[10].

Akdağ'a göre, 14. yy.da Bizans büyük bir ekonomik çöküntü içindedir. Marmara Bölgesi'ndeki sanayici Bizans kentleri, sınai ürünlerini satabilmek için bölgedeki kalabalık Türk yayla halkıyla birleşmişlerdir. Türkler sınai ürünlere, Bizanslılar hayvan ürünlerine ihtiyaç duyduklarından «Marmara İktisadi Ünitesi» ortaya çıkmış, bu da Osmanlı Devleti'ni doğurmuştur. Daha sonra Balkanlar ve Anadolu, «Marmara İktisadi Ünitesi»ne bağlanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşması sağlanmıştır.

Aslında Akdağ'ın kuramı özgün değildir. Daha önce birçok yazar, özellikle Toynbee, yerleşik toplum ile göçebelerin sınır boyunda karşılaşmaları halinde, bunların birleşerek yeni bir devlet kurabileceklerini ileri sürmüş-

unsur, bir süre sonra uyruklarından ayrılmakta ve özgür kalan kendi halkından uzaklaşmaktadır. Toynbee'ye göre bu genel kural çerçevesinde, Osmanlı yönetimi Hristiyan unsurlardan devşirilen *monastique-laique* (manastır örgütünde olduğu gibi dışa kapalı, hiyerarşik, disiplinli, ama dinsel olmayan) bir gruba teslim edilmiştir. Arnold J. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, İstanbul, Kayıhan Y., 1978, s. 70

(8) Köprülü, *ibid.*, s. 91.

(9) Ö.L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi» *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, c. I, sayı: 2, 1944, s. 345.

(10) Mustafa Akdağ, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti» *Belleten*, sayı: 51,1949, s. 497-571 ve sayı: 55, s. 319-418.

lerdir. Toynbee'ye göre, Frank devleti Roma toprak soyluları ile Germen göçebelerin ortaklaşa kurdukları bir devlettir. Mançu İmparatorluğu aynı biçimde «sınır ötesi Mançu barbarlarıyla sınır bölgesindeki Çinlilerin birlikte kurdukları bir devlettir[11].

Akdağ'ın teorisi, Toynbee yaklaşımı içindedir ve büyük bir genellemeden hareket etmektedir. Bizce bu yaklaşımın iki yanlış varsayımı vardır. Bunlardan birincisi, Bizans endüstrisinin Türkler geldiğinde büyük boyutlu bir üretimi sürdürmekte olduğu ve pazar sıkıntısı çektiği; ikincisi ise Marmara Bölgesi'ne gelen Türklerin tamamen göçebe ekonomisine dayandıklarıdır.

Aslında, Bizans endüstri ve ticareti 13. yy.ın başından itibaren İtalyanların eline geçmiş ve Bizans gelişmekte olan İtalyan endüstrisinin mamullerinin hücumuna uğramıştır[12].

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti kurulurken, ayakta kalmış bir Bizans endüstrisi düşünmek biraz zordur. Bunun yanında, 11. yy.dan beri yaşanan Bizans feodalleşme süreci, 14. yy.da güçlü bir kendine yeterlilik eğilimi yaratmıştır. Ayrıca Akdağ'ın sandığının aksine Marmara Bölgesi'nde yer alan Bizans kentleri büyük nüfus kayıplarına uğramış ve küçülmüş kentlerdir. Bölgenin en büyük kenti Bursa için 1432'de kente gelen Bertrandon de la Broquiere, Hisar'da 1.000 ev olduğunu söylemektedir[13]. Bu 5-8 bin bir nüfus demektir. Bu nüfusun güçlü bir iskân politikası izleyen Osmanlı'dan önce daha da az olduğu tahmin edilebilir. Bizans döneminde, feodalleşme nedeniyle kentler hisar gerisine çekilmişlerdi. Bu nedenle hisar dışına taşan Osmanlı Bursa'sının 15. yy.ın ikinci yarısındaki 40-50 bin kişilik nüfusu[14], son dönem Bizans Bursa'sı için kıstas olarak alınamaz. Aynı biçimde, tam Osmanlı'nın eline geçtiği sırada, bölgenin ikinci büyük kenti olan İznik'in perişan halini anlatan İbn Batuta[15], son dönem Bizans kentlerinin göçebe ekonomisinin ürünlerine talep yaratamayacak kadar küçük oldukları ve onların endüstriyel ihtiyaçlarını karşılayacak örgütlenmeden uzak oldukları konusundaki kanımızı desteklemektedir.

Bütün bunların yanı sıra, bu dönem Bizans Marmara'sında kıra çekilme dönemidir. Bu kıra çekilmenin ürünü olarak kentler üretim kapasitelerini çok aza indirmek durumunda kalmakta, kırsal işletmeler de kendilerine yeterli olabilmenin çarelerini aramaktadırlar. Bu ortamda, göçebe ürünleriyle birbirini tamamlayan bir Bizans endüstrisi düşünmek mümkün değildir.

(11) Toynbee, *Tarih Bilinci*, c. II, s. 392-94.

(12) Feridun Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, İstanbul, Türk Turing ve Otomobil Kurumu Y., 1976, s. 9-15.

(13) Bertrandon de la Broquiére, *Le Voyage d'Outre-Mer*, Paris, Schefer, 1892, s. 135-36'dan Halil İnalcık, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle» *Belleten*, c. XV, sayı: s. 637.

(14) *ibid.*

(15) İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, İstanbul, MEB Y., 1971, s. 46.

Bu bağlamda, Sahillioğlu'nun o dönem gezginlerinin anılarından derlediğine göre Marmara Bölgesi'nde fiyatlar çok düşüktür. Bunun talep yetersizliği sonucu olduğu düşünülürse ticaretin çok durgun olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca düşük fiyatlarla birlikte para arzının da sınırlı olması, her iki taraf açısından da otarşiye işarettir[16].

Ticaretin çok düşük düzeyde olduğuna dair önemli bir kanıt da Osmanlı için gerekli olan sanayi ürünlerini üreten kentlerin öncelikle ele geçirilmesi için çaba harcanmasıdır. Örneğin 1357 yılında at donatımları üretimiyle ünlü Göynük'ün ele geçirilmesi Osmanlılar arasında büyük sevinç yaratmıştır[17].

Diğer yandan, Osmanlı kurucu unsurlarını tamamen göçebe olarak düşünmek de yanlıştır. Biraz ileride göreceğimiz üzere, Osmanlı Devleti aşiret güçlerinden çok, toprak peşinde koşan, yerleşik unsurlar tarafından kurulmuştur. Çoğu zaman sanılanın aksine, göçebe unsurların tımar sistemiyle bir ilişkileri yoktur ve «yürük» adı altında, özel bir statüye tabi olarak topraksız bir yaşam sürmüşlerdir.

Yeni arşiv çalışmalarının ortaya çıkardığı üzere, kuruluş dönemi tımar sahipleri, yerli Bizans toprak soylularıyla Osman'ın kişisel nökerleri (gulam) ve devletin kapıkullarıdır. İnalcık'ın da belirttiği gibi, «Fütuhat devrinde, Türk göçebelerinin fetholunan memleketlerde tımarlı sipahi olarak yerleşmesi nazariyesi yanlış eski bir nazariyedir.»[18]

Bu konuda Aşıkpaşaoğlu tarihinde, İnalcık'ı destekleyen bilgiler vardır. «... Doğru Leblebici Hisarına vardı, Tekfürü itaat ile karşı geldi. Onu yerinde bıraktı, o kâfirin oğlu vardı, onu kendisiyle birlikte aldı. Doğru Lefke'ye vardılar. Çadırlı Tekfürü ve Lefke Tekfürü itaat edip karşı geldiler. Memleketlerini teslim ettiler. Kendileri Osman Gazi'nin yanında yarar nöker oldular.»[19]

Bu alıntıda açıkça görülen, Osman Bey ile Bizans soyluları arasında *vassalite* ilişkilerinin kurulduğudur. Ele geçen topraklar, hiçbir gerçeğe dayanmadan iddia edildiği gibi, aşiret mensuplarına dağıtılmamakta Osman'ın vassali (nöker) haline gelen Bizans soylularına bırakılmaktadır. Daha sonra, Osman'la kişisel bağımlılık ilişkileri içine giren bu Bizanslılar, Osman'ın fütuhat hareketine onun yanında katılarak Osmanlı Devleti'nin kurucu unsurlarından bir kanadı oluşturmaktadırlar.

Gibbons, Bizans soylularının Osman'ın vassali olmalarına bakarak, iki ulusun kaynaşarak yeni bir ırk oluşturdukları kuramını oluşturmuştur. Oysa bazı Bizans beyleri dışında, geniş kitle kendi din, dil ve ulusal göreneklerini korumuşlardır. Asıl büyük çaplı din değiştirmeler, «Osmanlı Devleti

(16) Halil Sahillioğlu, «Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri» *Türkiye İktisat Tarihi üzerine Araştırmalar*, Ankara, ODTÜ, Y., 1979, s. 1-2.

(17) Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, 5 cilt, Ankara, Kültür Bak, Y., 1979, c. I, s. 75.

(18) İnalcık, *art. cit.*, s. 650.

(19) Aşıkpaşaoğlu, *op. cit.*, s. 28.

Balkanlar'a yerleştikten sonra yani en ziyade 15. asırda Balkanlar'da olmuş ve 16.-17. asırlarda da devam etmiştir.»[20]

Köprülü'ye göre, Osmanlı Devleti başlangıçta genellikle Türkmen unsur tarafından kurulmuş, ancak 15. yy.dan itibaren bir imparatorluğa doğru dönüşmeye başladıktan sonra «Osmanlı» adı altında genelleştirilen yabancı unsurlar egemenliği başlamıştır[21].

Köprülü genelde, Aşıkpaşazate tarihine dayanarak Osmanlı kurucu unsurları olarak, Gaziler (Alpler), Ahiler, Baciyan-ı Rum ve Abdalan-ı Rum'u saymaktadır [22].

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu borçlu olduğu söylenen bu güçlere biraz daha yakından baktığımızda görülen manzara şudur: «Ekseriyetle geçinecek bir toprağa ve kendini yaşatacak bir işe sahip olmayarak iktisadi zaruretler karşısında maişet vasıtalarını Orta Zamanın mütemadi harplerinde arayan ve dahili iğtişaşlarında arayan böyle tufeyli (asalak) bir sınıfın vücuda gelmesi pek tabii idi... 10. asırda Maveraünnehr'de gaziler adını taşıyan bir teşkilatın mevcudiyetini biliyoruz.»[23]

Ayrıca, Massignon'un *chevalerie insurrectionelle* (isyankâr şövalyelik), *héroisme hors la loi* (yasa dışı kahramanlık) olarak tanımladığı fütuvvet örgütleri de bu gaziler tarafından kurulmuştur[24].

Böylece bazı kaynaklarda alp bazı kaynaklarda da gazi adını alan bu unsurların, topraksız ve eski kişisel bağımlılık ilişkilerinden koparılmış silah adamları oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar, Anadolu'nun büyük bölümünü Moğol egemenliğine düşmesiyle kapılanacak bir bey bulamayan Moğollar tarafından da istenmeyen ve bu nedenle de uçlara toprak ve kapılanacak kapı umuduyla gelen unsurlardır. Daha önce de göstermeye çalıştığımız üzere, alpler göçebe kandaşlık ilişkilerinin bozulmasıyla ortaya çıkan nökerlik kurumunun unsurlarıdır. Bunlar da şefsiz ve topraksız kalınca uçlara gelmektedirler.

Bazı gaziler de bir şefin başkanlığında, toprak almak umuduyla Osmanlı hizmetine girmektedirler. Bunlar, bir yerin fethine katkıda bulununca veya kendiliklerinden fethedince orası kendilerine verilmektedir. «Yalak Ova'yı Akça Koca'ya verdiler. O da kendisiyle gelen gazilere üleştirdi.»[25]

Burada, tipik bir feodalleşme unsuru olan *sous-infédation* (alt fief temliki) olayı görmekteyiz. Topraklar aynı biçimde ihtida eden Hristiyan beylerine de verilmektedir. «Kara Mürsel derler bir yiğit vardı. O kıyıyı ona verdi. Ülkesini tımar olarak üleştirdi.»[26]

(20) Köprülü, *ibid.*, s. 144.

(21) *ibid.*, s. 145.

(22) *ibid.*, s. 146-172.

(23) *ibid.*, s. 147-48.

(24) Massignon, *Recueil des Textes Inédits Concernant l'Histoire de la Mystique Musulmane*, tome 1, Paris 1929, s. 69'dan *ibid.*, s. 150.

(25) Oruç Bey, s. 33.

(26) *Loc. cit.*

Bunların yanında, Osman fütuhatı yürütmek için haydut çetelerinden bile yararlanmaktadır. De Muralt'nın o devir kaynaklarından derlediği bilgilere göre, Bilecik'in fethi Paflagonya çetelerinin desteğiyle olmuştur[27].

Osman, başlangıçta sadece kendi adamlarıyla (nöker) fetih yaparken fütuhatın ölçeğinin genişlemesi, onu bu değişik kaynaknaklardan beslenen unsurlarla işbirliği yapmak zorunda bırakmıştır[28].

Başlangıçta Osman'ın ordusu yoktur ve her sefer için tımar vaadiyle asker toplamaktadır[29].

Bu olgular karşısında, Osman'ın bir aşiret reisi olduğu kuramı ciddi yaralar almaktadır. Osmanlı sülalesinin Oğuzların Kayı boyuna mensup olduğu, kanıtlanmamış bir iddiadır. Fuad Köprülü ve diğer araştırmacılardan bu iddiayı destekleyenler, bu konuda bir iz bulunamaması karşısında hayretlerini ifade etmektedirler ama 100 yılı aşan bir araştırma süreci içinde hâlâ bir iz bulamamaktadırlar[30].

Barkan, bu konuda, Kayı boyundan türeme konusunun II. Murat döneminde, Osmanlı hanedanına bir asalet yükleme kasdında olan o dönem tarihçileri tarafından uydurulduğunu ileri sürmektedir[31]. 18. yy.da 30 yıl kadar Osmanlı sarayında kalan Boğdan Voyvodası Dimitri Kantemir de «maalesef bugün bile işbaşında bulunan hanedanın kökenini bilen yoktur.» demektedir[32].

Aslında Söğüt bölgesinde kurulan adı ne olursa olsun veya zaman içinde çeşitli eğilimlerdeki tarihçiler herhangi bir şeyi ispatlamak kaygısıyla ona ne ad verirlerse versinler, bir Selçuklu ucundan başka bir şey değildi. Selçuklu'nun Türkmen aşiretlerine karşı olan tavrı ortadayken ve tamamen Selçuklu hizmetinde olup da merkezi ellerinde tutan birçok kimse varken, bir küçük Türkmen aşiretine Bizans sınırında uç beyliği verildiğini düşünmek zordur, bizim için de olanaksızdır [33].

Olaya bu açıdan bakınca, Osmanlı ailesinin, göçebe kandaşlık ilişkilerini aşmış, kendilerine bağlı kul ve nökerleri olan ve Selçuklu'nun güvenini kazanmış bir aile olduğunu düşünmek daha gerçekçidir.

(27) E de Muralt, *Essai de Chronographie Byzantine*, St. Pétérsbourg, 1873, c. II, s. 447'den Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 108.

(28) Kıvılcımlı'ya göre, bu alpler (o ilb diyor) «çökkün medeniyeti» yıkmaya gelmiş idealist kimselerdir. Bu «ilbler ve dervişler» ortaklaşa çalışıp yaşarlar. Hikmet Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, c. I, s. 207-11. Türkiye'de sıklıkla rastlanan, Roman malzemesiyle bilim yapmanın örneklerinden biri olarak sunduğumuz bu tezin gerçeklerle ilişkisi yoktur.

(29) Gibbons, s. 81'den Timur, s. 64.

(30) M. Fuad Köprülü, «Osmanlı İmparatorluğun Etnik Menşei Meseleleri», *Belleten*, c. VII, sayı: 28, 1948, s. 303.

(31) Barkan, *ibid.*

(32) Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, 3 cilt, Ankara, Kültür Bak. Y., 1979, c. I, s. XIII.

(33) Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi...*, c. I, s. 144.

1783'te yazılmış Fransızca anonim bir Osmanlı tarihine göre, Osman, Batı Anadolu'yu paylaşan yedi Selçuklu komutanından biridir[34]. Diğer altı beyin (Karaman, Saruhan, Karesi, Teke, Umur ve Germiyan) Selçuklu ümerasından olduğu kanıtlanmış gerçektir. Bu durumda, Osman'ın da Selçuklu ümerasından olması tezi ağırlık kazanmaktadır. Bunun yanı sıra, Osman'ın ilk savaşını yaptığı 1284 yılında, İnegöl tekfuruyla karşı karşıya gelen askerlerinin tümünün yaya olmaları[35], tamamen atlı olan ve yaya olarak savaşmaları mümkün olmayan göçebe güçlerin Osman'la beraber olmadıklarını kanıtlamaktadır.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin basit bir göçebe aşireti tarafından kurulduğu iddiaları Türk tarih yazınında çok yaygındır. Bazı yazarlarımız bu kanıtlanmamış iddiaya dayanarak Osmanlı üretim tarzı hakkında da sonuçlara varmaktadırlar. Bunlardan biri olan Muzaffer Erdost, göçebe Osmanlı'nın tımarı, kendinden daha üstün mülkiyet biçimine sahip Bizans mülkiyet biçiminden aldığını ileri sürmektedir[36]. Aynı yazara göre, «fethedenler ile fethedilenlerin uygarlık düzeylerinde farklılıklar vardır. Bu nedenle de Osmanlı, Bizans'ı taklit etmiştir[37].

Oysa kanıtlamaya çalıştığımız gibi Osmanlı, Selçuklu yani İran okulundan geçmiştir ve Osmanlı Devleti kurulurken daha önce de gördüğümüz üzere, Bizans ile Selçuklu eş konumdadırlar. Ayrıca, uygarlık nasıl tanımlanırsa tanımlansın, Osmanlı'nın kuruluşunu gören yıllarda, Bizans'ın İran'a öğretecek çok az şeyi vardır. Buna karşılık, tartışmasına burada girmenin gereksiz olduğu halde söylenmesi mutlaka gerekli olan olgu, Bizans'ın tüm tarihi boyunca, merkez örgütlenmesi ve toprak mülkiyeti gibi konularda İran'dan çok şey öğrendiğidir. Bu açıdan, Osmanlı'yı bir göçebe aşireti olarak görmenin sonucu üretilen bu teoriler, Osman'ın İran okulundan geçme Selçuklu ümerası olması gerçeği karşısında iflas etmeye mahkûmdurlar.

Osmanlı ailesinin daha Bizans sınırına yerleşmeden çok önce aşiret bağlarından sıyrılmış olduğuna dair en güçlü kanıt Osman'ın babası Ertuğrul'a Söğüt'ün Selçuklu tarafından mülk olarak verilmiş olmasıdır[38].

Bilindiği üzere, göçebe ekonomisinde kişisel toprak mülkiyeti yoktur. Oysa yerleşik hale gelmiş ve toprak soylusuna doğru değişmekte olan beyler için toprak mülkiyeti, doğrudan üreticinin artığına el koyabilmek açısından çok önemlidir. İ.H. Danişmend de bu konuda, uç beylerinin Selçuklu Devleti'nin önemli kişileri arasından seçildiğini belirterek

(34) Anonim, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, Havass, 1978, s. 52.

(35) İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 6 cilt, İstanbul, Türkiye Y., 1971, c. I, s. 3.

(36) Muzaffer Erdost, «Asya Üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş Koşulları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkilerinin Feodal Niteliği ve Sonuçları» Ülke, sayı: 2, 1978, s. 156.

(37) *Loc. cit.*

(38) Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 102.

Ertuğrul'un bunlardan birisi olması gerektiğini bildiriyor[39].

Buna karşılık, Osmanlı vakanüvisleri ve sadece onları kaynak alan bazı günümüz tarihçileri, Söğüt'ün kışlak, Domaniç'in yaylak olarak Kayı aşiretine verildiğini, böylece Osmanlıların kökeninin göçebe olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa Bizans feodalleşmesi sırasında, bu bölgede her tekfur kale arkasına çekilmiştir. Bu durumda ve gerçeklere bakmasını bilenlerin bildirdiğine göre, Söğüt de kalesi olan müstahkem bir yerdir ve Ertuğrul tarafından Belekoma (Bilecik) tekfurundan savaşla alınmıştır[40].

Bu bağlamda, Osman'ın maiyetinde yer alan ve Kayı boyu savaşçıları oldukları söylenen kimselerin, toprak umuduyla Osman'ın hizmetine giren ve onun vassalleri olan, yukarıda sözünü ettiğimiz bağlantısız gazilerdir (nöker, alp). Bu nökerler, bölgede var olan göçebe aşiretlerden topladıkları savaşçılarla fetihlere katılıyorlardı. Parayla tuttukları askerlerle savaşa katılan bu kimseler, hizmetleri karşılığı para alıyorlardı. Bu nedenle de fetih hakkını ileri sürerek, toprak istemek hakları yoktu [41]. Bu açıdan, başlangıçta tamamen mülk niteliğinde olan Osmanlı tımarı, bu paralı askerler aracılığıyla fethedilen toprakların askerlerle bey arasında paylaşılmaması ve tamamının beye kalması sayesinde, Osmanlı beyi kendine ait toprakları genişleterek miri toprak rejimine giden yol üzerinde hareket edebilmiştir. Beye ait toprakların genişlemesi de Osmanlı kuruluş aşamasındaki toprak tevcihlerinin feodal nitelikte olmasının önüne geçerek klasik Osmanlı tımarının, yani toprağın mülkiyeti değil de vergi gelirinin devrine dayalı sistemin oturabileceği zemini hazırlamıştır.

Bu durumda, kuruluş döneminin başlangıcında merkezkaç unsurlar, Hristiyan beyler, gaziler ve toprak açanlar olmaktaydı. Buna karşılık, bey hesabına parayla savaşanlar miri toprakların oluşturulmasına olanak sağlıyorlardı.

Aslında, çoğu zaman sanıldığının aksine, Osmanlı miri rejimi başlangıçtan beri bilinçli olarak uygulanan bir sistem olmayıp uzun bir oluşumun ürünüdür. Askeri ve parası çok olan Osman'ın fethedilen topraklardan çoğunu mülk olarak vermesi kaçınılmazdı.

Fethedilen toprakların bey ailesinin ortak mülkü olduğuna dair inanç da yanlıştır ve Osman Bey'in bir aşiret reisi olduğu yanlış inancına dayanmaktadır. Bu konuda çok fazla kanıt vardır. Örneğin Osman Bey, oğlu Orhan'a Karacahisar'ı, Orhan da kardeşi Alaeddin'e Fodora köyünü mülk olarak vermişlerdir[42].

Braudel de kuruluş döneminde beyin *primus inter pares* olduğuna ve toprakların genellikle mülk olarak verildiğine dikkati çekerek kuruluştaki toprak edinimlerinin *allodial* karakterini vurgulamaktadır[43].

(39) Danişmend, *Kronoloji...*, c. I, s. 2.

(40) M. Şakir Ülkütaşır, «Söğüt» *Türk Kültürü*, c. III, sayı: 26, s. 125-26.

(41) Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi...*, I, s. 243.

(42) *Tacü't Tevarih*, I, s. 37, 67.

(43) Braudel, II, s. 719.

Aslında, başlangıçta ele geçen toprakların mülkiyeti konusunda tam belirlenmiş bir kural yoktur, her şey güç dengelerine göre oluşum halindedir. Örneğin Osman, bizzat kendine bağlı ve büyük bir olasılıkla nökeri olan, Samsa Çavuş'a Lefke köylerinden birini mülk olarak vermiştir. Toprağı mülk olarak Samsa Çavuş, sürekli olarak Osman'ın yanındadır ve onun her türlü hizmetini yapmaktadır. Burada Merovenj tipi bir aristokrasisinin başlangıcını görmek mümkündür.

Buna karşılık bizzat savaşarak Tekür-pınarı kalesini ele geçiren Aykut Alp oğlu Ali'ye burası, mülk olarak değil de *ikta* olarak verilmiştir. Geyve ve civarının fethedilmesiyle ele geçen topraklar da Osman'a ait sayılmış ve bölge toprakları katılanlara *ikta* olarak dağıtılmıştır.

Bu olgulardan gözleyebildiğimiz, Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında Osman ve ailesi ile Osman'ın nökerlerinin geçen toprakları çoğu zaman mülk edinmelerine karşılık, unsurların mülk edinmelerine pek izin verilmediğidir. Bu konuda ilginç bir örnek, ihtida eden Köse Mihal'den sonra Leblebici Hisar tekfuru ile Lefke ve Mekece Hisarları tefekkurlarının Osman'a teslim olarak onun nökerleri olmaları üzerine yerlerinde bırakılmaları karşısında Samsa Çavuş'un «olmaya ki cemaat kendi milletlerine rücû göstereler» demesidir[44]. Bu söz büyük bir olasılıkla sonraki tarihçilerin bir yakıştırmasından ibarettir; ancak kuruluş döneminde Osman ve yakın çevresinin tüm fetihleri kendilerine mal etmek için gösterdikleri çaba ve diğer savaşçı güçlerin feodal eğilimleri arasındaki çatışmayı belirlemesi açısından ilginçtir. Kuruluşta ülkenin tamamının bey ailesine ait olmadığı açık olduğu halde, bazı yazarlarımız, Selçuklu tartışmalarında da ileri sürüldüğü gibi, Osmanlı topraklarının bey ailesinin ortak malı olduğunu söylemektedirler[45]. Osmanlı tarihi üzerinde yazan yabancı yazarlar da genellikle bu görüşe katılmaktadırlar[46].

İnalcık, ülkenin başlangıçtan beri bey ailesinin ortak malı olduğu düşüncesinin ülkemizdeki sürükleyicilerinden biridir. İnalcık'a göre, Osman'ın oğlu Orhan'a toprak temlik etmesi bu ortak mülkiyet bağlamı içinde ve göçebe ülüş sistemiyle açıklanacak bir olaydır[47]. Oysa daha önce de değindiğimiz üzere ülüş toprak üzerinde değil av üzerindedir.

Kuruluş döneminde Osman'ın kendine ait topraklardan verdiği tımarlar da mülk niteliğindedir. Neşri'ye göre Osman, «her kime ki tımar verem, onun elinden bilâ sebep almayalar. Ol kişi ölicek oğluna virsünler. Eğer oğlan kiçirek olursa hizmetkârları sefer vaktında sefere varalar, ta oğlan sefere yarayınca» demiştir[48].

(44) M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1977.

(45) Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1976, s. 192.

(46) Örneğin Lord Kinross, *The Ottoman Centuries*, New York, Morrow Quill, 1977, s. 33.

(47) Halil İnalcık, «Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Tellakisiyle İlgisi» *SBF Dergisi*, c. XIV, No. 1, 1959, s. 69-95.

(48) Neşri, I, s. 113 ve hemen hemen aynı sözlerle, Aşıkpaşaoğlu, s. 24.

Böylece açıkça görülmektedir ki, Osmanlı Devleti'nin kurucu unsurları, hangi ulus veya dinden olurlarsa olsunlar, toprak peşinde olan feodal unsurlardır.

Köprülü'nün kurucu unsurlar arasında ikinci sırada saydığı Ahiler ise Hellenistik devirden beri Doğu Akdeniz'in dinsel nitelikli esnaf birliklerinin, Selçuklular döneminde aldığı addır. Bunlar genellikle kentlerde örgütlenmiş olan ve merkezî iktidara karşı bağımsızlıklarını savunan merkezkaç unsurlardır. Ahmet Eflaki'den öğrendiğimize göre, kent yönetimlerinde oldukça etkili olan Ahiler, evlerinde doğrudan kendilerine bağlı silahlı adamlar beslemektedirler[49].

O çağlarda Anadolu'da dolaşan İbn Batuta'ya göre Ahiler, kırsal kesimde zaviyeler aracılığıyla göçebelerin yerleşmesini örgütlemektedirler[50].

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki çok sınırlı rollerini abartmak, rüya efsanesi nedeniyle ve Osman Bey'in bir Ahi önderinin kızıyla evlenmiş olmasından ötürü âdet olmuştur. Aslında Ahilerin belirtilmeden geçilmemesi gereken önemli bir katkılarından başka, Osmanlı kuruluşunda hiçbir rolleri olmamıştır Ahi birliklerinin kuruluşa önemli bir destek sağlayan dolaylı katkıları Osmanlı ucuna gelen bazı unsurların toprağa doğrudan üretici olarak yerleşmelerine yardımda bulunmaktır.

Osmanlı ucuna gelen göçebe unsurlar, Selçuklu tarafında aşiret bağları önemli ölçüde parçalanmış unsurlardır. Ayrıca. bunların steplerde ve Horasan'da koruyabildikleri kandaşlık ilişkileri, Anadolu'nun sürekli savaş ortamında, nökerlik yoluyla iyice bozulmuştur. Aşiret yapıları büyük ölçüde çözülen bu unsurlar için toprağa yerleşmekten başka olanak yoktur. Ancak, yerleşmek, aşiret yapılarının geriye kalan unsurlarının bu kez daha da hızlı çözülmelerine yol açmaktadır. Bu ortamda, geleneksel yönetim ve örgütlenme mekanizmalarının yerine ikame edilmek üzere, köy cemaatleri halinde toplanan bu unsurlar, eğer Türkmen dervişlerinin yönetiminde değillerse Ahiler tarafından örgütlenmektedirler. Ahi birliklerinin kentsel örgütler olmalarına rağmen henüz yerleşen bu göçebelerle ilgilenmelerinin nedeni, onların tarımsal üretim ve el sanatları ürünlerinin kentsel pazarlama tekelini ele geçirmek ve bunu ellerinde tutabilmektir[51].

Ahilerin Osman'ın yanında yer almalarının nedeni, bu pazarlama faaliyetini tekelleştirmek istemeleridir. Bu bağlamda kuruluş döneminde, Osmanlılara, kadı, kazasker ve vezir veren Cendereli (Çandarlı) ailesinin Ahilerden olması[52] anlaşılır bir nitelik kazanmaktadır. Ahiler, merkezin zayıf olduğu ortamda egemenliklerini sürdürmüşler, merkez kentlere egemen olmaya başladığı zaman isyanlar çıkartmışlardır[53].

(49) Ahmet Eflâki, *Manakib al Arifin*, İstanbul, Hürriyet Y., 1973, c.1, *passim*.

(50) İbn Batuta, s. 7-10.

(51) Sabahattin Güllülü, *Ahi Birlikleri*, İstanbul, Ötüken Y., 1977, s. 69, 127.

(52) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara, TTK Y., 1975, s. 3 ve ——, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 106.

(53) Güllülü, s. 120.

Köprülü'nün Bacıyan-ı Rum adında bir unsurdan söz etmesi ve bunu Anadolu kadınları olarak açıklamaya çalışması kanımızca bir zorlamadır. O çağ tarihlerinde sadece Aşıkpaşaoğlunda rastladığımız bu unsurun ne anlama geldiğini tam anlamıyla çözebilmiş değiliz. Biz bu unsurun, eğer bir dil hatası yoksa, bir yakıştırma olduğuna inanmaktayız.

Köprülü'nün kitabında dördüncü kurucu unsur olarak sayılan Abdalan-ı Rum ise Osmanlı kuruluşunda gerçekten önemli rolleri olan unsurlardandır. Bunlar, Selçuklu tarafından dışlanan Türkmenlerin dinsel önderleridir ve Asya oluşumlarında Şamanların oynadıkları rolü oynamaktadırlar.

Bunlar, uçlardaki beyliklerin gevşek yapılarından yararlanarak tarikatlarını sürdürebilmek ve hatta genişletebilmek için buralara gelmişler ve Osmanlı Beyliği'nin gerek duyduğu nüfusun bir bölümünü sağlamışlardır.

Anadolu Bizans tekfurlarının çoğunun topraklarının kendilerinde kalması koşuluyla Osman'ın hizmetine girmelerinden sonra[54], yeni oluşmakta olan beyliğin en önemli sorunu nüfustur.

Anadolu'yu 10. yy.dan beri sarsan olaylar sonucu, yerli nüfusun büyük bölümü ya ölmüş ya da Rumeli'ye kaçmıştır. Batı feodalitesinin oluşmasına olanak veren, emeğin nispi kıtlığı, Osmanlı kuruluş döneminde de yaşanmaktadır. Fakat Anadolu dengelerinin bozulması, uçlara önemli miktarlarda nüfus birikmesine neden olmaktadır. Ancak, bunlar, tarımsal üretici nitelikte olmadıkları için Osmanlı'nın emek sorunu insan bolluğuna rağmen çözüm beklemektedir.

İşte, boş toprak bulmak ve kendilerine yer ve yurt edinmek için Osmanlı Beyliği'ne gelip boş buldukları her yerde köyler kuran Türkmen dervişleri[55], bu atıl nüfusu üretken hale getirmişlerdir.

Türkmen dervişleri bu şenlendirdikleri toprakları tımar olarak almaktadırlar. «Kunduz Pazarını ve Vilayetini... Kocaeli'ni, Konurapa'yı ve Bolu vilayetini bunlar açmışlardır.»[56]

Açılan toprakların Türkmen şeyhlerine (baba) tımar olarak verilmesine dair birkaç örnek olaya açıklık getirebilir:

> «Çiçek Dede Köyü: Kadimden tımardır. Mezkûr Sâmit Dedeye padişahımız hazretleri hükm-i şerif virüb Bursa'yla İnegöl arasında Aksu kenarında evvelden Çiçek Dede şenlettiği yerde temekkün idüb haymana evlerden ve raiyyet

(54) Osmanlı hizmetine Rumlar dışında Ermeniler de girmişlerdir. Selçuklu baskısıyla topraklarından kaçan bazı Ermeni beyleri, Osman'a kapılanmışlardır. «Ermeni Pazarı'nı Yahşılu'ya verdi.» Oruç Bey, s. 33. Burada sözü edilen Eskişehir'deki Ermeni Pazarıdır ve Osmanlı geldikten sonra bu adı almıştır. Osmanlı öncesinde Marmara bölgesinde kesinlikle Ermeni nüfus ve toprak sahibi yoktur.

(55) Ömer Lütfü Barkan, «İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri *Vakıflar Dergisi*, sayı: II, 1942, s. 297.

(56) Oruç Bey, s. 33.

kaydolunmamış kimesnelerden getürüb ol mahalli şenledüb ihya ittüğü ten avarız-ı divaniden emin olub ol mahalli gözedüb ve andaki kârban sarayı tımar idüb ve yolları açub cemi takâlif-i örfiyeden müsellem ola deyû hukm-i hümâyûn sadaka olunmuş.»[57]

«Karye-i Öyük tabi-i mezkûr. Karye-i mezkûrede Şeyh Türkmen zaviyesi dimekle meşhur zaviyeye bir pâre yer vakf-ı kadim olub Şeyh Türkmen'in oğlu Şeyh Yahşi tasarruf idermiş. Kendü fevt olub kızı oğlu İbrahim merhum Sultan han tâbe serâh nişanıyla tasarruf iderken mensuh olub timara verilmiş[58].

«Karye-i Körlik tabi-i mezkûr. Karye-i mezkûrede Genc abdal nâm derviş bir zaviye binâ idüb zaviye kurbinde kâfir zamanından kalmış kör yerleri abdalları muaveneti birle açub ev yapub sadakati müsliminden âyende ve revendeye hidmed idüp ve ol körden açılan yerleri ziraat iderler imiş.»[59]

Bütün bu söylenenlerin ışığında, Osmanlı Devleti'nin kuruluş tablosu ana hatlarıyla şöyledir: Yerli köylülerini, güvensizlik ortamından ötürü büyük ölçekte kaybeden Bizans feodalleri, doğrudan üreticiden yoksun kalmışlardır. Uca gelen Osmanlı ailesi ise geçinmek için savaşmak zorundadır. Bu bağlamda bazı Bizans feodalleri Osman'la birleşirler. Bunun yanında bağlantısız kalan gaziler (alpler) de toprak için Osmanlı hizmetine girmeye başlamışlardır[60].

Anadolu'nun diğer bölgelerinde geçim olanağı bulamayan göçebe Türkmenler ise şeyh ve baba adını alan dinsel önderlerinin öncülüğünde yerleşerek Osmanlı ucunun emek açığını kapatmaktadırlar[61]. Diğer yandan, Osman'ın fazla güçlü olmaması ve tüm kurucu unsurların toprak peşinde olmaları, güçlü bir feodalleşme ortamı yaratmaktadır. Gerçekten de tüm gaziler ve Bizanslı beyler mülk toprak ve tımar karşılığı Osmanlı hizmetine girmektedirler[62]. Türkmen şeyhleri de nüfus kıtlığından boş ka-

(57) 808 *tarihli Hüdavendigar Defteri*'nden Barkan, *ibid.*, s. 306-7.

(58) 812 *tarihli Kütahya Defteri*'nden Barkan, *ibid.*, s. 311.

(59) *ibid.*, s. 312.

(60) Anadolu Selçuklu Devleti'nin Bizans toprakları üzerinde kurulması, Bizans'a karşı sürdürülen savaşların İslam öğretisi açısından, kutsal savaş (gaza, cihad) olarak görülmesine neden olmuştur. Bu nedenle toprak elde etmek için savaşa katılan unsurlara da gazi adı verilmiştir. Wittek, Selçuklu gazilerinden başka diğer beyliklerdeki işsiz ve topraksız gazilerin de toprak umuduyla Osmanlı hizmetine girdiklerini bildirmektedir. Paul Wittek, *Ankara Bozgunundan İstanbul'un Fethine*, İstanbul, Türkiye Y., 1971, s. 57-63.

(61) Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara, Atay Kültür Y., 1972, *passim*.

(62) Osman tarafından verilen tımarlar ırsi olmakla birlikte, mülkiyet aktarılmamaktadır. Köprülü, *op. cit.*, s. 181. Gibbons da ırsi olan bu tımarların küçük olduğuna dikkat çekmektedir. H. Adams Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*,

lan topraklara yerleşerek buraları «şenlendirmekte» ve şenlendirdikleri bu toprakları mülk veya tımar olarak almaktadırlar.

Osman'dan sonra bey olan Orhan döneminde Osmanlı Beyliği yerine oturmaya başlamıştır ama feodal eğilimler devam etmektedir. Osmanlılar, «köyleri emnü amanla tımar erlerine üleştirip bu köylerin keferesine adalet gösterüb hoşnud kılmışlardır»[63].

İznik'in fethedilmesi ve Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'ya verilmesiyle «Süleyman Paşa ol vilayette o kadar adl-ü dad itdi-kim, Türkün ayin-ü erkânın görüp, gelip Müslüman oldular ve ol vilayette ne kadar mülkler var ise cemi Süleyman Paşa virdüğü karar üzerine şimdi dahi mukarrerdir»[64].

Bu anlatılardan Osmanlı oluşumunun ipuçlarını yakalıyoruz. Merkez henüz merkezkaç güçler karşısında dayanıksızdır ve onlara mülkiyete çok yakın koşullarda tımar vermektedir. Ancak doğrudan üreticiye «adil» davranılmasının en azından Sultan ve ailesi topraklarında sağlanması, Batı feodalitesindeki artığın tümüne el konulmasından, sapan bir durumdur ve bu sapma ile merkez kendini oluşturmaktadır.

Adalet veya yargı hakkı merkezin güçlenmesinde en önemli faktör olmanın yanında, merkezkaç güçlere karşı mücadelede elde edilen ilk önemli silahtır da. Bu nedenle Orhan döneminde yargı hakkının merkezin elinde tutulabilmesi için büyük çaba harcanmış ve yargıyı merkez adına yürüten din adamları olağanüstü bir biçimde korunmuşlardır. Merkezkaç güçlerden bağımsız ve merkeze bağlı din adamı, yani yargıç yetiştirmek amacıyla Orhan İznik'de bir medrese kurdurmuştur.

Yargıyı merkez elinde tutma çabasının yanında, Orhan ele geçirdiği topraklardaki kaleleri yıktırarak direnme odaklarını yok etmek istemiştir[65].

Merkezin gücünü oluşturma yolunda Orhan'ın bir diğer uygulaması da ordunun feodal yapısını değiştirerek merkeze doğrudan bağlı bir silahlı güç oluşturmaya başlamasıdır. Osman zamanındaki ordunun Müslüman ve Hristiyan mülk-tımarlı beylerle, kale muhafızları ve ücretli askerlerden oluşması ilk Osmanlı ordusunun tamamen feodal karakterde olduğunu belirlemektedir. Bu merkezkaç oluşumlara karşı Orhan Bey, yerleşik köy

London, 1968, s. 76'dan Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara, AÜ SBF Y., 1979, s. 64. Tımarların küçük oluşu, başlangıçtaki feodalleşmeye rağmen Osmanlı merkezinin ilerideki güçlenişinin nedenlerinden biri olacaktır.

(63) Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, Ankara, TTK Y., 1949, c. I., s. 159. Aşıkpaşaoğlu, *Tevarih-i Ali Osman*, İstanbul, Devlet Kitapları, 1970, s. 21. Karesi ili fethedilince «Ülkenin sipahilerini de eski tımarlarında yön ve yöntemince oldukları gibi bıraktı.» Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, Ankara, Kültür Bak. Y., 1979, c. I, s. 84.

(64) Neşri, *op. cit.*, c. I, s. 165.

(65) «Kutleyas ve Anleyas adlı kaleler kâfir elinden alınarak yıktırıldı.» *Tacü't Tevarih*, *op. cit.*, I, s. 80, 85, 113, 114. Orhan'ın bu gayretlerinin aksine Osmanlı beyleri, ele geçirdikleri kaleleri yıkmayarak içlerine yerleşmektedirler. *ibid.*, s. 115.

halkından *yaya ve müsellem* (atlı) adları altında ayrı bir silahlı güç oluşturmuştur[66].

Bu yeni örgütlenmeden amaç, merkezkaç güçlere karşı doğrudan üreticilerden meydana gelen bir denge unsuru oluşturmaktır. Bu örgütlenmenin mimarının Bursa Kadısı Cendereli Kara Halil olması[67], yargı, eğitim ve din görevlilerinden meydana gelen ilmiye sınıfının merkezin yanında kesinkes yer aldığını göstermektedir. Batı tipi bir dinsel örgüte sahip olmayan Müslüman din adamları feodalleşme sürecine girememekte, varlıklarının temel nedeni olan merkezi desteklemektedirler. Çünkü ilmiye sınıfı feodalleşmenin kendilerini yok edeceğinin bilincindedir.

İlmiye sınıfının merkezin çıkarlarını kollamaya başlaması, Osmanlı kuruluş döneminin merkezkaç unsurlarını rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık o dönemin bazı tarih kitaplarına da yansımıştır: «Cendereli Kara Halil ve Karamani Türk Rüstem bu ikisi ol zamanda ulular ve hem alimlerdi, heman kim Osman begleri yanına geldiler dürlü dürlü hilelerle alemi doldurdular, anlardan ileru hisap ve defter bilmezlerdi, heman kim ola Osman begleri yanına geldiler defteri ve nisabı onlar telif itdiler, akça yığıp hazine etmek anlardan kaldı»[68].

İlk Osmanlı veziri Alaaddin Paşa'dan sonraki Orhan Bey dönemi vezirlerinin hepsinin ilmiye sınıfından olması[69], ilmiye ile merkez dayanışmasının kesin kanıtıdır.

Osmanlı Beyliği'nin ilk günlerinden itibaren gerek orduda gerek yönetimde, merkez ile merkezkaç güçlerin mücadeleleri sürmektedir. Tımar olarak verilen topraklarda asayişin sağlanması, bu mücadelenin açığa çıktığı önemli odaklardan biridir. Orhan döneminde, tımar topraklarının asayişini sağlamak tımar sahiplerine aittir. Tımar sahibinin birden fazla köyü varsa oturduğu köyün dışındakilere, yönetimi sağlamak ve asayişi düzenlemek üzere, *naip* adı verilen bir adamını yollamaktadır[70]. Buna karşılık merkez, kentlerin yönetim ve asayişine egemen olup bu işi subaşı adı verilen ve doğrudan kendine bağlı görevliler aracılığıyla yürütmektedir. Ayrıca, adalet göreviyle yükümlü kadılar çoğu zaman tımarlardaki olaylara müdahale ederek yargı yetkilerini buralara da yaymaktadırlar.

(66) Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, İst. Tercüman Y., t.y., s. 34; Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccim Başı Tarihi*, İst., Tercüman Y., t.y., c. I, s. 88. Akdağ, *Türkiyenin..., op. cit.*, c. I, s. 276.

(67) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ank., TTK Y., 1972, c. I, s. 127.

(68) Anonim, *Tevarih-i Âli Osman*, el yazması, s. 56'dan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara, TTK Y., 1974, s. 12. Defter tutmanın yanı sıra, I. Bayezid'dan itibaren kadılara gördükleri dava üzerinden % 2 pay konuldu. Oruç Bey, *op. cit.*, s. 55; İsmail Hami Danışmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, Türkiye,Y., 1971, c. I, s. 100-101.

(69) Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık*, Ankara, AÜDTCF Y., 1974, s. 33-34; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1976, c. I, s. 59; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, *op. cit.*, s. 126-27.

(70) Akdağ, *Türkiye'nin...*, *op. cit.*, I, s. 279.

Merkez bu kazanmalarına rağmen hâlâ büyük çapta merkezkaç etkiler altındadır. Aşık Paşaoğlu'ndan öğrendiğimize göre, Orhan da babası gibi, fethedilen toprakları tımar olarak üleştirmekte[71] ve çoğu zaman da örneğin Balıkesir'in fethinden sonra olduğu gibi, eski toprak sahiplerini yerlerinde bırakmaktadır[72].

Zaten Orhan'ın taşıdığı Sultan el Guzât (gazilerin sultanı) veya emir-i kebir (en büyük komutan) unvanları[73] da Osmanlı beyinin henüz feodal unsurlar arasında *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) olduğunu belirlemektedir. Bunun yanı sıra, Osmanlı'nın genellikle Hristiyan topraklarını ele geçirirken malikânelerin çoğunlukla aman'la (savaşmadan teslim) alınması sonucu, «gaziler yağma ve talan çıkarlarından ganimet toplamaktan, mal çarpmaktan uzak» kalmışlardır[74]. Bu durum karşısında Orhan herkese «derecesine göre malikane şeklinde toprak dağıtmak» zorunda kaldı[75]. Böylece feodalleşmenin bir yandan tasfiyesi gerçekleşirken diğer yandan yeni merkezkaç unsurlar oluşturulmuştur.

Orhan'dan sonra tahta çıkan I. Murat döneminde Osmanlı Devleti'ni feodal unsurlara egemen olacak kurum ve mekanizmaları geliştirmeye başlamıştır. Bir yandan, Hristiyan topraklarında fetihler devam ederken ve Osmanlı, Rumeli'nin en güçlü unsuru haline gelirken diğer yandan savaş veya anlaşma yoluyla Anadolu beylikleri de Osmanlı ülkesine katılma sürecine girmiştir.

Merkezin gücünü oluşturmak amacıyla tımarlı sipahiliğin esasları da belirlenmeye başlanmıştır. Bunun yanında, Hristiyanlardan devşirilen unsurlarla meydana getirilen bir merkez hassa ordusu kurulmuştur. Bu iki kurum, ileride göreceğimiz üzere, Osmanlı sisteminin feodalleşmeye direnebilmesinin iki büyük dayanağını sağlayacaktır.

I. Murat döneminde Osmanlı Beyliği'nin çok hızlı bir biçimde Rumeli'de yayılması, Osmanlı merkezinin eline büyük bir olanak vermiştir. Rumeli ve Anadolu'nun hem kültürel hem dinsel açılardan iki farklı dünya olmaları, hem de bu iki bölgenin feodalleşme sürecinde farklı aşamalarda bulunmaları, merkezin gücünün oluşturulmasında bilinçli bir şekilde kullanılmıştır. İlk Rumeli fetihlerinden itibaren, Hristiyan beylerin bir kısmı Anadolu'ya sürülüp kendilerine burada tımar verilirken, onların yerine Anadolu'dan Müslüman tımarlı sipahi getirilmiştir[76].

(71) Aşık Paşaoğlu, *op. cit.*, s. 45.

(72) *ibid.*, s. 49.

(73) A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s. 338.

(74) *Tacü't Tevarih*, *op. cit.*, c. I, s. 75; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Ankara, Kültür Bak. Y., 1979, c. I, s. 39-40.

(75) *ibid.*

(76) «Süleyman Paşa eydür: bu hisarlardan Sipahi olan kâfirleri çıkarın evleriyle; Karesi iline iletin, bunlardan bir fesat gelmeye. Vehem öyle ettiler» Aşık Paşaoğlu, *op. cit.*, s. 48; Neşri, *op. cit.*, I, s. 176; *Tacü't Tevarih*, I, s. 55; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, *op. cit.*, c. I, s. 179.

I. Murat'ın 1389'da Kosova Savaşı'nda Sırp ve Bosnalıları yenmesi, Balkanlar'da Osmanlı egemenliğini kesinleştirmiştir. Murat'ın bu savaşta ölmesi üzerine yerine geçen I. Bayezid'in devri, merkez güçleriyle feodal unsurların mücadelelerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur.

Osmanlı Devleti, I. Murat zamanında girişilen ve I. Bayezid döneminde genişletilen fetihlerle Rumeli'de Anadolu'da olduğundan çok daha büyük bir coğrafyaya egemen olmuştur.

Osmanlı'nın Balkanlar'da kısa sürede bu kadar yayılabilmesinin temel nedeni, feodalleşme sürecinin ileri bir aşamasına ulaşmış Balkan aristokrasisinin birleşmekte çektiği zorluk idi.

Ayrıca, Osmanlı'nın fethettiği toprakların düzenini hemen değiştirmeme ilkesi, Balkan aristokrasisinin büyük bölümünün din değiştirerek Osmanlı ricali arasına katılmalarına neden olmuştur(77).

Balkanlar'ın fethi, o çağın ölçülerine göre büyük bir ordu gerektirmiştir. Örneğin 1387 yılında Vardar seferinden dönen bir bölüm Osmanlı askerinin Ploşnik civarında Sırp baskınına uğrayarak 20.000 kayıp vermesi(78), asker gereksinmesi boyutunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, merkez ordusunun en önemli unsuru olan yeniçerilerin genellikle sultanın güvenliği nedeniyle onun yanında bulunmaları, kayıpların çok büyük oranda tımarlı sipahilerden olmasına yol açmıyor; bu da hiç kuşkusuz, sipahinin kökleşerek feodalleşmesini engelleyici bir faktör olmuştur.

Bu koşullar altında/sayesinde, Osmanlı Balkanlar'daki yayılmasından itibaren, merkezin gücünü Balkan feodallerini kendi sistemine entegre ederek kurmaya başlamıştır. Asker gereksinimini, tımarlı sipahi haline dönüşen Rumeli ve Anadolu toprak sahipleriyle devşirme hassa ordusundan sağlayan merkez, Orhan Bey döneminin yaya ve müsellem örgütünü tımarlı hale getirerek geri hizmete almıştır(79).

(77) Etkili Bulgar tarihçisi Burmow'un 1960 Stockholm Tarihsel Bilimler Kongresinde öne sürdüğü, Osmanlıların «istila ettikleri memleketlerin sosyal ve ekonomik hayatına kendi adet ve ananelerini empoze» ettikleri görüşü Batı tarih çevrelerinde genellikle kabul görmektedir. Zikreden, M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul, İÜ Ed. Fak. Y., 1977, s. 34. Bu bizce milli önyargılar taşıyan ve bilimsel olmayan bir görüştür. Aslında, topraklarını aynen koruyan ve üstelik Osmanlı korumasından yararlanan Balkan beyleri en koyu Osmanlılar olmuşlardır. Timur'un belirttiği gibi, Osmanlılar Balkanları fethederken, Balkan aristokrasisi de Osmanlı Devleti'ni fethetmektedir». Timur, *op. cit.*, s. 71.

Balkan tarihçilerinin bir kısmının bu bilimsel olmayan yaklaşımları Batı tarih yazınında bir bölüm tarihçi tarafından benimsenen, Balkanlar'daki Osmanlı yayılmasının Balkan toplumlarının evrimleşme çizgisini bozduğuna ve daha geri bir düzene maruz bıraktığına dair bir görüşün oluşmasına yol açmıştır. Bu görüşleri derleyen Vucinich'e göre, Osmanlı istilası Balkanların feodaliteye geçmesini engelleyerek doğal evrimlerini bozmuştur. W. S. Vucinich, *Some Aspects of the Ottoman Legacy, The Balkan in Transition*, Los Angeles, Jelavich, 1963, s. 81-114'den Sevim Tekeli, Modern Bilimin Doğuşunda Bizans'ın Etkisi, Ank., Y.Y. 1975, s. 27-28.

(78) Rahmi Egemen, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III. c. 2, Ks., Ank., Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Y., 1977, s. 2.

(79) Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1979, s. 49.

Ordunun yapısında meydana gelen bu değişikliğin yanı sıra, ordunun komutası da Osmanlı ailesinin dışında birine verilmeye başlamıştır. Bu tarihe kadar, ordu komutanlığı beyin ya oğluna ya da yakın bir akrabasına verilmekteydi[80]. Böylece oluşmakta olan Osmanlı merkezi, devletin hanedan üyeleri arasında paylaşılmasını engellemek ve merkezden kaynaklanacak feodal bir parçalanmayı önleyebilmek için, hanedanın hükümdar dışındaki unsurlarını, yönetimden uzaklaştırmaya başlamıştır. Bu önlemin yanı sıra, ilmiye sınıfının ordu üzerindeki denetimini artırmak amacıyla kadı-asker'lik (kazasker) makamı kurulmuştur. İlk kazasker Çandarlı Kara Halil'in kısa bir süre sonra vezir-i azam olması[81], ilmiye-merkez işbirliğinin iyi bir örneğidir.

Merkez unsurları, yani ilmiye ve devşirmeler, çoğu zaman padişahın bizzat kendinden fazla merkeziyetçiydiler. I. Bayezid'in tahta geçmesinden hemen sonra kardeşini öldürtmesi, bu merkez unsurlarının öneri ve teşvikleriyle olmuştur[82]. Bayezid'in bu uygulamasından sonra, Osmanlı hanedanının sistemli bir davranış kalıbı haline gelecek olan şehzadelerin öldürülmeleri usulü, iddia edildiği gibi «devletin varlığını tehlikeye atan, iç harbe ve pek çok nüfus ve servet kaybına yol açan kardeş mücadelelerini» önlemek[83] için olmaktan çok, kaderini merkezin varlığına bağlamış unsurların, merkezin yitirilmesini engellemek istemelerindendir. Ayrıca, padişahın şehzadeleri idam ettirmesi; onu, bu işte desteğini aldığı merkez unsurlarına mahkûm etmektedir. Diğer yandan, hanedan mensuplarının bazen padişahların itirazlarına rağmen öldürülmeleri ve bu kararların merkez unsurları tarafından verilmesi, padişahın bu mahkûmiyetten ötürü merkez unsurlarının tam denetimine girmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlılar hem merkezi güçlendirip hem de Rumeli'de güçlü bir destek sağladıktan sonra, Rumeli'de uyguladıkları yöntemle Anadolu'nun fethine yönelmişlerdir. Eskiden olduğu gibi toprağı malik olarak tasarruf edenlerin haklarına dokunulmaması, Anadolu'daki Osmanlı yayılmasının da hızlı bir biçimde gerçekleşmesini sağlamıştır.

Ancak, Devletin, kuruluş döneminde merkezkaç unsurları tam tasfiye etmeden ve onları koruyarak yayılması, kriz ve yenilgi durumlarında merkezin çözülmesine varan feodal patlamalara neden olmuştur. Osmanlı tarihinin en büyük merkez çözülmesi böyle bir olay, 1402 Ankara bozgunu sonucu ortaya çıkmıştır.

I. Murat döneminde Osmanlı Devleti, yayıldığı coğrafya açısından hemen hemen bir Avrupa devleti niteliğindeydi[84]. Devletin bu konumu nedeniyle I. Bayezid, Osmanlı'nın Bizans'ın mirasçısı olduğu inancına ka-

(80) Gökbilgin, *op. cit.*, s. 23.

(81) Danişmend, *Kronoloji*, *op. cit.*, s. 50.

(82) Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1978, s. 120.

(83) *ibid.*, s. 121.

(84) Louis Bréhier, *Vie et Mort de Byzance*, Paris, Albin Michel, 1969, s. 378.

pılarak, onun tüm coğrafyasına sahip çıkmak istemiştir. Ancak Anadolu merkezkaç güçlerinin Rumeli feodalleri gibi merkez örgütünde eritememeleri ve Anadolu'da ele geçirilen toprakların eski sahiplerinin haklarından asla vazgeçmemeleri[85], Osmanlı Devleti'nin Ankara Savaşı'yla geçici bir çöküntüye uğramasına yol açmıştır. Bayezid'in Müslüman beylerin topraklarını ele geçirmek için güce başvurması, onun «gazilerin sultanı» unvanını tartışmalı hale getirmiştir. Müslüman gazilerin, Müslümanlara karşı savaşmak istememeleri, Bayezid'in giderek artan bir oranda, bu savaşları Sırp, Rum ve devşirme güçlerle yürütmesine neden olmuştur. Bayezid'in bu «imparatorluk siyaseti» onun «Rum sultanı», yaptığı işin de «gâvur işi» olarak görülmesine neden olmuştur[86].

Osmanlı padişahlarının Rum sultanı olmaları, yani Roma imparatoru sayılmaları, resmî Osmanlı ideolojisidir. 16. yy. Osmanlı tarihçisi Hoca Saddettin Efendi'nin Timur'a yenilen Bayezid'den «Artık Rum Kayserinin, vefasızlığın oyununa gelen yıldızı kararmış» olarak söz etmesi, bu açıdan değerlendirilmelidir[87]. Ayrıca burada dikkati çeken bir diğer nokta da Osmanlı sultanlarından Bizans imparatorları gibi olarak değil de Batı Roma imparatorları gibi kayser (*caesar*) söz edilmesidir.

Bayezid döneminde Anadolu ve Rumeli gerçek birer rakip bölgeydiler[88]. Sultanın Rumeli'de yenilmesi, Anadolu için bir ayaklanma nedeni olmaktadır. Örneğin Bayezid'in 1390'da Boğdan'da yenilmesi üzerine, Anadolu'nun merkeze karşı en güçlü direnme odağı, Karaman ayaklanmış Bayezid de bu ayaklanmayı, Rumeli'den topladığı güçlerle bastırmıştır[89].

Bu isyanın bastırılmasından sonra tekrar Rumeli'ye geçen Bayezid'in yokluğundan yararlanarak, bu kez de Kastamonu beyi Süleyman ayaklanmıştır. Sultan Bayezid, bu isyanı da Hristiyan güçlerle bastırmıştır[90].

Bayezid bu ilişkiler içinde, Bizansın, hatta tüm Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olmanın siyasal değeri açısından «Rum Sultanı» olarak tescil edilmesi ve bu tescilin onaylanması için Kahire'deki halifeye elçi yollamıştır[91]. Bu unvanın kendine verilmesi, Anadolu-Rumeli ayrılığını had

(85) *ibid.*, s. 378. Bu vazgeçmeyişin nedeni, Anadolu topraklarının Osmanlı'dan daha önce İslam tarafından fethedildiği ve bu nedenle de Osmanlı'nın bu toprakları bir kez daha fethetmesinin şeriat açısından yasal olmadığı düşüncesidir.

(86) Paul Wittek, *Rum Sultanı*, İstanbul, Türkiye Yayınevi 1971, s. 92. ——, *Ankara Bozgunundan İstanbul'un Fethine*, Türkiye Yayınevi, 1971, s. 60.

(87) *Tacü't Tevarih*, I, s. 273.

(88) Osmanlı Sultanlarının Rumeli'de kale yıkmalarına ses çıkartmayan Anadolu beyleri, Bayezid'in Anadolu'da kale yıkmaya (Namık Kemal, *Evrak-ı Perişan*, İstanbul, Tercüman Y. t.y., s. 20) başlaması karşısında koro halinde Timur'a davetiye çıkartmışlardır.

(89) Anonim, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 112-13; Danişmend, *Kronoloji...*, I. s. 86.

(90) Yaşar Yücel, XIII.-XV. *Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi*, Ankara, TTK Y., 1980, s. 80-83.

(91) Wittek, *Rum Sultanı*, Loc. *cit.*; Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, İstanbul, Varlık, 1975.

safhaya çıkarmıştır. Görünüşte, Sultan'ın Rum Sultanı unvanını taşıması bahane edilmekle birlikte, ayrılığın asıl nedeni, I. Murat zamanında başlayan Osmanlı merkezîleşmesinin, Bayezid zamanında, Anadolu merkezkaç güçlerini tasfiye edebilecek ölçeğe ulaşmasıdır.

I. Murat döneminde, Çandarlı vezir ailesinin gayretleriyle başlayan, Osmanlı merkezinin gücünü artırma çabaları, Bayezid döneminde yoğunlaşmıştır. Çandarlılar, yeni fethedilen yerleri, sancaklar halinde Osmanlı Sultan'ının şahsına bağlamak için gayret sarfederken yeniçeri ordusunun mevcudunu artırmakta ve merkez örgütünde, Hristiyanlardan devşirme padişah kullarının, geleneksel yöneticilerin (yani Türkmen, İranlı ve Arap unsurlar) yerini almalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Bunun yanında, kadıların merkezde kazaskere bağlanmaları, Osmanlı Sultanı'nın egemenlik alanını genişletmekteydi.

II. Mehmet döneminden itibaren, Osmanlı sistemine damgasını vuracak olan kul sistemi, tımar sistemi ve merkeze bağlı kadılık örgütü Bayezid zamanında temel ilkeleriyle belirmeye başlamıştır. II. Mehmet dönemine kadar yerel güçlülerin etkinliklerini sürdürecek olmalarına rağmen Bayezid'in fethedilen toprakların büyük bölümünü kendi kullarına tımar olarak vermesi, Osmanlı sisteminin klasik dokusunun oluşumunu hazırlamaktadır[92].

Tımar verilirken de sipahinin Hristiyan veya Müslüman olmasına bakılmamaktadır. Bir Hristiyan sipahinin tımarı gene Hristiyan olan oğullarına geçebilmektedir. Müslüman tımarı gene Hristiyana, Hristiyan tımarının Müslüman'a geçmesi mümkündür. Örneğin I. Mehmet zamanında Belgrad bölgesinde bir Ortodoks metropolitin elinde olan bir tımar, II. Murat devrinde kalenin imamına verilmiş, sonra gene II. Murat'ın beratı ile Angelos adlı Ortodoks bir sipahiye verilmiştir.

Bir başka tımar için Vulçitrin defterindeki kayda göre mezkûr Mehmet hissesi sancak beyi mevkuftur deyû arzettiği sebepten Ivradko nam kâfire ki asılda sipahi imiş ve hem Hüdavendigâr yoluna doğruluk gösterdiği için verildi.»[93].

Böylece tımar verilmesinin temel nedeninin padişaha sadakat olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, Osmanlı Devleti'nin kendine sadık olan Hristiyan unsurlara dayanarak Müslüman Anadolu'yu ele geçirmesi anlaşılır hale gelmektedir.

Bunun yanı sıra, fethedilen ülkelerin dinsel güçleri de Osmanlı'dan yanadırlar. Latin egemenliğinin halkı toprağa bağımlı hale getirdiğini, gittikçe serfleştirdiğini ve böylece, halkın denetimlerinden uzaklaştığını gören din adamları, üstelik Batı din adamlarının aksine, toprak sahipleri arasına da giremediklerinden, Osmanlı'yı desteklemekten başka çare bulamamaktadırlar. Bu nedenle de Osmanlı giyimini ve dilini benimsemektedirler. Gezgin Bertrandon de la Broquiere'in bu konudaki bir anısı

(92) Yaşar Yücel, «*Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Gözlemler*» *Belleten*, c. XXXVIII, 1974, s. 656 vd. Taneri, *Osmanlı... Hükümdarlık*, s. 161.

(93) Taneri, *ibid.*, s. 199.

bu oluşumun boyutlarını gösterecek niteliktedir. Gezgin, 1432'de henüz Bizans egemenliğinde olan Pera semtinde dolaşırken Müslüman sanılarak büyük itibar görmüş, sonradan Katolik olduğu anlaşılınca da canını zor kurtarmıştır [94].

Bayezid giriştiği eylemler sonucu, bir uç beyi (sahib-ûl ucat) olmaktan çıkarak, merkezî ve mutlak otorite sahibi bir sultan haline gelmiştir[95]. Anadolu beylerini de asıl korkutan bu olmuştur[96].

Bu koşullar altında, Anadolu beylerinin Osmanlı merkezine karşı bir harekâta girişmeleri kaçınılmazdı. Ancak, sürekli Osmanlı saldırıları karşısında güçlerini birleştiremeyen Anadolu merkezkaç unsurları, ancak Timur'un desteğiyle Osmanlı merkezini dağıtmayı başarabilmişlerdir[97].

1398'de Sivas'ı ele geçiren Timur, tüm Anadolu Müslüman beylerinin desteğini arkasına alarak 1402'ye kadar Anadolu içlerinde ilerledikten sonra, kaçınılmaz savaş 1402 yılında Ankara'da meydana gelmiştir. Aslında bu savaşta karşılaşan iki ordu değil, biri merkez, diğeri merkezkaç ideolojisi olmak üzere iki ideolojiydi. Bayezid, mevcudu bir milyona varan Timur ordusu karşısında tutunamayarak, savaşı yitirmiştir[98]. Bayezid'in yenilmesine temel neden; Osmanlı ordusunda yer alan Anadolu sipahilerinin Timur tarafına geçmeleri olmuştur[99].

Savaş sırasında Sırp askerleri ile yeniçerilerin Bayezid'e sonuna kadar sadık kalmaları[100], Osmanlı Devleti'nin Balkan feodallerini merkeze bağ-

(94) de la Broquiére'den Bréhier, s. 407.

(95) İnalcık, «Osmanlı Saltanat Veraset...» s. 82.

(96) 14. yy.da Samsun'da iki kale vardı. Bunlardan birine Müslüman Samsun'u, Ceneviz kolonisi olan diğerine kâfir Samsun'u denilmekteydi. 1398 yılında Bayezid'in Müslüman Samsun'u zaptedip, anlaşması olan kâfir Samsun'u bırakması, Sultan'ın Anadolu beylerine ve beyliklerine karşı niyetini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 298.

(97) Anadolu beyleri arasında Osmanlı'ya karşı birçok koalisyon oluşturulmuştur. Karamanlı'nın önderliğini yaptığı en önemli koalisyon 1390 yılında Bayezid tarafından parçalanmış. Batı Anadolu beyliklerinin de fetih ve anlaşma yoluyla devlet sınırları içine katılmasıyla koalisyonun merkezi, feodal eğilimlerin daha yüksek olduğu Doğu Anadolu'ya kaymıştır. Timur'a karşı olan tek bey Kadı Burhaneddin'in öldürülmesi ve Kara Yülük Osman'ın yeni lider olması, Timur'un Ankara'ya yönelmesini kolaylaştırmıştır. Yaşar Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın Doğu*, Ankara. AÜ DTCF Y., 1980, s. 7-62.

Osmanlı yayılması karşısında tedirgin olan Doğu ve Güney-Doğu beylikleri de koruyucu bulma kaygısıyla Timur'la ilişki içindeydiler. *ibid.*, s. 8. Anadolu beylikleri Osmanlı'ya karşı koalisyon yaparken veya Timur'a davetiye çıkarırlarken birbirleriyle de sürekli savaş halindeydiler. Bu savaşlar daha çok kale savaşı olmakta (*ibid.*, s. 19) ve herkes kale arkasına çekilmek için acele etmektedir. Bu durum, Osmanlı'nın kale yıkmasının nedenlerini açıkladığı gibi Anadolu'nun da merkeze karşı olmasının nedenlerini ortaya koymaktadır.

(98) Danişmend, *Kronoloji...*, I, s. 127-133.

(99) Gökbilgin, *op. cit.*, s. 52-53.

(100) Bréhier, *op. cit.*, s. 388; Wittek, *Ankara Bozgunundan...*, s. 64. Hoca Saadettin Efendi bu dramatik durumu, «Las (Sırp) askerinden gayri bir kişi bile silahına el vurmadı» diyerek anlatmaktadır. *Tacü't Tevarih*, s. 267.

layarak tasfiye etmekte ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir[101].

Savaşın Osmanlı tarafından yitirilmesinden sonra devlet, Anadolu'da başlangıç noktasına geri çekilmiştir. Ancak Rumeli'deki tüm kazanmalarını korumuş, Anadolu beyleri ise eski topraklarını tekrar elde etmişlerdir[102].

Bayezid'in yenilmesiyle ortaya çıkan durum, ilk bakışta Osmanlı'nın aleyhine gibi görünmektedir. Fakat Timur istilası sırasında, Osmanlı'nın en büyük muhalifi olan Türkmen soyluları, Timur'a da direnmişlerdir. Bunun sonucu, doğudaki Türkmen beyleri Timur tarafından büyük çapta tasfiye edilerek[103], ilerdeki Osmanlı merkezinin güçlenme çabalarının en büyük engellerinden biri ortadan kaldırılmıştır.

2. Üst Dokusal Çerçevenin Kemikleşmesi veya Beylikten İmparatorluğa

Bayezid'in yenilmesi ve merkezkaç güçlerin yeniden canlanmasından, Bayezid'in oğlu I. Mehmet'in (Çelebi) merkezi tekrar sağlamlaştırmasına kadar geçen döneme (1402-1413) Osmanlı tarih yazınında fetret (anarşi) dönemi adı verilmektedir. Bu dönemin temel özelliği, Osmanlı merkezinin tüm kuruluş dönemi içinde merkezkaç güçlere karşı en güçsüz olduğu dönem olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin fetret dönemini aşmasından sonra merkezin güçlendirilmesi çabalarının önünde artık ciddi bir engel kalmayacaktır.

Fetret döneminde Bayezid'in şehzadeleri arasında amansız bir iktidar mücadelesi başlamıştır. Klasik tarih yazınında bu kavga, basit bir taht mücadelesi olarak gösterilmektedir. Bu kavganın merkez ile feodal güçler arasında çok boyutlu bir savaş olduğunun ipuçlarını ilk kez Paul Wittek vermiştir. Wittek'e göre savaş «gazi geleneği» ile «ulema geleneği» arasındadır[104]. Gazi geleneği, daha önce de belirtmeye çalıştığımız üzere, feodal unsurları temsil etmektedir. Ulema geleneği ise tam anlamıyla ancak merkezle birlikte var olabilen kapıkulları, yani padişaha doğrudan bağlı devşirmeler ile ilmiye sınıfını temsil etmektedir. Taraflardan birinin varlığı ancak diğerinin yokluğu halinde mümkün olduğundan, fetret dönemi mücadelesi, kısa sürmesine rağmen bundan sonraki Osmanlı dokularını belirleyici nitelikte olmuştur.

Savaşın başlangıcı, merkez güçlerinin Ankara Savaşı'nda büyük darbe yemiş olmaları nedeniyle daha çok feodal güçlerin kendi aralarında cereyan etmiştir. Edirne'de üslenen şehzade Süleyman, Gaziler ve

(101) Lord Kinross, *The Ottoman Centuries*, New York, Morrow Quill, 1977, s. 56.

(102) Bréhier, *op. cit.*, s. 389; *Tacü't Tevarih*, s. 297-98; Yaşar Yücel, *Kuzey Anadolu...*, *op. cit.*, s. 7.

(103) Yaşar Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın Doğu*, Ankara, AÜDTCF Y., 1980, s. 62, 117.

(104) Paul Wittek, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971, s. 44-45.

Bizans tarafından destekleniyordu. Diğer üç şehzade ise Anadolu feodal güçlerinin başında gelen Türkmenlerin desteğini sağlama peşindeydiler. Karamanlının desteğini sağlayan Mehmet Çelebi'nin İsa'yı, Rumenlerle işbirliği yapan Musa'nın Süleyman'ı yenmeleri sonucu[105], Osmanlı kaderi iki şehzade arasında kalmıştır.

İki şehzadenin birbirlerine karşı hazırlandıkları dönemde yeni güç dengeleri de oluşmaya başladı. Toparlanan merkez unsurları Mehmet'i desteklemeye başladılar [106]. Feodal unsurlara dayanan Musa ise bir süre sonra kendine doğrudan bağlı bir kapıkulu sınıfı yaratmak istedi. Bu amaca hizmet etmek üzere birçok tımarı gazilerin elinden alıp kullarına verdi. Bunun sonucunda ise[107] feodal unsurlar Musa'dan desteklerini çekerek Mehmet'e yanaşmak zorunda kaldılar[108].

---

(105) M. M. Alexandrescu, Derscea Bulgaru, «Les Relations du Prince de Valachie Mircea l'Ancien avec les Emirs Seldjoukites d'Anatolie et leur Candidat Musa au Trône Ottoman» *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. VI, sayı: 10-11, 1968, s. 113-25.

(106) Wittek, *Ankara Bozgunundan...*, *op. cit.*, s. 70. Neşrî, feodal unsurların Mehmet'i ehven-i şer bulmalarını şöyle anlatır. «Bu kişinin (Musa'nın) bed-hali var, giderek cemi'mizi öldürüp malımızı alır. Sultanı (Mehmet'i) davet etmek evladır». Neşri. *op. cit.*, II, s. 489.

(107) Musa'nın başlangıçta feodal unsurlara dayanması devletin yüksek memurları arasında gerçek bir dehşet salmıştı. *Tacü't Tevarih*, II, s. 55. «Her sancağı kendinin bir kuluna virdü» Aşıkpaşaoğlu, *op. cit.*, s. 88; Danişmend, *Kronoloji*, I, s. 163.

(108) Burada belirtmeden geçemeyeceğimiz bir hususu, Bedrettin'in Osmanlı oluşumu içindeki yeridir. Birçok yazarımız Bedrettin'in halkçı ve eşitlikçi bir ideolojinin savunucusu ve savaşçısı olduğunu düşünmektedirler. Örneğin Timur, s. 74; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1963, s. 126-27; Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri*, s. 124-39; Nedim Gürsel ise daha da ileriye geçerek Bedrettin'i 16. yy. Alman köylü ayaklanmaları lideri Thomas Münzer'le aynı konum ve formasyonda düşünmektedir. Nedim Gürsel, «Thomas Münzer, Şeyh Bedrettin, Nazım Hikmet» *Toplum ve Bilim*, sayı: 4, Kış 1978, s. 5. Ayrıca bkz.: Friedrich Engels, *Köylüler Savaşı*, İstanbul, Payel, 1978. Kanımızca tüm bu görüşler anakroniktir. Bedrettin'in halkçılığı, böyle bir düşüncenin o çağda olanaksızlığı nedeniyle yakıştırmadır. Ayrıca Bedrettin ile Münzer arasında paralellik aramak yanlıştır. Münzer, emek-rant'tan para-rant'a geçişte toprakların kovulan ya da kovulmayıp tarım proleteri haline dönüştürülen serflerin tepki hareketinin temsilcisidir. Buna karşılık, Bedrettin Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un 3. göbekten torunu bir devlet soylusudur. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Şeyh Bedrettin Simaveni*, İzmir, İhsan Gümüşayak Matbaası, 1957, s. 32. Bunun yanı sıra, Bedrettin «gazi geleneği»ne mensup bir toprak sahibidir. Babasının bizzat kılıcıyla zaptettiği Simavna'da bağımsız olarak egemendir. *ibid.*, s. 111. Ayrıca, Timur'la yakın ilişkiler içinde olması, (*ibid.*, s. 50-54) ve Osmanlı'ya karşı Timur'u desteklemesi onun bir feodal olduğunun açık kanıtlarıdır.

Bunların yanında, Osmanlı'ya karşı olan Anadolu merkezkaç güçlerinin taht adayı olan Musa'nın kazaskeriyken aynı Musa'nın beylerbeyliğini Rumeli feodal unsurlarının başını çeken Mihaloğlu Mehmet Bey'in yapması (*Tacü't Tevarih*, I, s. 109) Bedrettin'in bilinçli bir biçimde, feodal koalisyon içinde yer aldığını belirler.

Bedrettin'in saltanatı tagallüp sayan düşüncesi yanlış yorumlar sonucu, halkçılığının kanıtı olarak gösterilmektedir. Oysa Bedrettin'in bu düşüncesi, özünde merkez fikrini reddeden bir yaklaşımdır. Zaten Bedrettin hareketini, katılanların hemen tamamının doğrudan üreticiler yerine, dirlik peşinde koşan şeyhler olması, bunu doğrulamaktadır. Gerçekte, Bedrettin'in ortaya çıkışı bu şeyhlerin tımar isteklerinin dile getirilmesiyle ilgilidir. Neşrî'nin bildirdiğine göre, Bedrettin, «Her kime kim sancak ve subaşılık gerek, gelsin benim yanıma. Her kim maksûdu varsa gelsin ki,

Mehmet Çelebi'nin Osmanlı birliğini yeniden sağlayabilmesi birbirine rakip iki gücün, andığımız nedenlerle taht etrafında toplanmaları sonucu oldu. Bu ikilem, özünde baştan merkez güçlerinin temsilcisi olan Mehmet'in padişah olduktan sonraki eylemlerini etkilemiştir. Bir yandan merkezi güçlendirme çabalarına devam eden I. Mehmet, diğer yandan da feodal unsurları fazla gücendirip yeni bir iç savaşa yol açmamak için bazı ödünlerde bulunmak zorunda kalmıştır.

Çelebi Mehmet'in bu konudaki politikası beylikleri tasfiye ederken oralardaki eski toprak mülkiyetlerine dokunmamak olmuştur. Örneğin Manisa'nın fethinden sonra padişah orada daha önce Saruhanoğulları tarafından verilmiş tüm hakları tanımıştır [109]. Bunun yanı sıra, Çelebi Mehmet merkezi destekleyen unsurlara da zaman zaman malikâneler vermiştir [110].

Çelebi Mehmet'in dönemi daha çok feodal koalisyonu çökertme çabalarıyla geçmiştir. İzmiroğlu, Eflâk ve bazı Anadolu beyliklerini yenen Çelebi Mehmet son olarak Karamanlı'yı yenerek feodal koalisyonu yok etmiştir[111]. Daha sonra Anadolu'da son bir harekâta girişen I. Mehmet, doğuda 1402 öncesi sınıra ulaşmış ve Osmanlı Devleti'ni tekrar kurmuştur.

Çelebi Mehmet'ten sonra tahta geçen II. Murat'a babasından kalan miras böylece merkez unsurlarının egemen olduğu bir yönetim olmuştur. Ancak bu merkez unsurlarının da tamamen merkezî olduğunu söylemek mümkün değildir. Ülkenin en güçlü yönetici ailesi Çandarlılar başvezirliği irsi hale getirmişlerdir. Kuruluş döneminin akıncı beylerinin aileleri Mihaloğlu, Samsa Çavuş, Elvan Bey, vb., mirahor (sultanın baş seyisi) şarabdar (sultanın şarapçısı) gibi görevleri irsi hale getirerek tekelleri altına almışlardır. Bu görevler hizmetkâr adı taşımakla birlikte aslında somut

şimden geri sahib-i huruc'um» (Neşri, II, s. 547) diyerek feodal taleplerle ayaklandığını belirlemiştir.

Fakat Bedrettin'in yanına çağırdıklarının bu toprak taleplerini karşılayamaması sonucu «Amma yanına varanlar gördü ki bunun hiçbir işinde hayır yok. Beyliğe kasd etmek ister. Heman Simavne kadısı oğlunu tutup Serez de Sultan Mehmet'e getirdiler» (*ibid*). Buradan da görüldüğü üzere, Bedrettin'e katılanlar da kesinlikle doğrudan üreticiler olmayıp toprak peşinde feodal unsurlardır. Ayrıca, Bedrettin'in Anadolu beyliklerinde çok iyi karşılanması, Candaroğlu İsfendiyar beyin onu Sinop'ta ağırlaması ve oradan da Osmanlı merkezine Balkanlar'daki en büyük direnme odağı Eflâk'a geçmesine yardımcı olması, Bedrettin hareketinin esas nedeninin «uçların merkezi devlete tepkisi ve tımar meseleleri» olduğunu göstermektedir. İnalcık, «Osmanlı Hukukuna Giriş» s. 12; Yücel, *Kuzey Anadolu Tarihi*, s. 94; Oruç Bey, s. 74-76; Aşıkpaşaoğlu, s. 97-99.

Bedrettin üzerinde bu kadar durmamızın nedeni, Osmanlı tarihinin sorunlarının günümüze taşınarak, birçok yanlış yorum üretilmesidir. Bedrettin olayı bu yanlış yorum, yanlış bilgi ve yanlış bilinç üretiminin sadece bir örneğidir.

(109) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, «Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmet tarafından verilmiş bir temliknâme ve Sasa Bey Ailesi», *Belleten*, c. III, sayı: 11/12, 1939, s. 390-91.

(110) *Tacü't Tevarih*, II, s. 82.

(111) Gökbilgin, op. *cit.*, s. 57; Neşri, op. *cit.*, II, s. 497, 509; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, op. *cit.*, I, s. 347-56; *Tacü't Tevarih*, s. 92.

idari görevleri içermektedirler. Bu oluşum, Merovenj ve Karolenj çağları hizmet aristokrasi oluşumuna benzemektedir. Fakat önemli bir farklılık, bu Osmanlı «hizmet aristokrasisinin» Anadolu ve Rumeli merkezkaç unsurlarıyla birleşememeleri ve bu nedenle merkezi desteklemek zorunda kalarak merkezkaç unsurları tasfiyeye yönelmeleridir.

II. Murat'tan itibaren, Osmanlı merkezinin en sağlam unsurları olan ilmiye sınıfı ve kapıkulları ülke çapında etkinlik kazanmaya ve bir Osmanlı devlet ideolojisi oluşturmaya başladılar. Böylece II. Murat'tan itibaren tüm devlet görevleri merkez unsurlarının eline geçmeye başladı. Bunun uzantısı olarak devleti artık elinde tutan ulema ve kapıkulları çok açık bir biçimde, toprak kim tarafından fethedilirse fethedilsin, devletin olacağı kuralını koydular[112]. Fethedene ise ancak görev süresince geçerli olmak üzere tımar verilmeye başlandı. Merkezin İslam hukukunu kendine göre yorumlayarak oluşturduğu bu kurallar çerçevesinde toprak mülkiyetine dayalı soy asaleti tasfiye olmaya başladı. Bunun sonunda ise Anadolu ve Rumeli tımarlıları siyasal hayattan giderek dışlanarak kendilerine yalnızca savaşlarda başvurulan eyalet askerleri haline geldiler siyasal etkinliklerini devşirme unsurlara kaptırdılar[113].

II. Murat hem merkezkaç unsurların hem de bu unsurların yok olması halinde kendileri feodalleşecek olan merkez aristokrasisinin tutsağı olmaktan kurtulabilmek amacıyla devşirmeleri sadece kendine bağlamak için çok çaba harcadı. Fakat Çandarlı ailesinin Yeniçeriler üzerindeki etkinliği II. Murat'a mutlak iktidarını kurma olanağını vermedi.

1451 yılında II. Murat'ın ölümüyle II. Mehmet'in tahta çıkması, tohumları II. Murat döneminde atılan iktidar mücadelelerinin şiddetlenmesine yol açtı. II. Murat döneminde Anadolu ve Rumeli merkezkaç unsurlarının önemli ölçüde kavga dışı bırakılmış olmaları nedeniyle II. Mehmet'in saltanat günlerinde karşılaştığı ilk mücadele; artık iyice güçlenen ve merkeze egemen olmak isteyen devşirmelerle Çandarlı ailesinin başını çektiği hizmet aristokrasisi arasında cereyan etti.

II. Mehmet'in devşirmelerden yana tavrını ortaya koymasına rağmen bu savaş ancak 1453 yılında İstanbul'un alınmasının genç padişaha sağladığı büyük prestij sayesinde çözümlendi. İstanbul'un fethinin hemen arkasından Çandarlı ailesinin tasfiyesiyle Osmanlı yönetimi tamamen devşirmelerin eline geçti[114]. İstanbul'un alınması, aynı zamanda, Fatih'e daha önceki Osmanlı padişahlarının uzlaşma politikalarına son vererek, bağımlı beylikler yerine, doğrudan ilhak sistemini uygulayabilme şansını vermiştir[115]. Böylece Fatih, feodalleşmenin en büyük engellerinden biri olan tımar sistemini, ülke topraklarının bütünü üzerine yayma olanağını elde etmiştir.

(112) Akdağ, *Türkiye'nin...*, I, s. 373.

(113) *ibid.*, s. 381-82.

(114) Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, op. cit., I, s. 499.

(115) Halil İnalcık, «The Ottoman Method of Conquest». *Studia Islamica*, II, 1954, s. 103 vd.'dan Yücel, XIII.-XV. yüzyıllarda, op. cit., s. 104.

Fatih, ayrıca merkezi güçlü tutabilmek ve tahta aday birden fazla şehzadenin veya Osmanlı sülalesinden türeme soyluların oluşmasını engellemek amacıyla bu alanda da çok etkili tedbirler almıştır. Örneğin tahta çıkar çıkmaz kardeşlerini boğdurtmuş ve kardeşinin annesini kullarından İshak'la zorla evlendirmiştir[116].

Fatih, Osmanlı merkeziyetçiliğinin ancak, tüm yönetsel, kültürel ve ekonomik faaliyetlerin tek bir merkezde toplanmasıyla güçleneceği inancındaydı. Çünkü kendinden önceki dönemde Rumeli'de ve özellikle Anadolu'da birçok kent, bünyelerinde barındırdıkları çeşitli ekonomik, yönetsel ve kültürel birimlerle, güçlü merkezkaç odaklar oluşturmuşlardı. Fatih, alındığında ancak 30-50.000 kişilik nüfusa sahip olan ve harap olmuş bulunan İstanbul'u, tüm bu merkezleri gölgeleyecek ve onların tüm gelişme olanaklarını tıkayacak bir büyük başkent haline getirmeye çalıştı[117].

Fetihten hemen sonra girişilen imar ve iskân faaliyetinin çok büyük boyutlarda olması, Fatih'in İstanbul'u imparatorluğun tek metropolü yapma konusundaki kararlılığının belirtisidir. Nitekim, Fatih dönemi tarihçisi Kritovulos'un verdiği bilgilerden öğrendiğimize göre, İstanbul adeta bir şantiye halini almış ve ülkenin çeşitli yerlerinden ihtiyari veya zorunlu iskân için getirilen nüfus büyük rakamlara ulaşmıştır[118].

Bu iskân politikasında dikkatimizi en çok çeken nokta ülkenin her yerinden toplanıp İstanbul'a getirilenlerin özellikle «Sanat ve Fen erbabı» olmalarıdır[119]. Bu da kanımızca Fatih'in İstanbul dışında önemli bir merkez bırakmama politikasının bilinçli bir yöntemidir.

Bu sistemli iskân politikası sonucu, sürekli artan İstanbul nüfusu 1477'de 185-195.000'e; Kanuni döneminde de 650-700.000'e ulaşmıştır[120].

(116) Anonim, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, op. cit., s. 199; Danişmend, *Kronoloji*, I, s. 227. Şehzade Ahmet'in boğdurulmasına nizam-ı alem'in gerekçe gösterilmesi, Fatih'in merkeziyetçi tavrını belirlemektedir.

(117) İstanbul'un, fetihin hemen sonrasındaki nüfusu konusundaki tahminler genellikle 30 ila 50.000 arasında toplanmaktadır. Bu konudaki bkz.: Nicolo Barbaro, *Konstantiniyye Muhasarası Ruznamesi*, İstanbul, İstanbul fetih cemiyeti Y., 1976, *passim*; «İstanbul» *İslam Ansiklopedisi*, C.V., s. 1188-89: Rahmi Egemen, Naci Çakın, *İstanbul'un Fethi*, Ankara. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Y., 1979, s. 99-102, 152-53; Feridun Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi*, Ş.Y., Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Y., 1976, s. 79; A.M. Schneider «XV. yy.da İstanbul Nüfusu», *Belleten*, C. XVI sayı: 61, 1952, s. 39; E.H. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskân ve Nüfusu*, Ankara, Vakıflar Umum Md. Y., 1953, s. 70; Clavijo, *Timur Devrinde Semerkan'da Seyahat*, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1975, s. 46.

(118) Kritovulos, s. 92, 102, 103, 128, 135-63'den Ayverdi, op. cit., s. 72-73.

(119) Aşık Paşaoğlu, op. cit., s. 157-60, 171-73, 192-93, 196, 209-10; *Müneccimbaşı Tarihi*, op. cit., c. II, s. 313-363; *Tacü't Tevarih*, op. cit., c. III, s. 1, 41; Egemen ve Çakın, op. cit., Barkan ve H.E. Ayverdi (ed.), *İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri*, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Y., 1970, *passim*, Ali Saim Ülgen, *Constantinople During the Era of Muhammed the Conqueror*, Ankaro, Evkaf Umum Md. Y., 1939, *passim*; Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 58-60.

(120) Ayverdi, op. cit., s. 82-83; F. Karl Kienitz, op. cit., s. 172-73

Fatih'in, İstanbul'u İmparatorluğun en büyük ve tüm faaliyetleri kapsayıcı kenti haline getirmek amacıyla başvurduğu zorunlu iskân politikası sonucu, yerel merkezler büyük darbe yemişlerdir[121].

Fatih'in merkezkaç unsurları yok etmeye yönelik en önemli eylemlerinden biri de irsi mülk haline dönüşmüş olan tüm malikâne, vakıf ve tımar topraklarını miri (devlete ait) toprak rejimi içine alması olmuştur.

Fatih'in, merkezi güçlendirme konusunda giriştiği bir diğer önemli faaliyet de ilk Osmanlı Kanunnamesi'ni hazırlatmasıdır. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti başlangıçta bir İslam devleti olarak ortaya çıkmış ve ilk yasal düzenlemeler diğer tüm İslam devletlerinde olduğu gibi, şeriat çerçevesinde olmuştur. Ancak, Osmanlı Devleti'nin yayılmasıyla birlikte çok farklı konumlardaki toplumlar ve ekonomik oluşumlarla ilişkiye geçilmiş ve şeriatın bütün bunları düzenleyebilmesi olanaksız hale gelmiştir. Böylece yeni yasal düzenlemelere gereksinme duyulmuştur.

Çoğu zaman savunulduğunun aksine, Osmanlı düzeni şeriat yasalarının üzerine inşa edilmiş olmaktan uzaktır. Örfi hukuk, yani şeriat dışı yasal düzenlemeler, çoğu zaman şeriat hükümleriyle çelişen kurallar koymasına rağmen yaşamış, uygulanmış ve hatta Osmanlı'nın esas hukuk düzenini oluşturmuştur[122].

Bu parça parça yayınlanan ve sistemli bir bütün oluşturmayan örfi hükümleri, Fatih fethedilen ülkelerin yasalarıyla da birleştirerek ilk Osmanlı Kanunnamesi'ni oluşturmuştur. Bu Kanunname'nin bir bölümü ilerde incelenecek olan ekonomik düzenle ilgili olmakla birlikte en büyük bölümü saray teşrifatına ve merkez bürokrasisi hiyerarşisine ayrılmıştır[123]. Bu düzenlemeyle tüm merkez bürokrasisi padişahın şahsına bağlanmış ve hükümdar, ülkenin tek gücü haline getirilmeye çalışılmıştır.

Padişahın bu yeni ve güçlü yasal konumunun sağlamlaştırılmasına tüm geleceklerini merkezin güçlü olmasına bağlamış olan devşirmeler de bir padişah karizması yaratarak önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Böylece, padişahın dışında veya ondan bağımsız herhangi bir gücün oluşmasını engelleyecek bir ideoloji meydana getirilmiştir.

Fatih'in, merkezi güçlendirme konusunda son uygulaması da kuruluştan beri bir türlü düzene sokulamayan eğitimi sağlam bir düzene kavuşturmak olmuştur. O çağda eğitim denilince anlaşılması gereken, devşirmelerin eğitimiyle medreselerde yapılan din adamı eğitimidir. Devşirmelerin temel eğitimi sarayda yer alan *enderun okulu* adı verilen yerde tamamlandıktan sonra yönetimle ilgili eğitimleri, atandıkları çeşitli hizmet kademelerinde sürdürülmektedir. Devşirmeler saraydaki temel eğitimleri sıra-

(121) Akdağ, *Türkiye'nin...*, *op. cit.*, I, s. 380.

(122) Ömer Lütfü Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki Esasları*, c. I, *Kanunlar*, İstanbul, İÜ Ed. Fak., Y., 1943, s. XVII.

(123) Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilat-ı Kadimemiz*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 20, 28-32; Ali Himmet Berki, «Kanunname-i Ali Osman Suret-i Hatt-ı Hümayûn Sultan Mehmet Han» in, *Fatih Sultan Mehmet Han*, Ankara, Nur Y., t.y., s. 210-240; Lord Kinross, *The Ottoman Canturies*, *op. cit.*, s. 142-43.

sında, mutlaka padişahın kişisel işlerini görmekte ve buna ilişkin unvanlar taşımaktadırlar (şarabdar, odabaşı, rikâbdar vb.). Saray dışındaki görevlere ancak bu aşamalardan geçilerek çıkılabilmektedir. Böylece padişah, tüm devlet görevlilerini kişisel olarak kendine bağlamış olmaktadır.

Bunun yanı sıra, medreselerin merkezde örgütlenmesi ve buranın tam denetimine geçmesiyle[124] devlet adalet mekanizmasına tam anlamıyla egemen olmuştur. Böylece adalet ve yargı yetkisinin feodalitede olduğu gibi yerel güçlülerin eline geçmesine kesinlikle engel olunmuştur[125].

Fatih'in ölümüyle, saltanatı sırasında sinmiş olan tüm güçler harekete geçtiler [126]. II. Bayezid'in tahta geçmesinden sonra merkezkaç güçler eskiye dönmeyi denediler. Fakat Cem'in yenilmesi, merkezin bir kez daha üstünlüğünü kanıtlamasını sağladı.

Cem, Fatih'in sağlığında Karaman sancak beyiydi. Karaman ise merkezkaç eğilimlerin en güçlü olduğu bölgeydi. Bu açıdan Cem'in sancak beyliği sırasında, merkezkaç unsurlarla anlaşma yaptığı çok akla yakın bir ihtimal olmaktadır. Nitekim, tüm merkezî unsurlar içinden yalnızca, devşirme olmayan tek vezir olan Karamanlı Mehmet Paşa'nın Cem'i desteklemiş olması[127], Cem'in feodal unsurların adayı olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten de devşirmelerin desteğiyle tahta çıkan II. Bayezid'e karşı harekete geçen Cem'in ordusunda yer alanlar hep Anadolu'nun merkezkaç güçleriyle göçebe unsurlar olmuşlardır[128]. Bayezid'in ordusu ise Yeniçeriler ve Rumeli askerlerinden meydana gelmiştir. Bu iki ordunun, Osmanlı merkezinin kaderini bir kez daha tayin edecek Yenişehir (1481) Savaşı'nda karşılaşmalarından önce Cem'in ülkeyi ikiye bölme önerisine Bayezid'in verdiği *La Erkâme beyu elmülûk* (saltanat işinde kardeşlik olmaz)[129] cevabı, temelleri Fatih döneminde atılan Osmanlı merkezî ideolojisinin ana sloganlarından biri olmuştur.

Yenişehir Savaşı'nı merkez güçlerinin kazanmasından hemen sonra Fatih çağında Uzun Hasan'a sığınan Karamanoğlu Kasım'ın Anadolu aşiret güçleri ve eski Karaman beyleriyle Konya'yı kuşatmış olması da Cem olayının basit bir saltanat mücadelesinden çok, merkeze karşı planlı bir kalkışma olduğunu kanıtlamaktadır.

Cem'in savaşı yitirdikten sonra kaçtığı Kahire'den, Anadolu merkezkaç unsurları tarafından tekrar davet edilmesi, onu şansını ikinci kez denemeye yöneltmiştir. Bu denemede Cem'in yanında Karamanlı, Dülkadirli gibi feodal unsurlarla aşiret güçlerini görmekteyiz. Bu denemeyi de başara-

(124) Başlangıçta Osmanlı kadıları, Mısır, Suriye ve İran gibi İslam ülkelerinden gelirlerdi. Ali Himmet Berki, Fatih... . *op. cit.*, s. 86

(125) Medrese reformu konusunda bkz.: Berki, *Fatih...*, *op. cit.*, s. 87, 90-102, 112-13.

(126) Fatih toprak müsadereleri nedeniyle çok büyük bir muhalif kitle oluşmasına neden olmuştu. Bunlar tarafından zehirlenerek öldürülmüş olması büyük bir olasılıktır. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, *op. cit.*, II, s. 144.

(127) Danişmend, *Kronoloji*, I. s. 356.

(128) *ibid.*, s. 361.

(129) *ibid.*

mayan Cem, feodal güçlerin yenik ve başarısız bir temsilcisi olarak artık Osmanlı tarihinden çekilmiştir[130].

II. Bayezid'i iktidara getiren unsurlar, Fatih tarafından mülk ve vakıfları tımar haline getirilen devşirmelerdir. Denge politikalarını büyük bir yetenekle uygulayan Fatih, devşirmelerin bir soy asaletine dönüşmelerini engellemek amacıyla onların mülk ve vakıflarını miriye mal etmekle yetinmemiş, ayrıca İstanbul'un alınmasından 18. yy.ın sonuna kadar Türk asıllı yegâne vezir olan Karamanî Mehmet Paşa'yı da veziriazam yapmıştı.

II. Bayezid tahta geçer geçmez bu veziri öldürtüp sonra da yerine devşirmeden İshak Paşa'yı geçirmiş, Fatih döneminde miriye mal edilen birçok toprağı eski sahiplerine geri vermiştir. Bayezid'in bu eylemleri birçok tarihçi tarafından merkezin gücünün zayıflatılması olarak değerlendirilmiştir. Biz bu konuda aksi kanıdayız. Sanırız, II. Bayezid dönemi, merkezin Fatih'in oluşturduğu esaslar üzerinde daha da güçlendiği bir dönemdir[131]. Nitekim II. Bayezid'in kendini iktidara getiren unsurlara eski topraklarını iade etmiş olması da merkezin zayıflaması olarak yorumlanmamalıdır. Çünkü bunlar mülk olarak değil, görev süresince geçerli tımarlar olarak iade edilmişlerdir. Bunun anlamı ise bu toprakların hem devlet mülkiyetinde kalması hem de bu toprakların getirisi karşılığı devşirmelere âsker besleme zorunluluğunun konulmasıdır. Böylece tımarlı sipahilere ait olan asker besleme tekeleli kırılmış, buna merkeze bağlı olan ve merkez denetiminde olan devşirmeler de ortak edilmiştir. Üstelik devşirmelerin köksüz olmaları ve her an padişah yanında bulunmaları nedeniyle tımarları üzerinde soy asaleti haline dönüşmeleri şansı da sipahilere göre çok daha azdır. Bu da hiç kuşkusuz merkez lehine bir olgudur. Bu nedenle II. Bayezid devşirmelere yoğun olarak tımar vermiş ve bir süre sonra tımarların büyük bir bölümü devşirme kökenlilerin eline geçmiştir.

Bayezid'in bu uygulaması eski sipahiler arasında huzursuzluk yaratmıştır[132]. Eski sipahi kitlesinin büyük bir bölümünün Türkmen asıllı olduğu Anadolu'da, tımar erbabının devşirme karşısında gerilemesinin tepkisi,

(130) Cem'in trajik yaşamı genellikle muhayyileleri zorlamakta ve Cem Anadolu Türklüğünü devşirmelere karşı savunan bir mücahit olarak gösterilmek istenmektedir. Örneğin Danişmend, *Kronoloji*, I, s. 356-372. Ulus kavramına ulaşılmamış bir çağda, ulusal hareket görmek zorlamadır kanısındayız.

(131) II. Bayezid, merkezi tamamen devşirmelerden oluşturma konusunda, sanılanın aksine, babasından da ileridedir. Bu padişahın tahta çıkmasından itibaren Osmanlı hükümdarlarının özgür kadınlarla evlenmeleri sona ermiş ve ancak köle kökenli cariyelerden çocuk sahibi olmalarına izin verilmiştir. Çağatay Uluçay, *Harem*, Ankara, TTK Y., 1971, s. 11, 22, 38-40. Bunun dışında, daha önce Türkmen aristokratlarıyla evlendirilen padişah kızkardeşlerinin de sadece devşirmelerle evlendirilmeleri II. Bayezid döneminde başlamıştır. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, TTK Y., 1980, s. 13, 15, 17, 24-29. Bu uygulamalarla amaçlanan, hanedandan doğacak bir soy asaletini engellemek ve Batı feodalleşmesinde rastladığımız, merkezin bizzat faodal parçalanmaya katkıda bulunmasını önlemektir.

(132) «Padişahın ne kadar aşçısı, seyisi, mehteri vs. hüddamı varsa, cümlesi ehli tımar oldular, yoldaşa dirlik kalmadı». Cağatay Uluçay, «Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah oldu?» *Tarih Dergisi*, Sayı: 9, Mart 1954, s. 55.

Anadolu merkezkaç güçlerinin İran'ın desteğini aramaları ve buradan güç alarak taht üzerinde söz sahibi olmaya çalışmalarıdır[133].

II. Bayezid'in oğlu Selim'in tahta geçmesi de bu nedenle tartışmalı olmuştur. Bayezid'in diğer oğlu Ahmet, daha önceki saltanat kavgalarında olduğu gibi, Anadolu merkezkaç güçleri içinde kendine destek aramış, fakat merkezin ve Rumeli sipahilerinin desteğini sağlayan Selim, Ahmet'i yenerek tahta çıkmıştır.

Daha kardeşi Ahmet'le taht mücadelesi sırasında 40.000 aşiret mensubunu yok eden Selim[134], padişah olduktan hemen sonra Anadolu'nun merkezkaç eğilimlerini temsil eden unsurlar üzerine seferler düzenledi[135].

Giriştiği seferlerdeki kıyıcılığından ötürü Yavuz unvanını alan I. Selim'in tüm seferlerinin Doğu'ya yönelmiş olması basit bir intikam arzusundan kaynaklanmamaktadır. Çünkü Batı, Osmanlı merkezi için büyük bir tehlike değildir. Bunun pek çok nedeni vardır. Fakat bunların başında, Osmanlı ülkesinin batısının, feodalleşme sürecinde ulaşmış olduğu aşamanın Osmanlı merkez güçlerinin karşısına düzenli güçler çıkartılmasına izin vermemesi gelmektedir. Diğer yandan, batı bölgelerinin serfleştirilen ve angarya altına sokulan doğrudan üreticileri, çoğunlukla Osmanlı merkezinden yanadırlar. Çünkü Osmanlı vergisi, ürünün belli bir oranı olarak alınmakta ve bu nedenle angaryanın aksine doğrudan üreticiye hiç değilse zaman zaman gerekli ürünün üstünde bir pay bırakmaktadır. Bunun yanı sıra, daha önce de göstermeye çalıştığımız üzere, Osmanlı, Rumeli fütuhatı sırasında yerel asaleti ya merkez içinde eritmiş ya da öldürerek ortadan kaldırmıştır. Buna karşılık Doğu, Batı'nın aksine Osmanlı merkezi için çok büyük tehlikedir. Çünkü Anadolu, daha ilk Türk göçünden itibaren göçebe unsurun ağır bastığı bir alan olmuştur. Bu bağlamda, doğrudan üreticinin genellikle serfleştirilmemiş olması, bunların merkeze destek olmalarının temel nedenini ortadan kaldırmaktadır.

Ayrıca, Türkmen unsurun çok geniş bir coğrafyaya dağılı göçebelerce sürekli beslenmesi, Osmanlı'yı nüfus dengesi açısından da güç durumda bırakmaktadır. Bunlara ek olarak, Anadolu'nun ve İmparatorluğun doğusunun henüz feodalleşmenin ilk aşamalarında oluşu, yani Türkmen beylerinin tüm çabalarını bağımsız beylikler oluşturmaya yoğunlaştırmış olmaları; doğrudan üreticilerin merkeze karşı hareketlere katılmalarına ve merkez-feodal güçler çatışmasını dinsel optikten görmelerine yol açmaktadır. Bütün bunların getirisi, 16. yy. ortalarına kadar Anadolu'nun büyük çapta, merkeze direnmesidir.

(133) *ibid.*, s. 61.

(134) «Selim I», *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, s. 424; Uluçay, art.cit., s. 57.

(135) İslam'da gaza sadece küffar üzerine mümkündür. Oysa Selim'in tüm Doğu seferleri Müslüman üstüne olmuştur. Bu ise ancak, Fatih zamanında merkezin, II. Bayezid zamanında da timarların devşirmelerin eline geçmiş olmasıyla mümkün olmuştur.

Ancak, Yavuz Selim'in Anadolu merkezkaç güçleri ile bunların fiili ve ideolojik destekçileri olan İran ve Mısır üzerine enerjik ve bilinçli bir şekilde yürümesi ve sonuçta da onları saf dışı bırakması; Anadolu doğrudan üreticilerini kendilerini feodal unsurlarla aynı davanın taraftarları olarak görme bozuk optiğinden kurtarmıştır. İdeolojik propagandanın etkisi altında, Osmanlı merkezini düşman ve yerel güçlüleri dost gören doğrudan üretici, savaşın Osmanlı tarafından yitirilmesi halinde hızla serfleştirileceğinin ve daha fazla sömürüleceğinin bilincine uzun zaman varamamıştır. Fakat merkezkaç unsurların Osmanlı'ya karşı direnemez hale gelmeleri sonucu yavaş yavaş yerel doğrudan üreticiyi talana yönelmeleri, Anadolu köylüsünün de merkez yanlısı olmasına yol açmıştır. Bu bağlamda ilk kez Yavuz Selim zamanında, 1519'da yerel halkı talan eden Celali isyanlarının başlaması[136], Yavuz Selim'in feodal koalisyona indirdiği darbe ile ilgilidir. Bu ilk Celali isyanından sonra Anadolu halkı giderek merkezin Rumeli'den de daha sadık müttefiki haline dönüşecektir.

I. Selim'den sonra tahta geçen ve Kanuni unvanıyla anılan Süleyman'ın saltanat döneminde ise sorun merkezkaç güçleri merkezin denetimine almaktan çok, denetim altına alınmış bu güçlerin imparatorluğun çok fazla büyümesinden yararlanarak yeniden merkez denetiminden kaçma çabalarının önlenmesi sorunu haline dönüşmüştür. Bu nedenle de Kanuni'nin saltanatı at sırtında Doğu'da ve Batı'da çıkan ayaklanmaları bastırmak ve bu bastırma nedeniyle de ordunun harekete geçmiş olmasından yararlanarak bazı fetihlerde bulunmakla geçmiştir.

Kanuni döneminin, daha sonraki gelişmelere kaynaklık etmesi bakımından önemli bir özelliği de yerel güçlerin tasfiye edilmeleri karşısında rakipsiz kalan devşirmelerin çeşitli çıkar grupları halinde parçalanarak yüzyıllar boyu sürecek kanlı çatışmaların içine girmiş olmalarıdır.

Bu uğraş sırasında 1527'den itibaren Anadolu'da Celali ayaklanmaları giderek artmaya başlamıştır. 1527'de çıkan isyanın nedeni, Bozok'taki Alevi Türkmenlerden Sülünoğlu'nun mezrasına 200 akçe vergi yazılması ve onun bu vergiyi kabullenmemesidir. İsyanın yayılması, büyük ölçüde, ellerinden dirlikleri alınan Dulkadirli sipahilerinin harekete katılmalarıyla meydana gelmiştir[137].

Osmanlı'nın merkezkaç güçleri yok etme siyaseti sonucu, irsileşmiş topraklarından olan ve bunların Osmanlı merkezi tarafından tımara çevrilerek devşirmelere verildiğini gören Anadolu feodal unsurları bu dönemde isyan etmekten başka çare görememişlerdir.

Böylece Celali isyanlarının, çoğunlukla sanıldığının aksine, halk hareketleri olmayıp feodal kalkışmalar olduğu açığa çıkmaktadır[138]. Bu görü-

(136) Donişmend, *Kronoloji*, II, s. 49.

(137) Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. s. 346-47; Mustafa Celolzade, Selimname, s. 84-88'den Egemen ve Çakın, *op. cit.*, s. 43.

(138) Osmanlı Celaliler üzerine Anadolu sipohileriyle gitmekten çekinmiş, sadece merkez ve Rumeli askerlerini kullanmıştır. İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, İstanbul Yeni Şark Maarif Kütüphanesi, 1968, c. I, s. 68. Peçevi'nin bu olayları anlatırken merkez güçleri için «İslam askeri» deyip Celalileri İslam saymaması ilginçtir. *ibid.*, s.

şümüzü destekler nitelikte bir olgu, Anadolu'da Celali isyanları döneminde, bazı türedinin doğrudan üreticinin emeğinin yarısına sahip çıkmaya başlamasıdır[139]. Bunun yanı sıra, gelirleri nominal olarak ifade edilen tımarlıların enflasyon nedeniyle reel gelirlerinin azalması karşısında, doğrudan üretici üzerinde zor kullanmaya başlamaları ve haramilik denilen soygunculuğun artması[140], Anadolu halkını Celali ile karşı karşıya getirmekteydi. Bu olgular sonucu, geleneksel Osmanlı senaryosu bir kez daha sahnelenmiş ve Kanuni'nin iki şehzadesi; Selim, merkez güçlerinin adayı olarak; Bayezid de Anadolu ayrılıkçılarının adayı olarak iç savaşa tutuşmuşlardır. Kanuni'nin sağlığında meydana gelen bu savaş, merkez güçlerinin zaferiyle sonuçlanmış ve Bayezid 1562'de öldürülmüştür. Bu çatışma da, öncekiler gibi merkez ile feodal güçler arasında bir çatışmadır. Bu açıdan Celali ayaklanmaları konusunda söylenenlerin genellikle odağını oluşturan Mustafa Akdağ'ın, bu çatışmanın kapıkulları ile halk arasında bir savaş olduğu görüşüne katılmıyoruz[141].

Diğer nedenlerinin yanı sıra, Celali isyanlarının halk hareketleri olmadığına dair kanıtlardan biri de bu isyanların sadece merkezkaç unsurların canlı olduğu Anadolu'da görülmesidir. Oysa kapıkulları ülkenin her yanında yönetici unsurdur. Üstelik merkez, bu kullara karşı her zaman doğrudan üreticinin yanında yer almaktadır[142]. Bu ilişkiler içinde bir halk-kapıkulu savaşı düşünmek zordur.

İç savaşta merkezkaç güçlerin adayı olarak ortaya çıkan Bayezid, sancak beyliği sırasında padişahlığa getirilebilmesini sağlayabilmek için «kuvvetli bir muhit yapmak» amacıyla bol para harcamıştı[143]. Ancak merkez güçlerinin, tavırlarını Selim'den yana koymaları üzerine, Bayezid merkezkaç güçlere yaslanmıştır. Bu bağlamda, Bayezid'i bir «halk mücahidi» olarak görmek, kanımızca doğru olmaz.

Bütün bunlardan öteye, Bayezid'i destekleyen güçler arasında reayadan bir tek kimse olmadığı gibi, Anadolu'nun reayayı ezen tüm unsurları, onun yanında yer almışlardır. Nitekim Bayezid olayından sonra Anadolu'da başlatılan ve adına *Yevimlû Teftişi* denilen uygulamayla reayaya zulmeden tüm unsurların tasfiye edilmek istenmesi ve tımarların

69-70. Aynı biçimde, Fatih'e karşı Anadolu merkezkaç güçlerini destekleyen Uzun Hasan askerlerini de Tursun Bey ehl-i İslam'dan saymamıştı. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth*, *op. cit.*, s. 144.

(139) Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1961, s. 13.

(140) *ibid.*, s. 14-15; Kantemir, *op. cit.*, II, s. 83.

(141) Mustafa Akdağ, «Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu», *DTCF Dergisi*, c. V, Sayı: 3, 1947, s. 295; ——, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, Bilgi Y., 1975, *passim*.

(142) Örneğin İskenderiye Beyi Bali Bey, reaya karılarını köle olarak sattığı için İstanbul'dan yollanan iki çavuş tarafından 80 adamıyla birlikte asılmıştır. Peçevi, *op. cit.*, I, s. 73.

(143) Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 405. Bir Şehzadenin «muhit yapmak» için uğraşması, tahta kimin çıkacağını belirleyen güçlerin varlığını işaret etmektedir.

tekrar gözden geçirilerek mütegallibenin ayıklanması[144], Anadolu hareketlerinin genelde ve Bayezid kalkışmasının özelde, asla halk hareketleri olmadıklarını; aksine merkezkaç hareketler olduğunu kanıtlamaktadır.

Kanuni dönemi, sık rastlanılan isyanların yanı sıra toprak kazanımı açısından çoğu kere yararsız seferlerin sıklıkla yer aldığı bir dönem olmuştur. 1529'da Viyana kuşatılmış, ancak alınamamıştır. Osmanlı artık Batı'da ulaşabileceği en uç noktaya gelmiştir. Tıpkı Roma yayılmasında olduğu gibi Osmanlı genişlemesi de lateraldir. Bu nedenle de bir noktada dengeye gelmesi olanaksızdır ve eğer genişleyemezse daralmak zorundadır. Böylece, Viyana bozgunu bu anlamda Osmanlı daralmasının başlangıcı ve klasik dönemin sonudur.

1529 bozgununun nedeni Osmanlı merkezi tarafından anlaşılamamış ve 1533 yılına kadar sürecek yararsız bir Almanya seferi düzenlenmiştir. Birkaç kalenin fethinden öteye kazanç getirmeyen bu sefer, Osmanlı için kalıcı toprak kazanımları sağlamadığı gibi büyük harcamalara neden olarak daralmayı da hızlandırmıştır.

Kanuni'nin bundan sonraki kariyeri Avrupa topraklarındaki merkezkaç odaklar, Macaristan, Avlonya ve Romanya'daki isyanları bastırmak ve tekrar canlanan İran üzerine iki sefer yapmakla geçmiştir. Kanuni kırk altı yıl süren hükümdarlığını, 1566'da Zigetvar'da gene yararsız bir seferdeyken ama merkezin devamı uğruna savaşırken tamamlamıştır.

Kanuni'nin ilerlemiş yaşına rağmen bu sefere çıkmasının nedeni; Zigetvar Kalesi'ne sığınan Avusturyalı feodallerin «yağma ve gasp yapıp her tarafa taarruz ederek reayayı incitmeleri idi»[145]. Merkezin ayakta kalmasını sağlayan en önemli ilkelerden biri olan, doğrudan üreticiyi yerel güçlülerin insafına bırakmama uygulaması uğruna, Kanuni İmparatorluğun marjinal bir topluluğu için büyük bir sefer düzenleme zahmetine ve hastalığına rağmen bu sefere bizzat katılma özverisine katlanabiliyordu. Kanuni'nin unvanları arasında yer alan «Sahibkıran-ı ben-i adem» (insan oğlunun en başarılı hükümdarı)[146], onun doğrudan üreticilerin yerel güçlüler tarafından sahiplenilmesini engellemeye verdiği önemi göstermektedir. Bu konuda ilginç bir tanıklık Nemçe elçilik kâtibi Benedict Curipeschitz'in tuttuğu yolculuk günlüğüdür. Curipeschitz, günlüğünde 4 yerde, yolculuk sırasında gördüğü yıkık şatolardan hayretle söz etmektedir[147]. Elçilik kâtibini çok şaşırtan, Osmanlı ülkesinin her tarafının yıkık şatolarla dolu olması olgusu, Kanuni'nin «Sahibkıran-ı ben-i adem» unvanında ifadesini bulan, Osmanlı merkezinin, yerel güçlüleri yok etme politikasının ürünüdür. Osmanlı merkezi bu bağlamda, ülkenin periferisinde bulunan ve yabancı desteği aldığı için denetlenemeyen marjinal

(144) Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu...*, *op. cit.*, s. 159

(145) M. Tayyib Gökbilgin, «Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Amilleri, Geçirdiği Safhalar», *Kanuni Armağanı*, Ankara, TTK Y., 1970, s. 37; Peçevi, *op. cit.*, s. 219-22.

(146) Fairfax Downey, *Kanuni Sultan Süleyman*, İstanbul, Kültür Bak. Y., 1975, s. 2.

(147) Benedict Curipeschitz, *Yolculuk Günlüğü 1530*, Ankara, TTK Y., 1977, s. 20, 29, 31, 32.

merkezkaç noktalar için bile savaşı göz almaktadır. Örneğin Arnavutluk'ta Venedik sınırında bulunan Clissa (Kilis) kalesi, Venedik'e dayanarak civar reayasını rahatsız etmektedir. 1536 tarihli bir name-i hümâyûn'ndan (padişah mektubu) öğrendiğimize göre Venedik, Kilis kalesine yardım etmemesi konusunda, savaş tehdidiyle şiddetle uyarılmaktadır[148]. Bu bağlamda, Sırp asıllı bir yeniçerinin söyledikleri ilginçtir: «Köylünün bir tavuğunu almak yahut atını buğday tarlasına salıvermek hayatına mal olur.»[149].

Böylece, Osmanlı fütuhatının neden planlı ve amaçlı olmayışının ipuçları ortaya çıkmaktadır[150].

Kanımızca, Balkanların fethinden sonra Osmanlı fütuhatı kazanımları korumak ve merkez varlığının temel direklerinden reayayı sürekli merkez denetimi altında tutabilmek için genişlemek zorunda kalmıştır. Bu hususu bizzat Kanuni şöyle dile getirmektedir: «Ben zenginlik ve mal aramak için değil... imratorluğumun ebediliği için harbediyorum.»[151].

Bu durumda, imparatorluk çok büyük ölçüde şişerek büyümesinin olanaksız olduğu bir noktaya kadar gelmiş, burada da durması mümkün olmadığından çözülmeye başlamıştır.

(148) M. Tayyib Gökbilgin, «Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Devri Belgeleri, *Belgeler*, c. I, Sayı: 2, 1964, Belge 13, s. 143.

(149) Fernand Grenard, *Asyanın Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul, Eğitim Bak. Y., 1970. s. 132.

(150) Gökbilgin, «Avrupa Siyasetinin...» art.cit., s. 38 ve ——, Osmanlı Müesseseleri..., *op. cit.*, s. 101-2.

(151) Renzo Sertoli Salis, *Muhteşem Süleyman*, Ankara, AÜDTCF Y., 1963, s. 58.

B. OSMANLI ÜRETİM TARZININ ALT-DOKUSAL ÇERÇEVESİ

Osmanlı ekonomik dokusunun tüm kurumları, kuruluş ile 16. yy. arasında oluşmuş, olgunlaşmış ve bir Osmanlı üretim tarzından bahsedilecek düzeyde birbirleriyle eklemleşerek bütünleşmiştir. Ancak, burada hemen akla gelen soru, bu eklemleşmiş ekonomik ilişkiler bütününün, kendine özgü bir tarz oluşturacak kadar bilinen diğer ekonomik tarzlardan farklılık gösterip göstermediğidir. Osmanlı üretim tarzı tartışmalarının odağını oluşturan bu soruya cevap aranırken genellikle başvurulan yöntem, Osmanlı tarzını, var olan tarzlardan birinin bir parçası saymak veya onun belli bir coğrafyadaki yerel özellikler arzeden bir çeşidi olduğunu düşünmektir. Ama gerçekte tarzlar donmuş, yapılaşmış modeller olmaktan uzak olmanın yanında, değişmenin ta kendisidirler[1].

Feodal üretim tarzını incelerken vurgulamaya çalıştığımız üzere, bir tarzı genelde ve feodal tarzı da özelde belirleyen temel etmen, artığın oluşması ve buna el konuluş tarzıdır. İşte bu açıdan, feodalitenin oluşum süreci, artığı üreten doğrudan üreticiye el konulması ve bunun sonucunda artığı emek-rant biçiminde temellük etmenin mümkün hale gelmesinin sürecidir. Bu konumun ortaya çıkabilmesi ise feodal baronun belli bir toprak parçası üzerinde ırsi mülkiyet oluşturması ve buna bağlı olarak üretimin doğrudan ajanlarından biri haline dönüşmesiyle mümkün olmuştur.

Osmanlı üretim tarzının da eğilimi feodaliteye doğrudur. Siyasal bir varlık olarak ortaya çıktığından itibaren Osmanlı merkezi, bu eğilimi durdurmaya çalışarak merkezkaç güçleri sürekli mücadele etmiştir.

Biz çalışmamızın bu bölümünde, Osmanlı üretim tarzının «klasik dönem» diye anılan 1300-1550 yılları arasındaki oluşumunu inceleyerek bu tarzın niteliğini belirlemeye çalışacağız. Bu amaçla Batı feodalitesini incelerken yaptığımız gibi, Osmanlı üretim tarzında da artığın oluştuğu temel birimi, yani tımarı ve artığa el konuluş mekanizmalarını inceleyeceğiz. Gene amaçla doğrudan üreticinin konumunu ortaya koymaya çalışacağız.

1. Tımar

Barkan tımar'ı «Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memur, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil selâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazılarındaki

(1) Türk iktisat tarihi Yazını Osmanlı üretim tarzı tartışmalarına çok talihsiz bir kavram hatasıyla başlamıştır. Bu konudaki tartışmaların yoğunluk kazanmaya başladığı 1960'lı yıllarda, çoğunlukla tarz yerine «biçim» sözcüğü yeğlenmiştir. Bunun uzantısı olarak, «biçim» kavramının değişmeyi içermemesi nedeniyle hem diğer tarzlar hem de Osmanlı tarzı en yetkin görüntüleriyle algılanmış, bunların zaman boyutu ihmal edilmiştir. Bunun sonucu olarak, Osmanlı oluşumu Batı feodalitesinin oluşumuyla asla kıyaslanmamış; sadece bazı Osmanlı kurumlarının şu veya bu tarzda benzer veya zıtları bulunarak, Osmanlı tarzının bu benzerlikler veya benzemezlikler açısından şu veya bu olduğuna karar verilmiştir.

senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir»[2] biçiminde tanımlamaktadır. İnalcık da aynı doğrultuda tımarın belirli bir toprağın veya toprağa ait hakların temlikinden çok birtakım vergilerin bir kimseye havalesi olduğunu söylemektedir[3].

Tımar aslında, topraktan doğan vergi gelirlerinin bir kimseye havale edilmesinin ötesinde, herhangi bir hazine gelirinin bir görev karşılığı verilmesi anlamını taşır. Örneğin Bursa Esir Pazarı'ndan toplanan vergilerin bir bölümü 1484'de Aydınoğlu Muhiddin'e «tımar tarikiyle» verilmiştir[4]. Aynı biçimde, sa kentinden alınan çeşitli ticari vergiler, bir dirlik halinde birleştirilerek, sancak beyi Mahmud'a 1513 yılında tımar olarak verilmiştir[5].

Gene Barkan, bir başka makalesinde, tımarın para ekonomisinin yeteri kadar gelişmemiş olduğu bir devrenin ürünü olarak nakdi maaş dağıtmanın güçlüğü karşısında ortaya çıktığını ileri sürmektedir[6].

Kanımızca Osmanlı tımarı, merkez ile merkezkaç güçlerin sürekli mücadelelerinin ürünü olarak ve merkezin bu savaşta dayanmak istediği güçlü bir anti-feodal araç olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı merkezinin oluşum ve güçlenme süreci içinde gözlediğimiz; tımarın özel mülk toprak rejiminden miri toprak rejimine geçişte en yararlı araç olduğudur. Olaya bu açıdan bakınca, Osmanlı tımarının bazı devlet adamlarının kararlarıyla birdenbire ortaya çıkmadığı gibi, nakit kıtlığının zorlamasıyla uygulama alanına konulan bir kurum olmadığı da anlaşılır[7].

(2) Ö. L. Barkan, «Tımar», *İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 287

(3) Halil İnalcık, «İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Bunun Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller», *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, c. I, Sayı: 1, 1959, s. 43.

(4) Akdağ, *Türkiye'nin...*, *op. cit.*, c. II, s. 370.

(5) *ibid.*

(6) Ö. L. Barkan, «Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı», *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, HÜ Y., 1975, s. 2. Aynı görüş, Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, *op. cit.*, s. 80; Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, *op. cit.*, c. 1, s. 64. Berkeş, tımarın nedeninin nakit kıtlığı olduğunu bildirdikten sonra biraz ileride, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yy.ın sonuna kadar memur ve askerine bol nakdi maaş verebilecek durumda olduğunu söylemektedir.

(7) İlber Ortaylı'ya göre, para ekonomisinin gelişmediği her sistemde tımar benzeri kurumlar ortaya çıkar. Gene Ortaylı'ya göre, «vergi tahsil güçlüğünden başka, feodal devletin kamu görevlerini yerine getirecek merkeziyetçi bir idareye sahip olmayışı bunun nedenidir..., İmparatorluklar idari yapının tutarlığını sağlamak için bu gibi bazı kurumlara ve otorite paylaşımına başvurmak zorunda kalırlar». İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, TODAİE Y., 1979, s. 91-2. Muammer Sencer tarafından da paylaşılan (Muammer Sencer, *Toprak Ağalığının Kökeni*, İstanbul, Tel Y., 1974, s. 73) bu analizden anladığımıza göre, tımar geniş bir coğrafya üzerinde yayılan imparatorluğun denetim sıkıntılarından kaynaklanmaktadır. Bu çözümlemenin varsayımı, tüm toprakların önce miri olduğu, sonra da devletin bu genişlik karşısında otorite paylaşımına gerek duyduğudur. Biz tersi kanıdayız. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren feodalleşmenin ve mülk topraklarla vakıfların yaygın olduğu topraklar üzerinde genişlemiştir. Bu nedenle tımar sistemi, baştan beri miri olan topraklarda otorite paylaşımının aracı olmak yerine, baştan beri özel mülk olan toprakları miriye maletmenin aracı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda, özellikle Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde mülk topraklara askerî

Daha önce de gördüğümüz üzere, kuruluş döneminde toprak rejimi uygulanamamış, ilk Osmanlı Sultanları toprakları daha çok mülk biçiminde vermek zorunda kalmışlardır. Bu mülk topraklar devlete vergi vermedikleri gibi, askerî hizmet veya herhangi bir yükümlülük de taşımamaktaydılar[8]. Miri toprak sisteminin kurulmasına ise merkez iktidarının pekiştirilme eylemine girişildiği II. Murat döneminde başlanmış, Fatih'le birlikte devşirmelerin kesin zaferiyle de merkezî iktidarın temelini oluşturacak bir biçimde işlemeye başlamıştır.

Fetihlerle birlikte Osmanlı, ekonomik bakımdan çok değişik aşamalarda bulunan toplumlarla ilişkiye geçmiştir. Başlangıçta ele geçen toprakların sistemini aynen koruyan Osmanlı, merkezin iktidarını güçlendirdikçe bunları da miri toprak rejimi içine alarak tüm ülkede geçerli tek bir sistem oluşturmaya yönelmiştir.

Osmanlılar hem Rumeli'de hem de Anadolu'da yayıldıkça feodalleşme sürecinde oldukça ilerlemiş ekonomik oluşumlarla karşılaştılar. Anadolu beyliklerindeki topraklar büyük oranda küçük malikâneler veya evlatlık vakıflar haline girmişlerdi. 12. ve 13. yy.lar ile 14. yy. başlarının karışık ortamı; hanedan savaşları, Moğol istilası gibi nedenlerle Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezkaç hareketleri denetleyememesi, bir yandan devletin beylikler halinde parçalanmasına (tavaif-ül Mülûk) yol açarken, diğer yandan da tarımsal işletme birimlerinin giderek artan çapta, özel mülkiyete geçmesine neden olmuştu. Bu dönemde toprak satışlarını gösteren belgelerin çokluğu[9], özel mülkiyete dönüşmüş ve sahiplerinin bizzat işledikleri toprak payının artmış olduğu malikânelerde yarıcılık ve ortakçı kulluk ilişkilerinin yaygınlığını göstermekteydi [10].

Doğrudan üreticinin toprak beyini ve maiyetini barındırma zorunda tutulması, köylü-bey ilişkilerinin nahiyeden nahiyeye başkalık gösterecek derecede farklılaşmış olması[11], Batı feodalleşme sürecinin dönüm noktaları olan yerellik, kişisel bağımlılık, angarya ve *réserve* toprağının Osmanlı öncesi Anadolu'sunda da ortaya çıktığını belirlemekteydi.

---

hizmet yüklenmesi, onların önce tımara, oradan da miri toprağa dönüşmelerine yol açmıştır. Ayrıca, tımarlar birer yönetsel bölge olamayacak kadar küçüktürler ve çoğu zaman da birden fazla köydeki değişik sayıda haneler itibari olarak bir araya getirilerek bir tımar oluşturulmaktadır. Yani, aynı köyde birden fazla tımar payı bulunmaktadır. Bunların ötesinde, tüm ülke topraklarının yarısından fazlasının bizzat padişaha ait olması, tımarların yerel yönetim aracı olmadığının kesin kanıtıdır.

(8) Aşıkpaşaoğlu, *op. cit., passim.*, Oruç Bey, *op. cit., passim.*, Neşri, *op. cit., passim;* Barkan, «Tımar», art.cit., s. 296.

(9) Ö. L. Barkan, «Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 4, Sayı: 4, 1943, *Toplu Eserleri*, I, s. 403.

(10) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, I Kulluklar ve Ortakçı Kulluklar», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. I, Sayı: 2 ve 4, 1940, *passim.*: ——, «Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları», *Ülkü*, c. XI, Sayı: 61, s. 60-61.

(11) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri», *II. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1937, s. 1-16; ——, «Türkiye'de Toprak Meselesinin... », art.cit., s. 62.

Bu noktada, Anadolu feodalleşmesinin Balkan feodalleşmesine göre önemli bir farklılığından söz etmek gerekmektedir.

Anadolu toprakları, Osmanlı'dan çok önce, 1071 MalazgirtSavaşı'ndan itibaren, hızlı bir biçimde İslamlaşmıştır. Daha sonra, Anadolu Selçuklu Devleti'nde bir merkez ideolojisi haline dönüşen İslamiyet, bazı hukuk kuralları yoluyla Anadolu toprak dağılımını ve mülkiyet paylaşımını etkilemiştir. Özel mülkiyeti katı bir biçimde koruyan İslam hukuku, aynı zamanda tüm çocukların mirastan pay almasını içerdiğinden Anadolu'da büyük mülklerin oluşmasını engellemiştir. Böylece, başlangıçta 40-50 köyden oluşan büyük bir mülk, iki, üç kuşak sonra yüzlerce parçaya bölünmüş ve meydana gelen bu payların satışı, vakıf veya bağış gibi işlemlere tabi tutulmasıyla hem mülkiyet konusu içinden çıkılmaz hale gelmiş, hem de alan olarak çok küçük mülkler ortaya çıkmıştır[12]. Bu koşullarda, Anadolu feodalleşmesi bu noktada kilitlenmiş gibidir. Çünkü feodalite artığa emek-rant yoluyla el konulan bir tarz olduğundan doğrudan üreticiye el koymanın yanında, onların kendilerini yeniden üretecekleri alanları da onların kişisel tasarruflarına arzetmek gerekir. Diğer yandan, daha önce de göstermeye çalıştığımız üzere, feodalitede doğrudan üreticilerin artık-ürünü, baronun gerekli ürününü oluşturmaktadır. O çağın teknolojisi ve verim düzeyi düşünüldüğünde, her toprak sahibinin kendi gerekli ürününü sağlayabilmesi için belli sayıda doğrudan üreticiye el koymuş olması ve buna bağlı olarak onların kendi gerekli ürünlerini üretecekleri alanın en az iki katına sahip olması gerekir[13]. Oysa İslam hukukunun etkisiyle Anadolu mülk topraklarının parçalanarak küçülmesi, emek-rant oluşturacak büyüklükte işletme birimlerinin ayakta kalmasına izin vermemektedir.

Batı feodalleşme süreci içinde, toprağın ailenin en büyük erkek çocuğuna kalması kuralı (*droit d'ainesse*) uygulandığından, toprak soylularının ellerindeki mülklerin parçalanması önlenmiş ve böylece kendine yeterli birimler; baronun gerekli ürününü üretebilecek kadar serfi barındırabilen büyüklüklerini koruyabilmişlerdir.

Anadolu'da toprakların parçalanması süreci, bir yanda feodalleşme sürecini kilitlerken, diğer yandan da toprak soyluluğunun kendini sürdürememesine ve çoğu zaman da basit küçük çiftçi haline dönüşmelerine yol açmıştır.

Bu durumda, vakıf kurumu, İslami miras hukukunun aksine bir biçimde işletilerek bu parçalanmadan kurtulmak istenmiştir. Tarih yazınında adına «evlatlık vakıf» denilen, bizim ise miras vakfı dediğimiz bir mekanizma ile örtülü olarak Batı feodalitesinin kurucu unsurlarından olan *droit d'ainesse* getirilmek istenmiştir.

Vakıf hukuksal açıdan, belli bir malı, belli bir hayır konusunda «Allah'ın mülkü addetmek» ve onu «edinme ve edinilmeden habs ve

(12) Ö. L. Barkan, «Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar», *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. VII, 1940, *Toplu Eserleri*, *op. cit.*, I. s. 211.

(13) Artık emeğe el koyabilmek için serf torlaları büyüklüğünde *réserve* gerekmektedir.

men etmektir»[14]. Ancak büyük toprak sahibi bazı kimseler, topraklarının parçalanmamasını sağlamak amacıyla bunları vakıf haline getirirken vakfın konusu olan hayır işini çok az masraflı bir konudan seçmişler ve böylece vakfın artan gelirinin vakıf mütevellisine (yönetici) kalmasını sağlamışlardır. Böylece, vakıf haline getirilen toprakların mütevellileri, soy zinciri içindeki en büyük erkek çocuklar olmuştur[15]. Bu yolla, bir cins vasiyetname halini alan vakıf senediyle mülkün İslam miras hukukunun etki alanından uzaklaştırılarak parçalanmaz bir bütün halinde korunması kısmen mümkün olmuştur. Ancak, miras vakfı kurumu, kırsal alandan çok kentlerde yaygınlık kazanmış ve feodalleşmenin kilitlenmesini önleyecek boyuta ulaşamamıştır.

Anadolu feodalleşme sürecinin bu konumu karşısında Osmanlı fütuhatının daha ağırlıklı olarak yöneldiği Rumeli ise daha önce de gördüğümüz üzere, üç başlı bir feodalleşme süreci içine girmiştir. Bir yandan, Bizans merkezinin zayıflamasıyla Bizans soylularının devlet topraklarını malikâne haline getirmeleri yaşanırken Yunanistan ve Ege adaları Latin feodalitesinin etkisi altına girmiştir. Balkanlar ise Slav krallıklarında toprakların özel mülkiyete, köylünün ise beye ve toprağa bağlanarak angaryaya tabi tutulma süreci içine girmiştir.

İşte Osmanlı bu tablo içinde miri toprak rejimini oluşturmaya başlamıştır.

Kuruluş döneminde iki tip toprak temliki yapılmıştır. Bunlardan birincisi, toprak açan, arazi şenlendiren Türkmen babalarına yapılan temliklerdir. Emek faktörünün kıt olduğu bir ortamda yapılan bu temlikler, boş toprakların işlenmesi amacına yöneliktir ve tam mülkiyet üzere yapılmıştır. Bu cins topraklar mülk sahiplerinin bizzat kendileri ve yardımcıları tarafından işlenmektedir.

İkinci tip temlikte ise toprağın kendi değil, vergi geliri temlik edilmektedir. Osmanlı kurucu unsurlarına ve daha da çok uç beylerine yapılan bu cins temliklerde mülklerin «mülk-i mahz ve hakk-ı sırf» olarak verildikleri belirtilmektedir[16]. Bunun anlamı, bu temliklerde, toprağın mülkiyetinin değil de bu topraklar üzerindeki doğrudan üreticilerin devlete vermekle yükümlü oldukları vergilerin temlik edilmesidir. Bu toprakların temliknamelerinde yer alan «bilcümle hukuk-ı şeriye ve rüsum-ı örfiyesiyle ve serbestiyet üzere» formülü, temliklerin bu niteliğini işaret etmektedir. Mülk sahibi toprağı bizzat işlememekte ve gerek toprağın çıplak mülkiyeti gerek doğrudan üretici (reaya) padişaha ait sayılmaktadır. Bu önlemler, mülk sahibinin doğrudan üreticiye el koymasını önleyecek nitelikte gözükmelerine rağmen temlikin «serbestiyet» üzere yapılmış olması, bu cins malikânelere merkez memurlarının girmesini engellemekte ve mülkname-

(14) Ali Hikmet Berki, *İstilah ve Tabirler*, Ankara, İkbal Matbaacılık, t.y., s. 54.

(15) Ali Himmet Berki, «Hukuki ve İçtimai Bakımdan Vakıf» *Vakıflar Dergisi*, Sayı: V, 1962, s. 10; H. Baki Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerinde, Mücmel bir Etüd*, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 13.

(16) Ö. L. Barkan, «İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti», *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. III, 1942, Toplu Eserleri, *op. cit.*, I, s. 253.

de belirtilen ve toprak temlik edilirken saptanan gelirden fazlasının elde edilip edilmediğinin denetlenmesini olanaksızlaştırmaktadır[17].

Bu durumda, bu cins mülk sahipleri dışarıdan adam getirip kendi topraklarında yerleştirebilmekte, hatta yeni köyler açabilmektedirler. Malikânelerinde yönetsel ve mali açıdan tam bağımsız davranabilen bu malikâne sahiplerine bu olanakları temlikin serbestiyet üzere yapılmış olması vermektedir. Feodaliteyi incelerken gördüğümüz üzere, *immunitas* adını alan bağışıklıklar sayesinde *beneficium* sahipleri bu toprakları tamamen merkezkaç odaklar haline çevirebilmişlerdi. Osmanlı'daki serbestiyet de bu açıdan *immunitas*'ın adeta aynısıdır ve aynı sonuçları doğurmaktadır. Örneğin Mihaloğlu Ali Bey'e Yıldırım Bayezid tarafından Plevne kasabası ve civarı serbestiyet üzere edilmiştir. Ali Bey de temliknamenin kendine sağladığı bağışıklıklardan yararlanarak «Plevne kasabası keferesini cizyeden aşar ve rüsumdan affetmek hakkını kendinde bulmuştur.[18]

Bizce bu affın nedeni, bağışıklıklar nedeniyle doğrudan üreticiye el koyabilen mülk sahibinin artık angarya uygulamaya başlamasıdır. Çünkü tüm vergilerin affını başka bir nedenle açıklamak pek mümkün değildir. Böylece, serbestiyet üzere temlik Osmanlı'da da Batı feodalitesinde olduğu gibi feodal rant (emek-rant) doğmasına neden olmaktadır. Bu cins mülklerde angarya uygulandığını destekleyen olgulardan biri de mülk sahiplerinin bazılarının kendi mülkleri için geçerli özel yasalar koymalarıdır. Batı'da serfe el koymanın önemli aşamalarından biri olan hukuk parçalanmışlığı, Osmanlı'nın bu cins mülklerinde de ortaya çıkmıştır[19]. Ancak bu mülklerde, emek-ranta geçişin koşulları büyük çapta oluşmakla birlikte, bir koşulun eksikliği bunun yaygınlaşıp genelleşmesini ve Osmanlı tarzının feodal üretim tarzına dönüşmesini engellemektedir. O da emeğin toprağa göre nispi kıtlığının Osmanlı'da ortaya çıkmamasıdır. Bazı özel nedenlerden ötürü, örneğin iskân politikasındaki aksamalar, bölgenin ulaşım olanaklarına çok az sahip olması, bölgenin coğrafi konumu gibi nedenlerle; çok az sayıda bölgede emek toprağa göre kıt kalabilmekte, buna bağlı olarak da angarya uygulanabilmektedir. Ama mülklerin çoğunda nispi anlamda kıt faktör toprak olduğundan, *réserve* toprağı oluşmakta ve bu nedenle de angarya uygulanamamaktadır. Böylece temlikler serbestiyet üzere yapılmış olsa bile mülk sahibi sadece reayanın vergilerini toplamakla yetinmekte, artığın tümüne el koyacak mekanizmaları geliştirememektedir.

Başlangıçta bazı toprakların kurucu unsurlara mülkiyet üzere temlikinin başlıca nedenleri, Osmanlı merkezinin henüz güçlenmemiş olması ve feodal zihniyetin daha öncede değinildiği üzere, kurucu Osmanlı sultanları tarafından benimsenmiş olmasıdır.

(17) *ibid.*; Barkan, «Malikâne-Divani Sistemi», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, 1932-39, s. 120.

(18) Barkan, «İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk...» *art. cit.*, s. 256.

(19) Örnek olarak bkz.: 224 haneli Tırnava köyü halkına verilen Kasım Paşa Kanunnamesi, *ibid.*, s. 256.

Osmanlı merkezi, güçlendikçe miri toprak rejiminden sapan tüm toprak tasarruflarını tımar rejimi aracılığıyla merkeze mal ettiği gibi; bu mülk toprakları da merkeze mal etmiştir. Mülk ve vakıf topraklara karşı ilk ve sistemli merkez saldırısı Fatih döneminde olmuştur. 1476-1481 yılları arasında girişilen harekâtla 20.000'den fazla mülk ve vakıf tımara çevrilerek miriye mal edilmiştir[20].

Fatih'in yayınladığı bazı fermanlardan örnekler verilince girişilen mirileştirme harekâtının kapsam ve boyutu daha açık olarak gözükecektir:

> «... Anadolu vilâyetini teftiş edeler, göreler her kangı vilâyet de ki mevkuf tımar ve köy ve mezraa bulunursa hasılın hüküm edesiz, mezkûr kulum amile ve adamlarına alıvere.
>
> Ve çeriye varmayan ve yamaklarından dahi göndermeyen ve ceriden kaçan yayalarun ve müsellemlerün ve yürüklerün çiftliklerün hasüm hüküm edesiz, kulum alıvere; ... bir kimesne elinde beratsız çiftlük veya mezraa bulunsa ya beratınun yazuldığı güne dek mabeyninde ne vaki olursa hasılın hüküm edesiz, kulum alıvere, kimesne mani olmaya;
>
> ... her kimun elinde beratsız veya beratdan ve defterden taşra mezraa ve çiftlük bulunursa hasılın hüküm edesiz, kulum alıvere;
>
> Ve tımar edeler deyû emrolunan vakıf çiftlikleriki, tımara verilmeyüb mevkuf kalanların ve tımara verilmeyüb mabeyininde vaki olanların hasılın hüküm edesiz, kulum alıvere;
>
> Ve her kim ceriden sancakbegi veya beylerbegi ve subaşıları desturiyle kendi kulluğuna gitse, yahud beylerbegi ve sancakbegi ve subaşı kulluğuna giderse, anun tımarı mevkufdur. Hasılın hüküm edesiz, kulum alıvere, herkim ol kimesne benûm kulluğuma varmış ola, anun gibileri üşendürmeyeler ve benûm beratumsuz ve beglerbegi beratınsız tımar yiyenlerün tımarları mevkufdur, hasılın hüküm edesiz, kulum alıvere»[21].

Fatih'in giriştiği bu merkezîleştirme harekâtı bir Bulgar tarihçisine göre Osmanlı feodalitesinin kuruluşudur[22]. Cvetkova'ya göre bu «Osmanlı fe-

(20) Halil İnalcık, «Mehmet II», *İslam Ansiklopedisi*, c. 7, s. 532-33, Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth*, op. cit., s. 22. Gyula Kaldor-Nagy, «XVI. yy.da Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkezî Yönetimin Başlıca Sorunları», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. VII, Sayı: 12-13, 1969, s. 49.

(21) Robert Anhegger, Halil İnalcık, *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani*, Ankara, TTK Y., 1956, s. 25-26.

(22) Bistra Cvetkova, «Sur Certaines Réformes du Régime Foncier au Temps de Mehmet II», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol VI, Part I, May 1963, s. 104.

odal rejimi»nin esası mülk ve vakıf topraklar aleyhine genişleyen sipahi topraklardır. Yazara göre, merkezkaç eğilimleri artan mülk ve vakıf topraklara karşı «sipahi toprak mülkiyeti genişletilerek Osmanlı feodal rejimi kurulmuştur[23].

Bu, kanımızca çok ilginç bir tezdir. Merkezkaç yok edilmesi nasıl olmaktadır da feodaliteye yol açmaktadır. Ayrıca Sipahilere ve diğer dirlik sahiplerine verilen tımarların mülkiyet değil de vergi toplama hakkı olduğu neden gözden kaçmaktadır?

Bir bilim adamımızın ortaya koyduğu gibi Osmanlı tımarı mülk olmamanın ötesinde, tımar verilen kişiye vergi toplamaktan öteye hiçbir hak vermemektedir [24]. Diğer yandan Osmanlı sisteminde tımar alan ile veren aynı, hatta yakın statüde bile değildirler. Batı feodalitesinde fief alanla verenin *comitatus* (arkadaş) statüsünde birleşmiş olmaları veya başka bir defa hepsinin soylu olmaları, daha önce de gördüğümüz üzere statülerin eşitlenmesine yol açarak feodaliteyi mümkün kılan faktörlerden biri olmuştur. Oysa Osmanlı sisteminde şahın verebildiği tımar, her an hak sahibinin elinden alınabilecek veya yeri değiştirilebilecek bir geçimlikten ibarettir. Bu bağlamda, Cvetkova'nın yaklaşımını, her yerde feodalite bulma çabasının ürünü olan bir zorlama olarak değerlendiriyoruz.

Fatih'in giriştiği geniş çaplı mirileştirme eylemi 1481'de ölümüyle sona ermiş gibi görünmektedir. Hatta birçok tarihçiye göre, geri dönüş bile söz konusudur. Babasının yerine tahta geçen II. Bayezid, daha önce de gördüğümüz gibi, Cem olayından ötürü oldukça zayıf bir durumdaydı. Bu nedenle II. Bayezid'in mirileştirme faaliyeti, açık el koyma uygulamasından başka olmak zorunda kalmıştır. Bu politika kendini önce varlıklarını sürdürmekte olan mülk topraklara, sefere asker yollama zorunluluğu konulması biçiminde göstermiştir. Böylece bu mülkler, *mülk-tımar* veya *eşkıncülü-mülk* adı verilen bir hale dönüşmüşlerdir[25].

Daha sonraki bir aşamada ise bu mülk-tımarların satışı yasaklanarak, «mülk tımarların evlad münkariz oluncaya kadar cebelüleri eşûp sonra miriye kalmaları gerekir»[26] denilerek bunlar tipik Osmanlı tımarına çok yakın bir hale getirilmişlerdir.

Son aşamada ise genel tahrirlerde bu mülk tımarlar ilga edilerek olağan tımara çevrilmişlerdir. Böylece, Kanuni döneminde, mülk tımarları daha önce yoğun olarak bulundukları Ankara ve Bursa'da bile 7-8 tımara kadar inerken Rumeli'de de kuruluş dönemlerindeki çokluklarının aksine son derece azalmışlardır[27].

(23) *ibid.*, s. 120.

(24) Metin Heper, «Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi», *Toplum ve Bilim*, Sayı: 9-10, 1980, s. 11.

(25) Ö. L. Barkan, «Osmanlı Devrinin 'Eşkincülü Mülkleri'veya 'Mülk Tımarlar'Hakkında Notlar», *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul, 1950-55, *Toplu Eserleri*, *op. cit.*, c. I, s. 899.

(26) *ibid.*, s. 901.

(27) *ibid.*, s. 902.

Osmanlı miri toprak rejiminin esası arazi tahriridir. İlk merkezîleşme çabalarıyla birlikte ve kaderini merkezin varlığına bağlayan ilmiye sınıfının telkinleriyle ele geçen topraklar fethedene veya eski sahibine bırakılmayarak devlet adına kaydedilmeye başlanmıştır. I. Bayezid döneminde yaygınlaşmaya başlayan bu uygulama Çelebi Mehmet döneminde fethedilen tüm toprakların miri olarak kaydedilmesi esasına dönüşmüştür[28].

I. Mehmet dönemindeki bu oluşumdan sonra, Osmanlı fethi «her şeyden önce tımar sisteminin yerleşmesi» anlamına gelecektir. Çünkü «bir memlekette toprakların il yazıcıları tarafından tahrir olunarak tımarlara taksimi, fethin son ve kati safhasını teşkil etmektedir[29].

Bir bölge fethedildikten sonra oranın tahririni yapmak üzere, tahrir emini veya il yazıcı adı verilen bir görevli bölgeye giderek o bölgenin toprak ve insan kaynaklarını, eski sahiplerini ve son üç yılın ortalaması alınarak ürün miktarını kaydediyordu[30]. Bazı tahrir defterlerinde ayrıca halkın niteliği (kentli, köylü gibi) de yer almaktaydı[31]. Bunun yanı sıra eski vergi usulleri ve doğrudan üreticinin işlemekte olduğu toprak miktarı da kaydedilmekteydi[32].

Böylece fethedilen ve miri adına kaydedilen toprakların sipahiler ve devlet arasında dağıtılmasından sonra sipahilerin tasarrufuna bırakılan toprak parçasına *tımar* adı verilmekteydi.

Tımar genel adı altında toplanan dirlikler, aslında üç büyük kategori halinde idiler. Bunlardan yıllık geliri 20.000 kadar olanına *tımar*; 20.000-100.000 akçelik geliri olanına *zeamet*; 100.000 akçeden fazla yıllık geliri olanına da *has* adı verilmekteydi. Bu üç kategoriden her birinin hangi görevlilere verileceği sıkı esaslarla saptanmıştı.

Has ve zeamet adını alan yüksek gelirli tımarlar hemen hemen tamamen devşirme kökenli merkez unsurlarına ayrılmıştı. Bir kere, tüm Osmanlı topraklarının % 51'i padişah hası idi ki buralardan toplanan vergiler, doğrudan merkez hazinesine girmekteydi[33]. İkinci olarak, veziri-

(28) Osmanlı'nın bilinen ilk tahriri I. Bayezid zamanındadır. Ankara tahrir defterindeki bir kayıttan, buranın ilk tahririnin 1396 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Halil inalcık, «Ottoman Methods of Conquest», s. 109'dan Timur, *op. cit.*, s. 152.

(29) Halil İnalcık, «1431 Tarihli Tımar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Tımar Sistemi», *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1952, s. 135.

(30) Halil İnalcık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter'i Sancak-ı Arnavid*, Ankara, TTK Y., s. I-XXXVI ve Gyula Kaldy-Nagor, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri*, Ankara, AÜDTCF Y., 1971, *passim*

(31) Nejat Göyünç, XVI. yy.da *Mardin Sancağı*, İstanbul, İÜ Ed. Fak. Y., 1969, s. 39.

(32) H. İnalcık, «Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest» *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, Ankara, TKAE Y., 1971, s. 62-3.

(33) Ayrıca, bir de salyaneli eyaletler adı verilen topraklar vardı ki buralarda tımar sistemi kurulmamıştı. Bu eyaletlerin vergi gelirlerinden, oralardaki beylerbeyi ve diğer görevlilerin maaşları ödendikten sonra geri kalan miktar hazineye mal edilirdi. Mithat Sertoğlu, «Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri», *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1967, s. 280. Salyaneli eyaletler, Mısır, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Bağdat, Trablus-i Garp, Tunus ve Cezayir idi. Buralardaki merkez görevlilerine nakdi maaş verilirdi. Mustafa Nuri

azam, vezir, defterdar yüksek devlet görevlilerine büyük haslar verilmekte idi. Bu haslar tamamen görev ile ilgiliydiler. Yani bağlantıları kişiye değil göreve idi. Hasların yanında, hangi göreve tahsis edildiğini bildiren bir sıfatın olması ve her hasın hangi görevle ilişkisinin olduğunun belirtilmesi bunu kanıtlamaktadır. Örneğin hass-ı padişah, havass-ı hümâyûn, hass-ı miralem gibi[34].

Bunun yanında, aslında çoğu üflûfeli, yani nakdi ücretli olan saray görevlileri ile merkez ordusunun elemanları da «sancağa çıkmak» denilen usule göre tımar alarak merkez dışı görevlere atanırlardı[35].

Buna göre, Yeniçeri Ağası 500.000, emir-i alem 450.000, kapucu başı, emir-i ahur, çaşnigir başı gibi saray ağaları 350-400.000, merkez ordusunun bölük ağaları da 200-300.000 akçelik haslar alarak taşrada görev yaparlardı[36]. Ayrıca merkez görevlerinden emekliye ayrılanlara (ma'zul) arpalık adı altında dirlikler (geçimlik toprak) verilmekteydi[37]. Bunlar dirliklerinin başında oturmayıp sadece gelirini topladıkları gibi yeni bir göreve atanıncaya kadar, arpalık karşılığı devlete herhangi bir hizmetle de yükümlü değildiler[38].

Diğer yandan, merkez ordusunun mevcudunun çoğaldığı dönemlerde bazı yeniçeri erleri de 9.000 akçelik dirlikler verilerek tımarlı sipahi haline getirilirlerdi [39]. Bunlar yer boşalınca veya gerek duyulunca tekrar ülûfeli merkez görevlerine dönerlerdi. Hal böyle olunca merkezden tımara geçen devşirmeler tarafından, taşrada geçirdikleri süre adeta savuşturulması gereken bir kaza olarak görülürdü. Çoğu zaman da devşirmeler için tımara çıkmak bir ceza niteliğindeydi. Örneğin Kanuni döneminde yeniçeri ağası, bir oğlanın yasadışı usullerle devşirildiğini görerek durumu padişaha arzetmiş, bunun üzerine suçlular tımara çıkarılmışlardı[40].

Bu koşullar altında, devşirmeler açısından tımarlı sipahi olmak bir tür geçici görevlendirilme, hattâ ceza olarak görülmekteydi. Bu nedenle de bunların tımara çıktıkları zaman kökleşerek birer merkezkaç güç haline dönüşmeleri beklenemezdi[41].

Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, op. cit., c. I, II, s. 144-46.

(34) Fekete Lajos, «Macaristan'da Türklerin Mülk Sistemi», *Tarih Dergisi*, c. XII, Sayı: 16, s. 30.

(35) Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara. AÜDTCF Y., 1975, s. 64.

(36) İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara, TTK Y., 1943, c. I, s. 160-1; Barkan, «Tımar», art.cit., s. 314-15.

(37) Şemdanizade Fındıklı Süleyman Efendi, *Mür'i't Tevarih*, İstanbul, İÜ, Ed. Fak. Y., 1976, c. I, s. 31.

(38) İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, TTK Y., 1965, s. 119.

(39) Şemdanizade, op. cit., s. 35.

(40) *Kavanin-i Yeniçeriyan*, Yazma, Varak 13'den Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, op. cit., s. 25.

(41) Dirliklerin birer merkezkaç odak olduğu, Batı feodalitesinde krala şatolarından kafa tutan baronlar gibi buralarda da padişaha bile kafa tutulduğu düşüncesi çok yanlıştır. Padişah otoritesinin yetişmeşinin çok güç olduğu en uzak eyaletlerdeki

Tımara devşirme çıkarma uygulamasının sonucu, has ve zeametlerin tamamı; sipahi tımarlarının da önemlice bir bölümü merkezden atanan padişah kullarının eline geçmiştir. Sipahi tımarları, çoğu zaman sanılanın aksine, oldukça erken bir tarihten itibaren devşirmelerin eline geçmeye başlamıştır. 1431 tarihli Arnavid tahrir defterinden öğrendiğimize göre, sancaktaki 335 tımardan % 40'ı padişah kullarının elindedir. % 18'i ise yerli Hristiyan Arnavut beylerin elinde kalırken sadece % 30'u Anadolu'dan sürülüp getirilen Müslüman sipahilere verilmiştir[42].

Sipahi tımarlarının önemlice bir bölümünün devşirmelerin eline geçmesinin merkezce sağlanarak yerli bir toprak asaletinin oluşmasının engellenmesi, bazı yazarlarımızca gözardı edilerek bir «merkezci Osmanlı feodalitesi» nden söz edilmektedir Örneğin Yahya Sezai Tezel'e göre, «dirlik sahipliğinin daha başlangıçtan itibaren yer yer babadan oğula geçerlik ve mali işlerde kısmi özerklik kazanma yönünde geliştiği görülmektedir»[43].

Bu anlatımdan, Osmanlı kuruluşunda toprak mülkiyetinin bulunmadığı ve dirliklerde mali özerklik olmadığı; bunların Osmanlı Devleti'nin oluşma süreci içinde ortaya çıktığı anlamı çıkmaktadır. Sanırız, bu imalı ifade ile Osmanlı oluşumuyla Batı feodalleşmesi arasında paralellik kurmak istenilmektedir. Ancak, göstermeye çalıştığımız ve ileride de çalışacağımız üzere, Osmanlı, mülk toprakların ve dolayısıyla da mali özerkliğin yaygın olduğu düzenleri miras almıştır. Tüm Osmanlı merkezîleşmesi, bu merkezkaç oluşumları tasfiye ederek gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, merkez ve feodalite gibi birbirini kesinlikle dışlayan iki kurumu bir arada düşünmek, bizim için anlaşılır bir düşünce tarzı değildir[44].

Tımarlara yapılan atamaların sık sık yenilenmesi nedeniyle buralarda toprak soyluluğuna dayanan ırsi bir sipahi asaletinin doğması mümkün olmamıştır. Çünkü padişah kulları öldüklerinde veya görevden alındıklarında, dirlikleri aynı göreve getirilen bir başkasına verilmiştir[45].

---

dirliklere dahi merkez görevlileri çoğu zaman gitmek istememektedirler. Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, İstanbul, İÜ Ed. Fak. Y., 1974, s. 95. Oysa merkeze uzak sancaklardaki beylikler, reayaya ve toprağa el koymak için büyük olanaklar sağlayabilirlerdi. Ancak oluşumun başka bir yönde olması nedeniyle kimsenin aklına merkeze kafa tutmak gelmemiştir.

(42) İnalcık, «1431 Tarihli...» art.cit., s. 136-37.

(43) Yahya Sezai Tezel, «Cumhuriyetin Devraldığı Tarım Yapısının Tarihi Oluşumu Hakkında Bazı Düşünceler», *SBFD*, c. XXVI, No: 4, s. 239.

(44) Diğer yandan Tezel, «Dirlik sahipleri köylülerden tarım fazlasını ürün ve emek-rant biçiminde almaktaydılar» demektedir. *ibid*, ileride göstereceğimiz üzere, Osmanlı sisteminde birkaç istisna dışında, angarya tamamen kaldırılmıştır. Ayrıca, dirlik sahibi ürün-rant bile değil, vergi almaktadır ki, bu ikisi arasında en ufak bir benzerlik dahi yoktur.

(45) Ayrıca, tımarlar bazen askerî sınıf dışındakilere de verilmekte; bu da soy asaleti oluşmasını engelleyici bir faktör olmaktadır. Örneğin Mardin'in fethinden sonra ilk kadısı olan Mevlâna Mehmet'e 18.000 akçelik bir tımar verilmiştir. Göyünç, *XVI. yüzyılda Mardin...*, *op. cit.*, s. 47. Kadıların bir bölgede 2 yıldan fazla kalmamaları, onların yerel güçlerle işbirliği yapmalarına engel olarak merkeze bağlı kalmalarına neden oluyordu.

Bunun yanı sıra, merkezden atanan bu dirlik sahiplerinin görevde uzun süre kalarak o topraklarda kökleşmelerine ve birer merkezkaç güç haline dönüşmelerine de izin verilmemiştir. Örneğin 145 yıl Osmanlı egemenliğinde kalan Budin'de, bu sürede 99 beylerbeyi görevlendirilmiştir. Bu da beylerbeyi başına 1,5 yıldan daha az bir süre demektir. Bu sürenin önemlice bir bölümünün seferlerde ve eski görev yerinden Budin'e gidişte geçirildiği düşünülürse paşaların Osmanlı'ya karşı yerel bir güç oluşturmaya zamanlarının bile kalmadığı söylenebilir[46].

Sipahi tımarlarının verilmesinde uygulanan ikili usul, çoğu zaman, tımar sisteminin feodalleşmeye yol açıcı, hatta feodal olarak görülmesine neden olmuştur. Eğer tımar beratını merkez veriyorsa buna «tezkireli tımar», eyaletin beylerbeyi veriyorsa «tezkiresiz tımar» denilmektedir. Beylerbeyinin merkez onayı olmadan verebileceği tımarların azami gelir miktarı eyaletlere göre değişmektedir. Rumeli, Şam, Halep ve Diyarbakır'da 6.000 akçe olan bu üst sınır, Anadolu'da 5.000; Karaman, Zülkadiriye ve Rûm eyaletinde ise 3.000 akçeye düşmektedir[47].

Burada hemen belirtilmesi gereken nokta, her tımarın «kılıç» denilen bir çekirdek bölümünün olmasıdır. Diğer bir anlatımla her tımarın asgari bir başlangıç gelir dilimi vardır. Bu da eyaletlere ve tımarın niteliğine göre değişmektedir. Rumeli'de «tezkiresiz» tımarların «kılıç»ı 3.000, «tezkireli» tımarlarınki ne 6.000 akçedir. Anadolu'da ise «tezkiresiz» tımarların kılıç miktarı 2.000 akçe olarak saptanmıştır[48].

Her tımarın mutlaka bir «kılıç»ının olması, tezkiresiz denilen tımarların beylerbeyler tarafından dağıtımını basit bir formalite haline getirmektedir. Bazı yazarlarımızın bu tezkiresiz tımarlarda Batı tipi bir *sous-inféodation* (alt feodalleşme) ve *vassalite* ilişkisi görmelerine rağmen iki kurumun hiçbir benzerliği yoktur. Feodalitede senyör, vassaline kendi toprağından mülkiyet üzere temlik yapmakta; bunun sonucu, toprak temlik edilen, senyöre karşı bazı kişisel yükümlülükler altına girmekte ve onun adamı olmaktadır. Ayrıca isterse o da bu topraktan başkalarına temlikte bulunabilir. Oysa Osmanlı sisteminde üst sınırı 6.000 akçeye kadar olan tezkiresiz tımarı, beylerbeyi kendi toprağından değil, miriden vermektedir. Bunun yanında, toprağın mülkiyeti sipahiye geçmediği gibi tımar karşılığı yükümlülükleri, beylerbeyine karşı değil, merkeze karşıdır.

Bütün bunların ötesinde, kimlere ne kadar tımar verileceği kanunnamelerle saptamıştır. Irsi toprak mülkiyetinin oluşumunu engellemek için hayatta olan dirlik sahiplerinin oğullarına tımar verilmediği gibi[49], dirlik sahibinin ölümü halinde, kural olmamakla birlikte, zaman zaman oğulla-

(46) S. Takats, *Macaristan Türk Aleminden Çizgiler*, Ankara, Maarif Vekâleti Y., 1958, s. 331-33; Fekete Lajos, art.cit., s. 34. Ayrıca yüksek devlet görevlilerine has olarak verilen topraklar, belli bir yerde toplu olarak bulunmayıp çok çeşitli yerlerde dağınık olarak bulunurdu. Ayni Ali Efendi, *Kanunname-i Âli* Osman, Ankara, Tarım Bak. Y., 1962, s. 1-28.

(47) Ayni Ali Efendi, *op. cit.*, s. 25; Barkan, «Tımar» art.cit., s. 315.

(48) Barkan, «Tımar» art.cit., s. 316.

(49) *ibid.*, s. 317.

rından bir veya ikisine tımar verilmesi durumunda da bu genellikle baba tımarının kılıç miktarını geçmemektedir. İşte beylerbeylerin tezkiresiz olarak verdikleri tımarlar, genellikle sipahi oğullarına verilen kılıç tımarlarla mazul (azledilmiş) olup da boş bir tımar bekleyen eski sipahilere verilen tımarlardır. Bunların esası kanunnamelerde saptandığından ve beylerbeyleri hem kul kökenli olduklarından hem de belli bir yerde uzun süre kalamadıklarından, tezkiresiz tımarların *vassalite* ilişkisine dönüşmeleri mümkün olamamıştır.

Ayrıca tezkiresiz tımar uygulaması 1530 yılında Kanuni tarafından kaldırılınca[50], herhangi bir çevreden herhangi bir tepkinin gelmemesi, bu uygulamanın Osmanlı sisteminde hiç de önemli olmadığını göstermektedir.

Tezkiresiz tımarların kaldırılmasına hiçbir tepkinin gelmemesi, başlıca iki nedene bağlanabilir. Bunlardan birincisi, tezkiresiz olan tımarların «iptida tımarı» denilen ve genellikle ilk kez tımar alanlara verilen «kılıç tımarı» miktarını geçememesidir. Bir tımarın başka bir tımara da eklenmesi yasak olduğundan, gelirini artırmak isteyen sipahinin elinde kalan tek seçenek, başka bir yerdeki daha yüksek gelirli bir tımara talip olmaktır. «Terakki» adı verilen, bir sipahiye daha yüksek gelirli tımar verilme işlemi de mutlak olarak merkez tarafından yürütülmektedir. Böylece, beylerbeyinin «iptida tımarı» vermekten öteye bir yetkisi olmadığından sipahi ile aralarında herhangi bir kişisel bağ oluşmamaktadır.

Tezkiresiz tımarların kaldırılmasına karşı herhangi bir tepkinin doğmamış olmasının ikinci nedeni, beylerbeyleri ve diğer yüksek memurların haslarının dağınık olmasıdır. Bu toprakların her birini voyvoda denilen yöneticiler idare etmektedirler. Adeta irsi hale gelen voyvodalığın kurumlaşması ve merkezin kesin tavrı yüzünden; has sahiplerinin kendi adamlarını (kapı halkı) toprak yönetimine atayamamaları nedenleriyle has sahipleri güçlü baronlar haline dönüşememektedirler. Kendi adamlarına toprak da veremeyen has sahipleri bunları kendi yanlarında ve kendi gelirlerinden beslemektedirler. Böylece hiçbir zaman toprakla ilişki kuramamış olan bu «kapı halkı»ndan da hiçbir tepki gelmemektedir.

Tımar yönetimi açısından asıl önemli olan serbest ve serbest olmayan tımar ayırımıdır. Tüm has ve zeametlerle birlikte bazı tımarlar da serbesttir. «Ve serbest olagelen tımarlar bunlardır ki zikrolunur. Alaybeyinin ve subaşılarının ve çeribaşıların ve çerisürücülerin ve emir-i alemin ve dizdarların ve çavuşların»[51]. Ancak zamanla serbestlik sınırının daraltıldığını görüyoruz. Kanuni döneminin son kanunnamesi olan 1566 Zigetvar Livası Kanunnamesi'nde «ve padişah-ı âlem penah hazretleri ve beylerbeyi ve bey hasların ve zuama ve çavuş ve dizdar tımarların serbest olması kanundur.» denilmektedir.[52]

(50) B. Cvetkova, «l'Evolution du Régime Féodal Turc delà Fin du XVI-e Jusqu'au Milieu du XVIII-e Siècles», *Etudes Historiques*, Sofya, 1960'dan, Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, Gözlem, 1977, c. I, s. 244.

(51) Barkan, *Kanunlar...*, *op. cit.*, s. 4.

(52) Münir Aktepe, «Szigetvar Livası Kanunnamesi», *Kanuni Armağanı*, *op. cit.*, s. 178.

Serbest tımarı diğerinden ayıran en önemli fark, resm-i cürüm ve cinayet adı verilen, suç işleyenlerden kadı kararıyla alınan bir resmin, serbest tımarlarda tımar sahibine kalması, serbest olmayan tımarlarda ise bunun sancak beyi ve subaşı ile tımar sahibi arasında bölüşülmesidir. Bunun yanı sıra, sancakbeyleriyle subaşıların ve adamlarının ne nedenle olursa olsun» serbest tımarlara girmeleri yasaktır.

Bu uygulamada Batı tipi bir *immunités* görmek ve bunun sonucu serbest tımar sahibinin reayaya el koyabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak tımar sahiplerinin çok sık değiştiklerini ve özellikle has ve zeamet sahiplerinin merkezde görevli olduklarını; sipahilerin de sık sık seferlere katıldıklarını hatırlarsak, tımar sahiplerinin doğrudan üretici üzerinde baskı yapmayacaklarını anlarız. Ayrıca, dirlik sahiplerinin dirliklerini çocuklarına aktaramamaları da oldukça önemli bir engelleyici faktördür. Bütün bunların ötesinde, reayaya el koyabilmenin ön koşulu, emeğin nispi bakımdan kıt olmasıdır. Oysa Osmanlı sisteminde kıt olan toprak olduğundan (bu konuyu ileride irdeleyeceğiz) tüm dirlik sahipleri vergi gelirleriyle yetinmektedirler.

Tımarı Batı *manoir*'ından farklılaştıran temel özelliklerinden biri de dirliklerin toprak birimi cinsinden değil de toprak üzerinde çalışan doğrudan üreticinin devlete yükümlü olduğu yıllık vergi cinsinden ifade edilmesidir.

Defterlerde tımar olarak kaydedilen; belli bir toprak parçası olmaktan çok, gerektiğinde çeşitli toprak birimlerinin kesirlerinden oluşturulan bir gelir birimidir. Bu yüzden de tımarın toprak genişliğiyle bir ilgisi yoktur. Buna bağlı olarak tımarların genişletilmesine izin verilmemektedir. «Vilâyet defterinde yazılan tımarlar halleri üzerine dura. Bir tımar bir tımara ve bir tımardan bir karye ahar tımara katılmaya»[53].

Bir tımar bir veya birden fazla köy toprağı üzerinde kurulabildiği gibi, aynı köy toprağı üzerinde birden fazla tımar oluşturulabilmektedir. Örneğin Arnavutluk'taki Leşnice köyünün 66 hanelik nüfusu 18, 7, 17, 10, 8 ve 6 hanelik paylar halinde bölünerek bunların vergileri birer tımar halinde 6 ayrı sipahiye verilmiştir[54]. Aynı biçimde, Mardin'in fethinden sonra 1518'de yapılan tahrirde birçok zeamet ve tımar «ber vech-i iştirak» verilmiştir. Yani aynı köy birden fazla tımar veya zeamet arasında paylaştırılmıştır. Bir başka uygulamayla da birkaç köyün vergi hasılaları birleştirilerek bu birkaç tımar ve zeamet arasında paylaştırılmıştır[55]. Bu uygulamalar ile merkez, dirliklerin toprak bütünlüğü sağlayarak merkezkaç odaklar haline dönüşmelerini engellemek istemektedir. Merkez tarafından çoğunlukla yeğlenen; bütün bir köy toprağının bir sipahiye bırakılmayıp tımarın birkaç köyden birer parça olmak üzere dağınık bir biçimde bulundurulmalıdır.

Tımarın fiefe göre önemli bir diğer farklılığı da tımar topraklarının tümünün reaya tasarrufunda bulunmasıdır. Dirlik toprakları genelde miri ol-

(53) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 267.

(54) Halil İnalcık, *Hicri 835 Tarihli...*, loc.cit.

(55) Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin...*, *op. cit.*, s. 141, 152-54.

makla birlikte, reayanın bu tasarrufunun mülkiyete yaklaşan bir yanı vardır. O da toprağın reayaya tapuyla verilmesidir. Reaya bu toprağı atadan oğula işlemektedir. Öldüğü zaman, oğlu, sipahiye tapu resmi ödeyerek aynı toprağı işlemeye devam etmektedir. Bu bağlamda, çıplak mülkiyeti (rakabesi) miriye, tasarruf hakkı reayaya ve bazı vergileri toplama yetkisi sipahiye ait özel bir mülkiyet statüsüyle karşılaşmaktayız. Bu özel statü şeriat hükümleriyle çözülmesi mümkün olmayan sorunlar çıkartmıştır. Çünkü İslami miras hukuku (feraiz) kurallarına göre, toprakların tüm mirasçılara intikali söz konusudur[56]. Oysa miri toprakların intikali tamamen örfi hukuk çerçevesinde olmaktadır. Bunun sonucu olarak reaya çiftliklerinin parçalanmasını vergi endişeleriyle istemeyen merkez, bunların bölünmeden ailenin sadece bir tek ferdine geçmesini düzenlemiştir. Bu konuda, sipahinin hakkı ise toprak tasarrufu olmaktan çok uzak olup sadece belirli bir süre, belirli vergileri toplamakla sınırlıdır. Bu nedenle de nin hakkının intikali diye bir konu olmamakta, merkez haline getirdiği vergi gelirlerini istediğine vermektedir. Böylece, reayanın konumu, sipahininkinden çok daha fazla mülkiyete yakındır.

Sipahinin tımara göre hukuki durumunu belirlemede onun bazı kanun metinlerinde sahib-i arz veya sahib-i raiyet olarak anılması, karışıklık yaratmaktadır.

Bazı yazarlarımıza göre bu terimler sipahinin hem tımar hem de reaya üzerinde mülkiyet sahibi olduğunu belirlemekte ve böylece tımarlı sipahi ile Batı senyörü arasında bir fark kalmamaktadır.

Sipahinin toprağa ve reayaya malik olarak tasarruf anlamına götüren «sahib» kelimesi çoğu yazarlarca bugünkü anlamında kullanıldığı için bu yanlış yorumlar ortaya çıkmaktadır. Gerçekte, «sahib» bir İslam hukuku terimidir ve yönetici anlamına gelmektedir. Örneğin İslam adliye örgütünde (polis) görevini yürüten kimse *sahib-ül medine* (kent yöneticisi) *sahib-ül ases* (gece bekçisi yöneticisi), *sahib-ül şurta* (polislerin yöneticisi) unvanlarıyla anılmaktadır[57]. Diğer yandan sahib arapça *shb* kökünden kaynaklanmakta ve arkadaşlık anlamına gelmektedir. Zaman içinde de amir anlamını kazanmıştır[58]. Buna karşılık bir şeyin tam tasarrufuna sahip olana ise *mlk* (mal, edinilmiş mal) kökünden malik denilmekteydi[59].

Sipahinin toprağın maliki olmadığını kanıtlayan göstergelerin başında, tahrir defterlerindeki kayıtlar gelmektedir. Bu kayıtlardan anladığımıza göre, tımara ilişkin defter yazıları verilen dirliğin ne gibi gelirleri kapsadığını ayrı ayrı belirlemektedir. Aynı bilgiler, sipahiye verilen tımar beratında tekrarlanmaktadır. Böylece sipahiye verilen herhangi bir toprağın mülkiyeti değil, tımar beratında belirtilen akçe miktarını tutturmak için miktar

(56) Halil Cin, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Arazilerin Miras Yoluyla İntikali*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1979, s. 36.

(57) Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Y., 1979, s. 175-76.

(58) T. Gronther Gordon, «Sahib», *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, s. 66.

(59) *ibid.*

ve cinsleri açıkça belirtilen bazı vergilerdir. Beratlarda örneğin «Der liva-i Koca Eli İznikmit nahiyesine tabi otuz beş nefer reaya ve hasıl tahtında resim ve mahsulü, beytül mali amme ve hassa ve mali gaib ve mefkut ve yava ve kaçkun, kul ve cariye ve gâv ve ganem ve esb ve bâd-hava ve cürm-ü cinayet ve resm-i arüsane-i reaya ve haymanahai karye-i mezbur ve deşt-bâni ve tapu-i zemin maa gayriha sekiz bin akçe yazar... »[60] denilmektedir.

Yukarıdaki berat örneğinde de görüldüğü üzere, sipahiye belli miktarda bir gelir (8.000 akçe) toplama hakkı verilmektedir. Bu geliri toplayabilmesi için belli sayıda reayanın (35 tane) belli vergileri sipahiye hasıl kaydedilmiştir. Bu durumda, sipahinin «suret-i defter» inde yazılan sayıda reayadan fazlasından vergi alması yasaklandığı gibi, bu reayadan, beratında yazılı olan vergilerin dışında herhangi bir şey talep etmesi de mümkün değildir. Ayrıca, periyodik bir biçimde yapılan tahrirler sırasında bir sipahinin elinde beratında yazılandan fazla reaya varsa bu reaya alınarak başka bir sipahiye verilmektedir[61].

Bunların yanında, merkez tarafından tımar verilirken sipahinin yerli olmamasına çok dikkat edilmekte ve böylece yerli bir soy asaletinin oluşması engellenmektedir. Örneğin Diyarbekir sipahilerinin Engürili İbrahim, Bosnalı Mahmud, Hızır Trabzonî gibi adlar taşımaları[62], yerli soy asaletinin kesinlikle önlendiğinin kanıtıdır.

Osmanlı tımarının ve sipahisinin genel özellikleri yukarıda saymaya çalıştıklarımız olmakla beraber, oluşum sürecinde bazı farklı tımar tiplerine de rastlanmaktadır. Bu farklı tımar tiplerinden bir tanesi, «eşkünculü mülkler» veya «mülk-tımarlar» dır[63]. Bu cins tımarlarda vergi toplama yetkisi tımar sahibine bir mülkiyet olarak bırakılmıştır[64]. Bunların bir kısmı Fatih öncesi dönemde satın alınmış veya mülk olarak temlik edilmiş topraklara devletin asker getirme zorunluluğu koyması sonucu ortaya çıkmıştır. Fatih'ten itibaren bu cins tımarların da sahipleri değiştirilerek yavaş yavaş normal Osmanlı tımarı statüsüne geçirilmişlerdir.

Bir de Osmanlı'nın kuruluş döneminde, özellikle uç beylerine ve Türkmen dervişlerine yapmış olduğu temlikler vardır ki bunlar büyük çapta Batı fief'lerine benzemekteydiler.

Bu topraklara yerleşen uç beyleri, kendilerine temlik edilmiş bu topraklardan, adamlarına temliklerde bulunmaktaydılar. Bu da *vassalite* ilişkilerine yol açıyordu. Aynı uygulamayı Türkmen dervişleri de yapmaktaydılar.

Genel Osmanlı tımar tipinin dışına çıkan ve genellikle kuruluş döneminde rastlanan toprak tasarruf biçimlerinden biri de «malikâne-divani»dir.

(60) Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü», Ülkü, c. X, Sayı: 56, 1937, s. 156.

(61) *ibid.*, Sayı: 58, s. 296.

(62) *ibid.*, Sayı: 59, s. 419.

(63) Barkan, «Tımar», art.cit., s. 295.

(64) Mülkiyet konusu toprağın kendisi değil, reayanın yükümlü olduğu vergilerdir.

Özellikle Konya, Doğu Anadolu ve Suriye'de rastlanan bu sistem, Osmanlı öncesi feodalleşmeye karşı, Osmanlı'nın getirdiği bir önlemdir. Osmanlı öncesinde mülk olarak tasarruf edilen topraklara, Osmanlı vergi yüklemiştir. Bunun sonucu, bu topraklardaki doğrudan üretici, toprağın sahibine «malikâne payı» adı altında yerel örf ve adete göre ve ürünün 1/10 ila 1/5'i arasında değişen oranda bir pay ödemekte; bunun yanında devlete de «divani payı» adı altında tüm yasal vergileri ödemektedir. Devlet de bu divani payını tımar olarak sipahilere vermektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Anadolu'da merkezkaç eğilimlerin en yoğun olduğu bölgeler, başta Karaman olmak üzere İç ve Doğu Anadolu'dur. Osmanlı öncesinde mülk topraklar bu bölgelerde yoğunluk kazanmışlardı. Osmanlı'nın bu bölgeleri ele geçirmesiyle mülk toprak rejiminden miri toprak rejimine geçiş sürecine girildi. Osmanlı'nın, bölgenin özelliği nedeniyle hemen miri rejime geçememesi adına «malikâne-divani» denilen geçiş sisteminin doğmasına yol açmıştır[65].

Devlet divani payı yoluyla yavaş bir süreç içinde bu mülk toprakları miri rejime yaklaştırmıştır. Önce tapu resminin divani payı içinde sayılmasıyla[66] mülk sahibinin toprağı istediğine kiralama hakkı kaldırılmış ve böylece reayayı serf haline dönüştürmesi engellenmiştir.

Miri rejime geçişte ikinci aşama malikâne payının öşür (1/10) ile sınırlandırılması olmuştur[67]. Sistemin başlangıcında, malikâne payı reayaya zulüm derecesine varırken, bu sınırlandırma ile malikâne payı oldukça düşük bir toprak kirasına dönüştürülmüştür.

Son aşamada ise malikâne payları çeşitli tahrirlerde kaldırılarak malikâne-divani sisteminin uygulandığı tüm topraklar yavaş yavaş miriye mal edilmiştir[68].

Böylece açıkça görülmektedir ki Osmanlı merkezî tımar sistemini, mülk toprak rejiminden miri rejime geçişte etkin bir araç olarak kullanmıştır. Feodalleşme eğiliminin yüksek olduğu yörelerde, sistem hemen sipahi tımarına dönüşmeye uygun değildi. Bu nedenle de buralarda toprak rantının bir bölümüne ortak olabilmek başlangıç için yeterli görülmüştür. Ancak sonradan tüm mülkler tamamen sipahi tımarına çevrilerek özel mülkler yok edilmiştir.

Osmanlı merkezi yerel soy asaletini yok etmek için de sürekli uğraş içinde olmuştur. Merkez, fethedilen toprakların yerli asaletinin bir kısmını topraklarında bırakırken bir kısmını başka bölgelere sürerek onlara buralarda tımar vermiş, onlardan boşalan yerlere de ülkenin diğer yerlerinden tımarlı sipahi getirmiştir. Örneğin Arnavutluk'un fethinden sonra 1432'de yapılan tahrirden öğrendiğimize göre Arnavid sancağında var olan 335 parça topraktan 100 kadarı Saruhan, Canik ve Engürü'den «sürülüp ge-

(65) Barkan, «Malikâne-Divani Sistemi», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, 1932-39, s. 122.

(66) *ibid.*, s. 124.

(67) *ibid.*, s. 127.

(68) *ibid.*, s. 136-37.

tirilen» sipahilere verilmiştir. 56 parça toprak ise Osmanlı hizmetinde çalışmaları koşuluyla Arnavut beylerine bırakılmıştır. Ayrıca bir metropolit ile üç piskoposa da toprak verilmiş; geri kalan topraklar ise padişah ve sancak beyi hasına çevrilmiştir[69].

Burada ilginç olan nokta, yerlerinde bırakılan Arnavut beylerinden hiçbirinin Müslüman olmadan Osmanlı hizmetine geçmeleridir. Aslında bu beylerin İslamiyet'e geçmeleri merkez tarafından arzu edilmemektedir. Çünkü iki ayrı dinden ve oluşumdan tımar beylerinin aynı bölgede bulunmaları, feodalleşmeyi engelleyici bir faktör olarak yeğlenmektedir.

2. Tımarın Dokusu ve Ekonomik İşleyişi

Tımar, Osmanlı sisteminde belirli bir bütün oluşturan bir toprak parçasından çok, asgari ve azami sınırları kanunlarla belirlenmiş vergi gelirlerinin tahsil edildiği itibari birimleri ifade etmektedir. Bu açıdan, tımar belirli bir toprak parçası üzerindeki vergilerin toplanma hakkı biçiminde olabileceği gibi, değişik köylere dağılmış reayanın vergilerinin toplanması biçiminde de olabilir. Birinci durumdaki sipahiye *sahib-i arz*, ikinci durumdakine ise *sahib-i raiyet* denilmektedir[70].

Bu açıdan tımar sınırları, belirli bir toprak parçasından çok sınırları belirli vergi gelirleriyle ilişkilidir. Bu nedenle de tımar ile fief arasında bu noktada herhangi bir benzerlik bulmak mümkün değildir. Çünkü fief tamamen belirli bir toprak parçası üzerinde kurulmuş bir mülkiyet hakkıdır. Bunun yanında fief sahibinin el koyabileceği gelir tımarda olduğunun aksine yasalarla değil fief içindeki üretim ilişkileri ve *réserve* ile serf tarlalarının birbirlerine oranı tarafından belirlenmektedir. Bu nokta önemli olup sınırları belirli toprak parçaları üzerinde kurulmuş olan tımarların bile özünde fiefe hiç benzemediklerini göstermektedir. Çünkü bu cins tımarlarda da sipahinin payı üretim ilişkileri içinde belirlenmemekte dolayısıyla da kanunnamelerde belirlenen vergi miktarını aşamamaktadır.

Bütün bunların ötesinde, fief ile tımarı birbirinden tamamen farklı iki kurum olarak düşünmemize yol açan en önemli nokta, fiefi oluşturan *manoir*'ların, mutlaka, birbirine alan ve getiri bakımından eşit iki parçadan (*réserve* ve *terra mansus*) oluşmasına karşılık, tımar topraklarının kural olarak reaya çiftliklerinden meydana gelmiş olmasıdır.

Gerçekte, Osmanlı tımarlarının bir bölümünde başlangıçta «hassa çiftlik» adı verilen ve sipahinin bizzat kendinin işlediği topraklar bulunmaktaydı. Ancak bunlar başlangıçta bile kural olamayacak kadar az sayıda oldukları gibi, sonunda, Osmanlı sistemi bir bütün olarak kendini tüm ülkeye kabul ettirdiğinde tamamen kaybolmuşlardır.

(69) İnalcık, *Hicri 835 Tarihli...*, loc.cit.

(70) Bu ayırımın farkında olmayan bazı yazarlarımız, tımarı belli bir toprağın sipahiye tevcihi olarak tanımlamaktadırlar. Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara, Kültür Bak. Y., 1978, s. 98.

Bazı yazarlarımız, hassa çiftlik ya da bey çiftliği denilen bölümü, tüm tımarları kapsayan bir uygulama sanmakta ve buradan Batı feodalitesinin *réserve seigneuriale*'ine atıfta bulunarak Osmanlı sistemi ile feodalite arasında paralellikler bulmaktadırlar. Bunun yanında, birçok yazarımız da «kılıç yeri ile «hassa çiftlik» kurumlarını aynı sanmakta[71] ve buna dayanarak tımarın iki kısımdan oluştuğunu ileri sürmektedirler. Oysa kılıç yeri, bir sipahiye verilecek minimum gelir miktarını belirleyen bir kavram olup bir tımarın genellikle ilk üç bin akçelik bölümünün adıdır[72]. Bu miktar sipahinin kişisel gereksinimleri karşılığıdır. Sipahi kılıç yeri (= hakkı) için cebelü (asker) getirmek durumunda değildir. Ayrıca, kılıç hakkı, tımar toprağının belli bir bölümünden elde edilen tahsisi bir gelir olmayıp vergi gelirinin ilk üç bin akçelik bölümünün adıdır[73].

Osmanlı öncesi feodalleşmenin kalıntısı olarak çok az tımarda kendini gösteren ve zamanla yok olan hassa çiftlik[74], Batı feodalitesindeki *réserve* ile kıyaslanamaz. Bilindiği üzere, *réserve*'in *manoir*'ın işlenebilir topraklarına oranı 1/2'dir. Oysa hassa çiftlik, eğer varsa, bir çift öküzle işlenebilir büyüklükte olup yıllık geliri 200 akçeyi geçemez[75]. Bu ölçüler aynı zamanda bir raiyetin çiftliğini belirleyen ölçülerdir.

Bazı tımarlarda birden fazla hassa çiftlik olabilir ama bu da durumu değiştirmez, çünkü bunların toplam yıllık geliri, sipahiye verilen tımarın gelir miktarının içinde düşünülmektedir. Yani sipahinin tımarında hassa çiftlik bulunması, bunların gelirlerinin tımar vergi gelirlerine ekleneceği anlamına gelmemekte, aksine merkez bu cins tımarları verirken hassa çiftlik gelirini de hesaba katmaktadır.

Bu bağlamda bir diğer önemli fark da *manoir*'da *réserve*'ın yerine ve büyüklüğüne baron karar verirken tımarda, sipahi hassa çiftliğin yerini ve büyüklüğünü değiştiremez. Ne kullanılmayan alanlar hassa çift-

(71) Timur, op. *cit.*, s. 153; Muzaffer Erdost, «Asya Üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş Koşulları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkilerinin Feodal Niteliği ve Sonuçları», Ülke, Sayı 2, 1978, s. 177.

(72) Lajos, art.cit., s. 31.

(73) Barkan, «Tımar», art.cit., s. 295. Ancak bu konu Barkan'da çelişkilidir. 1940'da yazdığı bir makalede kılıç yerini hassa çiftlik ile eş anlamlı kullanmıştır. Barkan, «XV. ve XVI. Asırlarda...» art.cit., s. 213. Bu görüşünü 1972'de yazdığı «Tımar» makalesinde düzeltmiştir. Biz ise kanunname metinleri üzerinde yaptığımız incelemelerde, bu iki kavramın eş anlamlı kullanılışına rastlamadık. Aksine iki kavramın ayrı ayrı belirtilmesi konusunda gösterilen özeni gözledik.

(74) Barkan, hassa çiftliklerin ortadan kalkmasını, çok sayıda insanın toprak üzerine yerleştirilmesi sonucu, angaryanın gereksiz hale gelmesiyle açıklıyor. Barkan, «Tımar», art.cit., s. 305. Bu görüşe biz de katılıyoruz. Daha önce feodal üretim tarzını incelerken de değindiğimiz üzere, rant ancak kıt kaynaktan sağlanabilir. Bu durumda, Batı feodalitesinde emek kıt olduğundan, bu emek rant (feodal rant) oluşumuna olanak vermiştir. Oysa Osmanlı'da uygulanan nüfus ve iskân politikasının sonucu olarak, nispi anlamda emek bol, toprak kıttır. Bu durumda rantın topraktan sağlanması gerekir. Ancak bu toprak rantı, Osmanlı sisteminde bir toprak kirası biçiminde ortaya çıkmamıştır; çünkü toprakların mülkiyeti özel kişilerde değildir. Böylece, Osmanlı sisteminde toprağın nispi kıtlığının bedeli, devletçe salınan vergiler olmuştur.

(75) Barkan, «Tımar», art.cit., s. 304.

liğe eklenebilir ne de reaya tarlaları buraya katılabilir. Bu konuda Fatih Kanunnamesi çok açıktır. «Süvari çiftliğinden ziyade yer tutmaya, raiyet yerin raiyete vere»[76].

Senyör ile sipahi arasındaki bir diğer fark da sipahinin hassa çiftliğini angarya ile işletememesidir. Sipahi buraları ya kendi işler ya bir başkasına ortakçılıkla işletir ya da tapu bedeli alarak reayaya kiralar. Ayrıca bu usullerden herhangi birinin seçilmiş olası, Batı feodalitesinin aksine, teamül (*coutume*) yaratmaz. Tımara sonra gelen bir başka sipahi, eski sipahinin uyguladığı usulü bozarak kendi istediğini uygulayabilir[77].

Osmanlı miri toprak rejimi yaygınlık kazanınca ve standart tipte, yani hassa çiftliği olmayan tımarlar büyük oranlara ulaşınca bazı ender tımarlarda kalmış olan hassa çiftlikler sisteme marjinal hale gelmiş ve çoğu zaman da sipahi tarafından bile istenmemeye başlamıştır. Bu gelişmenin sonucu olarak yapılan periyodik tahrirlerde, hassa çiftlikler reaya çiftlikleri haline dönüştürülmüştür[78].

Tımar ile fiefi birbirinden farklılaştıran bir önemli ayrılık da fiefin tamamen kapalı ve otarşik dokusuna karşılık tımar ekonomisinin büyük çapta dışa açık olmasıdır. Bu konuda önemli bir kanıt, Batı feodalitesinde tüm sınai üreticiler serf statüsünde ve *manoir* içinde baronun denetimi altında üretim yapıp ürünleri sadece *manoir* içinde kullanılırken; Osmanlı sisteminde kırsal kesimdeki endüstriyel üretimin çok küçük boyutlarda olmasıdır. Barkan'ın bir çalışmasından edindiğimiz bilgilere göre, 16. yy.da Edirne'de sayılabilen 111 zenaatkârdan 93'ü (% 83,7) kentte, 16'sı (% 14,4) köyde oturmaktadır[79]. Bu göstermektedir ki tımar kentsel üretime açık bir mübadele ekonomisi içindedir.

Tımar-fief farklılığını ortaya koyan göstergelerden bir diğeri de fiefde her türlü hükümranlık hakkının barona ait olmasına karşılık, sipahinin yetkilerinin çok sınırlı olmasıdır. Bir kere, devlet tüm vergi gelirlerini değil, yalnızca bazılarını sipahiye bırakmakta, bu nedenle de devletin payına düşen vergileri alabilmek için memurlar her zaman tımarlara girebilmektedirler; ikincisi, reayaya vergi koyabilen tek güç devlettir ve bu nedenle tımar sahibi, devletin koyduklarından başka bir ödenti talep edememektedir. Üçüncüsü, devlet reayayı tımardan bir başka yere sürebilmekte veya dışarıdan reaya getirebilmektedir. Dördüncüsü ise devlet hem sipahiyi hem reayayı merkezden atadığı kadılar aracılığıyla yargılayabilmektedir.

Osmanlı sisteminde reaya, sultanın sayıldığından sipahi doğrudan üreticiye el koyamamakta ve bu nedenle de artığın tümünü elde edememektedir. 30-40 yılda bir yapılan periyodik tahrirlerde, sipahilerin beratlarında yazılı olandan daha fazla gelir elde ettikleri saptanırsa ya tımarın bir

(76) Barkan, *Kanunlar*, op. *cit.*, s. 390.

(77) Barkan, «Tımar», art.cit., s. 304.

(78) Barkan, «XV. ve XVI. Asırlarda...» art.cit., s. 213-14.

(79) Ö. L. Barkan, «Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri» *Belgeler*, c. III, Sayı: 5-6, 1968, s. 17.

kısım reayası başka bir tımara verilmekte[80] ya da fazla gelire mevkufçu veya mevkufat emini denilen merkez memurları tarafından hazine adına el konulmaktadır[81]. Ayrıca kendi tımarında otursa bile adına haymana denilen ve defterde hiç kimseye raiyet yazılmamış kimseleri de sahiplenememektedir. Bu defter harici (haric-i ez defter) reayanın vergileri ya doğrudan merkez tarafından toplanmakta ya da bu iş mevkufçulara kesime verilmektedir[82].

Bir diğer farklılaştırıcı olgu ise sipahinin Batı feodalitesindeki baronun aksine, tımarının başında oturmayıp kentte ikâmet etmesidir. Barkan'ın 16. yy. için düzenlediği bir cetvele göre Edirne'deki 657 sipahiden 509'u (% 77.4) kentte, 129'u (% 19.6) köyde oturmaktadır[83]. Bu nedenle de sipahi Batı baronunun aksine, üretimin doğrudan ajanı olamamakta ve sadece vergi geliri toplayan bir görevli gibi davranmaktadır. Anderson'un dediği gibi «sipahi tarımsal ekonomiye dışsaldır»[84].

Merkezin tüm bu uygulamaları sonucu ve tımarın dokusu gereği, Batı feodalitesinde belirleyici unsurlardan biri olan baronun serfe el koyması, sipahi açısından mümkün olamamıştır.

3. *Doğrudan Üretici*

Osmanlı üretim tarzında, doğrudan üreticinin genel adı reayadır. Reayanın Osmanlı sistemindeki statüsünü incelemeden önce, sistem içinde belirli bir süre var olan ve bu varlığı da çok kısıtlı bir alana münhasır kalan bir doğrudan üretici kategorisinden söz etmek istiyoruz.

Sayılarının ve etkinliklerinin önemsiz sayılabilecek azlığına rağmen bazı iktisat tarihçilerimizin ortakçı kullar adıyla anılan, bu doğrudan üretici statüsünü abartarak, tüm Osmanlı sistemine yönelik kuramlar üretmeleri nedeniyle bu statünün genel reaya statüsünden önce incelenmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Osmanlı Devleti'nin genişleme aşamasında bol miktarda kölenin ele geçmesi ve bunların tamamının devlet hizmetinde devşirme olarak kullanılmalarının mümkün olmaması nedeniyle kölelerin bir kısmının toprağa yerleştirilmeleri uygun görülmüştür. Ancak, bunların reayanın aksine hiçbir üretim aracı ve iş aletine sahip olmamaları, devletin bunları onlara

(80) Bunun yapılabilmesi için mutlaka reayayı nakletmek gerekmez, çünkü bir tımar çoğunlukla farklı köylerde bulunan vergi mükellefi reayanın vergi toplamından oluştuğundan, sipahinin berattaki gelirini aşan miktardaki reaya vergileri, raiyetler gene yerlerinde kalmak koşuluyla bir başka sipahinin beratına yazılabilirdi.

(81) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 272.

(82) Barkan, «Tımar», art.cit., s. 313. Bazı yazarlarımız ise reayanın sipahiye ait olduğunu iddia etmektedirler. H. Avni Şanda, *Reaya ve Köylü*, İstanbul, May, 1975, s. 46.

(83) Barkan, «Edirne Askerî Kassamına...» art.cit., s. 17.

(84) Anderson, Lineages..., *op. cit.*, s. 369.

sağlamasına yol açmış, bunun sonucu olarak da reayadan farklı bir doğrudan üretici statüsü oluşmuştur. Bunların köle statüsünde olmaları ve azat edilmeden toprağa yerleştirilmeleri, kölelerin her türlü mal ve ürünlerinin köle sahibine ait olacağına hukuk kuralı gereği, bu farklı statünün hukuki yapısı da kendiliğinden oluşmuştur.

Ortakçı kullara çok küçük bir bölgede, İstanbul civarında 110 köy, Bursa ve Biga civarında bazı köyler, Batı Anadolu ve Rumeli'de çok az sayıda bazı vezir vakıflarında ve yalnızca belli bir zaman kesitinde (XV. yy.ın ortalarından XVI. yy başlarına kadar) rastlanmaktadır[85]. Daha sonra bu ortakçı kullar yavaş yavaş olağan reaya statüsüne geçerek genel Osmanlı doğrudan üretici statüsü içinde erimişlerdir.

Ortakçı kullar, birçok açıdan Batı serflerinin benzeridirler. Tahrir defterlerinde, reayanın sadece vergi mükellefi olanları kaydedildiği halde, ortakçı kullar Batı serflerinde olduğu gibi ellerindeki tohum ve çift miktarı, karıları ve çocuklarıyla beraber kayda geçirilmişlerdir.

Ortakçı kullar, tohumluk kul sahibi tarafından verilmek koşuluyla elde ettikleri ürünün yarısını sahiplerine vermektedirler. Kendilerine yüklenen her türlü hizmeti yerine getirmek zorundadırlar. Zarara uğrattıkları üretim aracı ya da iş aletinin bedeli kendilerine hizmet veya ürün olarak ödettirilmektedir. Bunların yanı sıra, ortakçı kullar köy dışından evlenememektedirler. Mirasları tamamen sahiplerine aittir. En önemlisi, ortakçı kulların yargılama ve cezalandırılmaları, reayada olduğu gibi, kadı aracılığıyla olmayıp feodalitede olduğu gibi bizzat ortakçı kulların sahipleri tarafından yerine getirilmektedir[86]. Bu koşullarda ortakçı kulların Batı serflerinin benzerleri oldukları ortaya çıkmaktadır. Ortakçı kulların bu statüleri nedeniyle de biraz sonra göreceğimiz reayanın statüsü daha iyi anlaşılır hale gelmektedir.

Ortakçı kullarda olduğu gibi, Batı feodalitesinde de serfin toprağı terkedememesinin nedeni, doğrudan üreticiye el konulmuş olmasıdır. Yani serfin toprağı terkedememesinin esas nedeni, baronun bunun üzerindeki kişisel hakkıdır. Aynı olguya ortakçı kullarda da rastlamaktayız. Oysa reayanın toprağı terkedememesinin nedeni, kendine el konulmuş olması değil, toprağa bağlanmış olmasıdır. Reaya bu niteliğinden ötürü, serften çok Roma *colonus*'una benzemektedir. Bilindiği üzere, Roma'da I. yy.dan itibaren yaşanmaya başlanan oluşumlar içinde, özellikle Diocletianus reformlarıyla herkes görevine ve statüsüne bir biçimde bağlanmıştı. Bu önlemler bütünü içinde *colonus* da işlediği toprağa bağlanmıştı.

Colonus'a, baronun el koyarak, baron-*colonus* kişisel bağımlılık ilişkilerinin oluşması, yani *colonus*'un serf statüsüne geçerek hem toprağa hem de barona bağlanması, emek rantı mümkün kılarak feodaliteyi hazırlamıştır. Oysa Osmanlı reayası sadece toprağa bağlıdır ve onu bu bağlamda Batı serfiyle aynı statüde düşünmek olanaksızdır. Bu açıdan, bizce Osmanlı sistemi feodaliteye yönelik olmakla birlikte (tıpkı Batı Roma'nın

(85) Barkan, «XV. ve XVI. Asırlarda...» art.cit., s. 32. 358

(86) *ibid.*, s. 29-74.

feodaliteye yönelik olması gibi) feodal değildir. Çünkü yerel güçlüler tarafından doğrudan üreticiye el konulamadığından, artığa emek-rant yoluyla el konulması da mümkün olamamaktadır.

Osmanlı sistemi içinde feodaliteye en fazla yaklaşan unsur olan ortakçı kullar da sisteme marjinal kaldıkları için bütünü etkileyememişler ve Batı serfiyle hemen hemen aynı statüde olan bu unsurlar bir süre sonra reaya statüsü kazanarak kişisel bağımlılıktan kurtulup sadece toprağa bağlı *colonus*'lar haline dönüşmüşlerdir.

Birçok kez belirttiğimiz gibi, emek-rant elde edilebilmesinin birinci koşulu olan *résérve* arazi, kulların serf statüsünden *colonus* statüsüne geçip vergi mükellefi olmalarıyla gereksiz hale gelmiştir. Ortakçı kulların reaya statüsüne geçmelerinin bir nedeni de nüfus baskısıdır. İşleyecek toprak bulamayan çok sayıda reayanın varlığı, kulluklardaki *résérve* alanların bunlara verilmesine yol açmaktadır. Doğal olarak *résérve* küçüldükçe, kullara uygulanan angarya azalmakta, bu süreç sonunda tüm *résérve* reaya çiftlikleri haline dönüşmektedir. Bu durumda, kullara angarya uygulanamadığından onlar da reaya statüsü kazanarak sadece yasal vergi ödeyen doğrudan üreticiler haline gelmektedirler.

Özünde bir istisna olduğunu gördüğümüz ortakçı kulların dışındaki büyük doğrudan üretici kitlesi olan reaya, Osmanlı sisteminde özel bir statüsü olan ve üretici olan insanları ifade eden bir terimdir. Reaya bu yönüyle yönetici sınıf olan askerî sınıfın zıddıdır. Reaya olarak toprağa bağlıdır, kanunnamelerde bu durum «raiyet oğlu raiyettir» formülüyle ifade edilmektedir[87]. Reayanın farklı statüde olması kanunnamelerde «reaya ata binüb kılıç kuşanmak yoktur» ibaresiyle anlatılmaktadır[88].

Buna karşılık, reaya ülkedeki üretimin tek kaynağı olduğundan yönetici sınıftan daha güvencelidir. Padişahtan bir berat alıp bir göreve atanan herkes Osmanlı sisteminde, askerî sayılmanın yanında, padişahın kulu da olmaktadır. Bu durumda da padişahın iradesi karşısında mal ve canlarının bir güvencesi yoktur. Oysa reaya padişaha ait sayılmakla birlikte onun kulu olmadığından hem mal hem de can güvenliğine sahiptir[89].

Reayanın toprağa bağlanmasının ve askerî sınıfa karışmasının önlenmesinin nedeni, devletin vergi gelirlerinin sürekliliğini sağlamaktır. Fakat Yerasimos, reayanın toprağa bağlanmasını nüfus azlığıyla açıklamak istemektedir. Bu konuya ileride değineceğiz. Ancak bu bağlamda da bir nebze değinmek gerektiğine inanıyoruz. Yerasimos bu kanısını 1487 tarihli Hüdâvendigâr Livası Kanunnamesi'nden aldığı şu hükümle desteklemek istemektedir: «Raiyet ki yerlü olup müteferrik olsa göçürüb yerine getirmek kanun-ı kadimdir»[90]. Biz bu yoruma katılmıyoruz. Çünkü bu hüküm

(87) Barkan, *Kanunlar*, op. *cit.*, s. 20, ——, «Çiftçi Sınıfların Hukuki...» *art. cit.*, sayı: 50, s. 101.

(88) *ibid.*

(89) Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara Hukuk Fak. Y., 1963, s. 71.

(90) Yerasimos, op. *cit.*, c. I, s. 216.

emek faktörünün nispi olarak kıt olduğu bir döneme aittir. «Kanun-ı kadim» sözü de bunu belirlemektedir. Oysa gene aynı Kanun'un 9. maddesi, «Meğer ki caba ola, cilayı vatan itdüğü taktirde ona cebir yoktur her ne yerde olursa resmin verdikten sonra taarruz olunmayub halinde konula» hükmünü getirmektedir [91].

Bu iki hükmün bir arada okunmasından çıkan sonuç, en azından bu Kanunname'nin yazıldığı tarihte, Osmanlı ülkesinde emeğin kıt olmadığı, bazı topraklarda «caba» bile bulunduğudur. Buna karşılık «cilayı vatan» eden reayanın eğer «caba» değilse geri getirilmesini emreden hüküm, geliri reaya vergilerinden oluşan dirlik sahibinin bu gelirini garanti edebilmek amacıyla konulmuştur. Sipahinin, kanunnameler ve beratlarda belirlenen gelirini artırmasına göz yumulmadığı gibi sipahiye yazılı reayanın kaçarak bu miktarı düşürmesine de göz yumulmamaktadır.

Toprağa bağlanan reaya aynı zamanda üretim yapıp vergisini ödemek zorundadır. Eğer toprağı boş bırakırsa sipahinin geliri azalacağından bu durumdaki reayanın toprağı elinden alınır. «Erazi-i öşriyeden ziraate kabil yerler bilâ mani boz kalsa tımara zarar olduğu takdirce ref'i zarar için sahibinin elinden alınub gayri kimesneye tapuya vermek örfen tecviz olunur» [92].

Bu durumda, Osmanlı üretim tarzını, feodal üretim tarzından farklılaştıran unsurların başında gelen vergi sistemine bakmak gerekmektedir.

4. Osmanlı Sisteminde Reayanın Yükümlü Olduğu Vergiler

Osmanlı vergi sistemi, tamamen fethedilen topraklarda eskiden beri uygulanan vergi sistemlerinin bir bileşkesidir. Osmanlı merkezi için en iyi vergi «halkın eskiden beri ödemeye alışık olduğu vergidir». Bu mantık içinde, Osmanlı, yayıldıkça önce yerel vergileri aynen devam ettirmiş zamanla da bunların birbiriyle uyuşmayanlarını törpüleyerek kendi vergi sistemini oluşturmuştur.

Birçok çağdaş yazarımıza göre, Osmanlı vergi sisteminin kökü şeriattır ve Osmanlı vergilerinin çoğu şer'i vergilerdir [93].

Ancak, Kur'anın yakından incelenmesi halinde, burada toprak yönetimine, hatta devlet yönetimine ilişkin hükümlerin hemen hiç yer almadığı görülür [94]. Bu durumda, İslami denilen toprak vergileri, Arap yayılması

(91) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 2.

(92) *ibid.*

(93) Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul, Şamil Y., 1977, s. 51-52; D. Mehmet Doğan, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Dergâh Y., 1977, s. 55; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni...*, *op. cit.*, s. 11; Mustafa Akdağ, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. III, Sayı: 4-5, 1967, s. 141, Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, *op. cit.*, s. 118.

(94) *Tanrı Buyruğu, Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, 2. cilt, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1947, *passim*.

sırasında fethedilen ülkelerin eski kanunlarının aynen alınması suretiyle oluşturulmuştur[95]. Ancak, zamanla İslamiyet devlet ideolojisi haline dönüşünce diğer tüm konular gibi, vergilerin de kaynağı olarak bizzat İslam dininin kendisi görülmüştür[96].

Osmanlı Devleti'nde başlangıçta, vergilerin şeri mi olduğu yoksa örfi mi olduğu herhangi bir sorun doğurmazken 16.yy.ın başlarında Şia ideolojisine karşı Sünni ideolojinin devlet felsefesi haline getirilmesi sonucu; tamamen pragmatik bir biçimde çok çeşitli toprak vergisi uygulamalarını ortak bir noktaya doğru bir oluşumu olan Osmanlı vergi sistemi, şeri esaslara bağlanmak istenmiştir. Bu çabaların birinci ve baş mimarı Kanuni dönemi Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'dir[97].

Osmanlı hukukunun ve bu arada vergi hukukunun kökeninin şeriat olduğu Batı tarih yazınında da genellikle ileri sürülen bir görüştür. Bunun da kaynağı Lajos'a göre, Hammer'in derinlemesine araştırma yapmadan Ebussuud'u aynen aktarmasıdır. Lajos'a göre, 16. yy.dan sonraki örfi hukuka şeri kaynak bulma çabaları İslami hukuk kurallarını almak olmayıp sadece birtakım Arapça kelimeleri Osmanlı kanunlarına uydurmak olmuştur[98]. Gerçekten de Osmanlı'da örfi hukukun ve laik kurumların alanı çok genişken 16. yy.ın ikinci yarısından itibaren ve özellikle 17. yy.da «her şeyi Şer'i şerife, daha doğrusu Şer'i şerifi her şeye uydurma»[99] gayretleri bugünkü yanlış kanı ve varsayımların kaynağı olmuştur.

Osmanlı kanunnamelerinin incelenmesi bize göstermektedir ki merkez, 16. yy.a kadar, çok geniş bir coğrafya üstünde çok büyük çeşitlilik arzeden vergileri belirli bir amaç doğrultusunda bütünleştirmeye çok çaba sarfetmiştir. Özellikle Fatih döneminde en radikal biçimde ulaşılmaya çalışılan bu amaç, ülkenin her tarafındaki merkezkaç güçlere karşı merkezin üstünlüğünü sağlamaktır. Bu amaca ulaşmanın en etkin yöntemlerinden biri de Osmanlı öncesi vergi sistemlerindeki feodalleşmeye yol açabilecek hükümlerin ortadan kaldırılmasıdır. Osmanlı merkezi, feodalleşmenin en önemli ve kritik aşamasının, doğrudan üreticiye el konulması olduğunun adeta bilincindedir. Bu nedenle de tüm kanunnameler bunu önlemeye yönelik hükümlerle doludur. İşte doğrudan üreticinin yerel güçlülerin eline geçmesine engel olma endişesi; bir süreç sonunda Osmanlı vergi uygulamasının bir sistem haline gelmesini sağlamıştır. Diğer bir deyişle fethettiği ülkelerin vergi sistemlerini aynen alan Osmanlı, bunların doğrudan üreticiyi toprak sahibine veya devlet görevlisine kişisel olarak bağlayan

(95) Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara, AÜ İlahiyat Fak. Y., 1963, s. 85-99.

(96) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. XII; Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Ankara, ODTÜ Y., 1974, s. 34.

(97) M. Cavid Baysun, «Ebussuud Efendi», *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 95; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1972, s. 167-71; Sadık Albayrak, *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 103-104.

(98) Lajos, *art. cit.*, s. 28-29.

(99) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. XIX.

hükümlerini ayıkladıkça geriye kalan hükümler bir Osmanlı vergi sistemi oluşturmuşlardır.

Osmanlı kanunnamelerinin incelenmesi bunların şer'i hukuk gibi bir fıkıh kitabı veya mecelle biçiminde tek bir metin halinde bir araya getirilemediğini ve durmadan değişen, karışık, kaypak ve bölgelere göre farklılık gösterir nitelikte olduğunu ortaya koymaktadır[100]. Bunun açık nedeni, Osmanlı sisteminin kalıplaşmış İslami bir devlet modeline değil; merkez, merkezkaç güçler savaşının gereklerine göre belirlenen canlı bir oluşum olmasıdır. Osmanlı'nın «İslami devlet» görüntüsü kazanması ve örfi hukukun şerileştirilmesi, «bozulma» döneminde ortaya çıkan bir olgudur.

İncelediğimiz dönemde reayadan alman vergiler, Osmanlı öncesi dönemin izlerini büyük çapta taşımaktadırlar. Osmanlı kanunnamelerinin birçoğu reayadan alınan vergileri bu nedenle teker teker saymışlar, ama bunları sistematize etmemişlerdir. Fakat döneme ait tüm kanunnamelerin incelenmesi sonucu dört ana grup vergi saptamak mümkündür:

a. Sabit miktarlı toprak vergileri,
b. Sabit oranlı ürün vergileri,
c. Sabit miktarlı ürün vergileri,
d. Sabit miktarlı ama sürekli olmayan çeşitli vergiler.

Bu vergilerin incelenmesi, Osmanlı üretim tarzı hakkında önemli ipuçları vermektedir.

a. Sabit miktarlı toprak vergileri:

Osmanlı vergi sisteminde tüm toprak vergileri sabit miktarlıdır. Bu vergiler ayrıca zaman içinde de genellikle sabit kalmışlardır[101].

Bu cins vergilerin en önemlisi resm-i çift adını taşıyanıdır. Toprağın verim durumuna göre, 60 ila 140 dönümlük bir alanın «çift» kabul edilmesi sonucu vergi matrahı bulunmaktadır. Bu vergi, itibari çift başına, Fatih döneminde 22 akçe, 1487'de 33 akçedir[102].

Ebussuud Efendi'nin resm-i çift'i şeri vergilerden harac-ı muazzaf saymasına rağmen[103] bu vergi Doğu'da ilk imparatorluklardan beri uygulanan Roma'da da Diocletianus reformlarıyla uygulanmaya başlayan itibari bir toprak birimi üzerinden sabit miktar olarak alınan *iugatio*'nun devamıdır.

(100) *ibid.*, s. XXXIII.

(101) Boris Christoff Nedkoff, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye» *Belleten*, c. VIII, Sayı: 32, 1944, s. 619.

(102) «Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi», Barkan, *Kanunlar*, op. *cit.*, s. 2. 1480 tarihli bir tapu defterinde resm-i çift 30 akçe, 1536 tarihli Birecik kanunnamesinde 40 akçedir. Kazıcı, op. *cit.*, s. 61. Hemen belirtelim, bu artış nominal olup akçe değerinin düşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

(103) Ebussuud Efendi, «Üsküb ve Selanik Kanunu Mukaddimesi», Barkan, *ibid*, s. 298-99; Düzdağ, op. *cit.*, s. 170.

Resm-i çiftin uzantısı olan bir vergi de resm-i zemin'dir. Bu vergi, kendisine tımar verilenin sahib-i arz statüsünde olduğu durumlarda alınan bir vergidir. Osmanlı sisteminde bilindiği üzere sipahiye ya belli bir toprağın ya da belli sayıda reayanın vergileri tımar olarak verilirdi. Birinci durumdaki sipahiye sahib-i arz denilirdi ve bunlar o toprak üzerindeki yerleşik reayadan, işledikleri topraklar karşılığı resm-i çift aldıkları gibi, eğer boş toprak varsa ve başka yerden gelen reaya (hariç reaya) o toprağı işlemek isterse, onlardan da bu boş toprakları işlemek hakkı karşılığında resm-i çift değerinde bir resm-i zemin vergisi alırlardı. Burada akla gelen önemli bir soru, sipahinin tımarından bazı toprakların boş kalmasının söz konusu olup olmadığıdır. Bu soru gerçekten önemlidir; çünkü eğer sipahiye verilen bazı topraklar boş kalır ve sipahi buralardan vergi geliri elde edemezse sistemin işlemesi büyük ölçüde tehlikeye girerdi.

Osmanlı'nın 15 ve 16. yy.larında böyle bir durumun ortaya çıkması olanaksızdı. Çünkü kanımızca o dönemde, emek toprağa göre nispi olarak boldu ve bu nedenle de toprak peşinde koşan hariç reaya her zaman bulunmaktaydı. Ancak, bazı yazarlarımız, örneğin Halil İnalcık ve Ünal Nalbantoğlu, 15. yy.da «muhtemelen ekilebilir toprakların daha fazla olduğunu» bunun da göstergesinin tımar sahiplerinin birbirlerinden reaya kapmaları olduğunu ileri sürerek toprağın kıt hale gelmesinin 16. yy.dan sonra meydana geldiğini söylemektedirler[104]. Kanımızca bu mümkün değildir. Çünkü daha önce de gördüğümüz üzere, ilk Osmanlı yayılmasından itibaren büyük nüfus kitlelerine yer değiştirilmiş, göçebe unsurlar büyük çapta *iskân edilmiş ve savaş esirleri* toprağa bağlanmıştı[105]. Ayrıca nüfusun kendi artış hızı da daha 15. yy. başından itibaren kırsal kesimde bir emek fazlasının meydana gelmesine katkıda bulunmuştur. «Böylece XV. yy. Türkiye'sinde köy topluluğu tarihinin en gönenmiş ve kararlı devrini yaşamaktaydı... Köy toplumsal yapısının dışarı attığı, ekonomik kadro fazlası diyebileceğimiz insanlar, Moğol istilasından beri her zaman mevcut idiler ve yerine göre *çift bozan*, *garip yiğit* gibi adlar ile anılmaktaydılar

(104) Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age*, London, Weidenfield and Nicoloson, 1973, s. 111'den H. Ünal Nalbantoğlu, «Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisi, Artı Ürün ve Kent Ekonomisi», *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, op. cit.*, s. 54.

(105) Bu konuda, sadece Fatih'in Uzun Hasan'ı yendikten sonra 40.000 kölesini azat ettiğini ve padişahın elindeki köleler pencik kanunu gereği ele geçen esirlerin 1/5'i olduğunu, hatırladığımızda ayrıca bunların bir bölümünün de devşirme olduğunu düşündüğümüzde; 1470'lerde merkezin elinde en az 500.000 köle olduğunu ileri sürebiliriz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, *op. cit.*, c. I-II, s. 69. Osmanlı ülkesini ziyaret eden İngiliz elçilik kâtibi Rycaut'a göre, «şimdiye kadar dünyada hiçbir millet hem büyük bir imparatorluk kurmak hem de ona gereken insanları temin etmek... fethedilen ülkelere koloniler göndermek işini Türkler kadar iyi becerebilmiş değildir». Rycaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, Tercüman Y., t.y., s. 137. Gene aynı yazarın bildirdiğine göre 17. yy.da sadece Kırımlıların İstanbul pazarına getirdiği köle sayısı yılda 20.000'dir. *ibid.*, s. 139. Savaşların daha sık ve verimli olduğu 15. yy.da bu rakamın daha yüksek olduğu tahmin edilir. 1554'de Türkiye'ye gelen de Busbecq ise savaşta her askerin mutlaka 2-3 esir aldığını ve bunların satışının büyük gelir kaynağı olduğunu bildirmektedir. Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, İstanbul, Tercüman Y., t.y., s. 99-100.

[106]. Diğer yandan, 1487 tarihli Hüdâvendigâr Kanunnamesi de reaya çocuklarının, babaları yanında oturan ve bekar olanlarından, hiçbir vergi alınmayacağı buna karşılık bekar olup da babasından ayrılmış ama çift tutamayanlardan bennak resmi alınacağı bildirmekle[107] nüfus fazlasının Osmanlı için bir sorun oluşturacak boyutlara ulaştığını göstermektedir. Nitekim 15. yy.da toprak tutamayan ve «caba» terimiyle edilen çok sayıda topraksız reayanın ortaya çıkması önlenememiştir.

Sahib-i arzların topraklarının boş kalmasına emeğin nispi bolluğunun yanı sıra, reayanın serfin aksine, gerekli vergileri ödediği takdirde hem kendi köyünde hem de başka sipahilere ait köylerde birden fazla çift tutabilmesi de önemli katkıda bulunmuştur.

Bir sahib-i arz için toprağın boş kalmaması gelir sağlanması açısından ne denli önemliyse kendisine belli bir toprak değil, belli sayıda reaya bağlanmış sahib-i raiyet için de reayanın çiftini bozmaması o denli önemlidir. Çünkü sahib-i raiyet diğer örfi vergilerin yanında reayanın resm-i çiftini de toplamaktadır. Bu nedenle reaya toprağını işlemek zorundadır. Eğer işlemezse sipahinin bu nedenle doğacak zararını önlemek üzere çift bozan resmi ödemek zorundadır ki, bu da tamamen resm-i çift'e eşittir. Ayrıca, kanunda dendiği gibi, «Erazi-i öşriyeden ziraate kabil yerler bilâ mani boz kalsa, tımara zarar olduğu taktirce ref-i zarar için sahibinin elinden alunub gayrı kimesneye tapuya vermek örfen tecviz olunur»[108].

b. Sabit oranlı ürün vergileri:

Toprak vergilerinin aksine Osmanlı sabit oranlı ürün vergileri, ayni olarak alınmaktadır. Osmanlı kanunnamelerinde öşür olarak ifade edilen bu oran, aslında sözcük anlamının 1/10 olmasına rağmen bölgeler arası büyük farklılıklar göstererek, 1/5 ila 1/10 arasında değişmektedir.

Osmanlı'nın öşür adı altında aldığı sabit oranlı ürün vergileri, Osmanlı öncesi Anadolu ve Rumeli mirasıdır. İslam'da sadaka kavramı içinde yer alan ve *uşr* tabiriyle belirlenen tarımsal ürün vergilerine dair Kur'anda herhangi bir hüküm yoktur[109]. Diğer yandan, öşürün 1/10 anlamına gelmesine karşılık, bu vergi çeşidinin büyük yerellik göstererek tüm ülke için aynı oranda olmaması, Osmanlı öncesi feodalleşme sürecinde yerel olarak ayni rant biçiminde beliren çeşitli *colonus*'luk ilişkilerinin varlığını belirlemektedir. Osmanlı'nın *colonus*'luk belirleyen bu vergilere genel olarak öşür demesinin nedeni, onların İslami kökenli olmasını değil, merkezin serfliğe dönüşmekte olan *colonus* tipi ilişkileri dondurmak, sonra da 1/10'luk sabit bir vergiye çevirme gayretinin ifadesidir[110].

(106) Akdağ, *Türkiye'nin...*, *op. cit.*, c. II, s. 50.

(107) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 2.

(108) *ibid.*, s. 3.

(109) Salih Tuğ, *op. cit.*, s. 55.

(110) Zaten bu vergilerin oranının kanunnamelerle sürekli değiştirilerek 1/10'a yaklaştırılması, bu kanımızı destekler niteliktedir. Gülten ve Haydar Kazgan, «Türkiye'de Zirai Kazançların Vergilendirilmesi ile İlgili Bir İnceleme», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXI, Sayı: 1-4, s. 63; Barkan, *ibid.*, s. 10-11.

Osmanlı'nın öşür adı altında aldığı vergiler genel olarak Bağ (üzüm), şıra, bahçe (meyve), bostan (sebze), kovan (bal) harir (ipek), penbe (pamuk), ağ (balık), hime (odun) vb. adları altında kanunnamelerde teker teker sayılmaktadırlar[111].

Bu vergiler ancak reayanın satmak için yetiştirdiği ürünlerden alınır, kendi gereksinmeleri için ürettiklerinden alınmaz.

Öşür'ün uzantısı olan ve tipik bir feodalleşme dönemi kalıntısı olan *salariye*'de tarımsal ürünlerden 1/40 oranında alınır. 1528 tarihli Aydın Livası Kanunnamesi'nden öğrendiğimize göre yemlik,[112], *Kavanin-i Kadime-i Osmaniye*'den ögrendiğimize göre «ağalık hakkı»[113] anlamına gelen bu vergi İnalcık'a göre feodalleşme döneminde himaye kurumunun yaygınlaşması sırasında ortaya çıkan bir vergidir[114]. «Ve salariye alındıktan sonra sipahi ve eğer amil yemlik deyû Müslümanlardan her harman başına bir nice ölçek tahıl alırlar imiş. Salariye hod yemlik mukabelesindedir. Yemlik alınmak reayadan hayfdır. Emr-i padişahi ile men ve ref olundı»[115].

c. Sabit miktarlı ürün vergileri:

Bunlar genellikle pazarlanan hayvanlar üzerinden alınan sabit ve nakdi vergiler olup başlıcaları şunlardır: Adet-i ağnam (koyun), resm-i otlak, resm-i zebiha (kesilen hayvan) resm-i ağıl (adet-i ağnam ile birlikte alınır ve 300 koyun veya keçi bir sürü sayılarak sürü başına 5 akçe alınır, resm-i canavar veya hınzır (domuz).

d. Sabit miktarlı ama sürekli olmayan çeşitli vergiler:

Osmanlı sistemi içinde, geniş bir coğrafya üzerinde, çeşitli aşamalardaki feodalleşme oluşumlarının kalıntıları olan bu vergiler, çok fazla sayıdadır. Bu nedenle de bölgelere göre değişik uygulamalar ortaya çıkmaktadır.

Bu cins vergilerin temel özelliği, Osmanlı öncesinde *colonus*'luktan serfliğe geçiş döneminin ürünü olmalarıdır. Bu nedenle de çoğu yerde ayni ve bazen de emek olarak ödenmekteyken Osmanlı bunları nakde çevirmiş ve miktarlarını sabitleştirmiştir.

Bu vergilerden yaygınlık kazanmış bazılarının incelenmesi, Osmanlı üretim tarzı yaklaşımımıza katkıda bulunacak niteliktedir.

Resm-i asiyab (değirmen resmi): Batı feodalitesinin çözülme döneminde *taille* olarak ortaya çıkan ödentilerden biri de değirmen kullanma bedelidir. Batı'da emek ranttan ayni ranta geçiş döneminde ortaya çıkan

(111) Barkan, *ibid.*, passim.

(112) *ibid.*, s. 10.

(113) *Kavanin-i Kadime-i* Osmaniye, Varak 470'den Kazıcı, s. 89.

(114) İnalcık, «İslam Arazi ve Vergi...» *art. cit.*, s. 7-8.

(115) Barkan, *ibid.*, s. 10.

bir ödenti olmanın yanı sıra değirmen resmi, feodalite öncesi dönemde de vardı. *Colonus* toprak sahibinin değirmeninden ayni bir bedel karşılığında yararlanıyordu. Osmanlı'nın fethettiği topraklarda bu iki kaynaktan beslenen, özünde farklı oluşumlar olmakla birlikte, aynı gözüken bu uygulamaların her ikisi de vardı. Anadolu'da ayni olarak alınan değirmen resminin yanında; ithal malı Latin feodalitesi Yunanistan ve Arnavutluk'ta nakde çevrilmiş bir değirmen kullanma bedeli uygulamaktaydı. Osmanlı tüm bu farklı uygulamaları kanunnamelere almış, sonra da yeni kanunnamelerle bunların hepsini nakde çevirmiştir. Örneğin Bolu Livası'nda değirmen resmi olarak bir Bursa müdü buğday ile bir müd arpa alınırken, sonradan bunlar bir müd buğday ve arpanın bedeli olarak alınmaya başlamıştır. 1528 tarihli Bolu Livası Kanunu ile de sabit bir vergiye çevrilmiştir. «Ve yıl yürüden değirmenlerden kanun üzere Bursa müdüyle bir müd buğday ve bir müd arpanın behası alınurmuş. Yine defter-i cedide bu hesap üzere her değirmene yürüdiğine göre bekâ-i gaile deyû vaki olan asiyabın tahtına resim kaydolundı»[116].

Resm-i Tapu: Tüm Osmanlı vergileri içinde feodalleşmeyi engelleyici en önemli vergilerden biridir. Bir toprağı işleyen raiyet öldüğü zaman, sipahi bu toprağı onun oğluna vermek zorundadır. Bu işlemin tamamlanabilmesi için raiyet oğlunun, miktarı kanunnamelerle saptanan resm-i tapuyu sipahiye ödemesi yeterlidir. Genel kural olarak raiyet toprağının oğluna intikali gerekirken, raiyetin oğlunun olmaması halinde, kızına intikal de mümkün olmaktadır. Osmanlı, reaya topraklarının aynı aile içinde intikaline çok büyük önem vermiştir. Bu amaçla da Hristiyan reayanın, Müslüman olan oğullarına toprakların intikalini yasaklamıştır. Bunun nedeni, reaya çiftliklerinin en büyük oğula kalması kuralıdır. İşletme birimlerinin bölünmesini önlemek için alınan bu tedbir, diğer çocukları dışarıda bırakmaktadır. İşte tercih edilme güdüsüyle İslam olanların kuralı bozmalarını önlemek için, Hristiyan reayanın Müslüman olan çocuklarına toprak verilmesi yasaklanmıştır. Buna karşılık, «müteveffa Müslüman'ın yeri kâfir karındaşına verilmek kanundur»[117].

Resm-i Arûs: Bazen gerdek resmi de denilen bu vergi tipik bir feodalleşme dönemi kalıntısıdır. Batı feodalitesinde *ius primae noctis* biçiminde ortaya çıkan ve baronun serf üzerindeki kişisel egemenliğinin bir simgesi olan bu uygulama feodalitenin çözülme döneminde nakdi bir ödentiye dönüşmüştür. Osmanlı'da da bu bir vergi biçiminde uygulanmıştır. Ancak Osmanlı sistemindeki farklılık, bu vergiyi reayadan başka, kızları evlenen tüm dirlik sahiplerinin de ödemesidir.

Resm-i mücerred: Bu vergi Osmanlı'da toprakların nispi kıtlığından doğmuş bir ödentidir. Reaya çiftliklerinin sadece bir kişiye intikal etmesi nedeniyle topraksız reaya sayısı oldukça fazladır. Bunların vergi dışı kalmamaları için kanunnamelerde resm-i mücerred, resm-i raiyyet, resm-i bennak badıhava veya caba akçası adlarıyla geçen bu vergi alınmaktadır.

(116) Barkan, *ibid.*, s. 31 ve *Kanunname-i Ali Osman*'dan Kazıcı, *op. cit.*, s. 66.

(117) Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni...*, *op. cit.*, s. 343.

Bu vergi sadece Müslüman reayadan alınmakta, reayanın toprak işlemeye başlayarak resm-i çift ödemesiyle sona ermektedir.

Bu verginin kökeni, büyük bir olasılıkla Hellenistik dönemden beri uygulanan *capitatio*'dur (baş vergisi). Bu verginin *capitatio* mirası olduğuna dair bir kanıt, Müslüman olmayan reayadan alınan resm-i ispençin bu reayanın, toprak işlesin veya işlemesin tüm yetişkin erkeklerinden alınmasıdır. Ama buna karşılık bu reayadan, Müslüman reayadan alınan resm-i çift ve resm-i mücerred alınmamaktadır. Ebussuud Efendi'nin bunu harac-ı muazzaf olarak yorumlayıp «kâfir dilince karşılığıdır» demesi[118], bu verginin Osmanlı öncesi bir uygulama olduğunu göstermektedir.

Bir çağdaş yazarımızın bu verginin konuluş nedenini, «çalışmak istemeyen reayayı çalışmaya teşvik» olarak açıklamasına[119], Osmanlı'da emeğin nispi bolluğu nedeniyle katılamıyoruz. Bizce bu vergiler *capitatio*'nun devamıdır ve Osmanlı sistemi içine eski uygulamalardan ithal edilmişlerdir. Nitekim, bu vergiye kuruluş döneminde rastlanmadığı gibi, özellikle 15. yy.da Sırbistan'ın tamamen ele geçmesinden sonra, bu bölgede yoğun olarak karşımıza çıkması ilginçtir. Buna karşılık, Anadolu ve Arabistan'ın eski uygulamalarında bu vergi yer almazken; Gürcistan'ın fethinden sonra bu bölgede sıklıkla rastlanması, bu verginin kaynağının İslamiyet değil de feodalleşme süreci olduğunu kanıtlamaktadır[120].

Bu konu aslında oldukça açıktır. Çünkü feodalite öncesi dönemde Roma oluşumları içinde toprak *iugatio* olarak, insan da *capitatio* olarak sabit oran veya miktarlarda vergilendirilmişlerdi. Feodal üretim tarzının belirmesiyle birlikte, serf haline dönüşen doğrudan üreticinin artığının tamamına el konulabildiğinden ve bu tarzda artığının tamamına el konulamayan doğrudan üretici bulunmadığından; ne toprak ne de baş vergisine gerek vardır. Oysa hem Roma'da hem de Osmanlı'da vergi matrahı topraktır. Toprak işleyemeyenler ise baş vergisine tabi tutulurlar. Osmanlı'da emek nispi olarak bol olduğundan, herkesten *capitatio*'da, alınmaz. «Ve atası yanında olan reayanın mücerred oğullarından resim alınmaz»[121].

Resm-i çift bozan: Yukarıda bir miktar değindiğimiz bu vergi de toprakların nispi kıtlığından doğmuştur. Tımar toprakları, gelirleri ince ince hesaplanarak verilmektedir. Bu nedenle bir sipahiye yazılan bir reayanın tarlasını boş bırakması, sipahinin gelirinin eksik kalması demektir. Bu durum, her zaman denge politikası izleyen Osmanlı merkezi açısından tehlikeli sonuçlar doğurabilecek niteliktedir. Her şeyden önce, sipahi bu gelir kaybını diğer reayadan çıkartmaya kalkabilir ki, bu Osmanlı sistemini çökertebilecek gelişmelere yol açabilir. Bu nedenle tarlasını boş bırakan reaya, sipahinin gelir kaybı kadar bir vergi vermek zorundadır. İşte bu tazminat niteliğindeki ödentinin adı, Osmanlı kanunnamelerinde resm-i çift bozan veya levendlik akçasıdır. Bu verginin miktarı sabittir.

(118) Ebussuud Efendi, «Mukaddime...» *Loc. cit.*

(119) Kazıcı, *op. cit.*, s. 72-75.

(120) Halil inalcık, «Osmanlılarda Raiyet Rüsumu», *Belleten*, c. XXIII, Sayı: 92, 1959, s. 603-607.

(121) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 6.

Bu ana vergilerin dışında, genel olarak tekâlif-i adiye mutade denilen, Osmanlı öncesi dönemden intikal eden vergilerin yanı sıra, Osmanlı'nın bizzat kendinin koyduğu ve özellikle 16. yy.ın ikinci yarısından sonra önem kazanmaya başlayan tekâlif-i şakka adı altında toplanan bazı sürekli olmayan vergiler daha vardır. Ancak ekonomik sıkıntının ve merkezin gelir yetmezliğinin büyük boyutlara ulaştığı zamanlarda, olağanüstü bir vergi niteliğinde toplanan tekâlif-i şakka klasik döneme ait vergilerden sayılmamaktadır.

Osmanlı klasik döneminde miktarı sabit ama alınma zamanı belirsiz olan vergiler hiç yok denecek kadar azdır. Fakat 16. yy.ın ikinci yarısından itibaren, peksimet baha, zahire baha, ulufe baha, kumanya baha, nan baha, katık baha, taamiye, nevale baha, kürekçi bedeli, harc-ı ferman, harc-ı evamir, hediye baha, kaftan baha, kereste bedeli, kendir bedeli vb. adlar altında birçok olağandışı vergi türemiştir[122]. Osmanlı merkezinin gelir sıkıntısıyla paralel olarak sayıları artan bu vergiler inceleme alanımızı aşmaktadır.

5. Reayanın Statüsü

Osmanlı sisteminde reaya adı verilen doğrudan üretici, toprağa bağlanmış durumdaydı. Kuruluş ve genişleme dönemlerinde ele geçen toprakların iskânı amacıyla büyük çapta sürgün yöntemine başvurulmuş olması[123] nedeniyle reaya toprağa bağlı *colonus* statüsü kazanmıştı. Bu politikanın ürünü olarak, büyük nüfus kitleleri yer değiştirdiği gibi, Osmanlı periferisinde yer alan çok sayıda insan ülke içlerine yerleştirilmiş ve böylece emek toprağa oranla bollaşmıştır. Bunun yanı sıra reayadan alınan vergilerin tımar yoluyla göreve ilişkin olarak havale edilmesi, askerî sınıfın toprak mülkiyetiyle ilişkisinin kesilmesini amaçlayan politika ile birleşince dirlik sahiplerinin gelirlerinin sürekliliğini ve bütünlüğünü sağlayabilmek için reayanın kişilere karşı bağımsız, toprağa karşı bağımlı ve bağlı hale getirilmesi gerekmiştir. Osmanlı merkezi kendini güçlü tutabilmek için, sadece reayayı değil, ülkenin tüm sınıf ve tabakalarını konumları içinde dondurmuştur[124]. Roma'nın I. yy.dan itibaren oluşumları içinde, merkezi merkezkaç güçlere karşı korumak için uyguladığı bu politika, Osmanlı'da da aynı nedenlerle ortaya çıkmıştır.

Reayanın Osmanlı toplumsal sistemi içindeki bu donmuş statüsü, bir devlet işi olarak düzenlenmiş [125] ve reayanın yerel güçlülerin eline geç-

(122) Kazıcı, *op. cit.*, *passim*; Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, *passim*.

(123) Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. II, Sayı: 1-4,1950, *passim*.

(124) Sipahinin de sipahiliğe bağlanmasını ve başka hiçbir statüye geçememesini, bir soyluluk olarak düşünmek yerine, bu bağlamda değerlendirmenin daha gerçekçi olacağı kanısındayız.

(125) Barkan, «Çiftçi Sınıfların...» *art. cit.*, *Ülkü*, c. XI, Sayı: 50, s. 101.

mesi engellenmiştir [126].

Diğer bir açıdan ise Osmanlı reayayı, vergi alınacak insanlar yığını olarak görmüştür. Bu nedenle ülkenin tüm halkı, eğer askeri değilse, çalışıp vergi vermek zorundadır. Eğer bulundukları yerde buna olanak bulunamıyorsa merkez emek fazlasını başka yerlere sürmekte ve üretimde bulunmalarını sağlamaktadır. Sürgünlerden kaçan olursa, nerede olurlarsa olsunlar, yakalanmaları ve iade edilmeleri kanun hükmüdür. Hatta Osmanlı sisteminde reayanın idamı pek rastlanan bir olgu değilken, kaçan sürgünler bazı durumlarda idam dahi edilebilmektedirler. Bu uygulamaların sonucu olarak emek faktörü ülkenin hemen her yanında oldukça eşit bir biçimde dağılmakta ve hiçbir yerde emek kıtlığı ortaya çıkmadığından angarya yeşerememektedir.

Reayanın statüsünü belirleyen en önemli kurumlardan biri «çift» kavramıdır. Halk arasında «bir çift öküzle ekimi ve nadası yapılabilen yer» olarak tanımlanan, ancak Osmanlı kanunnamelerinde bazı vergilerin matrahı olduğundan, daha kesin bir biçimde tanımlanan çift, değişmez bir birimdir. Kanunnamelerde çift, toprağın verimliliğine göre 60 ila 150 dönümlük itibari bir birim olarak tanımlanmaktadır [127]. Bu durumda, reaya elinde bulunan çiftler verim açısından ortak paydaya indirgendiklerinden eşittirler. Bunun yanı sıra, çiftleri birleştirerek, daha büyük işletmelerin oluşturulması yasaklanmıştır. Oysa Batı feodalitesinde, serf tarlasının büyüklüğü, aile içindeki doğrudan üretici sayısına orantılı olarak saptanmaktaydı. Yani bir serf ailesi *réserve*'den ne kadar tarla işliyorsa kendi hesabına işlediği *mansus* da o büyüklükte olmaktaydı. Artığa emek-rant biçiminde el konulan, artık emekle gerekli emeğin üretilmesinin zaman ve mekân bakımından farklılaştığı feodal üretim tarzında; aynı zamanda gerekli emek ile artık emek miktarı birbirine eşit olmaktaydı. Osmanlı sisteminde ise reayanın işlediği çift ile ailenin büyüklüğü arasında herhangi bir ilişki ortaya çıkmamıştır. Çünkü Osmanlı sisteminde, feodalitenin aksine itibar reayaya değil toprağa olmuştur[128]. Bunun anlamı, çiftin sabit bir birim olması karşısında onu işleyen doğrudan üretici sayısının hesaba katılmamasıdır. Diğer bir deyişle, toprağın nispi kıtlığı, rantın bu faktörden sağlanmasına yol açmıştır. Bunun sonucu olarak vergi toprak birimine göre oluşturulmuştur.

Osmanlı'da uygulanan bu sistem, feodalite öncesi bir uygulama olan *colonus*'luk kurumunun benzeridir. Daha önce gördüğümüz gibi, özellikle Roma'da *colonus* kiraladığı toprak üzerinde üretim yapmakta ve ürününün belli bir miktarını toprak sahibine vermekteydi.

(126) Reayanın toprağa bağlanmış olması bazı yazarlarımızca, onların serflerle özdeşleştirilmeleri için yeterli olmakta, feodalite öncesinde *colonus*'un da toprağa bağlı olduğu ve serfi *colonus* ile reayadan ayıran temel özelliğin, serfin toprağa bağlı olmanın yanında, baronun kişisine de bağlı olduğu unutulmaktadır. Örnek olarak bkz.: H. Avni Şanda, *Reaya ve Köylü*, *op. cit.*, s. 6.

(127) Barkan, «Çiftlik», *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 392.

(128) «Ve çifte kaydolunmayanlar çifte ve çiftliğe sonradan mailik olsalar resm-i çift alınır. Zira itibar arzadır» 1528 Tarihli Kanun-ı Liva-i Aydın, Md. 12. Barkan, *Kanunlar*, op. rit., s. 10.

Osmanlı sisteminde rantın kaynağının toprak olmasının uzantısı olarak, bazı reayanın birleştirmemek koşuluyla birden fazla çift işlemesi veya bir çift tuttuktan başka, buna ek olarak dönüm hesabı üzerine bir miktar toprak daha işlemesi engellenmemiştir. «Ve deflerde nim çift veyahud tamam çift yazılub üzerine kaydolunan yerden ziyade mutasarrıfın deyu sipahi raiyetin yerin ölçüb bilmek istese, kimesne mani olmaya kanun üzere ölçe. Yeri üzerine kaydolunandan ziyade ise ziyadesinden yerine göre dönüm akçesin ala. Bu makule yere mutasarrıf Liva-i Aydında çoktur»[129].

Burada açıkça görülen, Osmanlı sisteminde feodalitenin aksine, reayanın elindeki toprağın salt gerekli-emek üretilen bir alan olarak görülmediğidir. Zaten *réserve* olmadığından, gerekli ve artık ürün aynı alanda, reaya tarlasında üretilmektedir. Bu durumda, «itibar arzadır» formülü anlam kazanmaktadır.

Yani Osmanlı sisteminde kimin ne kadar toprak işlediği değil, ne kadar toprağın işlendiği önemlidir. Çünkü vergi ancak işlenen topraktan alınmaktadır. Bu bağlamda, sipahinin reaya elindeki toprakları ölçmesinin nedeni reayanın sadece gerekli ürününü üreteceği alanın saptanması olmayıp vergi dışında kalan toprakları belirleyebilmektir. Zaten defterde yazılı olandan fazla toprak işleyen reayanın elinden bu toprakların alınmayıp sadece dönüm hesabıyla vergisinin alınması, Osmanlı sisteminin özünün emek ranta dayalı feodaliteden ne kadar uzak olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, daha önce de gördüğümüz üzere, feodalitede rantın kaynağı emek olduğundan, serflerin tamamı mutlaka çalışmak zorundadır. Buna bağlı olarak, ne kadar serf varsa ona orantılı toprak işlenmektedir. Batı feodalitesinde birçok *manoir*'da işlenmeden duran toprakların (*terra inculta*) varlık nedeni budur. Osmanlı'da ise tamamen tersi bir olgu gözlenmekte ve deyim yerindeyse tüm işlenebilir topraklar «çalışmak» zorunda olmakta, buna karşılık işsiz reaya bulunmaktadır. Osmanlı kanunnameleri bu olguyu, yani toprağın nispi kıtlığını ve işsiz reayanın varlığını, verginin esasının toprak olduğunu belirtirken ortaya koymaktadırlar : «Çifti ve çiftliği elinden giden reayadan resm-i çift alınmak hayfdır»[130]. Böylece, Batı feodalitesinde artık emek ödemeyen herhangi bir serf bulunmazken Osmanlı sisteminde, vergi yoluyla reayanın bazısının artık ürünün ancak bir bölümüne el konulabilmektedir.

Osmanlı sisteminin özü işlenmeyen toprak kalmaması olunca Batı feodalitesinin aksine, toprağı kimin işlediği önemini yitirmektedir. «Ve bir hariç raiyet ber vech-i tapu mutasarrıf olduğu yer elinden alınub dahil raiyete verilmek memnudur. Hariç ile dahil arasında tercih menolunmuştur»[131]. Bu hükmün Erzurum kanununda yer alması, Osmanlı'nın feodalleşmeye karşı kendi sistemini korumada gösterdiği titizlik açısından önemlidir. Erzurum feodalleşmenin ilerlemiş olduğu bölgelerden biridir ve Osmanlı

(129) Kanun-ı Liva-i Aydın md. 25, Barkan, *Kanunlar*, op. *cit.*, s. 10.

(130) 1528 Kütahya Livası Konunu, md. 2, Barkan, *Kanunlar*, op. *cit.*, s. 24.

(131) 1540 Erzurum Vilâyeti Kanunu, md. 14. *ibid*, s. 64.

öncesinde, doğrudan üreticiye el konulma aşamasına gelinmiştir. Bu durumda herkesin öncelikle kendi reayasını koruması olağandır. Oysa Osmanlı için aslolan toprağın işlenmesidir. Hal böyle olunca, eğer bir bölgede emek açığı varsa bir kısım nüfus başka yerlerden sürülerek açık kapatılır ve merkez ondan sonra toprağı kimin işlediğiyle ilgilenmez[132]. Böylece, Osmanlı öncesinde, özellikle emeğin nispi kıtlığından feodalleşmekte olan bölgeler, Osmanlı fethiyle rantın topraktan üretildiği bir sisteme geçmişlerdir.

Osmanlı'da kıt faktörün toprak olduğunu belirleyen temel göstergelerden biri de birçok kanunnamede meraların tarıma açılmasını yasaklayan hükümlerin yer almasıdır. Örnek olarak «ve kadimi mer'a ziraat olunmaz cebr ile ziraat olunursa yine mer'a mukaddemdir mer'alığa hükm olunur»[133]. Bunun yanı sıra eğer bir tımarda hassa çayır varsa onun da ekim alanı olarak kullanılması yasaklanmıştır. «Amma hassa çayır sipahinindir dilerse kendi biçer dilerse reayasına ve gayre virüb resmin alır. Ve hassa yazılan çayır ve saz kimesneye tapuyla virilmez ve kimesneye dahi mahsus değildir»[134].

Aynı zamanda, reayanın elindeki çayırlar da korunmaktadır. «Ve reayanın kendü ellerinde olan çayırlarına kimesne mani olmaya, biçüb davârlarına sarf iderler»[135].

Bu üç örnek hükümden anlaşıldığına göre ülkede topraksız reayanın oldukça güçlü baskısı sonucu, merkez hayvansal üretimi tehlikeye sokmamak için meraların tarlaya çevrilmelerini önlemek kasdıyla tedbir almaktadır.

Bütün bunların ötesinde, 15. ve 16. yy.larda Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı topraklar üzerinde, tarıma elverişli alanlar; toprak yapısı, klimatolojik yapı, tarım teknolojisinin geriliği ve nüfusun toplumsal konumu gibi nedenlerden ötürü oldukça azdır. Örneğin imparatorluğun yayıldığı coğrafyanın çok dağlık bir jeolojik yapıda olması, bunun yanında özellikle güney bölgelerinin büyük ölçüde çölle kaplı olması; tarıma uygun alanları çok daraltmaktaydı. Diğer taraftan, birçok bölge bataklıkla kaplıydı. Bu bataklık alanların birçoğu bugün verimli alanlardır. Ancak bunların kurutulması çok yeni bir olaydır. Örneğin tamamen bataklık olan Selanik Ovası 1922'de kurutulmuştur[136]. Gene bataklıkla kaplı olan Tuna ve Teselya ovalarının kurutulmaları 20. yy.da olmuştur[137].

(132) Bu konuda örnek olarak 1540 Erzincan Kanunu gösterilebilir. İran savaşları nedeniyle harap olan ve nüfusunun büyük bölümünü yitiren bu bölge için çıkarılan 3 maddelik adı geçen kanunla buraların şenlendirilmesi ve nüfus nakli için alınan tedbirler sayılmaktadır. *ibid.*, s. 73-74.

(133) 1569 Silistre Livası Kanunu, md. 25, *ibid.*, s. 283

(134) *ibid.*, s. 283.

(135) Kanunname-i Liva-i Kopan ve Şamanturna, *ibid.*, s. 321.

(136) Braudel, *The Mediterranean...*, *op. cit.*, c. I, s. 61.

(137) Ali Tanoğlu, *Ziraat Hayatı*, İstanbul, 1947, c. I, s. 12'den Lütfü Güçer, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, İÜ İktisat Fak. Y., 1964, s. 3.

Bugün tarım alanı olarak kullanılan birçok ova, 15. ve 16. yy.larda göçebelerin yaylak veya kışlağı idi. Örneğin 17. yy.ın sonuna kadar Büyük ve Küçük Menderes ovaları Karacakoyunlu yörüklerinin kışlakları idiler[138]. Çukurova, Antalya ovaları ile İçil Livası'nın birçok ovaları da göçebe yaylakları idiler[139].

Yukarıda sayılanların yanında tarım topraklarının nispi kıtlığına önemli ölçüde etki eden bir de doğal faktör vardır. Osmanlı topraklarının büyük kitlesinin yer aldığı Akdeniz iklim kuşağında tarıma elverişli alanların toprak örtüsü genellikle çok incedir[140]. Bu nedenle Osmanlı tarım toprakları hem çok azdı hem de kısa sürde kıraç hale dönüşebilmekteydiler. Bu olgu da temel olarak, bu bölgede toprağın oluşma koşullarının büyük bir bölümünün eksik olmasından kaynaklanmaktadır. Birçok Osmanlı kanunnamesinde, toprakların kıraçlaşması nedeniyle reayanın buraları terk ettiği bildirilmektedir. Buralarda bir süre reaya bulunup şimdi de terk ettiklerine göre, bu toprakların bir zamanlar verimli oldukları, ama incelikten ötürü aşınarak kıraçlaştıkları belirlenmektedir. Örnek vermek istersek «Ziraatgâhı meşakkatli ve kıllet üzere olmağın reaya taifesinin bazısı cilâ-i vatan edüp ahar vilayete gidip perakende olur»[141]. «Arazisi kıraç ve hasis ve namergub yerler olmağın»[142].

Gerçekten de toprağın oluşabilmesi için dağların sürekli ufalanması yanında, ısı ve yağışın mevsimlere dengeli dağılarak, ufalanmadan meydana gelen parçaların kimyasal bileşimine etki etmesi gerekmektedir[143]. Akdeniz iklim kuşağında yağış ve ısının optimum biçimde birleşememeleri nedeniyle bu kimyasal oluşum çok yavaş olmakta ve toprak hemen sadece dağların mekanik ufalanmasından meydana gelmektedir. Böylece oluşan toprak hem çok ince olmakta hem de kimyasal yönden fakir bir bileşim olduğundan, verimi düşük olmaktadır. Bunların ötesinde, rüzgâr ve su hareketleri karşısında kolayca sürüklenerek yok olabilmektedir[144].

Bu durumda, bu kıt, ince, verimsiz ve koruması güç toprağı elde tutmanın ve kimyasal açıdan zenginleştirmenin tek çaresi, üzerinde sürekli tarım yapmak olmaktadır[145]. Ancak toprağın çok ince ve kimyasal maddelerden yana fakir olması, üzerinde sürekli aynı bitkinin yetiştirilmesine izin vermemekteydi. Bu durumda üretim gücünü çabucak tüketen toprakları korumak için ya başka bitkiler ekmek ya da toprağı nadasa bırakmak

(138) Aydın Livası Kanunnamesi, md. 44, 45, Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 12.

(139) İçil Livası Kanunu md. 19, Çukurabat Vilayeti Kanunu, md. 10 ve 11, *ibid.*, s. 52, 206.

(140) Tanoğlu, *op. cit.*, s. 15 ve 43'den Güçer, *op. cit.*, s. 5.

(141) Trabzon Kanunu, md. 11. Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 60.

(142) Yeni İl Livası Kanunu, md. 2. *ibid.*, s. 76; Ayrıca bkz.: Malatya Kanunu, md. 8, s. 116; Çirmik Livası Kanunu, md. 4, s. 169; Gürcistan Vilâyeti Kanunu, md. 1, s. 197 vb.

(143) Ö. C. Saraç, *Türkiye Ekonomisinin Genel Şartları*, s. 40-41'den Güçer, *op. cit.*, s. 5.

(144) Braudel, *op. cit.*, c. I, s. 224.

(145) Güçer, *op. cit.*, s. 6.

gerekiyordu[146]. Fakat Osmanlı tarım teknolojisinin geriliği ve ikili veya üçlü bitki rotasyonu usullerinin bilinmemesi nedenleriyle sadece nadas yöntemi uygulanıyordu. Bu da fiilen ekilen toprak alanını 1/2 oranında daraltan bir yöntemdi[147].

Bu koşullar altında açıkça görülmektedir ki Osmanlı sisteminde toprak gerçekten çok kıt bir faktördür. Böylece Osmanlı sistemi içinde sürekli «çalışması» gereken faktörün neden toprak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bazı yazarlarımız, mutlak nüfus miktarına bakarak emek faktörünün kıtlığına hükmetmişlerdir. Örneğin Nalbantoğlu'nun 1340-1500 arası için verdiği 8 milyonluk Anadolu nüfusu[148], bir emek kıtlığını değil yukarıda saydığımız koşullar nedeniyle büyük bir emek fazlalığını belirlemektedir.

Bir Osmanlı tarihi uzmanı bu konuda, devşirme sisteminin özellikle Rumeli'ye yönelik olmasının, buradaki fazla nüfusu bir miktar emerek, bu bölgenin ekonomik durumunda ferahlık yarattığını (biz bunu, emek/toprak oranının küçülmesi olarak anlıyoruz) ve bunun sonucu olarak, Rumeli'nin Anadolu'ya nazaran daha müreffeh bir bölge olduğunu bildirmektedir[149].

Bu olguların yanı sıra reaya ailesinin büyüklüğü ile işlenen toprak arasında herhangi bir oran gözetilmemesi, Batı feodalitesinin aksine, bireysel düzeyde sömürü oranının farklılaşmasına neden olmaktadır. Feodalitede serf tarlası/serfin *réserve*'de işlediği alan oranı ile kendi tarlasında çalıştığı süre *réserve*'de çalıştığı süre oranı birbirine eşittir. Bu durumda her serf kendi tarlasında ancak gerekli ürününü üretebildiğinden, sömürü oranı feodalitede her serf için aynıdır. Oysa Osmanlı sisteminde, reaya toprak vergisini vermek koşuluyla çeşitli büyüklüklerde topraklar işleyebilmekte ve bazı reaya ise topraksız kalmaktadır. Bununla birlikte reaya ürettiği ürün üzerinden sabit oranlı veya sabit miktarlı vergiler vermektedir. Gerekli ürünün her raiyet için eşit olduğu varsayımı altında, küçük tarla işleyen bir reaya ailesi bireylerinin, büyük tarla işleyen aynı sayıda insandan meydana gelen bir reaya ailesinin bireylerine nazaran, sömürü oranının daha yüksek olacağı açıktır. Bu durumda, Osmanlı sisteminde, artığın çok az bir bölümüne el konulabilen reayanın yanında, gerekli ürününe tecavüz edilen reayanın da varlığı, Osmanlı üretim tarzını feodaliteden farklılaştıran özelliklerin başında gelmektedir.

Bu konu, Osmanlı iktisat tarihinin iyi anlaşılamayan ve fazla miktarda spekülasyon yapılan konularından biridir. Feodalitede gerekli emek ile artık emek arasında mutlak bir bağıntı vardır. Osmanlı'da ise mutlak bağıntı işlenen toprakla vergi arasındadır. Bu gerçek çoğu kez anlaşılama-

(146) *ibid.*, s. 7.

(147) Gibb ve Bowen'a göre, nadas süresi 3 yılda 2 yıldır. Eğer bu doğruysa topraklar 2/3 oranında daralmakta demektir. H. A. R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and West*, Oxford University Press, 1951, s. 244. Ancak, Gibb ve Bowen 18. yy. Osmanlı toplumunu incelediklerinden bu tahminlerinin 15. ve 16. yy. Osmanlı tarımı için geçerli olup olmadığı konusundaki kuşkumuzu belirtelim.

(148) Nalbantoğlu, *art. cit.*, s. 56.

(149) Paul Wittek, *Ankara Bozgunundan...*, *op. cit.*, s. 76.

maktadır. Örneğin Yerasimos, İnalcık'ın topladığı verilerden yararlanarak, Arnavid sancağında hane başına 31.4 kg buğday veya günde reaya başına 0.440 kg'lık tahıl cinsinden bir gelir bulmakta ve bunun asgari beslenme gereksinmesi ile atbaşı olduğunu söylemektedir(150).

Burada, reayanın ürettiğinden ancak gerekli ürününün kendine kaldığını çağrıştıracak ve birçok iktisat tarihçimizin de katıldıkları, çok büyük bir varsayım hatası yapılmaktadır. Bilindiği üzere, feodalitede her serf ancak gerekli ürününü üretebileceği büyüklükte bir tarlayı kendi hesabına işlemekte artık ürününü de *réserve*'de üretmektedir. Serfin kendi tarlasında gerekli ürününü aşan miktarda üretim olursa veya tersi durumda, tarlası küçültülerek veya büyütülerek, gerekli ürünün üstünde veya altında kalması önlenmektedir.

Oysa Osmanlı sisteminde reaya arasında tarlalar, eşit dağılmadığı gibi, verimlilik farkları sadece vergilendirmede hesaba katılmıştır. Bunun yanında, reayanın üretim aracı ve iş araçlarına kendi sahip olması nedeniyle her reaya çiftliğinde farklı sermaye donanımı vardır. Feodalitede mümkün olmayan bu olgunun sonucu, her raiyet farklı miktarlarda ürün elde etmektedir. Bu ürün miktarından, oransal ve sabit vergiler çıktıktan sonra her raiyetin elinde farklı miktarlarda ürün kalmaktadır.

Zaten Yerasimos'un kendi verdiği tablo incelendiğinde tabloya alman 18 köyde ortalama olarak hane başına 70.9 kile ile 30.7 kile arasında değişen hasıla rakamları elde edilmektedir. Bu rakamlar da aslında, köylerin kendi içlerindeki ortalamalar olmalarına rağmen gene de aynı sancağın çeşitli köyleri arasında % 130'u aşan hasıla farklılaşması gözlenmektedir.

Aynı tablodan çıkan bir başka sonuç da 18 köyde ortalama olarak çift büyüklüğünün 8 ar'la 19 ar arasında değiştiğidir. Aslında bu rakamlar, tüm köy nüfusunu hesaba katan ortalamalar olduğundan; bekâr, topraksız, babalarıyla oturan yetişkin reaya çocukları gibi unsurlar ortalamadan çıkarıldığı zaman, raiyetler arası toprak tasarruf büyüklüklerinde daha büyük farklılaşmanın ortaya çıkacağı aşikârdır.

Bu olgular ışığında, raiyetler arası hasıla rakamları büyük farklılıklar gösterecektir. Kanımızca, yazarın ortalama rakamlar alması son derece yanıltıcı sonuçlar doğuracak nitelikedir. Bizce, yapılması gereken, marjinal raiyetin hasıla rakamının bulunmasıdır. Osmanlı sisteminde emek fazlası olduğunu bildiğimize ve yazarın kendi verdiği rakamlar da bunu kanıtladığına göre, çift tutup üretim yapan reaya içinde en düşük hasılaya sahip raiyet bile ortalamadan fazla ürün elde edecektir. Bu durumda, marjinal raiyetin bile hasılası asgari beslenmenin, yani gerekli ürünün üstünde olursa Osmanlı sisteminde reayanın artık ürününün tamamına el konulmadığı ortaya çıkacaktır.

Ancak biz genelde, marjinal hasıla rakamlarının, bölgesel farklılıklar göstermekle birlikte gerekli ürünün altında kaldığı inancındayız. Bunun da anlamı, bazı reayanın el konulamayan artığı kalırken bazı reayanın da gerekli ürününe tecavüz edildiğidir.

(150) Yerasimos, op. *cit.*, c. I, s. 279-81.

Bu konuda belirtilmesi gereken bir diğer önemli nokta da reayanın kendi tüketimi için yetiştirdiği birçok üründen vergi vermediği gibi; bunların vergi konusu olmamaları nedeniyle tahrir defterlerindeki hasıla rakamları arasında görülmediğidir. Bunlar reayanın hasıla rakamlarına eklendiğinde ortalama ve marjinal olarak reayanın sömürü oranının daha da küçüldüğü görülür.

Bu konuda, bir yazarımız, Osmanlı iktisat tarihiyle ilgili somut veri sıkıntısı çekmediğimiz bir aşamada feodal üretim tarzı modelinin Osmanlı üretim tarzına tam uygulanabilirliği varsayımı altında, «tımar sahibinin bir vergi tahsildarı» olmadığını ve «artı-emeği (ister emek, ister ürün, ister para olarak) mülk» edindiğini düşünmektedir(151). Aynı yazar biraz ileride, reayanın toprağa bağlı olduğunu, «yani serf» olduğunu bildirmektedir. Kavramlar, içeriklerinden boşaltılarak, istenilen anlam yüklenmekte bu denli özgür davranılırsa Osmanlı üretim tarzına «feodal» demek çok kolaylaşmaktadır. Oysa göstermeye çalıştığımız gibi, Osmanlı sisteminde reayanın artık emeğine tümüyle el koymak mümkün değildir. Çünkü gerekli ve artık emek aynı zaman ve mekânda üretilmektedir. Ayrıca doğrudan üreticinin serf olması için toprağa bağlanmış olması yetmez, toprak sahibi tarafından da el konulmuş olması gerekir. Bu bağlamda reaya, serf değil, *colonus* statüsündedir. Osmanlı üretim tarzı ise feodalite öncesi Batı Roma üretim tarzıyla daha net olarak II-V. yy.lar arası Roma sistemiyle büyük benzerlikler gösteren pre-feodal bir oluşumdur.

Osmanlı sisteminde her raiyet için ayrı bir sömürü oranının oluşmuş olması, Batı feodalitesiyle önemli bir diğer farklılaşmaya yol açmaktadır. Feodalitede aynı sömürü koşulları ve oranına maruz kalan serflerde sınıf bilinci gelişmekte ve bu bilinç kendini 13. yy.dan itibaren köylü isyanları biçiminde göstermektedir. Buna karşılık, Osmanlı'da reayanın farklı sömürü oran ve koşullarına maruz kalan insanlardan meydana gelen bir sınıf olması, bunların bir sınıf bilincine sahip olmalarını engellemekte; tersine reaya arasındaki gelir farklılıklarının meydana getirdiği tabakalar sınıf görüntüsü ve algılaması yaratmaktadır(152).

Bu noktada, Osmanlı sisteminde angaryasının neden ortaya çıkmadığı sorulabilir. Bizce bunun cevabı, Osmanlı koşulları içinde angaryanın olanaksız olduğudur.

Angarya uygulanabilmesi için işlenebilir toprakların iki eşit parçaya ayrılmış olması ve reayaya bırakılan bölümde tüm reayanın gerekli

(151) Muzaffer Erdost, «Asya Üretim Biçimi..., Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkilerinin Feodal Niteliği» *art. cit.*, s. 164.

(152) Yerasimos'a göre, reaya «toprağın artık ürününü devlete ya da temsilcisine vermek zorundadır» Yerasimos, *op. cit.*, s. 236. Yazar, «toprağın artık ürünü» gibi nesnesi olmayan bir kavramla reayanın artık ürününü kastediyor olsa gerek. Yukarıda yaptığımız açıklamalar ışığında, reayanın artık ürününün tamamına el konulamayacağı açıktır. Ancak, Yerasimos'u örnek olarak aldığımız birçok yazar, reayanın ödediği vergileri artık ürünün tamamı varsaymaktadırlar. Varsayım böyle olunca Osmanlı sisteminde artığın tümüne el konulmuş olmaktadır. Yanlış varsayımlar yanlış sonuçlara götürmekte, Osmanlı üretim tarzının feodalite, reayanın da serf olduğu rahatlıkla ileri sürülebilmektedir.

ürününü üretebilmesi gerekir. Oysa Osmanlı sisteminde tüm işlenebilir alanlar reaya tarlalarına ayrıldığı halde, gene de birçok reaya topraksız kalmaktadır. Böylece bu nispi emek fazlalığı durumunda, tüm doğrudan üreticilere, gerekli ürünlerini üretecekleri toprak bulunamayacağından angarya olanaksızlaşmaktadır.

Osmanlı sisteminde angarya uygulanamadığı ve tüm reaya sınıfı için eşit bir sömürü oranı oluşamadığı gibi uzun dönemde, nakit cinsinden ifade edilen vergilerin enflasyon nedeniyle reel olarak düşmeleri nedeniyle ortalama sömürü oranı da azalmaktadır. Bu olgu, Batı oluşumları içinde *colonus*'luktan serfliğe geçişin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Osmanlı sisteminin «bozulma» denilen başkalaşma sürecine girmesinin en önemli nedenlerinden biri de bu olgudur. Oysa bu geçişi tamamlamış olan feodalitede sömürü oranı sabittir ve reel miktarların birbirine oranı olduğundan zaman içinde asla değişmez. Bu açıdan çift bozan resmini, reayayı serften ayıran en önemli kurumlardan biri olarak görmekteyiz. Feodalitede serfin *réserve* tarlasını işlememesi, yani artık üretmemesi diye bir şey düşünülemez, çünkü bunun yaptırımı kendi tarlasının (*mansus*) elinden alınması, yani gerekli-ürününü üretememesidir. Oysa eğer reaya çiftini işlemezse, bunun karşılığında sipahiye miktarı sabit bir vergi ödemektedir ki, bu tamamen sipahinin defterde yazılı gelirinin sabit kalmasını sağlamaya yönelik bir tazminattır. Ama tarlayı işlemekten kaçınan reayanın başka bir işten doğan geliri vergilenemediğinden, bu durumda da artığının tümüne el konulamamaktadır.

Reaya, Batı serfinin aksine, üretim miktarını kendi tayin etmektedir. Feodalitede, bilindiği üzere, baron üretimin aktif bir ajanıdır ve nerede ne zaman ne kadar üretim yapılacağına sadece o karar verir. Oysa Osmanlı sisteminde üretimin sadece alt sınırı saptanmıştır. Böyle asgari bir sınır konmasının da nedeni, ölçümler sonucu ortaya çıkan ortalama hasılanın gerçekleştirilmesi ve sipahinin vergi geliri kaybına uğramamasıdır. Reaya asgari miktarda ekim yapmazsa bundan doğan sipahi kaybını ödemek durumundadır ki; bu tamamen sipahinin gelirini sabit tutmaya yönelik bir tedbirdir. Bu konudaki kanunname hükümleri, sipahinin gelirini sabit tutmaya yöneliktir. 1528 tarihli Karaman Kanunnamesi'nde, bir çift tutan her raiyetin Bursa müdüyle en az 4 müd buğday ekmesi gerektiği; eğer ekmezse 50 akçe, Karaman müdüyle bir müd ekerse 25 akçe vereceğini; fakat eğer 4 müdden fazla ekerse karışılmaması gerektiği bildirilmektedir[153]. 1536 tarihli bir kanun derlemesi ise 4 müd buğday eken reayanın başka iş yapmasına karışılmamasını bildiriyor [154]. Böylece asgari tarımsal miktarı üreten reayanın elinde isterse daha düşük oranda vergilendirilen bir gelir elde etme olanağı vardır. Çünkü toprak vergileri ürün miktarı ne olursa olsun sabittir. 1529 Tarihli Trabzon Kanunnamesi'nde de topraklarını boş bırakan reayadan levendlik akçesinin alınmasına, ancak sipahinin defterde ve beratında yazılı gelirini sağlayamaması halinde izin verilmek-

(153) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 46.

(154) Anonim, *Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunları*, Hadiye Tuncer (der.), Ankara, Tarım Bak. Y., 1963, s. 36.

tedir. Çünkü sipahi boş kalan toprakları başkalarına verebilir. Levendlik akçesi, ancak gene de boş toprak kalması halinde bu toprakların reayasından alınacaktır ki, o çağın toprak açlığı karşısında boş toprak kalması hemen hemen olanaksızdır «... zemin bağlanan kimesneler ol zeminleri ziraat itmeyeler ve ziraat itdirmeyeler, anın gibilerden dahi levendlik yazılu raiyet gibi alma. Meğer ki yerin sipahi marifetile ahara bey itmiş ola, ol taktirce her kimin tasarrufunda ise bilâ mani boz ve muattal kalan yerlerden sipahi yerleri mikdarınca levendliğini taleb ideler ta ki tımarlarına noksan gelmeye»[155].

Soçin Kanunnamesi'nden öğrendiğimize göre, «... ve çok reaya sipahiye raiyet kaydolunup mahsule bağlandıktan sonra kimi ağaç yapıcı ve çanak çömlekçi ve balıkçı ve değirmenci ve taşçı olup ve kimi rençberlik edüp vesair veçhile kâr ve kisbe meşgul olup ziraat ve hinasetlerin terk eyledikleri arş ve rüsumlarından sipahiye nesne olmayup gadrolduğu... » görülmektedir [156].

1529 tarihli Trabzon Kanunnamesi'nde ise reayanın çiftini kendi işleyebileceği gibi, bir başkasına kiralayabileceğine veya «hizmetkâr» denilen işçilere işlettirebileceğine dair hükümler vardır[157].

Bütün bunlardan anlaşılan, Osmanlı sisteminde çift tutan reayanın zorunlu vergileri ödedikten sonra istediği ürünü istediği miktarda yetiştirebileceği; çiftini isterse kiralayıp kira geliri, isterse işçiye işletip ürün geliri sağlayabileceğidir. Bu durumda, bazı reayanın topraklarını bırakıp başka reayanın yanında rençber (ücretli işçi) olmaları, tarım işçiliğinin önemsenecek boyutta olduğunu göstermektedir. Devletin çiftlerin birleştirilmesini engellemek istemesi, reaya arasındaki zenginlik farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Eğer büyük çiftlik oluşursa daha fazla sayıda reaya rençber olarak vergi dışına çıkaçağından, buna bağlı olarak da sipahinin vergi geliri düşeceğinden, merkezkaç eğilimler güçlenecektir.

Reayanın serf statüsünden çok farklı bir statüde olduğunu belirleyen göstergelerden biri de reayanın iş araçlarının mülkiyetine sahip olmasıdır. Batı feodalitesini incelerken belirtmeye çalıştığımız üzere, serf toprak mülkiyetinden uzaklaştırılmış olmanın yanında, iş araçlarının da mülkiyetinden uzaklaştırılmıştı. *Manoir* içinde üretimin örgütlenmesini düzenleyen baron, iş araçlarının üretimini de denetlemekte ve bu durumda hem iş araçları onun mülkiyetinde olmakta hem de serfler arasında bunların dağılımını düzenlemekteydi.

Reaya ise toprak hariç, tüm üretim ve iş araçlarının mülkiyetine sahiptir. Hatta bunlardan bazısının idamesi dahi kanun güvencesi altına alınmıştır. «Raiyetin çifti öküzü maslahatı içün ve harman yeri içün birkaç dönüm yeri boz koyub mer'a idinmek memnu değildir. Bu hususlar için tekrar hükm-i padişahi varid olmuşdır»[158].

(155) Barkan, *ibid.*, s. 60.

(156) Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi...» *art. cit.*, *Ülkü*, Sayı: 50, s. 116.

(157) *ibid.*

(158) Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 7.

Batı feodalitesinde baron sadece toprağın sahibi olmakla kalmamakta, serfin de sahibi olmaktadır. Bu hakkının en büyük iki göstergesi *mainmorte* (serfin mirasına sahip olma hakkı) ile *ius primae noctis* (ilk gece hakkı)'dır. Osmanlı sisteminde ise sahib-i raiyet sıfatı, daha önce de belirttiğimiz gibi, tamamen belli reayanın vergilerini toplama hakkını ifade eden bir deyim olup sipahinin raiyet üzerinde mülkiyet hakkı olduğunu belirlememektedir. Zaten sahib-i arz ve sahib-i raiyet sıfatlarının çoğunlukla aynı sipahi üzerinde birleşmemesi, bunun vergi tarhıyla ilgili bir kavram olduğunu kanıtlamaktadır. Hal böyle olunca, reayanın mirası üzerinde sipahinin herhangi bir hakkının olmamasının nedeni ortaya çıkmaktadır. Fakat birçok yazarımız, sahib-i raiyet ile sahib-i arz sıfatlarının aynı sipahide birleştiğini sanmaktadırlar[159]. Şu kanun hükmü bu konuda açıklayıcıdır «... resminin birkaç akçesi toprak sipahisine ve birkaç akçesin dahi ahar sipahiye kayd olunduğu reayaya taaddi olmağın hala ol veçhile kayd olunmuş karyelerin biriktirilüb cümle rüsum müstakil toprak sipahisine kaydolundı» [160]. Burada reaya hem sahib-i arz'a hem de sahib-i raiyete ayrı ayrı vergi vermekteyken tüm vergi sahib-i arz'a kaydolunmuştur. Bir diğer hüküm ise «Ve reayanın üzerine kaydolunan çiftliklerinde kabil-i ziraat olub hasıl viren yerlerin sürmeyüb boz koyub varub ahar yerinde ekerler ise sahib-i arz öşrün ve salarlığın aldıktan sonra sahib-i raiyet dahi bir öşür ala» [161] demek suretiyle iki statü arasındaki farklılığı belirlemektedir.

Feodalitede baronun serf üzerindeki kişisel hakkını simgeleyen ikinci önemli uygulama olan *ius primae noctis*, bazı yazarlarımızın benzetme gayretlerine rağmen Osmanlı sistemindeki resm-i arus'dan tamamen farklıdır.

Feodalitede serfin *manoir* dışından evlenmesi yasaktır. Çok nadir durumlarda meydana gelebilecek böyle bir olay ancak baronun emek kaybını giderecek bir tazminat ödenmesi durumunda mümkündür. İlk gece hakkı, baronun serf üzerindeki bu hakkını belirlemektedir. Oysa Osmanlı sisteminde reaya ister içten ister dıştan evlenmekte serbest olduğu gibi, sipahinin bunu engelleme hakkı yoktur. Resm-i arus ise içten ve dıştan evlenen her reaya kadını için ödenen bir vergidir. Bu niteliğiyle de ilk gece hakkının uzantısı olan, kadın serfin dıştan evlenerek başka bir baronun serfi olması durumunda ödenen tazminattan farklıdır.

Resm-i arus'a Batı oluşumları içinde bir benzer bulunmak istenirse bu ancak *formariage* olabilir. Feodalitenin çözülme döneminde ve para rantın kural olmaya başladığı bir dönemde ortaya çıkan bu ödenti, nakdi olup içten veya dıştan evlenen kadın veya erkek tüm serflerden alınan sabit miktarlı bir vergi niteliğindeydi. Bu bağlamda, resm-i arus basit bir vergiden ibaret olup feodal bir hak belirlememektedir. Ayrıca askerî sınıf

(159) Örneğin D. Mehmet Doğan, *Tarih ve Toplum*, *op. cit.*, s. 100-7; Erdost, *art. cit.*, *passim*.

(160) Barkan, *ibid.*, s. 35.

(161) 1528 Karaman Kanunu, *ibid.*, s. 47.

üyelerinin de kızları evlendiği zaman bu vergiyi ödemeleri, bunun tamamen feodal haklar dışında olduğunu kanıtlamaktadır. Zaten tüm Osmanlı kanunları içinde sadece Bozok Kanunnamesi'nde iç evlenme ile dış evlenme arasında resm-i arus miktarında farklılığa rastlamamız, yukarıdaki tezimizi destekler niteliktedir: «Bir raiyetin bakire kızı kendû boyundan bir kimesneye verilür olsa mucib-i şer'i mıtakkar nikah olunduktan sonra beratında resm-i arus kaydolunan sipahiye yüz akçe vire ve eğer ahar bey halkına verilür olsa vakti nikâhta sipahiye ikiyüz akçe vire ziyade teaddi ve tecavüz olunmaya»[162].

Bu istisnanın kanımızca iki nedeni olabilir. Birincisi Bozok Livası göçebelerin yoğun olarak bulundukları bir bölgedir ve bazı göçebe boylarında dışevlilik (*exogamie*) yasaklanmıştır. İkincisi ise bazı sipahilere, göçebelerin vergilerinin bir tımar halinde ve sahib-i raiyet sıfatıyla verilmiş olmasıyla ilgili olabilir. Sipahiye hasıl yazılan göçebe raiyetten birinin dıştan evlenmesi, yerleşik reayada olduğunun tersine, yerine hemen başka birinin gelmesinin olanaksız olmasından ötürü, sipahiyi gelir kaybına uğratacağından böyle bir hüküm konulmuş olabilir.

Reayayı serften farklılaştıran en önemli husus angarya uygulamasında ortaya çıkmaktadır. Osmanlı kendinden önceki sistemlerden birçok angarya uygulamasını miras olarak almıştır. Osmanlı kanunnamelerinin incelenmesi, tüm bu angaryaların bi'dat (sistemde örneği olmayan kötü istisna) sayılıp ref'olunduğuna (kaldırıldığına) dair hükümlerle doludur.

Bu hükümlerden birkaç örnek verilmesiyle Osmanlı'nın fethettiği her yerde angaryayı kaldırıp genel sistemini egemen kılmak için ciddi bir mücadele ve gayret içinde olduğu anlaşılır.

1528 tarihli Malatya Livası Kanunu'nda «ve sancak beyleri ve subaşıları her yıl ot biçmeğe ve çeltük biçmeğe ve çeltüğü davar ile ayıklatmağa şehirden ve kuradan eve bir adam sürüb on onbeş gün mikdarı ot ve çeltük biçdirüb ve taşıtdurup Müslümanları işlerinden koyub zulüm iderler imiş bid'at olduğu sebebten ref olundı. Sancak beyleri ve subaşılar ot biçdirüb ve çeltük biçdirmek ve ayıklatmak hacetler olıcak akçeleriyle ırgad dutup biçtireler ayıklattıralar ve taşıtduralar reayayı incitmeyeler» denmektedir [163].

Gene aynı Kanunname'de, «Ve bazı subaşıları nice ademleri ile köyden köye reayaya konub güç ile yem ve yemek alub Müslümanları incidürler imiş ve kış eyyamında reayaya evden eve birer yük odun salarlar imiş. Bu cümle emr-i şerif-i padi-şahiye muhalif bid'atler olduğu sebebden ref olundı. Kanun üzere hakların aldıklarından sonra bir akçe ve bir habbe dahi al-mayalar» hükmü getirilmektedir [164].

Bir başka yasa metninde, tarihsiz kanunname-i Liva-i Divrikide ise «Ve sancak beyleri ve sipahiler raiyetlerin birkaç gün ot biçmeğe deyû alup

(162) Barkan, Bozok Kanunnamesinden, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi...» *art. cit.*, Ülkü, Sayı: 53, s. 330.

(163) Barkan, *Kanunlar*, op. *cit.*, s. 113.

(164) *ibid.*

gidüb işlerin battal iderlermiş. Bid'at olduğu sebepten ref olundı akçalarile rençber dutup biçdüreler raiyeti incitmeyeler... Ve sancak beyleri ve subaşıları ve sair sipahiler av mürad idinüb nice defa reayayı sürüp işlerinden korlar imiş ve nice günler dahi dutup güç ile atların bekledürler imiş bid'at olduğu sebebden ref olundu» denilmektedir[165].

Bu ref'edilen angaryalar, Osmanlı öncesi dönemden kalmadır. Bu husus bazı kanun metinlerinde açıkça belirtilmektedir. Örneğin 1527 tarihli Kanun-ı Eflâkan'ı Liva-i Semendire'de «çıra ve tahta getirmeyüb, hisar beklemezler ve sancak beyinin Eflaklar içinde ve gayrı yerde evin yapmazlar, otluğun biçmezler ve odun getirmezler» denilerek angaryaların Osmanlı öncesine ait kökeni belirtilmektedir[166].

Bu örneklerde de görüldüğü üzere, Osmanlı «kulluk» adını verdiği angarya uygulamasını yasakladığı kadar, kanun hükümleri dışında reayadan para ve hediye alınmasını zulüm olarak görmekte ve bunları hemen ortadan kaldırmaktadır (ref').

Osmanlı kanunnameleri içinde angaryanın kaldırılmasına dair ilk hükümlere Fatih Kanunnamesi'nde rastlanmaktadır. Merkezkaç oluşumlarla çok ciddi bir biçimde savaşan Fatih, Osmanlı öncesi oluşumlar içinde ortaya çıkan ve Osmanlı merkezinin adına «yedi kulluk» dediği tüm angaryaları kaldırmıştır. Kanunname'nin bu konudaki hükümleri şöyledir:

1. Bir çift yılda hidmet üç akçe vire,
2. Biri orak ve bir dükkan ve bir kanlı odın boyundırık resmi iki akçe vire,
3. Bu yedi kulluktan ötüri akçe alınsa yiğirmi iki akçe alına»[167] (167).

Osmanlı merkezinin temellerini sağlam bir biçimde atan Fatih, aynı zamanda, feodalleşmenin ileri bir aşamasına gelmiş ve Batı feodalitesindeki türden angarya uygulamasının ortaya çıktığı topraklardaki bu zorunlu çalışmaları, parasal ödentiye çevirmiştir. Yedi kulluk denilen bu bedensel yükümlülükler, doğrudan üreticilerin yerli feodallere karşı zorunlu oldukları angaryalardır. Buradan ortaya çıkan, Osmanlı'nın yedi kulluk adını verdiği uygulamaların yer aldığı bölgelerde artığa emek-rant yoluyla el konulmaya başlandığıdır. Ancak Fatih bu yedi kulluk karşılığında 22 akçe ödenmesi kuralını getirmiş ve feodalleşme oluşumunu durdurarak serfleşen doğrudan üreticiyi tekrar *colonus* haline getirmiştir. İnalcık da bu konuda aynı görüştedir. «Çift resmi yahut kulluk akçesi veya riayet resmi, köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibaretti»[168].

Doğal olarak, bu çapta dokusal değişmelerin yönetici iradesi veya konulan yasalarla ortaya çıktıklarını düşünmek gerçekçi olmaz. Bu olu-

(165) *ibid.*, s. 118.

(166) *ibid.*, s. 325.

(167) *ibid.*, s. 390.

(168) İnalcık, «Osmanlılarda Raiyet Rücumu», *art. cit.*, s. 581 ve ——, «Adaletnameler», *Belgeler*, c. II, Sayı: 3-4, 1965, s. 55.

şumun veya değişimin ortaya çıkabilmesinin ön koşulu olan emeğin nispi bolluğu, Osmanlı iskân ve sürgün politikasıyla yayılmanın meydana getirdiği uygun ortam içinde sağlanabilmişti. Bu durumda, *résérve* arazi küçülerek kaybolma eğilimine girmiştir. Bunun yanı sıra, yerel toprak soylularının Osmanlı merkezine entegre olmak veya savaşta ölmekten başka seçeneklerinin olmaması emek-ranttan vergiye geçiş için uygun ortam yaratmıştır.

Böylece yedi kulluğun karşılığı olarak 22 akçelik sabit miktarlı bir çift vergisinin ortaya çıkması, daha önce tartışmasına bir ölçüde girdiğimiz Osmanlı vergi sisteminin İslami kökenli olup olmadığı sorununa da ışık tutmaktadır. Burada görüldüğü üzere çift akçesi (resm-i çift) tamamen merkez ile merkezkaç güçler kavgasının ürünü olarak ortaya çıkmıştır. 16. yy.ın ikinci yarısından itibaren ulemanın savunduğu gibi toprağın harac-ı mukasemesi kesinlikle değildir.

Fatih'in, angaryaları vergiye çevirerek sabit bir parasal ödenti haline dönüştürmesi, daha sonra fethedilen tüm topraklar için çıkarılan kanunnamelerde de uyulan bir kural olmuş ve bu yolla, Osmanlı egemenliğine geçen hiçbir toprakta angaryanın yeşermesine olanak verilmemiştir. Örneğin 16. yy.da fethedilen bölgelerde, özellikle Doğu Anadolu ve Macaristan'da angaryalar kanunla kaldırılmıştır. Diyarbakır vilayetinde köylünün üç gün toprak sahibinin toprağında angarya çalışması, *ırgadiye* denilen bir resimle karşılanmıştır. Macaristan'da ise köylünün beye odun ve ot kesip taşıması karşılığı olarak bir araba odun için 15; bir araba ot için de 25 *penez* vergi konulmuştur[169]. Daha sonra bunlar da kaldırılarak bu bölgelerin reayası olağan çift resmini öder hale getirilmiştir.

Fakat bu noktada belirtmemiz gereken bir istisna vardır. O da reayanın sipahisine ambar inşa etme ve üründen payını en yakın pazara taşıma zorunluluğudur. Bu, Osmanlı tarafından bid'at sayılmakla birlikte gene de uygulanmıştır. «Sipahi öşrin anbanna iledüb hisar erinin hisara iletmek bid'ati marufedir. Lâkin mesafe bir günlükden ziyade olsa def'an lil harec teklif olunmaz»[170]. «Ve her köyün behresi için reaya kendü köylerinde bir mahfuz bir anbar buluvirmek ve vaki olan behrelerini akreb bazara iletmek kanun-ı mukarrerdir. Akreb bazar dahi nihayet bir günlük yoldur. Ziyadeye iletmek reayanın borcu değildir. Teklif olunmaya»[171]. «Anbar yapılmak ve öşri akreb bazara iletmek hususunda bir köyün öşrü koyulacak anbar olmasa reaya kendü öşürlerine kifayet miktarı anbar yapalar. Amma reaya sipahisine bir defa kendü öşürlerine vefa idecek kadar anbar yapsalar sonra gelen sipahi anı tebdil ve tağyir etmeye ve sipahi bir anbar bana yetmez diyû tekrar raiyete anbar yaptırmaya»[172].

(169) İnalcık, «Adaletnameler», *art. cit.*, s. 59.

(170) 1528 Kütahya Livası Kanunu, Barkan, *ibid.*, s. 24-25.

(171) 1540 Diyarbekir Kanunu, *ibid*, s. 130.

(172) 1569 Silistre Livası Kanunu, *ibid.*, s. 287. Benzeri hükümler için bkz.: Anonim, *Osmanlı İmparatorluğu Arazi Kanunları*, *op. cit.*, s. 35 v.d.

Tüm Osmanlı kanunnameleri içinde angarya ile ilgili başka herhangi bir hükme rastlanmamaktadır. Angarya sayılabilecek yükümlülüklerden ambar yapılması ise bir kere içindir ve yenilenmesi söz konusu değildir. Sipahinin öşürünün ambara veya en yakın pazara taşınması ise yılda bir kere olmak üzere bir günü geçemez [173].

Bütün bu verilerin ışığında, reayanın emek rant ürettiğini ileri sürmek mümkün gözükmemektedir[174].

Osmanlı'nın büyük bir tutarlılık ve kararlılık içinde mücadele ettiği angarya sistemini de önlemenin yolu olarak timar kullanılmaktadır. Angaryaların nakdi ödentiye dönüştürülerek sipahilere hasıl yazılması, serfleşmeden *colonus*'luğa dönüşe yol açarken feodalleşmeyi de geriletmektedir.

Burada belirtilmesi gereken bir diğer nokta da ancak emeğin nispi kıtlığı halinde mümkün olabilen feodalitenin, 11. ve 12. yy.lardaki nüfus artışı sonucu *réserve*'in ortadan kalkmasına tanık oluşudur. Artan nüfusun baskısıyla rant kaynağının artık kıtlaşan toprak olmaya başlamasıyla Batı'da 13. yy.dan sonra hızlı bir biçimde kiracılık ilişkilerine geçilmiştir. Osmanlı'da ise emeğin nispi bolluğundan ötürü *réserve* hiç oluşmamış, fethedilen topraklarda oluşmakta olan *réserve*'ler de yok edilmiştir. Ancak, Osmanlı üretim tarzı bu noktaya, Batı'nın tamamen aksine, feodal bir mirastan gelmediği için, kiracılık ilişkileri ve buradan da tarımda kapitalistleşme ortaya çıkmamıştır. Batı oluşum süreci içinde, önce feodal dönemde toprakların soyluların özel mülkleri haline gelmesi, sonra da feodalitenin çözülme aşamasında bu soyluların toprak üzerindeki mülkiyet hakları nedeniyle toprak rantiyeleri haline dönüşmeleri yerine; Osmanlı'da miri toprak rejimi ve tarımsal artık ürünün ancak bir bölümüne vergi yoluyla el konulabilmesi ilişkisi çıkmıştır. Oysa Batı'da feodalitede olduğu gibi, feodalitenin çözülüp kapitalizmin oluşması döneminde de artığın tamamına, bu kez de artık-değer yoluyla toprak sahibi ve kiracı çiftçi tarafından el konulmuştur. Osmanlı'da ise artığın tamamına el ko-

(173) Merkezin doğrudan üreticiyi bu kadar koruması sonucu, doğrudan üretici de her fırsatta merkezi desteklemektedir. Örneğin Macar köylüleri, Osmanlı'nın Macar kralıyla yaptığı savaşta, Osmanlı ordusuna kendi istekleriyle 18.000 araba sağlamışlardır. S. Takats, *Macaristan Türk Aleminden...*, op. *cit.*, s. 13-14.

(174) Hadiye Tuncer'in yayınladığı 1526 tarihli anonim bir kanunname derlemesinde şöyle bir hüküm yer almaktadır : «Sipahi üzerine hasıl yazılmış her kanda beylik bağı varsa raiyetlere üçgün yılda işleyeler, beylik bağı olmayan yerde işlemeyeler ve kâfirden defter-i sultani mucibince hakların aldıktan sonra göçele olarak tutmayalar kendülere göçele iş işletmeyeler... » Anonim, *Osmanlı Imparatorluğu Arazi Kanunları*, op. *cit.*, s. 129. Diğer Osmanlı kanunnameleri içinde bir benzerini görmediğimiz bu hüküm, kanımımızca yeni fethedilen bir bölgeye ait olsa gerektir. Osmanlı, fethedilen ülkelerin düzenini ani olarak değil, yavaş bir süreç içinde değiştirmektedir. Ayrıca, bu hüküm bir kanunnameden değil, bir kanun derlemesinden alınmadır. Hangi padişah dönemimde, hangi bölge için çıkarıldığı belirsizdir. Diğer yandan resmî kanunname metinleri arasında böyle bir hükme rastlanmaması, fetih sırasında geçici olarak kabul edilen bu angarya uygulamasının, sonradan ref'edilerek, standart Osmanlı uygulamasına geçildiğinin kanıtıdır. Zaten, beylik bağ sözcüğü, Batı feodalitesinde rastlanan ve *réserve*'de yer alan bağların bir kalıntısı olup Osmanlı uygulamasına yabancıdır.

nulan bir sistem hiçbir zaman meydana gelmediğinden, angaryanın yok edilmesi oluşum halinde bir feodalleşmenin yok edilmesinden öteye bir sonuç doğurmamış ve sisteme egemen olacak kapitalist tarzda kiracılık ilişkileri de gelişememiştir[175].

Osmanlı fethettiği her ülkede angaryayı kaldırmakla yetinmeyerek angaryanın tekrar yeşermesine olanak vermeyecek biçimde burayı iskân ederek emek faktörünü topraktan daha bol hale getirmiştir. Yalnız hemen belirtelim, Osmanlı merkezinin bu davranış kalıbı, emeğin nispi kıtlığının feodalleşmeye yol açacağı bilincine sahip olmasından kaynaklanmamaktadır. Daha önce de göstermeye çalıştığımız gibi, Osmanlı sisteminde aslolan, işlenmeyen toprağın kalmamasıdır. Çünkü oluşumunu incelediğimiz bu sistemin dokusu gereği, rant topraktan elde edilmektedir. Osmanlı ülkesi bir bütün olarak düşünüldüğünde bir emek fazlası vardır. Bu fazlalık yeni fethedilen ve emek faktörü nispi olarak kıt olduğundan feodalleşmekte olan topraklara nakledilmektedir. Bu naklin temel nedeni, bu bölgelerde de işlenmeyen toprak bırakmamaktır. Böylece, iki faktör arasındaki, Osmanlı öncesi oranın bozulmasıyla merkezin angaryayı kaldırması mümkün olmaktadır. Örneğin *robota* adı altında Romanya'nın Banat bölgesinde uygulanan angarya da bu yöntemle ortadan kaldırılmıştır. 'Osmanlı, fetihten hemen sonra buraya yeni nüfus yerleştirerek nüfusu kıt faktör olmaktan çıkartmış, ardından da 1554 Temeşvar Kanunnamesi'yle tüm dirlik sahiplerinin reayayı herhangi bir işte ücretsiz kullanmalarını yasaklayarak bunların yerine reayayı resm-i çift'e bağlamıştır[176].

Sipahinin feodal bir bey, reayanın da serf olmasını engelleyen çok önemli ve sonuncu faktör, Osmanlı sisteminde yargı ve yasamanın işleme biçimidir. Feodalitede serf üzerindeki egemenliği sürdürmenin en etkili aracı, baronun yargı ve yasama haklarına sahip olması idi. Bu aşırı yerelleşmiş ve parçalanmış hukuk sisteminde, serfin artık üretmesinin ve buna el konulabilmesinin sürekliliği, yasama ve yargının bizzat baronun elinde olması ve böylece serf üzerinde cebir uygulayabilmesi sayesinde sağlanabiliyordu. Oysa Osmanlı sisteminde yasama ve yargı tamamen merkezin elindedir. Bunun ötesinde, reaya ve sipahi aynı yargıya tabidirler[177]. Sipahinin reayayı yargılama hakkı olmadığı gibi cezalandırma yetkisi de yoktur. Bu olgunun bağlantısı olarak sipahi reaya üzerinde herhangi bir biçimde cebir uygulayamamaktadır. Böylece, yasaklanmış angaryanın de *facto* ortaya çıkması, yargı mekanizmasının merkez elinde tutulmasıyla ve sipahiye cebir uygulama olanağı bırakılmayarak engellenmektedir.

(175) Bir dönem oldukça fazla taraftar toplamış olan «kapitalizme ilk biz geçebilirdik» tezi, bu olgular ışığında bize tatlı bir avuntu gibi gözükmektedir. Bu tez konusunda bkz.: Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, Bilgi Y., 1968, s. 22-24.

(176) *Archives de Bucarest*'den M. M. Alexandrescu ve Dersca Bulgaru, «Les Charges Economiques et Financières des Reayas de l'Eyalet de Temeşvar et leur Répercussions Sociales», Osman Okyar, Halil İnalcık (ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara Hacettepe Üniversitesi Y., 1980, s. 67-68.

(177) İ. H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, TTK Y., 1965, s. 109.

Merkez, reayanın yerel güçlülerin eline düşmesini engellemek için sadece olağan kadı yargısıyla yetinmemekte, bir de toprak kullanımından doğan uyuşmazlıkları çözmek üzere toprak kadıları istihdam etmektedir. Her eyalet ve sancakta 16. yy.ın sonlarına kadar toprak sorunlarını çözen gezici kadılar bulundurulmuştur[178]. Reayanın, dirlik sahiplerinden herhangi birinin kendine haksızlık ettiğini ileri sürmesi, bu kadıların dava açmaları için yeterliydi.

Bazen de bir dirlik sahibi hakkında, merkeze şikâyet ulaşması halinde, konu bu gezgin kadılara teftiş ettirilirdi[179]. Davalar sonunda suçlu görülenler, kim olursa olsunlar, mutlaka cezalandırılırlardı. Bunun yanında, merkez kendiliğinden şikâyette bulunmayan reayanın derdini yerinde dinlemek ve eğer dirlik sahipleri tarafından yasaların ihlali varsa bunları saptamak için mehayif müfettişi denilen, merkezin güvenini kazanmış kadıları, ülkenin her tarafına gönderirdi[180]. Bu müfettişlerin raporları üzerine merkez emirlerine uymayan dirlik sahipleri ve özellikle reayaya zulümde bulunanlar, doğrudan Divan-ı Hümâyun tarafından cezalandırılırlardı[181]. Örneğin Gelibolu Sancak Beyi Kapdan Kanlı Cafer'in reayaya zulüm yaptığına dair bizzat kendi kethüdası tarafından bir defter verilmesi sonucu olayı öğrenen padişahın emriyle Kanlı Cafer astırılmıştır[182]. İskenderiye Beyi Bali Bey'in reayaya zulüm yaptığının anlaşılması üzerine ise oraya gönderilen iki çavuş, Bali Bey ve 80 adamını asmışlardır[183]. Bu olay kanımızca çok açıklayıcı bir örnektir, İstanbul'dan giden iki çavuşun 80 üst görevliyi hiçbir direnme görmeden aşabilmeleri, sanırız ancak merkez ideolojisinin çok güçlü bir biçimde yerleşmiş olmasıyla açıklanabilir.

Sipahilere verilen cezaların çoğu zaman organ kesilmesi hatta idam gibi çok ağır cezalar olması, Osmanlı merkez idéolojisinin zulüm kavramıyla ilgilidir. Resmî Osmanlı ideolojisinde, askerî sınıfın reayaya yasalarda öngörülmeyen herhangi bir işlem yapmaları, zulüm olarak adlandırılmaktadır[184].

Genelde, askerî sınıf üyeleri padişahın kuludur. Bu nedenle reayaya zulüm yapılması, kulun efendisine itaatsizliği sayılmakta ve padişahın da kullarının hayatlarına sahip olması nedeniyle idama varan ağırlıkta cezalar verilmektedir. Oysa benzeri suçları reayanın işlemesi halinde; hem

(178) *ibid.*, s. 126.

(179) *ibid.*, s. 127.

(180) *ibid.*, s. 128.

(181) *ibid.*, s. 129.

(182) *Peçevi Tarihi*, *op. cit.*, c. I, s. 9-10.

(183) *ibid.*, s. 73.

(184) Örfi hukuku şerileştirme çabaları içinde zulme şeriat açısından da bir suç niteliği kazandırabilmek için zulmün bid'at olduğu söylenmiştir. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm kavramı*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1972,. s. 7. Oysa tamamen gündelik zorlamalar sonucu ortaya çıkan zulüm kavramı, genelde merkez açısından vergi mükellefi olan reayayı yerel güçlülere kaptırıp bu vergi gelirinden mahrum kalmamak için çıkmıştır.

cezalar daha hafif olmakta hem de idam cezası nadiren verilmektedir[185].

Bunların dışında, merkez zaman zaman, bir bölgede şikâyetlerin artması üzerine, o bölge için, «adaletname» adı verilen bir metin yayınlardı. Adaletname, yaygın bir durum kazanan bazı haksızlıkların padişah tarafından yasaklandığını halka ve görevlilere duyuran bir bildirgeydi [186]. Adaletname yayınlamanın başlıca nedeni, fethedilen ülkenin eski uygulamaları ile Osmanlı genel uygulaması arasında uyuşmazlık olması durumunda, dirlik sahiplerinin genellikle reaya aleyhine olan eski uygulamaları benimsemeleriydi. Bu durumda, standart Osmanlı yasalarına uyulmasını isteyen reayanın şikâyeti üzerine, «hilâf-ı şer ve kanun ve mugayir-i emr-i hümâyun ibda olunan bid'atleri bil külliye ref'edip vilâyetin emin ve amanına ve reaya ve berayanın itmi'namına» ulaşmak üzere adaletname yayınlanırdı[187].

Osmanlı yargı sisteminin, dirlik sahiplerinin reaya üzerinde kişisel egemenlik kurmalarına nasıl büyük bir engel oluşturduğuna dair örnek verilmesi konuyu daha açık hale getirebilir. Örneğin tipik bir dava konusu olarak, bir sipahiye yazılı bir raiyetin köyünü terkederek başka bir yere yerleşmesi sonucu, ondan vergi tahsil edemeyen sipahinin mahkemeye başvurması gösterilebilir[188]. Buna paralel bir örnek de Ankara sancağında hisar eri Ahmet'in, tımarı içindeki Yaka köyü halkından resm-i zemin alamadığı için onları dava etmesidir[189]. Son bir örnek de 12 zilhicce 1206 tarihinde Hristiyan bir raiyetin, sipahisinin kendinden 86 para fazla aldığını iddia ederek dava açmasıdır. Yargılama sonucu, sipahinin gerçekten fazla vergi aldığı ortaya çıkmış ve bu miktar raiyete iade ettirildikten başka sipahi de cezalandırılmıştır [190].

Bu örneklerde iki önemli olgu gözlenmektedir. Bunlardan birincisi, sipahinin reayaya asla el koyamamış olduğu; ikincisi de reayanın merkez desteğinden yararlanarak sipahiye tutsak olmamak için mücadele ettiğidir.

Merkez yerel yargılamanın kesinlikle karşısında olduğu gibi yerel cezalandırmaya bile izin vermemektedir. Cezalandırma mutlaka merkez görevlileri tarafından yerine getirilmektedir. «Mücrim olan kimesne teftiş olunmadın veyahud üzerine zahir olan şenâyi şer'le ve örfle yerine varmadın sancak beği ve subaşı ve adamları nesne alub salıvermek memnudur... Ve her mücrim-i müttekemin cerimesi kadı-i vilâyet katında veya müfettiş huzurunda sabit ve zahir olub ehl-i örfe teslim itmedin dutup

(185) Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1963, s. 141.

(186) İnalcık, «Adaletnameler», *art. cit.*, s. 51-52.

(187) *ibid.*, s. 52.

(188) Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi...» *art. cit.*, *Ülkü*, Sayı: 58, s. 294-95.

(189) Halit Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1958, s. 69.

(190) Vergi H. Bedevi, «Kıbrıs Şer'i Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar», *Milletlerarası Birinci Kıbrıs...*, *op. cit.*, s. 144.

siyaset eylemek hilaf-ı şer ve örf teaddidir»[191].

Ayrıca, kanunnamelerde «eğer sipahi kolayına giderken rai-yeti incidüb döğse sipahinin hakkından geleler», «sipahi kolayına gezerken raiyeti incidirse raiyet ol sipahiyi dögerse cürüm alınmaya», «Eğer bir sipahi buyruk olmadan ulas istese ya davar boğazlatsa anı dövseler suç olmaya»[192] gibi hükümlere rastlanmaktadır. Bunlar da göstermektedir ki sipahinin reaya üzerinde kişisel baskı kurması mümkün değildir.

Merkez, yargı kurumunun kendi denetiminde kalması için çok etkili tedbirler almıştır. Bunlardan birincisi, hiçbir İslam ülkesinde rastlanmayan bir uygulama ile padişahın kanun koyma yetkisine sahip olmasıdır. İnalcık'ın «Justinianus geleneği» dediği bu uygulama ile padişah ülkenin tek kanun koyucusu olma ayrıcalığına sahipti[193]. İkincisi, Şeyhülislamlık kurumu merkeze bağlanarak padişahın çıkardığı yasaların, yani örfi hukukun, din adamları tarafından şeriat açısından yorumlanarak bazılarının İslam hukukuna aykırı bulunmaları önlenmişti. Son olarak da din adamları merkeze bağlı çok gelişkin bir hiyerarşi içine sokularak çeşitli aşamalarda birbirlerine bağlanarak ve bir aşamadan bir aşamaya yükselmelerinin esasları gene padişah iradeleriyle saptanarak onların Batı tipi bir *clergé* halinde veya diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi *Kadı el kudat* (kadılar kadısı) başkanlığında toplanarak bağımsız kuruluşlar haline gelmeleri engellenmişti[194].

Böylece kadılık sürekli bir meslek olmaktan çıkarılarak din adamı (ilmiye) kariyerinin bir aşaması haline getirilmiştir. Bunun yanında, kulların ilmiye mesleğine girmeleri kesinlikle yasaklanmış[195] ve bunun karşılığı olarak da din adamlarının da askerî sınıfa girmeleri engellenmiştir. Böylece bu iki sınıf arasında çıkar birliği oluşmamış ve kadı olan ilmiye mensupları, dirlik sahibi devşirmeleri rahatlıkla yargılıyabilmişlerdir. Herkesi kendi konumu içinde donduran Osmanlı mantığının özü de zaten, bir anlamda gruplar ve sınıflar arası anlaşmaları önlemektir.

Böylece kadıların merkeze kesin bağlılıkları sağlanmıştır. Bunun yanında, yargı ile fetvanın birbirlerinden ayrılmaları padişah emir, irade ve kanunlarının din adamları tarafından tartışılma veya yorumlanma olanağını ortadan kaldırmıştır. Ayrıca fetvanın ancak padişahın talep etmesi halinde verilir hale getirilmesi ve fetva veren makam olan Şeyhülislam'ın da bir merkez memuru olması, fetva kurumunu padişah iradesinin dışına çıkamaz hale getirmiştir. Bunların sonucu, yasama kesinlikle padişaha ait bir hak olmuş, kadılar yargılamadan öteye gidememişlerdir.

(191) 1487 Hüdâvendigâr Livası Kanunnamsei, Barkan, *Kanunlar*, *op. cit.*, s. 5.

(192) Ibi'd., s. 122, 127, 128.

(193) Anhegger, İnalcık, *Kanunname-i Sultani...*, *op. cit.*, s. VII-XVIII.

(194) Şinasi Altındağ, «Osmanlılarda Kadıların Salâhiyeti ve Vazifeleri Hakkında», *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y.,1967, s. 345

(195) Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1969, s. 123.

Batı tipi bağımsız bir Kilise'nin veya din kurulunun olunamaması, Osmanlı oluşumları açısından çok önemlidir. Osmanlı'da merkezin bir parçası olma durumunda kalan din adamları kendi varoluşlarını merkezinkiyle özdeş görmüşler ve bunun sonucu, Osmanlı klasik kurumları 16. yy.ın ikinci yarısından itibaren çökmeye başlayınca daha önce Roma'nın çöküşünde gözlediğimiz, her meslek ve zümrenin feodalleşerek merkezden kopmaları yerine, Osmanlı, din adamlarının andığımız konumu yüzünden teokratik bir devlet haline dönüşmeye başlamıştır. Mümkün kopuşların alt yapıları, incelediğimiz dönemde yok edildiğinden kimse merkezden kopamamış ve çöküşe hep birlikte maruz kalınmıştır.

Osmanlı üretim tarzının klasik dönemini incelediğimiz bu bölümü, Osmanlı üretim tarzının, tüm diğer üretim tarzları gibi bir oluşum, bir değişme süreci olduğunu görememenin ne denli yanlış yorumlara yol açabildiğini örneklendirerek bitirmek istiyoruz.

Osmanlı üretim tarzının feodal olduğu görüşünde olan Sovyet Bilimler Akademisi üyesi F. Şabanov'a göre, «Osmanlı Devleti feodalite sistemi esasında teşekkül etmiş müstebit, nispeten merkezîleşmiş bir feodal monarşiya şeklinde bulunuyordu»[196].

Bu ifadedeki çelişkileri bir yana bırakarak Bakûlu tarihçinin, «padişahın teşrii kuvvetinin mahdutlaştırılmasında mühim rol oynayan ulema ve ulema fetvalarıdır... Ulema sınıfı ve Şeyhülislam fetvaları hükümdarlığın bir hukuki esası gibi padişahın şeriata mugayir kanunlarını ferman ve iradelerini, hatt-ı hümâyunlarını feshedebilir»[197] sözü üzerinde durmak istiyoruz. Osmanlı tarihçiliğinin, özellikle üretim tarzı tartışmalarına giren kesiminde ne büyük tahrifler, yorum ve varsayım hataları yapılabildiğini ve yapıldığını gösterebilmek amacıyla verdiğimiz bu örnekteki ifadelerin tümü bizce yanlıştır. Her şeyden önce Osmanlı'da fetva verebilecek tek kimse Şeyhülislam'dır, ulema fetva veremez. Bunun yanı sıra Osmanlı kanun koyucusu, kuruluştan beri şeriata aykırı yasa ve ferman çıkartmıştır. Bunlar aleyhine veya bunları iptal eden tek fetva olmadığı gibi, Şeyhülislamların tüm çabaları, şeriatı bu hükümlere uydurmak olmuştur. Zaten Şeyhülislamlığın ve fetva kurumunun yargı ve yasamadan soyutlanmış olmasının anlamı budur. Bu açıdan, padişah, egemenliği elinde tutan merkez adına gereken her türlü yasal tedbiri almakta ve bu bağlamda, Şeyhülislam merkezin diğer bir temsilcisi olarak bunların şeri olduğunu ilan etmektedir. Böylece, bu hükümler şeri olmadıkları halde kadıların yargı alanına girebilmektedir.

İncelediğimiz dönem Osmanlı üretim tarzını feodalite ve merkez yönetiminin esaslarını da İslami varsaymanın sonucu olarak yukarıda örnek olarak verdiğimiz cinsten hatalar sıklıkla yapılmaktadır.

(196) F. Şabanov, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümdarlığın Hukuki Esasları», *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1967, s. 428.

(197) *ibid.*, s. 429.

Biz, Osmanlı üretim tarzının alt dokusunu incelemeye çalıştığımız bu bölümde, Osmanlı sistemini bir başka üretim tarzına uydurma çabasından kaçınmak istedik. Amacımız, Osmanlı üretim tarzına kendi işleyişi içinde teşhis koymaktı. Ona tarzlardan birinde yer aramaktan ve bulmaktan titizlikle kaçındık.

Ebussuud Efendi'nin torunlarıyız ama onun yönteminin artık aşılması gerektiğine inanıyoruz.

V. SONUÇ

Bu çalışmamız boyunca Osmanlı üretim tarzının feodalite olmadığını göstermeye çalıştık. Aynı zamanda, Osmanlı üretim tarzının eğiliminin feodaliteye doğru olduğunu söyledik. Bu iki ibare çelişkili gibi gözükebilir; ancak kanımızca bir üretim tarzının oluşumu sırasında arzettiği görünüm ile olgunluğa ulaştıktan sonraki görünümü birbirlerinden çok farklıdır.

Batı feodalitesi, merkezci Roma imparatorluk sisteminin parçalanması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu oluşumun iki temel odağı, toprak üzerinde devlet mülkiyeti ile küçük köylü mülkiyetinin yok edilerek soylu toprak mülkiyetinin (*propriété noble*) oluşturulması ve doğrudan üreticinin bu soylu toprağa bağlanarak ona el konulmasıdır.

Bu bağlamda, Batı feodalitesinin oluşum süreci, soyluların merkezci devleti ortadan kaldırırken aynı zamanda tüm topraklar üzerinde özel mülkiyet kurma savaşı olmuştur. Bunun yanında, tüm toprakların soylu mülkiyetine geçmesi nedeniyle doğrudan üretici, soylunun mamelekine geçmiştir.

Batı feodalitesi, Roma mirasının büyük ölçüde etkisindedir. Roma yayılması Batı Avrupa'nın işlenebilir tüm alanlarını tarıma açmış, emek kıtlığı sorununu da köle arzının, yayılma savaşlarının uygun ortamında sınırsız olmasıyla çözmüştür. Ancak Roma yayılmasının lateral olmasının sonucu olan, kölenin toprağı, toprağın köleyi sürekli davet etmelerinin sınırı, Roma savaş ve ulaşım teknolojisinin sınırıyla paraleldir. Bu olgunun getirisi olarak Roma *legion*'ların ulaştığı son nokta, Roma tarımının da son noktası olmuştur.

Bu noktadan itibaren eğik düzlem haline gelen Roma ekonomisi, bu kez içine kapanma sürecine girmiştir. Ancak, bu gerilemede toprak faktörü ulaştığı son noktada sabit kalırken emek faktörü sürekli gerilemiştir. İşte, emeğin toprağa oranla nispi anlamda kıtlaşması, hem Roma merkezinin çökmesini hızlandırmış hem de bunun getirisi olarak ortaya çıkan

parçalanmış soylu toprak mülkiyetini ellerine geçiren baronlar, ekonomik artığı, artık kıt faktör haline gelen emekten sağlar hale gelmişlerdir.

Feodalite bu noktada, bir üretim tarzı olarak belirmişti:

Osmanlı Devleti ise feodalleşme sürecine girmiş topraklar üzerinde belirmiştir. Ancak, büyük çapta göçlerin ve verimli savaşların meydana getirdiği ortam, güçlü bir merkezin oluşmasına izin vermiştir.

Osmanlı yayılması, Roma yayılmasına eş büyüklükte coğrafyayı kapsamakla birlikte, ondan temel farkı, çok erken devirlerden beri tarımı tanıyan topraklar üzerinde meydana gelmesidir. Diğer bir deyişle Osmanlı, Roma'nın aksine tarıma ilk kez açılan topraklar üzerinde değil de tüm tarım tarihini bünyesinde barındıran topraklar üzerinde yayılmıştır.

Diğer yandan, Osmanlı gene Roma'nın aksine, çağın tarım teknolojisine göre, nispi nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu alanlarda genişlemiştir. Bu durum ise köle emeğini sistemin marjinal bir unsuru haline getirmiştir. Ele geçen topraklardaki doğrudan üretici sayısının işlenebilir topraklara oranla yeterli bir düzeyde olması ve arızi ve yerel nüfus eksikliklerinin de iskân politikasıyla giderilmesi, Osmanlı kuruluşundan itibaren bir emek açlığının belirmesini engellemiştir.

Bu durumda, Osmanlı sisteminde doğrudan üreticiye el koymak anlamsız hale gelmiştir. Böylece miri toprak rejiminin oluşması, yani tüm toprakların çıplak mülkiyetinin devlete ait olması mümkün ve anlamlı olabilmiştir.

Toprakların çıplak mülkiyetinin devlete ait olması ve emek bolluğu nedeniyle doğrudan üreticinin göreceliği, Osmanlı üretim tarzında feodaliteyi mümkün kılan koşulların oluşmasını engellemiştir. Bunun sonucu, Osmanlı sisteminde oluşan artığa ancak vergi yoluyla el konulabilmiş, verginin bağlantısının toprak ve ürün olması nedeniyle bu artığın tümünü ele geçirebilmek mümkün olamamıştır.

Oysa feodalite en yalın tanımıyla artığın tümüne emek-rant yoluyla el konulan üretim tarzıdır. Bu bağlamda, Osmanlı sistemi, doğrudan üreticinin toprağa bağlanmış olması ve artığa üretim süreci dışında el konulması gibi olgulardan ötürü, feodalleşme ögeleri içermekle birlikte, toprak emek oranının, feodalite öncesi Batı Avrupa'sına göre ters yönde olması nedeniyle feodaliteye geçememiştir.

BAŞVURULAN KAYNAKLAR

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, İstanbul, Üçdal, 1976.

Ahmet Eflâki, *Manakib al Arifin*, İstanbul, Hürriyet Y., 1973.

Akat, Asaf Savaş, «Tarihi Maddecilik ve Kapitalizm öncesi Toplumlar Asya Toplumu, Feodalite Tartışmasına Yeni bir Yaklaşım», *Toplum ve Bilim*, Bahar 1977.

Akdağ, Mustafa, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen», *TAD*, c. III, sayı: 4-5, 1965.

——, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Cem Y., 1974.

——, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara, Bilgi Y., 1975.

——, «Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu», *AÜDCF Dergisi*, cilt V, sayı: 3, 1947.

Akın, Himmet, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, AÜDTCF Y., 1968.

Aksoy, Suat, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gerçek Y., 1969.

Amin, Samir, *Accumulation on a World Scale*, N.Y., MRP, 1979.

Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi* (M.Ö. 27-M.S. 192), İstanbul, İÜ, Edebiyat Fak. Y., 1976.

——, *Roma İmparatorluk Tarihi (193-395)*, İstanbul, İÜ, Edebiyat Fak. Y., 1970.

Aktüre, Sevgi, *Anadolu Kenti*, Ankara, ODTÜ Y., 1978.

Albayrak, Sadık, *Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul, Tercüman Y., t.y.

Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilat-ı Kadimemiz*, İstanbul, Tercüman Y., t.y.

Anderson, Perry, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London, NLB, 1977.

——, *Lineages of the Absolutist State*, London, NLB. 1977.

Anhegger, Robert ve İnalcık, Halil (yay.), *Kanunname-i Sultan-i Ber Muceb-i örfi Osmani*, Ankara, TTK Y., 1956.

Anonim, *Osmanlı imparatorluğu Arazi Kanunları (952/1536)*, sad. Hadiye Tuncer, Ankara, Tarım Bak. Y., 1963.

Anonim, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, Havass, 1978.

Antoniadis-Bibicou Hélene, *Buzance et Mode de Production Asiatique, n CERM, Sur le Mode de Production Asiatique*, Paris, Ed. Sociales, 1974.

Aşıkpaşaoğlu, *Tevarih-i Âli* Osman, İstanbul, Devlet Kitapları, 1970.

Atar, Fahreddin, *İslam Adliye Teşkilatı*, Ankara, Diyanet İşleri Bşk. Y., 1979.

Atlan, Sabahat, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1970.

Avcıoğlu, Doğan, *Türklerin Tarihi*, İstanbul Tekin Y., 1978-81.

——, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, Bilgi Y., 1968.

Ayni Ali Efendi, *Kanunname-i Âli Osman*, Ankara, Tarım Bak. Y., 1962.

Bainville, Jacques, *Histoire de France*, Paris, Arthème Fayard, 1924.

Barkan, Ömer Lütfü, «Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23, No. 1-2, 1963.

——, «894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına ait Muhasebe Bilançoları, *Belgeler*, c. 1, sayı: 1, 1964.

——, «Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları», *Belgeler*, c. 1, sayı: 2, 1964.

——, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, 2 cilt, Ankara, TTK Y., 1972-1979.

——, «Malikâne-Divani Sistemi», *THİTM*, c. II, 1932-39.

——, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü», *Ülkü*, c. IX-X, sayı: 49, 50, 53, 56, Mart-Birinci Teşrin 1937.

——, «Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları», *Ülkü*, c. XI, sayı: 60, 62, 63, 64, Şubat-Haziran, 1938.

——, «XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 1, sayı: 2, 1940.

——, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler», *Vakıflar Dergisi*, sayı: II, 1942.

——, «XV ve XI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları», 1. cilt, Kanunlar, İstanbul, İÜ, Edebiyat Fak. Y., 1943.

——, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi», *SBO Dergisi*, c. I. sayı: 2, 1944,

——, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», c. II, sayı: 1-4, 1950.

——, «Edirne Askerî Kassamına ait Tereke Defterleri (1545-1659)», *Belgeler*, c. III, sayı: 5-6, 1966.

——, «Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı», *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, Hacettepe Üni. Y.; 1975,

——, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gözlem, 1980.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, 2 C., İstanbul, Tercüman Y., t.y.

Barraclough, Geoffrey, *The Crucible of Europe*, London Thomes and Hudson, 1976

Barthold, W., «İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet», *THİTM*, c. I, 1931.

Baştay, Şerif, (haz.) *16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi*, Ankara, AÜDTCF Y., 1973.

B.C. ve R., J. (der.), *Sosyolojinin Unsurları*, İstanbul, Devlet Kitapları, 1975.

Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Gerçek Y., 1972.

Berki, Ali Himmet, *Fatih Sultan Mehmet Han*, Ankara, Nur Y., t.y.

Berl, Emmanuel, *Europe et Asie*, Paris, NRF, 1969.

Bernal, J. D., *Science in History*, 4 vols., Harmdnsworth, Penguin, 1969.

Bishop, Morris, *The Penguin Book of the Middle Ages*, Harmondsworth, Penguin. 1978.

Blaskovits, Jozef, «Osmanlılar Hakimiyeti Devrinde Slovakya'daki Vergi Sistemi Hakkında», *TAD*, c. VII, sayı: 12-13., 1969.

Bloch, Marc, *La Société Féodale*, Paris, Albin Michel, 1978, (Türkçesi, *Feodal Toplum*, çev.; Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Savaş Y., 1983).

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, Glasgow, Fontana, 1976.

Bréhier, Louis, *Vic et Mort de Byzance*, Paris, Albin Michel, 1969.

——, *Les Institutions de l'Empire Byzantin*, Paris, Albin Michel, 1970.

——, *La Civilisation Byzantine*, Paris, Albin Michel, 1970.

Brentano, Robert (ed.), *The Early Middle Ages*, N.Y., The Free Press, 1966.

Brizon, Pierre, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi*, Ankara, Onur Y., 1977.

Caferoğlu, Ahmet, «Türk Tarihinde 'Nöker' ve 'Nöker-zâdeler' Müessesesi», *IV. Türk Tarih Kurultayı*, Ankara, TTK Y., 1952.

Cahen, Claude, «Selçuki Devletleri Feodal Devletler mi idi?» *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 17, sayı: 1-4, 1956.

——, *L'Islam des Origines au Début de l'Empire Ottoman*, Paris, Bordas, 1970.

——, «Réflexions sur l'Usage du Mot de 'Féodalité'», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. III, Part I, April, 1960.

——, *Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul, E Y., 1979.

Cameron, Kenneth Neil, *Humanity and Society*, N.Y., MRP, 1977.
Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, İstanbul, Birikim Y., 1980.
Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara, Kültür Bak. Y., 1978.
——, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoliyle İntikali*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1979.
Cipolla, Carlo M., (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, 6 vols., Glasgow, Fontana, 1975.
Childe, V. Gordon, *La Naissance de la Civilisation*, Paris, Gonthier, 1964.
——, *Tarihte Neler Oldu*, Ankara, Odak Y., 1974.
Clough, Shepard B., *European Economic History*, N.Y., Mc Graw-Hill, 1968.
Curipeschitz, Benedict, *Yolculuk Günlüğü*, 1530, Ankara, TTK Y., 1977.
Cvetkova, Bistra, «Sur Certaines Réformes du Régime Foncier au Temps de Mehmet II», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. VI, Part, I, May 1963.
Çavdar, Tevfik, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, İstanbul, Köz Y., 1974.
Dance, E. H., *Europe and the Old World*, London, Longman, 1954.
Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 6 cilt, İstanbul, Türkiye Y., 1971.
Dawson, Christopher, *The Making of Europe,* N.Y., Meridian, 1960.
Decaillot, et.al., *Besoins et Mode de Production*, Paris, Editions Sociales, 1977.
Demircioğlu, Halil, «Roma Devletinin Eyalet (Provincia) Sistemi Hakkında», *TAD*, c. V, sayı: 8-9, 1967.
Diehl, Charles, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, Auguste Piard, 1924.
——, et al., *Histoire de l'Europe Orientale de 1081 â 1453*, Paris, PUF, 1945.
Dirimtekin, Feridun, «Bizans Kaynaklarına Göre Türklerin Rumeli'ye Geçiş ve Yerleşişleri», *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1972.
Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Y., 1967.
Dobb, Maurice, *Studies in the Development of Capitalism*, London, RKP, 1975.
——, et.al., *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süresi*, İstanbul, May 1974.
Dopsch, Alfons, *The Economic and Social Foundations of European Civilization,* London, Kegan Paul, 1937.
Downey, Fairfax, *Kanuni Sultan Süleyman*, İstanbul, Kültür Bak. Y., 1975.

Downs, Norton (ed.), *Basic Documents in Medieval History*, Princeton N.J., Van Nostrand, 1959.

Durant, Will, *Our Oriental Heritage*, New York, Simon and Schuster, 1963.

——, *The Age of Faith*, N.Y., Simon and Schuster, 1956.

Düzdağ, Ertuğrul M., *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1972,

Eckhart, F., *Macaristan Tarihi*, Ankara, TTK Y., 1949.

Eisenstadt, S.N., *Revolution and Transformation of Societies*, N.Y., The Free Press, 1978.

Ellul, Jacques, *Histoire des Institutions de l'Antiquité*, Paris, PUF, 1961.

——, *Histoire des Institutions, Le Moyen Age*, Paris, PUF, 1963.

Engels, Friedrich, *Köylüler Savaşı*, İstanbul Payel, 1978.

——, *Anti-Dühring*, Ankara, Sol Y., 1977.

——, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Ankara, Sol Y., 1976.

Erdost, Muzaffer, «Asya üretim Biçimi ve Kapitalist Üretime Geçiş Koşulları ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Üretim İlişkilerinin Feodal Niteliği ve Sonuçları» *Ülke*, sayı 2, 1978.

Frye, Richard N., *The Heritage of Persia*, N.Y., Mentor, 1966.

Gibb, H.A.R., Bowen, Harold, *Islamic Society and the West*, Oxford, University Press, 1951.

Gibbon, Edward, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, 3 vols., N.Y., The Modern Library, t.y.

Gökbilgin, Tayyib M., *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1977.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1969.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, Ötüken, 1980.

Güçer, Lütfü, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, İÜ İktisat Fak. Y., 1964.

Güllülü, Sabahattin, *Ahi Birlikleri*, İstanbul, Ötüken, 1977.

Heper, Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Ankara, *ODTÜ* Y., 1974.

Heaton, Herbert, *Economic History of Europe*, N.Y., Harper, 1948. (Türkçesi, *Avrupa İktisat Tarihi*, 2 C. çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Ankara, Teori, 1985).

Hindess, Barry and Hirst, Paul Q., *Pre-Capitalist Modes of Production*, London, RKP, 1977.

Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't Tevarih*, 5 cilt, Ankara, Kültür Bak. Y., 1979.

Hocll, Günter, *Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı*, İstanbul, Bilim Y., 1974.

Honigmann, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul İÜ Ed. Fak. Y., 1970

Huberman, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul, Bilim Y., 1976.

Hughes, Paul L. and Fries, Robert F., *Readings in Western Civilization*, Ames, Iowa, Littlefild Adams and Co., 1956.

Hus, Alain, *Les Etrusques*, Paris, Seuil, 1959.

İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul, Bedir Y., 1975.

İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Yeni Şark Maarif Kütüphanesi, 1968.

İnalcık, Halil, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle.» *Belleten*, c. XV, sayı: 60, 1951.

——, «Osmanlı Tımar Rejimi ve Sipahi Ordusu» *Türk Kültürü*, c. III, sayı: 34. 1965.

——, «1431 Tarihli Tımar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Tımar Sistemi» *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1952.

——, «Osmanlı Hukukuna Giriş» *SBF Dergisi*, c. XII, sayı: 2, 1958.

——, «Osmanlılarda Raiyet Rüsumu» *Belleten*, c. XXIII, s. 92, 1959.

——, «Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi» *SBF Dergisi*, c. XIV. No. 1. 1959.

——, «Adaletnameler» *Belgeler*, c. II. sayı: 3-4, 1965.

——, «Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Umumi Bakış» *Türk Kültürü*, c. VI, sayı: 68, 1968.

Joussain, André, *Sociologic Economique*, Paris, J. Lamarre éd., 1931.

Jouvenel, Bertrand de, *Du Pouvoir*, Paris, Hachette, 1972.

Kaldy-Nagy, Gyula, «XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları» *TAD*, c. VII. sayı: 12-13, 1969.

——, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri*, Ankara, AÜ DTCF Y, 1971.

Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Ankara, Kültür Bak. Y., 1979.

Karadeniz, Özcan, *Roma Hukuku*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1974.

——, *Romada İş İlişkileri*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1976.

Kaygusuz, Bezini Nusret, *Şeyh Bedrettin Simaveni*, İzmir, İhsan Gümüşayak Matbaası, 1957.

Kayınaz, Nejat, *Pervane Muinniddin Süleyman*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1970.

——, «Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü» *TAD*, c. II, sayı: 2-3, 1964.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi,* İstanbul, Şamil Y., 1977.

——, ve Şeker, Mehmet, *İslam-Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, Çağrı Y., 1981.

Keen, Maurice, *The Pelican History of Medieval Europe*, Harmondsworth, Penguin, 1976.

Kinross, Lord, *The Ottoman Centuries*, N.Y., Morrow Quill, 1977.

Kıvılcımlı, Hikmet, *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, 2 cilt, İstanbul, Tarihsel Maddecilik Y., 1974.

Kienitz, Friedrich-Karl, *Büyük Sancağın Gölgesinde*, İstanbul, Tercüman Y., t.y.

Kortepeter, Carl Max, «The Origins and Nature of Turkish Power» *TAD*, c. VI, sayı: 10-11, 1968.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara, Atay Kültür Y., 1972.

——, «Orta Zaman Türk-İslam Feodalizmi» *Belleten*, c. V, sayı: 19, 1941.

——, «Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar» *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. 1, 1931.

Köymen, Mehmet Altay, «Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları» *TAD*, c. II, sayı: 2-3, 1964.

——, «Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı» *TAD*, c. IV, sayı: 6-7, 1966.

——, «Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı» *TAD*, c. V, sayı: 8-9, 1967.

——, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, Kültür Bak. Y., 1976.

Kula, Witold, *An Economic Theory of the Feudal System*, London, NLB, 1976.

Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, Ant, 1969.

Lajos, Fekete, «Macaristan'da Türk Mülk Sistemi» *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. XII, sayı: 16, 1962.

Lange, Oskar, *Ekonomi Politik*, 4 cilt, İstanbul, Ataç Kitabevi, 1965-68.

Latouche, Robert, *The Birth of Western Economy*, London, Methuen, 1967.

Lewis, Bernard, *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, İstanbul, Varlık, 1975.

Lot. Ferdinand, *La Fin du Monde Antique et le Début du Moyen Age*, Paris, Albin Michel, 1968.

Lévèque, Pierre, *Empires et Barbaries*, Paris, Larousse, 1968.

Levtchenko, M.V., *Bizans*, İstanbul, Milliyet Y., 1979.

Maillet, J., *Histoire des Institutions et des Faits Sociaux*, Paris, Dalloz, 1956.

Malet, Albert, *Nouvelle Histoire Universelle*, 3 vols., Paris, Hachette, 1944.

——, et Isaac, Jules, *Le Moyen Age*, Paris, Hachette, 1926.

Marx, Karl, Kapital, 3 cilt, Ankara, Sol Y., 1976-78.

——, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Ankara, Sol Y., 1976.

——, ve Engels, Friedrich, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Ankara, Sol Y., 1977.

——, *Alman İdeolojisi*, Ankara, Sol Y., 1976.

Mehmet, Neşri, *Kitab-ı Cihannümâ*, 2 cilt, Ankara, TTK Y., 1957.
Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, İstanbul, Kültür Bak. Y., 1980.
Mevdudi, *Selçuklular Tarihi*, Ankara, Hilal Y., 1971.
Moayedi, Hasan Gholi, «Invasion Seldjoukides en Arménie Byzantine» *TAD*, c. VI, sayı: 10-11, 1968.
Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1963.
——, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1969.
——, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1972.
Mumford, Lewis, *The Cith in History*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1961.
Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, Ankara, TTK Y., 1979.
Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Tercüman Y., t.y.
Namık Kemal, *Evrak-ı Perişan*, İstanbul, Tercüman Y., t.y.
Nedkoff, Boris Christoff, «Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye» *Belleten*, c. VIII, sayı: 32, 1944.
Nizamüddin Şami, *Zafername*, Ankara, TTK Y., 1949.
Nizam-ül Mülk, *Siyasetname*, İstanbul, İÜ Hukuk Fak. Y., 1954.
Ongan, Halit, *Ankara'nın 1 Numaralı Şeriye Sicili*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1958.
——, *Ankara'nın İki Numaralı Şeriye Sicili*, Ankara, TTK Y., 1974.
Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, TODAİE Y., 1979.
Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, İstanbul, Tercüman Y., t.y.
Ostrogorsky, George, *History of the Byzantine State*, London, Basil Blackwell, 1956.
Ögel, Bahaeddin, «İslamdan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi» IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, TTK Y., 1952.
——, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 5 cilt, Ankara, Kültür Bak. Y., 1978.
Pirenne, Henri, *Mahomet et Charlemagne*, Paris, P.U.F., 1970. (Türkçesi, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum Y., 1984)
——, *Economic and Social History of Medieval Europe*, London, RKP, 1972.
Pirenne, Jacques, *Les Grands Courants de l'Histoire Universalle*, 4 vols., Neuchâtel, Edition de la Baconniére, 1947.
Postan, M. M., *The Medieval Economy and Society*, Harmondsworth, Penguin, 1978.
Ravendi, Muhammed bin Ali bin Süleyman er, *Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs Sürür*, 2 cilt, Ankara, TTK Y., 1957-60.
Resnick, Stephen and Wolff, Rick, «The Theory of Transitional Conjunctures and the Transition from Feudalism to Capitalism in Western Europe» *Working Paper*, University of Massachusets, t.y.

Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, İstanbul, Tercüman Y., t.y.

Riché, Pierre, *Grandes Invasions et Empires*, Paris, Larousse, 1968.

Ritter, K., *Dünya Ziraat Tarihi*, Ankara, AÜ Ziraat Fak. Y., 1962.

Rouche, Michel, *Les Empires Universels*, Paris, Larousse, 1968.

Sahillioğlu, Halil, «İkinci Keykavus'un Bir Mülknamesi» Vakıflar Dergisi, sayı: VIII, 1969.

——, «Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300- 1750)» *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, 1978.

Salis, Renzo Sertoli, *Muhteşem Süleyman*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1963.

Sakaoğlu Necdet, *Mengücekoğulları*, İstanbul, Milliyet Y., 1971.

Salzman, Philip C., «Political Organization Among Nomadic People» Yehudi A. Cohen (ed.), *Man in Adaptation, The Cultural Present*, Chicago, Aldine, 1974.

Sée, Henri, *Modern Kapitalizmin Doğuşu*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1970.

Sencer, Muammer, *Toprak Ağalığının Kökeni*, İstanbul, Tel Y., 1974.

Sencer, Muzaffer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul, Ant, 1969.

Sezer, Baykan, «Türk Toplum Tarihi Tartışmaları» *Toplum ve Bilim*, Kış 1977.

——, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fak. Y., 1979.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Ankara, TTK Y., 1957.

Sourdel, D. et Sourdel-Thomine, J., «Un Acte de Vente Arabe Portant sur la Région d'Ahlat au VIIe/XIIIe Siècle» *TAD*, c. VI, sayı: 10-11, 1968.

Şabanov, F., «Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümdarlığın Hukuki Esasları (Birinci Meşrutiyete Kadar)» *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y., 1967.

Şanda, Hüseyin Avni, *Reaya ve Köylü*, İstanbul, Habora, 1975.

Şevki, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*, İstanbul, Elif Y., 1968.

Takats, S., *Macaristan Türk Aleminden Çizgiler*, Ankara, Maarif Vekaleti Y., 1958.

Taneri, Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i Azamlık*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1974.

——, «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik» *TAD*, c. V, sayı: 8-9, 1967.

——, *Türk Devlet Geleneği*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1975.

——, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1978.

Taylor, John G., *From Modernization to Modes of Production*, London, Mac Millan, 1979.

Tcherepnine, Lev, «Les Institutions Féodales de la Russie, des Slaves Méridionaux et de la Moldavie» *Méthode Historique Comparative dans les Etudes Médiévales en URSS*, Moscou, Problèmes du Monde Contemporaine, 1980.

Tekeli, Sevim, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizansın Etkisi*, Ankara, Kalite Matbaası, 1975.

Thurnwald, Richard, *L'Economic Primitive*, Paris, Payot, 1937.

Timbal, P.C., *Histoire des Institutions*, Paris, Dalloz, 1957.

Timur, Taner, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Y., 1979.

Toutain, Jacques, *L'Economic Antique*, Paris, La Rénaissance du Livre, 1932.

Toynbee, Arnold J., *Tarih Bilinci*, 2 cilt, İstanbul, Bateş, 1978.

——, *Tarihçi Açısından Din*, İstanbul, Kayıhan Y., 1978.

Truhelka, Ciro, «Bosna'da Arazi Meselesinin Tarihi Esasları» *THİTM*, c. 1, 1931.

Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara, AÜ İlahiyat Fak. Y., 1963.

Tunçer, Hadiye, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları*, Ankara, Tarım Bak. Y., 1962.

Turan, Osman, «Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri» *Belleten*, c. XII, sayı: 47, 1948.

——, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Y., 1965.

——, *Türkler Anadolu'da*, İstanbul, Hareket Y., 1973.

——, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, Nakışlar Y, 1979.

——, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, Nakışlar Y., 1980.

Turan, Şerafettin, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1961.

Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l Feth*, İstanbul, Tercüman Y., t.y.

Türkdoğan, Orhan, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, Ankara, Hasret Y., 1979.

Tvertinova, A.S., «XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali ve İdari Sistemini İlgilendiren Bazı Belgeler» *TAD*, c. VII. sayı: 12-13, 1969.

——, «1. Selim Kanunnamesi» *VII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, TTK Y, 1972.

Umur, Ziya, *Postklasik (Roma-Elen) Devrinde Kanunlaştırma Hareketleri*, İstanbul, İÜ Hukuk Fak. Y., 1962.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, «Osmanlı Hükümdarı Çelebi Mehmet Tarafından Verilmiş Bir Temlikname ve Sasa Bey Ailesi» *Belleten*, c. III, sayı: 11/12, 1939.

——, «Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hakanı» *Belleten*, c. XV, sayı: 59, 1951.

——, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara, TTK Y., 1943.
——, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara, TTK Y., 1945.
——, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, TTK Y., 1965.
——, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, TTK Y., 1970.
——, *Osmanlı Tarihi (1299-1453)*, Ankara, TTK Y., 1972.
——, *Osmanlı Tarihi (1453-1566)*, Ankara, TTK Y., 1975.
——, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara, TTK Y., 1974.
Üçok, Coşkun ve Mumcu, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, AÜ Hukuk Fak. Y., 1976.
Ülken, Hilmi Ziya, «Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi (Osmanlılara Kadar)» *Vakıflar Dergisi*, sayı: X, 1973.
Ülkütaşır, M. Şakir, «Osmanlı Türklerinin İlk Hareket ve Kuvvet Noktası Olan Belde: Söğüt» *Türk Kültürü*, c. III, sayı: 26, 1964.
Ünal, Oğuz, *Türkiye Tarihine Giriş*, Horasan'dan Anadolu'ya, Ankara, Töre Devlet Y., 1980.
Validi, Ahmet Zeki, «Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti» *THİTM*, c. 1, 1931.
Vasiliev, A.A., Histoire de l'Empire Byzantin, 2 vols., Paris, Auguste Picard, 1932.
Viljoen, Stephan, *Economic Systems in World History*, London, Longman, 1974.
Villehardouin, Geoffroy de *La Conquete de Constantinople*, Paris, Garnier Flammarion, 1969.
Walbank, Frank William, «Trade and Industry Under the Later Roman Empire in the West» M. M. Postan and E. E. Rich (eds.), *Trade and Industry in the Middle Ages, The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 2, Cambridge, University Press, 1952.
Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*, N.Y., Academic Press, 1974.
Wittek, Paul, *Rum Sultanı*, İstanbul, Türkiye Y., 1971.
——, *Ankara Bozgunundan İstanbul'un Fethine Kadar*, İstanbul, Türkiye Y., 1971.
——, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, İstanbul, Türkiye Y., 1971.
White Jr., Lynn, «The Expansion of Technology 500-1500», Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, Glasgow, Fontana, 1975.
——, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, University Press, 1970.
Wittfogel, Karl A., *Oriental Despotism*, New Haven, Yale University, 1964.
Wolpe, Harold (ed.), *The Articulation of Modes of Production*, London, RKP, 1980.

Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Ankara, Kültür Bak. Y., 1976.

Yalçın, Aydın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1979.

Yerasimos, Stefanos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3 cilt, İstanbul, Gözlem Y., 1974.

Yetkin, Çetin, *Türk Halk Hareketleri*, 2 cilt, İstanbul, May 1974.

Yücel, Yaşar, *XIII.-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çoban-Oğulları Candar-Oğulları Beylikleri*, Ankara, TTK Y., 1980.

——, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın Doğu 1393 -1402*, Ankara, AÜ DTCF Y., 1980.

Ziegler, Philip, *The Black Death*, Harmondsworth, Penguin, 1976.

Modern Türkiye 600 yıllık Osmanlı mirasından soyutlanamaz. Bu olgunun bilinci içinde, «bugünü anlamanın» bir yöntemi olarak bu kitapta Osmanlı üretim tarzını oluşumu içinde incelemeye uğraştık.

Osmanlı üretim tarzının niteliğini belirleyebilmek için en uygun karşılaştırma nesnesinin Feodal üretim tarzı olduğu kanısındayız. Bu kanıya varmamızın nedenlerinden birincisi, Feodal üretim tarzının soyut düzeyde anlaşılması konusunda oldukça büyük mesafenin alınmış bulunması ve somut düzeyde, sağlıklı bir karşılaştırma yapmaya olanak verecek yeterlilikte malzemenin var olmasıdır.

Osmanlı üretim tarzının niteliği üzerindeki çalışmalar son yıllarda yeni bir ivme kazanmıştır. Başlangıçta Batılı bilim adamlarının tekelinde olan «Osmanlı araştırmaları», son otuz yıldan beri ülkemizde de artmaya başlamıştır. Bu, çok mutluluk verici olmakla birlikte, aydınlanmamıza önemli ölçüde katkıda bulunduğu söylenemez.

Bu çalışmada, Osmanlı sisteminin oluşum ve olgunluk dönemi olan 1300 -1550 arasının iktisadi dokusu feodal üretim tarzıyla karşılaştırılarak incelenmektedir. Osmanlı sisteminin neden Batı modelinden farklı olduğu ortaya konulmaktadır. Böylece Osmanlı sisteminin "klasik" adı verilen dönemi, izleyen «bozulma» dönemi ile bu «bozulmuş» sistemin tasfiyesi niteliğindeki Modern Türkiye'nin konumu ve kişiliği de belirlenmektedir.

EFİL YAYINEVİ
EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.
Gazi Mustafa Kemal Bulvarı 118/4 Maltepe/Ankara, Türkiye
Tel : (+90) 312 232 00 36
GSM : (+90) 541 232 00 96
www.efilyayinevi.com

978-605-4334-03-2